

ლ. აზმაიფარაშვილი, ნ. არდოტელი, რ. ლოლუა, ლ. სანიკიძე, რ. ფარეულიძე

ნახურ და დაღესტნურ ენათა შედარებითი გრამატიკა

(საგრანტო პროექტი №31/45)

II ნაწილი

თბილისი

2016

თავი IV

კონსონანტური სისტემა:

ფონეტიკური პროცესები, შესატყვისობანი, თანხმოვანთკომპლექსები

1. ფონეტიკური პროცესები ნასურ ენებში

1. 1. კონსონანტური სისტემის ზოგადი დასასიათება. ნასურ ენათა ფონოლოგიურ სისტემაში წარმოდგენილი თანხმოვნების სინტაგმატური და პარადიგმატული ანალიზის შედეგად გამოიყოფა თანხმოვანთა წარმოთქმის რაგვარობის ორი ძირითადი კლასი: 1. ჩქამიერები; 2. სონორები; გარდა ამისა, მე-3 ჯგუფად შეიძლება გამოიყოს ე. წ. სონანტებიან, ტრადიციული ტერმინით, ნახევარხმოვნები (ა, ჟ).

აღნიშნულ თანხმოვანთა კლასიფიკაციისას ნასურ ენებში გამოსაყოფია შემდეგი თანრიგები:

ა) მარტივი თანხმოვნები;

ბ) რთული თანხმოვნები.

განხილული იქნება, აგრეთვე, ე. წ. ინტენსიური (ორმაგი, მაგარი, გემინატი) თანხმოვნები. მაგარი თანხმოვნები ნასურ ენათა სიტყვის თავკიდურ პოზიციაში (ანლაუტში) არ დასტუდება. ასეთი თანხმოვნები, მართალია, ფონემებს წარმოადგენენ, თუმცა ისინი ჩეჩნურ და ინგუშურ ენათა მოქმედ ანბანებში შეტანილი არ არის (როგორც, მაგალითად, რუსულში და რუსული ანბანის მიხედვით - ჩეჩნურსა და ინგუშურშიც). პირველადი მაგარი თანხმოვნების არსებობა, მათი დისტრიბუციის შეზღუდულობის მიუხედავად, იგარაუდება ნასურ ფუძეენაშიც.

ჩქამიერი ჰომოგენურ/ჰეტეროგენული თანხმოვნები, მარტივებიცა და რთულებიც, „სერიების“ მიხედვით, იყოფიან სამ ქვეჯგუფად [არლოტელი 2009: 80]:

ნშულ-მსკლომები: ბ, ფ, ფბ, პ, პა, ღ, თ, თა, ტ, ტა, გ, ქ, ქა, კ, ჯ, ჯა, ყ, ყა;

აფრიკატები: [ძ], ც, ცა, წ, [ჯ], ჩ, ჩა, ჭ;

სპირანტები: ზ, ს, სჰ, ჟ, შ, ღხ, ‘, პა, პა;

წარმოების ადგილის მიხედვით, ჩამოთვლილი ჰომოგენურ/ჰეტეროგენული თანხმოვნები ქმნიან შემდეგ რიგებს: წყვილბაგისმიერები (ბილაბიალური), კბილისმიერები (დენტალური), წინაუნისმიერები

(პრეალვეოლარულები), უკანანუნისმიერები (ალვეოლარულები), უკანანისმიერები (ველარულები), ხასისმიერები (ფარინგალურები), ხორხისმიერები (ყელისმიერები, ლარინგალები);

გარდა ამისა, სონორები და ე. წ. სონანტები, წარმოების ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით, იყოფიან:

წყვილბაგისმიერი ხშული ნაზალური: მ

კბილისმიერი ხშული ნაზალური: ნ

სპირანტი ბაგისმიერი: ჟ

სპირანტი კბილბაგისმიერი: ვ

სპირანტი წინანუნისმიერი ლატერალები: ლ, ლ'

სპირანტი უკანანისმიერი ვიბრანტი: რ

სპირანტი შუენისმიერი ლატერალი: ძ

ამ ჯგუფში შემავალი ყველა ფონემა მჟღერია.

ცალკე იქნება განხილული კომპლექსები ჩეჩნურსა და ინგუშურში და მათი შესატყვისები ბაცბურ ენაში.

მთის კავკასიურ ენათაგან მეცნიერული შესწავლის საგანი ყველაზე ადრე გახდა ნახური ენები. როგორც ცნობილია, ნახურ ენათაგან პირველი მეცნიერული ნაშრომი მიემდგნა ბაცბურ ენას, რომლის ავტორიც არის ა. შიფნერი [შიფნერი 1856]. ამ ნაშრომის შესახებ არნ. ჩიქობავა წერს: „გადაუჭარბებლივ შეიძლება ითქვას, რომ „ცდა თუშთა ენის შესახებ“ - პირველს მეცნიერულ აღწერითს გრამატიკას წარმოგვიდგენს იბერიულ-კავკასიურ ენათათვის. არა თუ მთის იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის, არამედ ქართულისათვის ასეთ დონეზე შესრულებული შრომა იმ ხანად არ მოგვეპოვება“ [ჩიქობავა 1965: 176]. ა. შიფნერის შრომის მაღალ მეცნიერულ დონეზე მიუთითებს ყველა მკვლევარი, რომლებიც ნახურ ენათა შესწავლით იყვნენ და არიან დაინტესებული. ამ ნაშრომის განსაკუთრებული ღირსებაა ფონემათა დისტრიბუციული ანალიზი ბაცბურში - „მან პირველმა დასვა ეს საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენათა მიმართ და მნიშვნელოვანი დასკვნებიც წარმოგვიდგინა“ [ჭრელაშვილი 2006: 5].

ა. შიფნერის, პ. უსლარის, ნ. ტრუბეცკოის, ი. დეშერიევის შრომათა ფონეტიკური ნაწილის ზოგი ნაკლოვანი მხარე აღნიშნული აქვს დ. იმნაიშვილს [იმნაიშვილი 1977: 174-181]. ჩამოთვლილ ავტორთა ნაშრომების გარდა, ნახურ ენათა ბგერითი სისტემის შესწავლას მნიშვნელოვანი ნაშრომები მიუძღვნეს ა. სომერფელტმა [სომერფელტი 1934; 1938; 1947], თ. დეშერიევამ [დეშერიევა 1963], ი. ალიროევმა [ალიროევი 1964], კ. ჭრელაშვილმა [ჭრელაშვილი 1975; 2006], თ. გონიაშვილმა [გონიაშვილი 1968; 1973], ი. არსახანოვმა [არსახანოვი 1965], მ. ჩუხუამ [ჩუხუა 2009], ა. თიმაევა [თიმაევი 2011] და სხვებმა. ამ

ნაშრომებში, ძირითადად, განხილულია ცალკეულ ენათა კონსონანტური სისტემები. ამიტომ აღნიშნულ საკითხებზე აქ არ შევჩერდებით.

ცალკეულ ნახურ ენათა კონსონანტური სისტემების შედარება გვიჩვენებს, რომ:

ინგუშური ენის კონსონანტურ სისტემაში წარმოდგენილია ყრუ სპირანტი **ძ**;

ბაცბურში დასტურდება ყრუ ლატერალური სპირანტი **ლ**;

ჩენური ენის ახიური დიალექტის ფხარჩოულ კილოკავში დასტურდება მჟღერი სპირანტი **Ä**, რომელსაც, როგორც ამტკიცებენ, აღნიშნულ კილოკავში ფონემური ღირებულება აქვს განსხვავებით ჩენური ენის სხვა კილოკავებისაგან, სადაც მას ასეთი სატატუსი არა აქვს, სხვაგან იგი ‘ -ს პოზიციურ ვარიანტს წარმოადგენს.

ძ და ჯ აფრიკატები თანამედროვე ჩენურ და ინგუშურ ენებში ფონემებს არ წარმოადგენენ, ზეპირმეტყველებაში ეს ორი ბგერა ისმის სიტყვის თავკიდურ პოზიციაში, ჩენური ენის ზოგ დიალექტში კი - შუა და ბოლოკიდურ პოზიციებშიც, თუმცა მათ სიტყვათგანმასხვავებელი ფუნქცია არ გააჩნიათ. მათი შეცვლა შესაბამისი სპირანტებით სიტყვას მნიშვნელობას არ უცვლის.

მოვიყვანოთ კრებსით ტაბულებს, რომლებიც მოცემულია დ. იმნაიშვილისა და კ. ჭრელაშვილის ნახური ენებისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში.

ბაცბური ენის თანხმოვანთა სისტემა კ. ჭრელაშვილის ნაშრომის მიხედვით [ჭრელაშვილი 2006: 10]

რიგები	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11				
სერიები															
მჟღერები	ბ	ვ	ღ		ძ	ზ		ჯ	შ	გ	ღ		‘	ჭ	’
ყრუნი	არაინტენს.	ფ		თ	ლ’	ც	ს		ჩ	შ	ქ	ხ	ვ	ჰ	ჰ
	ინტენსიური			თა			სა					ხა	ვა		
აპრუპტივები	არაინტენს.	პ		ტ		წ		ჭ		კ		ყ			
	ინტენსიური			ტა									ყა		
სონორები	არაინტენს.	მ		ნ	ლ			რ							
	ინტენსიური				ლ										

1. ბაგისმიერები; 2. კბილბაგისმიერები; 3. კბილისმიერები; 4. ლატერალი; 5. წინაენისმიერები; 6. ვიბრანტი; 7. უკანასიბილანტები; 8. წინაველარულები; 9. უკანაველარულები; 10. ფარინგალურები; 11. ლარინგალურები.

ჩენური ენის თანხმოვანთა სისტემა კ. ჭრელაშვილის ნაშრომის მიხედვით [ჭრელაშვილი 2006: 59]:

რიგები/სერიები		1	2	3	4	5		6	7		8		9	10	11	
მკლერები	არაინტერსიური	ბ	ვ	ღ		ძ	წ		ჯ	შ	გ	ღ		‘	ჭ	’
	ინტენსიური		ღ	(ღ)							გა					
ყრუნი	არაინტერსიური	ფ		თ		ც	ს		ჩ	შ	ქ	ხ	ვ	ჰა	ჰ	
	ინტენსიური	ფა		თა		ცა	სა		ჩა		ქა	ხა	ვა			
აბრუპტივები	არაინტერსიური	პ		ტ		წ			ჭ		კ		ყ			
	ინტენსიური												ყა			
სონორები	არაინტერსიური	მ		ნ	ლ			რ								
	ინტენსიური	მა		ნა	ლა			რა								

1. ბაგისმიერები; 2. კბილბაგისმიერები; 3. დენტალურები (კბილსმიერები); 4. ლატერალი; 5. წინაენისმიერები; 6. ალვეოლარული ვიბრანტი (ვიბრანტი); 7. უკანასიბილანტები; 8. წინაველარულები; 9. უკანაველარულები; 10. ფარინგალურები; 11. ლარინგალურები.

შენიშვნა: მე-2 რიგის მკლერ ინტენსიურებში ლ, ალბათ, არ უნდა იყოს. ის მე-3 რიგში ივარაუდება იმავე ადგილზე, ამიტომ ფრჩხილებში ჩავსვი.

ფრჩხილებში - სახელწოდება ბაცბურის სქემის მიხედვით.

ინგუშური ენის თანხმოვანთა სისტემა კ. ჭრელაშვილის ნაშრომის მიხედვით [ჭრელაშვილი 2006: 68]:

რიგები/სერიები		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11				
მკლერები	არაინტერსიური	ბ	ღ	ვ		ძ	წ		ჯ	შ	გ	ღ		‘	ჭ	’
	ინტენსიური															
ყრუნი	არაინტერსიური	ფ	თ	ძ		ც	ს	რ	ჩ	შ	ქ	ხ	ვ	ჰა	ჰ	
	ინტენსიური	ფა	თა						ჩა				ვა			
აბრუპტივები	არაინტერსიური								ჭ		კ	ყ				
	ინტენსიური															
სონორები	არაინტერსიური	მ	ნ		ლ			რ								
	ინტენსიური				ლა											

ჩეჩენური ენის თანხმოვანთა სისტემა დ. იმნაიშვილის ნაშრომის მიხედვით [იმნაიშვილი 1977: 184]:

ბაგისმიერები		წინაენისმიერები			შუაენის- მიერები	უკანაენ- ისმიერ.	ფარინგა- ლურები	ლარინგა- ლურები				
ბაგისმ.	კბილბაგ.	კბილისმ.	ალვეოლ.	რბილსას.					სონ.	მკლ.	სშულები	
მ		ნ							სონ.	მკლ.		სშულები
ბ		ღ				გ			ჩქამ.	ყრუები		
ფ		თ				ქ	ვ		ფშინ.			
პ		ტ				კ	ყ	’	მკვეთ.			

			ძ	ჯ						მჟღ.	აფრიკატები
			ც	ჩ					ფშვინ.	ყრუები	
			წ	ჭ					მკვეთ.		
	ჟ		ღ	რ					სონორ.	მჟღ.	სპირანტები
	პ		ზ	ყ	ღ	ღ	'(ა)		ჩქამ.		
			ს	შ		ხ	ჰ	ჰ	ფშვინ.	ყრუები	

დ. იმნაიშვილს აღნიშნულ ნაშრომში ინგუშური და ბაცბური ენების კონსონანტური მასალა ტაბულების სახით მოცემული არა აქვს, მაგრამ ისინი განხილულია ჩეჩნური ენის შესაბამის სისტემასთან მიმართებით.

შესატყვისობანი

1.2. ხშული (ხშულ-მსკდომი) თანხმოვნები

1.2.1. ზოგადი.ნახური ფუძეების კონსონანტური სისტემისათვის დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ხშულ-მსკდომთა ორ-, სამ- და ოთხწევრიანი ლოკალური რიგები.

ბილაბიალურები ბ, ფ, პ

წინანუნისმიერები ძ, ც, წ

უკანანუნისმიერები ჯ, ჩ, ჭ

უკანაენისმიერები გ, ქ, კ

სისინა სპირანტები ზ, ზა, ს, სა

ხუთწევრა რიგებს ქმნიან დენტალური დ, თ, თა, ტ, ტა

სამწევრა რიგებს:

შიშინა სპირანტები ჟ, შ, შა

უკანაენისმიერი სპირანტები ღ, ხ, ხა

ფარინგალურები ვ, ვა, ყ

ორწევრა რიგს:

ლატერალური ლ, ლ'

ჩცნურ-ინგუშური ლარინგალურ ' -ს , ზოგ შემთხვევაში, ბაცბურში შეესატყვისება ფარინგალური ყ.

1.2.2. ბილაბიალური სმულები. ბილაბიალურ სმულთა შესატყვისობანი ნახურ ფუძეენაში ფონემათიგვივობით სქემატურად შემღევნაირად გამოსახება:

ჩენური	ბ	ფ	პ
ინგუმური	ბ	ფ	პ
ბაცბური	ბ	ფ	პ

ენათა მიხედვით ბგერათა შესატყვისობანი იდენტურია სიტყვის ანლაუტში. მოვიყვანოთ სათანადო მაგალითები.

ა) ბილაბიალური სმული (სმულ-მსკლომი) მჟღერი *ბ:

ჩენური ბ	ინგუმური ბ	ბაცბური ბ
ბწრ	ბწრ	ბადერ „ბავშვი“
ბდებქ	ბდებქ	ბეხქ „ბრალი“
ბჟოს	ბჟოს	ბოს „ფერი“
ბჟოთა	ბჟოთა	ბოტა „ქარქაში“
ბჟოლხ	ბჟოლხ	ბოთხ „შრომა, საქმე“
ბუთა	ბუთა	ბუთა „მთვარე“
ბუც	ბუც	ბუც „ბალახი“
ბუდ	ბიდ	ბუდ „მუშტი“
ბჟსა	ბიდსა	ბუდსა „ლამე“
ბარზა	ბარზა	ბარწო ⁶ „ჯორი“
ბარგ	ბარგ	ბარკ „თვალი“
ბ'ჟო	ბ'უ	ბ'ე „ჯარი“
ბჟორზ	ბჟორზ	ბ'ორწ „მგელი“
ბარპ	ბარპ	ბარლ' „რვა“
ბუყ	ბუყ	ბუყ „ზურგი“, „წელი“ (ბაცბ.)
ბჟოდ	ბჟოდ	ბოტ „ცომი“
ბდეყა	ბაყილგ	ბაყრ „კვიცი“

ბუკა ბოჭ ბუდჰ//ბუდჰნ „ბუ“...

ორი სიტყვის ინლაუტსა და აუსლაუტში ჩენურ-ინგუშურ ენათა ბ-ს ბაცბურში შეესატყვისება პ:

ნ'აბ	ნ'აბ	ნ'აპ	„ძილი“
ჰააბ-დ-არ	ჰააბ-დ-არ	ჰააპ-დ-არ	„მოჭუტვა“

ბ) ბილაბიალური ხშული (ხშულ-მსკლომი) ყრუ ფშვინვიერი *ფ:

ჩენური ფ	ინგუშური ფ	ბაცბური ფ
ფალ „მკითხობა“ ფალ		ფალ „ზლაპარი“
ფდე	ფდე	ფე „კედელი“
ფდეზაგ	ფდეზაგ	ფეზეკ „პაიჭი“
ფჰიდ	ფჰიდ	ფჰიტ „ბაყაყი“
ფჰარს	ფჰარს	ფჰარს „მკლავი“
ფჰაჟორ	ფჰაჟორ	ფჰორ „ვანშამი“
ფჰაგალ	ფჰაგალ	ფხაკალ „კურდელი“
ფჰაუ	ფჰაუ	ფჰაუ „ძალი“
ფხი'	ფხი'	ფხი „ხუთი“
ფხანარ	ფხანარა	ფხანერ „ბეჭი“
ფხა	ფხა	ფხა „ძარღვი; ფხა (თევზისა)“...

გ) ბილაბიალური ხშული (ხშულ-მსკლომი) ყრუ მკვეთრი *პ:

ჩენური პ ინგუშური პ ბაცბური პ

პ ბგერა სიტყვის ანლაუტში და, ზოგადად, ყველა პოზიციაში იშვიათია ნახურ ენებში. არსებული სალექსიკონო მასალის მიხედვით, ჩენურში, მაგალითად, პ-თი დაწყებული სულ ექვსი სიტყვაა [მაციევი 1961]: პაღლიგ „ტყავის ზურგჩანთა“, პდეღ „თითი“, პენდა „ნეკნი“, პენდალა „ურდული“, პურასკა „პარასკევი“, პუნგაზხურ „პანკისელი“. ამ სიტყვათაგან ბოლო ორი აშკარად ნასესხებია. პირველი ორი სიტყვის წარმომავლობა უცნობია. საკუთრივ ნახურს ჰგავს მხოლოდ პენდა „ნეკნი“ და პენდალა „ურდული“. არსებობს ვარაუდი, რომ მეორე სიტყვა ნაწარმოებია პირველისაგან -ღა სუფიქსის მეშვეობით [ვაგაპოვი 2011: 520].

მამასადამე, პ ბგერა ანლაუტში დასტურდება მხოლოდ ერთ შემთხვევაში. ჩენურსა და ინგუშურშიც მხოლოდ ერთ სიტყვაში დასტურდება პ ბგერა ინლაუტში: ხუმპარ „რევოლვერის ბუდე“. ჩენურის დიალექტებში გვაქვს ხუმფარ ფორმაც. იგივე ფუძე ჩანს ოსურ ენაშიც, რომელიმე თურქული ენიდან ნასესხებად მიაჩნია ა. ვაგაპოვს [ვაგაპოვი 2011: 520].

1.2.3. დენტალური ხშულები. დენტალურ (კბილისმიერ) ხშულთა შესატყვისობებს ნახურ ენებში ასეთი სქემა ექნება:

ჩენური	დ	თ	თა	თა	ტ
ინგუშური	დ	თ	თა	თა	ტ
ბაცბური	დ/ტ	თ	თა	ტა	ტ

დენტალები იდენტურ შესატყვისობებს გვიჩვენებენ სიტყვის ანლაუტურ პოზიციაში, მოოვიყვანოთ სათანადო მაგალითები:

ა) დენტალური ხშული (ხშულ-მსკლომი) მჟღერი *დ (იდენტური შესატყვისობა):

ჩენური დ	ინგუშური დ	ბაცბური დ
დჟრა	დირა	დური ⁵ „მლაშე“
დინა	დინა	დინინ „ცოცხალი“
დჟომ	დჟომ	დომ „სიტყვა“
დჟელა	დჟლა	დალ(ე) „ღმერთი“
დეე	დი	დე „დე“
დუვა	დუვა	დუვ „ბევრი“
და‘	და‘	და‘ „ჭრილობა, იარა“
დუყ	დუყ	დუყ „უღელი“
დათაა	დათაა	დათაე ⁶ „ერბო“
დიგ	დიგ	დიკ „ცული“
დუღ	დუჟ	დიბ „ფიცი“
დახქა	დახქა	დახკრ „თავი“

ღიქა	ღიქა	ღიქი ⁶	„კარგი“
ღეღ	ღეღ	ღეღ	„სხეული, ტანი“
ღჭოგ	ღჭოგ	ღოგ	„გული“...

ერთ მაგალითში ანლაუტში ჩენურ-ინგუშურ დ-ს ბაცბურში შესატყვისება ტ:

ღეთი	ღოთუჭ	ტათებ	„ვერცხლი“, „ფული“
------	-------	-------	-------------------

არაიდენტური შესატყვისობები გვაქვს სიტყვის ინლაუტსა და აუსლაუტში, სადაც ჩენურ-ინგუშურ დ-ს შესატყვისი ბაცბურში არის ტ:

ჩენური დ	ინგუშური დ	ბაცბური ტ	
ტჲლა	ტჲლა	ტატე ⁶	„სველი“
კჲლა	კჲლა	კატე ⁶	„რბილი“
ბჲოდ	ბჲოდ	ბოტ	„ცომი“
ღ-აღარ	აღარ	ღ-ატარ	„გაქცევა“
თღღარ	თღღარ	თეტარ	„ჭრა“
იდარ/ღ-აღარ	ღ-აღარ	იტარ	„სირბილი, რბენა“
ტჲოდ	ტჲოდ	ტოტ	„თათი; ხელი“
შადა	შოდა	შატ	„ფიწალი; კვანძი“
ფჰიდ	ფჰიდ	ფჰიტ	„ბაყაყი“
პენდა	პენდა	პენტრ	„ნეკი“
კალღ	კოლღ	კალტ	„საჭო“...

ცალკე შესწავლას მოითხოვს შესატყვისობა დ (ღა?): ტყ სიტყვაში:

ჩენურ-ინგუშური დ (ღა?)	ბაცბური ტყ
‘ად/‘აღა	ატყ „მშვილდი“

თუ ეს ბგერათშესატყვისობას წარმოადგენს, იგი იმით არის საინტერესო, რომ ჩენურ-ინგუშურ მაგარ დ-ს ბაცბურში შესატყვისება თანხმოვანთა კომპლექსი. სწორედ ეს კომპლექსი მიუთითებს იმაზე, რომ აღნიშნულ სიტყვაში მარტივი დ მაგარი დ-ს ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს.

ბ) დენტალური ხმული (ხმულ-მსკდომი) ყრუ ფშვინვიერი *თ:

იდენტური შესატყვისობები ანლაუტში

ჩენური თ	ინგუშური თ	ბაცბური თ
თურ	თურ	თურ „ხმალი“
თუხა	თუხ	თუდხი ^ნ „მარილი“
თდეშარ	თდეშარ	თეშარ „ნღობა“
თჷრხარ	თჷრხარ	თოხარ „ღარტყმა“
თავარ	თავარ	თავარ „ხოხვა“
თჷრლარ	თჷრლარ	თოლარ „გამარჯვება“
თხა	თხა	თხა „მატყლი“
თხჷო	თხჷო	თხო „ჩვენ“ (ექსკლ.)
თხი//თხირ	თხირ	თხირ „ნამი“
ქჷრთამ	ქჷრთამ	ქოთამ „ქათამი“ (< ქართულიდან)
ღ-ითარ	ღ-ითარ	ღ-ითარ „ღატოვება“
ლათარ	ლათარ	ლათარ „ღაჭიდება“
ღეთი	ღოთუჷ	ტათებ „ვერცხლი; ფული“
ქით	ქით	ქით „ტიკი; გუდა“ ...

გამონაკლისი აქაც იჩენს თავს. შდრ.:

წასთა წასთა მაგრამ: წასტ „სპილენძი“.

იდენტური ბგერათშესატყვისობა თა : თა ინლაუტსა და აუსლაუტში:

ღ-ათარ	ღ-ათარ	ღ-ათარ „შეწვა; ცნობა“
ლათარ	ლათარ	ლათარ „დგომა“
ღ-ჷოთარ	ღ-ჷოთარ	ღ-ოთარ „დასხმა, ჩასხმა“
ღ-დეთარ	ღ-დეთარ	ღ-ეთარ „წველა“
ღათა	ღათა	ღათაენ „ერბო“
ბუთა	ბუთა	ბუთა „მთვარე; თვე“
დეთა	დეთა	დეთა „ძროხა“ ...

არაიდენტური შესატყვისობა თა : ტა:

ნითა	ნითა	ნიტა	„ჭინჭარი“
ლითაარ	ლითაარ	ლიტაარ	„გაწურვა“
ხათაარ	ხათაარ	ხატაარ	„კითხვა“
ითა	ითა	იტა	„ათი“
ხ-ჟოთაარ	ხ-ჟოთაარ	ხოტაარ	„გადაბმა“
აბაუ	აბაა	აბი ⁶	„მარჯვნივ, მარჯვენა“
ათაა	ათაა	ატა ⁶	„აღვილი“
მ-ჟოთა	მ-ჟოთა	მოტა	„ენა“ ...

გ) დენტალური ნშულ-მსკლომი ყრუ მკვეთრი *ტ:

ჩენური ტ	ინგუშური ტ	ბაცბური ტ	
ტჲლა	ტაღა	ტატე ⁶	
ტ-ჟოდ	ტ-ჟოდ	ტოტ	„თათი; ხელი“
ტა	ტა	ტა	„ბეჭი; საქონლის წინა ფეხი“
ტარ	ტარ	ტარ	„ბუბუ“
ტარა	ტოარა	ტარა	„სილა“
ტად	ტიდ	ტივ	„ხიდი“
ტუმ	ტუმ	ტუმ	„თხილის, კაკლის გული“; „ძვლის ტვინი“
დ-ჟტყა	დ-იტყა	დ-უტყი ⁶	„წვრილი“ ...

1.2.4. უკანაენისმიერ ნშულელები

უკანაენისმიერი (ველარული) ნშულელები (ნშულ-მსკლომები) ნახურ ენებში წარმოდგენილია სამწევრა რიგით. ესენია: გ, ქ, კ.

ანლაუტში ამ ბგერებს რეფლექსები არა აქვთ. მაშასადამე, ნახურ ფუძეენაში სქემატურად მათი გამონატვა ასე შეიძლება:

*	ჩენური	ინგუშური	ბაცბური
გ	გ	გ	გ/კ
ქ	ქ	ქ	ქ
პ	პ	პ	პ

ა) უკანაენისმიერი ხშულ-მსკლომი მჟღერი *გ (ანლაუტში):

ჩენური	გინგუშური გ	ბაცბური გ
გაზა	გაზა	გაზან „თხა“
გაერზ	გაერზ	გერწ „იარალი“
გაჟრ	გაჟრ	გოგრ „რკალი“
გაჟორგა	გაერგა	გოგრინ „მრგვალი“
გამა	გოამა	გამონ „მრუდე“
გად	გიდგ (<გადგ)	გაგაჯრ „მუცელი, კუჭი“
გალა	გალა	გალან „გუნდა (ფქვილეულისა)“
გამ	გამ	გამ „ხვეწი“
გაერგა	გარგა	გარგ(აჰა) „ანლოს“
გაჟრა	გაჟრა	გუდურ „საბეჭავი“ (საქსოვი დაზგის ნაწილი)
გაჟორგა	გაჟორგ	გორგინ „მრგვალი“ ...

უკანაენისმიერი ხშულ-მსკლომი მჟღერი *გ (ინლაუტში):

ჩენური	გინგუშური გ	ბაცბური კ
ღ-ღეგჟრ	ღ-ღეგა-ღ-ღე	ღ-ეკ-ღ-არ „ღარხევა“
ღ-ნგარ	ღ-ნგარ	ღ-აკარ „წვა“
ღ-იგარ	ღ-იგარ	ღ-იკარ „წაყვანა“
ღ-აგარ-ღ-არ	ღ-აგარ-ღ-არ	ღ-აკარ-ღ-არ „ღათვლა“
ქჟოგ	ქჟოგ	ქოკ „ფეხი“
ბ'არგ	ბ'არგ	ბ'არკ „თვალი“
ჭჟნიგ	ჭანგ	ჭანიკ „ნიკაპი“

‘ადგ	‘აგ	‘აბიკ	„კოვზი“
ღიგ	ღიგ	ღიკ	„ცული“
საგალ	საგალ	ფსიკ	(<ფ-სიკ) „რწყილი“
ღჭოგ	ღჭოგ	ღოკ	„გული“
ქვეგიდ	ქაგიდ	ქაკენ	„წვრილი“ (მრ.) ქაკენ „წვრილი“ (მხ.)...

ბ) უკანაენისმიერი ნშული (ნშულ-მსკლომი) ყრუ ფშვინვიერი *ქ:

ანლაუტი:

ჩენნური ქ	ინგუშური ქ	ბაცბური ქ	
ქუგ	ქულგ	ქო	„ხელი“
ქუოთამ	ქუოთამ	ქოთამ	„ქათამი“
ქემს	ქომს	ქანიზ	„ყურბენი“
ქაჩ	ქაჩ	ქაჩ	„საყელო“
ქუორ	ქუორ	ქორ	„ფანჯარა“
ქუოგ	ქუოგ	ქოკ	„ფეხი“
ქარს	ქარს	ქარს ^ნ	„თოკი“
ქესთა	ქასთა	ქასტე ^ნ	„მალე, ჩქარა“
ქით	ქით	ქით	„ტიკი; გუდა“
ქუორთა	ქუორთა	ქორთ(ო)	„თავი“
ქუდ	ქუდ	ქუდ	„ქული“...

მაგრამ: ჩენნ.-ინგუშ. ქ : ბაცბური კ:

ქარჩარ/ქდერჩარ	ქარჩარ/ქდერჩარ	კარჩარ/კერჩარ	„გორვა“ (ერთგზისი და მრავალგზისი)
----------------	----------------	---------------	-----------------------------------

გ) უკანაენისმიერი ნშული (ნშულ-მსკლომი) ყრუ მკვეთრი *კ:

ჩენნური კ	ინგუშური კ	ბაცბური კ	
კა	კა	კავ	„ხორბალი“
კურ	კურ	კურ	„ბოლი“
კადა	კადა	კატე ^ნ	„რბილი“

კუორა	კუორა	კორ	„ნახშირი“
კაუა	კოაუუვ	კაკ	„ქუსლი“
კუორგა	კოარგა	კოკრუ ^ნ	„ღრმა“
კანთ	კანქ (<კანიქ)	კნათ	„ბიჭი“
კადნ	კად	კუდ ^ნ	„თეთრი“
კეზა	კაზა	კაწ(წ)	„ლეკვი“
კალლ	კოლლ	კალტ	„ხაჭო“
კეზიგ	კეზიგა	კაძაკ/კაძიკ	„ცოტა“
კაგ	კოაგ	კოკ	„ორმო“...

1.2.5. ფარინგალური ხშულები

ა) ფარინგალური ხშული (უღმსკლომი) ყრუ ფშეინვიერი *ვ:

ჩენური ვ	ინგუშური ვ	ბაცბური ვ	
ვა	ვა	ვაგ	„ყანა, სახნავი“
ვაღარ	ვაღარ (პური)	ვაღარ	„საგმელი“
ვარზარ	ვარზარ	ვარწარ	„შეწვა, მოხალვა“
ვაჩა	ვაჩა	ვაჩქ	„საგზალი“
ვაჯა	ვაჯა	ვაჯან	„ტყავი“
ვაძვარ	ვაძქარ	ვექარ	„ძახილი; დაძახება, მოხმობა“
ვეორ	ვეორ (მხნალი)	ვორ	„გაშლი“
ვაძვარ	ვაძვარ	ვექარ	„დაძახება, მოხმობა“
ვეოვა	ვეოვა	ვაუუუ	„მტრელი“
ველა	ველ	ვედალ	„ფაშატი“ (< ქართ.)
ვერ	ვეე	ვეგ	„ლობიო; მუხულო, ცერცვი“
ვეო ^ვ	ვეო ^ვ	ვეო	„სამი“
ვერამ	ვერამ	ვერლ ^ვ ომ	„საშიშროება“
ვენა	ვენანა	ვენ	„ხვალ“
ვეთარ	ვეთარ	ვეთარ	„გაგება“...

ლდევა	ლავა	ლავე ⁶	„მაღალი“
ლუვა	ლუვა	ლუვ	„ბევრი“
თავან	თავა	თავან ⁶	„გადახდა“
ვბ	ვბ	ვბ	
ლჭოვა	ლჭოვა	ლაჭუ ⁶	„ლიდი“

ბ) ფარინგალური ხშულ-მსკლომი ყრუ მკვეთრი *ყ:

ჩენური ყ	ინგუშური ყ	ბაცბური ყ	
ყა	ყა	ყა	„ცოდვა“
ყუ	ყუ	ყუვ	„ქურდი“
ყტონა	ყტონა	ყონრ	„ხალგაზრდა“
ყტორა	ყტორა	ყურუ	„ყრუ“
ყაჰა	ყაჰა	ყაჰენ	„მწარე“
ყენა	ყენა	ყანნ	„ხნისი, ბებერი“
ყტორზა	ყტორზა	ყარწენ	„ჭრელი“
ყენ	ყენ	ყენ	„ლარიბი“
ბდეყა	ბაყ	ბაყრ	„კვიცი“
დუყ	დოყ	დოჰყ	„ნაცარი“
ნდეყ	ნიყ	ნიყ	„გზა“
ბუყ	ბუყ	ბუყ	„ზურგი“
ლუყ	ლუყ	ლუყ	„უღელი“
ღყა	ღყა	ღაყ	„წილი, ნაწილი“
ღ-დეყა	ღ-დეყა	ღ-ეყა	„მშრალი“
ღ-დეყარ	ღ-დეყარ	აყარ	„გაყოფა“ ...

შესატყვისობები ყველა პოზიციაში იდენტურია.

1.2.6. ლარინგალური ხშულ-მსკლომი ყრუ მკვეთრი *?:

ჩენური ’	ინგუშური ’	ბაცბური -
----------	------------	-----------

ში	ში	ში	„ორი“
ვუო	ვუო	ვუო	„სამი“
ცჰა	ცჰა	ცჰა	„ერთი“
ჩენური	ბაცბური		
ვა	ვა	ვა	„ლაწევა“; „მოსწრება“
ჩენური	ინგუშური	ბაცბური	ყ
ლა	ლა	ლა	„საჭმელი“
თუალ	თუალ	თოყარ	„საკმარისი“; „კმარება, ყოფნა“ (ქადაგიძეები)

ამ ბგერის პოზიციები თანამედროვე ნახურ ენებში შერყეული ჩანს. ოთხის გამოკლებით პირველი ოთხი რიცხვითი სახელის ბოლოკიდურ პოზიციაში იგი არ დასტურდება ბაცბურში. იკარგება იგი თვით ჩენურ-ინგუშურშიც, როცა აღნიშნული რიცხვითი სახელები წარმოადგენენ სინტაგმის წევრებს. მიუხედავად ამისა, ეს ბგერა საერთონახურია.

ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან საინტერესოა ბგერის მონაცვლეობა ფარინგალურ ყრუ მკვეთრ ყ-სთან. იმავე ფუძეში ჩენურშიც და ინგუშურშიც შემონახულია ყ ბგერა, ოღონდ სიტყვის სემანტიკა ოდნავ შეცვლილია. შეადარეთ:

ჩენური: **ლაყარ** (<ლყურ); ინგუშური: **ლაყარ** „ფურაჟი, საქონლის საკვები“.

მაშასადამე, ბგერის რეფლექსები ჩენურ-ინგუშური ენებისათვისაც არ არის უცხო.

1.3. აფრიკატები

1.3.1. ზოგადი.წინანუნისმიერი (სისინა) აფრიკატები. სისინა აფრიკატებს ნახურ ენებში ფუძეენის ვითარება შეცვლილი აქვთ, კერძოდ, თავისებურია ძ-ს საკითხი. მართალია, იგი ფუძეენაში უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ნახურ ენათა ლიფერენციაციის შემდეგ მოხდა მისი სპირანტიზაცია. სისინა სპირანტთა სქემა ნახურ ფუძეენაში ასეთი სახით წარმოგვიდგება:

*	ჩენური	ინგუშური	ბაცბური
ძ	ზ/ძ(დიალ.)	ზ	ზ
ც	ც	ც	ც
წ	წ	წ	წ

1.3.2. წინანუნისმიერი (სისინა) აფრიკატები.

ა) წინანუნისმიერი მჟღერი აფრიკატი *ძ:

ძ ბგერა თანამედროვე ნახურ ენათაგან ჩენურ და ინგუშურ სალიტერატურო ენებში არ დასტურდება. იგი წარმოდგენილია ჩენური ენის დიალექტებში - ბარის კილოში ძ გვხვდება მხოლოდ ანლაუტში, სხვა კილოკავებში კი როგორც ანლაუტში, ისე ინლაუტსა და აუსლაუტშიც. ძ ჩენურსა და ინგუშურში ფონემას არ წარმოადგენს, მას დისტინქტური ფუნქცია არა აქვს: მისი შეცვლა ზ-თი სიტყვას მნიშვნელობას არ უცვლის, ზ მისი დაშლის (დეზაფრიკატიზაციის) შედეგია. ამდენად, ძ და ზ ერთმანეთის საოპოზიციო წყვილებს არ წარმოადგენენ. არა გვაქვს ძ-ზე დაწყებული არც ერთი სიტყვა არც ერთ ნახურ სალიტერატურო ენაში.

ბ) წინანუნისმიერი ყრუ ფშვივიერი აფრიკატი *ც:

ჩენური ც	ინგუშური ც	ბაცბური ც
ცაერგ	ცარგ	ცარკ „კბილი“
ცაცა	ცაცა	ცაც „საცერი“
ცაელ	ცაელ	ცელ „ნამგალი; ცელი“
ცა	ცა	ცო „არ“ (უარყ. ნაწილაკი)
ცუ	ცუ	ცუ „ქუშელი“
ბუც	ბუც	ბუც „ბალახი“
იეცარ	ბეცარ	ეცარ „აღება; ყიდვა“
ცჰა'	ცა'	ცჰა „ერთი“
მაცა	მაცა	მაცან „როდის“
ცჰაურგალ	ცურგალ	ცოკალ „მელა“ ...

გ) წინანუნისმიერი (სისინა) ყრუ მკვეთრი აფრიკატი *წ:

ჩენური წ	ინგუშური წ	ბაცბური წ
წაე	წი	წე „ცეცხლი“

წმენა	წინა	წაძნ	„სუფთა“; „წმინდა“
წმენ	წმე	წმეგ	„წითელი“
წმინა	წმენა	წმინ	„ხალი“
წა	წა	წა	„სახლი; ოთახი“
წმი	წმი	წმე	„სისხლი“
წან-ღ-არ	წან-ღ-არ	წანარ-ღ-არ//წამ-ღ-არ	„გაწმენდა, გასუფთავება“
წაწმინდა	წაწმინ	წაწმინდა	„სისუსთავე“
წასთა	წასთა	წასტ	„სპილენძი“
წყა	წყა	წყე	„ერთხელ“...

1.3.3. უკანანუნისმიერი (შიშინა) აფრიკატები

აფრიკატებიდან ჯ-ს შესახებაც იგივე შეიძლება ითქვას, რაც ძ-ს შესახებ ითქვა. ეს ბგერა, მართალია, ნახურ ფუძეებში არსებობდა, მაგრამ ნახური ფუძეების დაშლის შემდეგ მოხდა მისი დაშლა - ლეზაფრიკატიზაცია და ჟ-ში გადასვლა. ჯ შემორჩენილია ჩეჩნური ენის ზოგ დიალექტში, მათ შორის ჩეჩნურის ბარის კილოშიც ანლაუტის პოზიციაში, ზოგ კილოკავში კი - ყველა პოზიციაში. ჯ-ს, როგორც ძ, თანამედროვე ნახურ სალიტერატურო ენებში ფონემას არ წარმოადგენს, მას დისტინქტური ფუნქცია არა აქვს და ჟ-სთან საოპოზიციო წყვილსაც არ ქმნის - მისი შეცვლა ჟ-თი სიტყვას მნიშვნელობას არ უცვლის.

უკანანუნისმიერ ყრუ აფრიკატებს, ჯ-ს სპირანტიზაციის გარდა, ნახურ ენებში რეფლექსაცია არ განუცდიათ. მათი სქემა შეიძლება ასე გამოვსახოთ:

*	ჩეჩნური	ინგუშური	ბაცბური
ჯ	ჟ	ჩ	ჭ
ჩ	ჟ	ჩ	ჭ
ჭ	ჟ	ჩ	ჭ

ა) უკანანუნისმიერი მჟღერი აფრიკატი *ჯ (იხ. ზემოთ).

ბ) უკანანუნისმიერი ყრუ ფშვინვიერი აფრიკატი *ჩ:

ჩეჩნური ჩ ინგუშური ჩ ბაცბური ჩ

ჩა	ჩა	ჩა	„ლათვი“
ჩამ	ჩამ	ჩამ	„გემო“
ჩიმ	ჩილ	ჩიმ	„ფერფლი“
ჩჲო	ჩო/ჩჲო	ჩო	„ბეწვი, თმა (ლერი)“
ჩჲუ	ჩჲუ	ჩჲუ	„შინ“ ...

გ) უკანანუნისმიერი ყრუ მკვეთრი აფრიკატი *ჭ:

ჩენური ჭ	ინგუშური ჭ	ბაცბური ჭ	
ჭჳრა	ჭყჳრა	ჭარენ	„თევზი“
ჭჲრლა	ჭოლა	ჭჲლონ	„მაგარი“
ჭჲენიგ	ჭანგ	ჭანიკ	„ნიკაპი“
ჭყჲორ	ჭჲორ	ჭარ	„კანი“
ჭალ-დ-არ	ჭალ-დ-არ	ჭალ-დ-არ/ჭჲალ-დ-არ	„ლაკეტვა“
ჭჲჲ	ჭიღ (ზუმბა)	ჭჲუღ	„საქსოვი ჩხირი“
ჭჲჲგა	ჭჲუგ (კავი, კაუჭი)	ჭჲეკ	„საკეტი, ურღული“ ...

1.4. ნაპრალოვანი ბგერები (სპირანტები, ფრიკატივები)

1.4.1. კბილბაგისმიერი მჟღერი სპირანტი *ვ

სპირანტთაგან, წარმოების ადგილის მიხედვით, პირველ რიგში განსახილველია კბილბაგისმიერი მჟღერი ვ და ყრუ ჭ, რომელიც ინგუშურში, ან კიდევ ჩენურის ზოგ კილოკავში, იჩენს თავს. ჩენური ენის კილოკავებში ჭ ბგერას დისტინქტური მნიშვნელობა არა აქვს და იგი ფონემას არ წარმოადგენს. ყველა სიტყვას, სადაც ინგუშურში აღნიშნული ბგერა არის წარმოდგენილი, ჩენურსა და ბაცბურში შეესატყვისება ვ ან ჰ. აქედან გამომდინარე დასკვნა, რომ იგი მეორეულია ინგუშურში და ჩენურის ზოგ თქმაში.

ლექსიკური ფუძე, რომელიც ვ ბგერას შეიცავს და სამივე ნახურ ენაშია წარმოდგენილი, მცირერიცხოვანია. მაგ.:

ჩენური ვ	ინგუშური ვ	ბაცბური ვ	
ვაშა	ვოშა	ვამო	„ძმა“
ვაღ	ვაღ	ვაღ	„ჩვენ“

ვდეჟერიდ	ვდეჟერიდ	ვაჟარ	„ძმები“
ვჟორჰ	ვჟორჰ	ვორლ	„შვიდი“
ვლოვშიდ ⁶	-	ვაშა ⁶	„ერთმანეთი“...

1.4.2.წინანუნისმიერი სპირანტები. წინანუნისმიერი (სისინა) სპირანტები ნახურ ფუძეენაში ივარაუდება ზ, ს-ს სახით. ნახურ ენებში აღნიშნულ სპირანტთა შესატყვისობანი შემდეგ სახეს იღებს:

*	ჩენური	ინგუშური	ბაცბური
ზ	ზ	ზ	ზ/წ
ს	ს	ს	ზ/ს

ა) წინანუნისმიერი (სისინა) მჟღერი სპირანტი *ზ:

ჩენური ზ	ინგუშური ზ	ბაცბური ზ
ზ'ჟოქ	ზ'ჟოქ	ზოქ „ნისკარტი“
გაზა	გაზა	გაზან „თზა“

ამ რიგის მაგალითები (ილენტური შესატყვისობები) ნახურ ენებში ცოტაა, შედარებით ბევრია მაგალითები, რომლებშიც ჩენურ-ინგუშურ ზ-ს ბაცბურში შესატყვისება აფრიკატი წ:

მჟოზ	მჟოზ	მოწ	„თაფლი“
ბჟორზ	ბჟორზ	ბ'ორწ	„მგელი“
მდეზა	მაზა	მაწ	„ტილი“
ბ'არზა	ბ'არზა	ბ'არწუნ	„ჯვორი“
გეერზ	გეერზ	გერწ	„იარაღი“
დ-ერზინა	დ-ერზანა	დ-არწინწ	„შიშველი“
დ-დეზა	დ-დეზა	დ-აწინ	„მძიმე; ძვირფასი“
დ-დეზარ	დ-დეზარ	დ-ეწარ	„სიყვარული; ნღომა (უნდა)“
ხაზარ	ხაზარ	ხაწარ	„(მო)სმენა“
ლოჟზარ	ლოჟზარ	ლაბწარ	„ქორწილი; თამაში“
ჟოზარ	ჟოზარ	ოწარ	„აწონა; გათრევა, გაწევა“

კარზარ	კარზარ	კარწარ „შეწვა; მოხალვა“
პაოუზარ	პაოუზარ	პარწარ „გრეხა“ (ერთგზისი); „ლატრიალება“
პაონა	პაზილგ	პაწუკ „ბელურა“...

ზ : წ ბგერათშესტყვისობის ფონეტიკური საფუძველი ცალკე შესწავლას მოითხოვს.

ბ) წინაენისმიერი (სისინა) ყრუ სპირანტი *ს:

ჩენური ს	ინგუშური ს	ბაცბური ს
სუო	სუო	სო „მე“
სინა	სინა	სინა „ლურჯი“ (შღრ. რუსული СИНИЙ)
სურდჷ	სადრდჷ	ფ-სარღო „სადამო“
საგალ	საგალ	ფ-სიკ „რწყილი“
სად	სად	საგ „ირემი“
ჟსა	‘ასა	ჟსჷ „ზბო“
ბჟსა	ბისა	ბუდსა „ლამე“
ბჟოს	ბჟოს	ბოს „ფერი“
დ-ისარ	დ-ისარ	დ-ისარ „დარჩენა“
სთუ	უსთ	სტუ „ხარი“
სთაგ	საგ	სთაკ „კაცი, ადამიანი“
სთუო	ოსთა	სტო „სატენი“
სთუმა	სჟუმა	სტამინ „სქელი“
დ-უსთარ	დ-უსთარ	დ-უსტარ „გაზომვა“
ქდესთა	ქასთა	ქასტენ „მალე“
მჟსთა	მისთა	მუსტინ „მჟავე“
მოსთად	მოსთაღა	მასთხოვ „მტერი“
დ-საა	დ-საა	დ-ასენ „ცარიელი“
ისა	იღს	ისა „ცხრა“
ჩენური ს	ინგუშური ს	ბაცბური ზ
ქდემს	ქომს	ქანიზ „ყურძენი“

1.4.3. უკანანუნისმიერი (შიშინა) სპირანტები

ნახურ ფუძეებში უკანანუნისმიერი სპირანტების სქემა წარმოგვიდგება შემდეგი სახით:

*	ჩენური	ინგუშური	ბაცბური
ქ	ქ	ქ	კ/ჭ
შ	შ	შ	შ

ა) უკანანუნისმიერი (შიშინა) მჟღერი სპირანტი *ე:

ჩენური ე	ინგუშური ე	ბაცბური ე
ჰაე	ჰაჟა	ჰაკ „შუბლი“
კაეა	კოაჟუე	კ'ოე „ქუსლი“
ბაეა	ბაჟა	ჟაბრ (<ბაჟა) „ჯოგი, ნახირი“

ამ მაგალითებიდან ნათელია, რომ ჩენურ-ინგუშურში ე მეორეულია, მომდინარეობს გ-საგან, რაც ჩენური ენის დიალექტებში დასტურდება. შდრ.: სალ. ენა ჰაე „შუბლი“, ითუმყალური ჰაგ, ქისტური ჰაგ „შუბლი“, სალ. ენა კაეა, კგ „ქუსლი“... გ : კ შესატყვისობათა ნიმუშები ნახურ ენებში სხვაც უნდა იყოს.

გვხვდება ე:ჭ შესატყვისობაც, რაც, ალბათ, გამონაკლისი ჩანს. შდრ.:

ჩენურ-ინგუშური ე	ბაცბური ჭ
ხინეა (ხენჯა - დიალ. ვარ.)	ხინჭ „წილი“
ლაე (ლაჯ/ლაჟ - ინგ.)	ლოჭ „ჯონი“
ჰაე	ჰაეჭრ (<ჰაჭი) „სუნი“...

ჩენურ-ინგუშური ე	ბაცბური ე
ჟა (ჯა - დიალ. ვარ.)	ჟე „ცხვარი“ (კრებიტი)
ჩენურ-ინგუშური ე	ბაცბური შ
დ-იეა „ლაწოლა“	დ-იშა „წოლა“

ჟ : შ შესატყვისობა შემთხვევითია: ღ-იჟა გამოხატავს სუბიექტის მხოლობითობას (მღრ., ღ-იჟა < ღ-იჟმა, ამ ფორმასთან სუბიექტი მრავლობითშია). მამასადამე, ბაცბურში დაკარგული ჩანს ის ფორმა, რომელიც სუბიექტს მხოლობითში გამოხატავს, ჟ : შ შესატყვისობის საფუძველიც მორფოლოგიური ცვლილების შედეგია.

ბ) უკანაენისმიერი (შიშინა) ყრუ სპირანტი *შ. იღენტური შესატყვისობები გვაქვს სამივე ნახურ ენაში:

ჩენური შ	ინგუშური შ	ბაცბური შ	
შუ	შუ	შუ	„თქვენ“
შჟო	შჟო	შო	„წელიწადი“
ში'	ში'	ში	„ორი“
შარ	შარ	შარ	„ღო“
შნლა	შნლა	ფ-შელი ^ნ	„სიცივე“
შა	შა	ფ-შა	„ყინული“
შად	შოდ	შატ	„კვანძი, ნასკვი“
შაღა	შოღა	შატ	„ფიწალი“
შიმ	შიმ	ში ^ნ	„ცური“
შიჩა	შიჩა	შიჩჟ	„ბიძაშვილი, შინში (დეიდაშვილი)“
შჟრა	შჟრა	შარჟ ^ნ	„სწორი, გლუვი“
დიშა	დიშა	დაშო	„ღა“
ვაშა	ვოშა	ვაშო	„ძმა“
დიშ	დიშ	დიშ	„ხმა; სიმღერა“ ...

1.4.4. უკანაენისმიერი სპირანტები

უკანაენისმიერი სპირანტები ნახურ ენებში წარმოადგენენ წყვილ ბგერებს ღ-ს და ხ-ს სახით, როგორც ქართველურში. ამ ბგერათა არსებობა ივარაუდება ნახურ ფუძენაშიც. ნახური ფუძენის დაშლის შედეგად უკანაენისმიერ სპირანტებს ცვლილებები არ განუცდიათ:

იღენტურ შესატყვისობათა სქემა ასეთი იქნება:

*	ჩენური	ინგუშური	ბაცბური
ლ	ლ	ლ	ლ
ხ	ხ	ხ	ხ

მოვიყვანოთ საილუსტრაციო მაგალითები.

ა) უკანაენისმიერ მჟღერი სპირანტი *ლ:

ჩენური ლ	ინგუშური ლ	ბაცბური ლ	
ლოქლა	ლოქლა	ლაგ	„სასთუმალი“
ლან	ლა	ლ ^ნ	„სიზმარი“
ლდელ-დ-არ	ლდელ-დ-არ	ლელ-დ-არ	„დასუსტება (ასუსტებს)“
ლქოზხათარ	ლქოზხათარ	თოზხეთარ	„გახარება (უხარია)“
ლქორა	ლქორა	ლორ	„სიცივე; ყინვა“
ლქორ-დ-არ	ლქორ-დ-არ	ლორ-დ-არ	„გაყინვა“
ლაჟ	ლაჯ/ლაჟ	ლოჯ	„ჯონი“
ჭქორლა	ჭოალა	ჭ ^ა ლო ^ნ	„მაგარი“
ლდელ	ლდელ	ლეღ	„ტანი“
მოსთალ	მოსთალა	მასთხოვ (< მასთალოვ)	„მტერი“...

ბ) უკანაენისმიერი ყრუ სპირანტი *ხ:

ჩენური ხ	ინგუშური ხ	ბაცბური ხ	
ხი	ხიჟ	ხი	„წყალი“
ხდე ^ნ „მორი“	ხი	ხე ^ნ	„ხე“
ხათარ	ხათარ	ხატარ	„(შე)კითხვა“
თჟხა	თუხ	თუღხნ	„მარილი“
დ-ოქხა	დ-ადხა	დ-აფხენ	„თბილი“
დ-ქხა	დ-წხა	დ-ახენ	„გრძელი“
ლქოსა	ლქოსა	ლახუ ^ნ	„დაბალი“
თქონარ	თქონარ	თონარ	„ღარტყმა“

ღუხარ	ღუჴხარ	ღოფხან	„ჩაცმა“
ახ	ახ	ახ	„ნახევარი“
ახარ	ახარ	ახარ	„ხვნა“
მახ	მახ	მახ	„ფასი“
ნახ	ნახ	ნახ	„ხალხი“
ნახჩა	ნახჩა	ნახჩ	„ყველი“...

მაგალითების გამრავლება კიდევ შეიძლება.

1.4.5. ფარინგალური სპირანტები

ფარინგალური რიგის სპირანტები უცხოა ქართველური ენებისათვის. არ რიგს განეკუთვნება მჟღერი ‘ და ყრუ ჰა ბგერები. ორივე ბგერა ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო ნახური ფუძეენისათვისაც.

*	ჩენური	ინგუშური	ბაცბური
‘	‘	‘	‘
ჰა	ჰა	ჰა	ჰა

ა) ფარინგალური მჟღერი სპირანტი ‘:

ჩენური ‘	ინგუშური ‘	ბაცბური ‘	
‘ა	‘ა	‘ა	„ზამთარი“
‘ადგ	‘აგ	‘აბიკ	„კოვზი“
‘უ	‘უ	‘უვ	„მწყემსი“
‘ამარ	‘ამარ	‘ამარ	„ჩვევა“
‘არჟა	‘არჟა	‘არჟინ ⁶	„შავი“
ღა‘	ღა‘	ღა‘ (<ღა‘)	„იარა, წყლული“

ბ) ფარინგალური ყრუ სპირანტი *ჰა:

ჩენური ჰა	ინგუშური ჰა	ბაცბური ჰა	
ჰაუ ⁶	ჰაუ	ჰაუ ⁶	„ტყე“

ჰიეს	ჰილარ	ჰიეს	„გამოქვაბული, მღვიმე“
ჰანშა	ჰანშა	ჰანშ	„სტუმარი“
ჰააჟა	ჰააჟა	ჰააკ	„შუბლი“
ჰადე	ჰილა	ჰად	„ტვინი“
ჰაულო	ჰაულო	ჰაო	„შენ“
აჰარ	აჰარ	აჰარ	„(ლა)ფქვა“
ყაჰა	ყაჰა	ყაჰუ ⁶	„მწარე, ცხარე“
ლჰა	ლჰა	ლაჰ	„გველი“
ჰაუოჟა	ჰაუ	ჰადჰ	„სუნი“
ჰახ	ჰახ	ჰახ	„ჯიხვი“...

მაგრამ: ჩეჩნურ-ინგუშური ჰა : ბაცბური ხ:

ჰაუოგალლა : ხაკოლ „წყურვილი“

1.4.6. ლარინგალური ყრუ სპირანტი*ჰ:

წარმოდგენილი იყო ნახურ ფუძეენაში. არა აქვს სათანადო მჟღერი. ნახური ფუძეენის დაშლის შემდეგ ბაცბურში გაჩნდა მისი რეფლექსები, თუმცა იდენტური ბგერათშესატყვისობების მაგალითებიც არ არის უცხო.

*	ჩეჩნური	ინგუშური	ბაცბური
ჰ	ჰ	ჰ	ჰ/ვ

ჩეჩნური ჰინგუშური ჰ ბაცბური ჰ

ჰუ	ჰუ	ჰუვ	„თესლი“
ჰა'	ჰა'	ჰო	„კი“
ბუჰა	ბოჰ/ბუოვ	ბუ	„ბუ“ (ნასესხობა გამორიცხული არ არის)

ჩეჩნურ-ინგუშურ ჰ : ბაცბური ვ:

ჰუოსთა	ვასთ	„სერი“
ჰუმა	ვუმ	„რამე“

ჰუნდა ვუნდა „რატომ“
 ჰუნ^ნ ვუნს „რა“

მოულოდნელია შესატყვისობა ჰ : ღ:

ჰუონ ღონ „წნელი; ბრასლეტი, სალტე“

1.5. სონორები

1.5.1. ზოგადი. სონორები ცალეულებს წარმოადგენენ და ცალკე სისტემას ქმნიან. ნახურ ენებში სონორებს წარმოადგენენ:

- 1) ბილაბიალური ნაზალი მ;
- 2) დენტალური ნაზალი ნ;
- 3) წინანუნისმიერი ლატერალი ლ და მისი ყრუ კორელატი ლ' ბაცბურში.
- 4) უკანანუნისმიერი ვიბრანტი რ;

განვიხილოთ ისინი ცალ-ცალკე.

1.5.2. ბილაბიალური ნაზალი სონორი *მ.

აღნიშნული ბგერა ნახურ ფეძეენაში წარმოადგენილი იყო. დასტურდება ყველა პოზიციაში. თანამედროვე ნახურ ენებში მ ბგერის იდენტური შესატყვისობები გვაქვს. მოვიყვანოთ საილუსტრაციო მაგალითები:

ჩეჩნური მ	ინგუშური მ	ბაცბური მ	
მაძრა/მარ	მარ	მარ	„ქმარი“
მოსთად	მოსათაღა	მასთხოვ	„მტერი“
მაღს	მაღს	მათხ	„მზე“
მართა	მართა (საუზმე)	მატრ (<მართ-ა)	„სადილი“
მაღარ	მაღარ	მაღ'არ	„დალევა“
მჟოზ	მჟოზ	მოწ	„თაფლი“
მჟოჰა	მჟჰა	მოჰა	„ქონი“
მჰსა	მჰსა	მჰს	„ნემსი“
მჟოთა	მჟოთა	მოტა	„ენა; ლოგინი“

მა'ა	მუ'ა	მ'აყო	„რქა“
მაცა	მაცა	მაცან	„როლის“
ლამა	ლოამა	ლამა	„ზეგ“
ლამ	ლოამ	ლამ	„მთა“...

სპონტანური შესატყვისობის ნიმუში უნდა იყოს შემდეგ მაგალითებში:

ქემს (ქისტ. ქენიზ) ქომს ქანიზ „ყურბენი“

ში^ნ/შიმ შიმ ში^ნ „ცური“

არსებულ ლექსიკონებში განსხვავებული ფორმები გვხვდება „ცურის“ შესტყვისად. შდრ.:

ჩენური: ში^ნ [მაციევი 1961]; შიმ [მაციევი, კარასაევი 1978; ალიროევი 1975]; ში (ქისტური);

ინგუშური: შიმ [ოზლოევი 1980; ქურქიევი 2005];

ბაცბური: ში^ნ [ქადაგიძე 1983].

მრავლობითში ფუძისეული მ შენარჩუნებულია მხოლოდ ინგუშურში, სადაც დასტურდება ფორმა **შამარაშ**, რომელიც დაიშლება ასე: შამ- (<შიმ) - ფუძე; -არ- ე. წ. ჩანართი ელემენტი; -ა- ე. წ. მათეობელი ხმოვანი და -შ - მრავლობითობის მაწარმოებელი.

ჩენურში მრავლობითში გვაქვს **შან-ნ-ა-შ**: შან- -ფუძე; -ნ- - ჩანართი ელემენტი; -ა-შ-ს იგივე ფუნქცია აქვს, რაც ინგუშურში. საკვლევი ამოსავალი ფორმა.

1.5.3. დენტალური ნაზალი სონორი *ნ:

წარმოდგენილი იყო ნახურ ფუძენაში. თანამედროვე ნახურ ენებში გვაქვს იდენტური შესატყვისობები:

ჩენური ნ	ინგუშური ნ	ბაცბური ნ	
ნანა	ნანა	ნან	„ლედა“
ნახ	ნახ	ნახ	„ხალხი“
ნ'ანა	ნ'ანა	ნ'ან	„ჭია“
ნითა	ნითა	ნიტა	„ჭინჭარი“
ნდეყ	ნიყ	ნიყ	„გზა“
ნდეჩა	ნახჩა	ნაჩხ (<ნახჩ)	„ყველი“
პენდა	პენდა	პ'ენტრ	„ნენი“
პინცა	პანზ	ინც	„ახლა“

ნისა	ნისა	ნიფსინ	„სწორი“
ყუონა	ყუონა	ყონო	„ნორჩი, ახალგაზრდა“
ღნა	ღნა	ღინი	„ცოცხალი“
ჭენიგ	ჭანგ	ჭანიკ	„ნიკაპი“...

1.5.4. წინანუნისმიერი ლატერალი სონორი *ლ:

წარმოდგენილი იყო ნახურ ფუძეენაში. აქვს ფონემური ღირებულების რეფლექსი ლ' ბაცბურში.

მოვიყვანოთ საილუსტრაციო მასალები:

ჩენური ლ	ინგუშური ლ	ბაცბური ლ	
ლამ	ლოამ	ლამ	„მთა“
ლუმ	ლუმ	ლომ	„მთა“
ლჰჰა	ლუჰა	ლჰა	„ბგველი“
ლუმ	ლოა	ლუმ	„თოვლი“
ლდერ	ლდერ	ლდერ	„ლაპარაკი“
ღ-ღლარ	ღ--ღლარ	ღ-ღლარ	„გაცინება, გაღიმება“
ღღლარ	ღღლარ	ღღლარ	„სიარული“
ლჰცარ	ლჰცარ	ლჰცარ	„ლაჭერა, დაკავება“
ლხარ	ლხარ	ლხარ	„ძებნა“
ლუმბა	ლუმბა	ლუმბა	„დაბალი“
ჟლა	ჟლა	ჟლენ	„ტავადი, ბატონი“
ღუმოლ	ღუმოლ	ღოლ	„თივა“
მილა	მილა	მიენ	„ვინ“...

ჩენური ლ	ინგუშური ლ	ბაცბური ლ'	
მდელ	მდელ	მელ'	„რამდენი“
მღარ	მღარ	მღარ'	„სასმელი; დაღვება“
ჟღარ	ჟღარ	ჟღარ'	„თქმა“
ღ-ღღარ	ღ-ღღარ	ღ-ღღარ'	„მიცემა“

თილურ თილა-დ-მე თილ'-დ-არ „გატყავება“

ლ ბგერის შესატყვისობები თანხმოვანთა კომპლექსებში შემოთ მონხობილთაგან განსხვავებულია და თანხმოვანთკომპლექსებშია განხილული.

1.5.5. უკანანუნისმიერი ვიბრანტი სონორი *რ

წარმოდგენილი იყო ნახურ ფუძეებში. აღსანიშნავია, რომ რ ბგერა ნახურ ენათა სიტყვის ანლაუტში არ დასტურდება. მოვიყვანოთ მაგალითები:

ჩენური რ	ინგუშური რ	ბაცბური რ	
კურ	კურ	კურ	„ბოლი“
ფჰაჟორ	ფჰაჟორ	ფჰაორ	„ვანშამი“
ბ'არ	ბ'არ	ბ'არ	„კაკალი“
თურ	თურ	თურ	„ხმალი“
ჭყურ	ჭურ	ჭარ	„კანი; ნაჭურჭი“
ქურ	ქურ	ქორ	„ფანჯარა“
ჭარ	ჭყარა	ჭარენ	„თევზი“
ვჟრა	ვჟრა	ვჟერ	„ქვა“
შურა	შურა	შურ	„რძე“
ირა	'ირა	'ირინ	„ბასრი; მჭრელი“
სჟრჟე	საჟრჟე	ფ-სარლზ	„საღამო“
ყურა	ყურა	ყურუ	„ყრო“

1.6. სონანტები

1.6.1. შუაენისმიერი სონანტი *დ:

ჩენური დ	ინგუშური დ	ბაცბური დ	
დჰჰა	დუჰა	დოჰყ	„სახე“
დუყ	დოყ	დოჰყ	„ნაცარი“
დეთა	დეთა	დეთა	„ძროხა“

დიდ	- (*დიდ)	დეგ	„ლუდი“
დიოლ	დიოლ	დიოლ	„თივა“
დეხქ	დეხქ	დეხქ	„სავარცხელი“
დიო	დიო	დიოჰ	„გოგო, ქალიშვილი“
ლად	ლად	ლაგ	„მონა“
სად	სად	საგ	„ირემი“...

ლად, სად ლექსები ნახურ ენებში მიჩნეულია ნასესხობად (ვ. აბაევი).

ჩენური დ	ინგუშური ვ (ჟ)	ბაცბური ბ	
დიუ	დიუჟ	დიუბ	„სადგისი“
დიუდ	დიუჟ	დიბ	„ფიცი“
ჩენური დ	ინგუშური დ	ბაცბური დ	
ტიდ	ტიდ	ტივ	

დასადგენია ამ ლექსების კავშირი ქართულ ტივ- ფუძესთან.

1.6.2. ბილაბიალური სონანტი *ჟ:

ჩენური ჟ	ინგუშური ჟ	ბაცბური ბ	
დიუ (<დიუჟ)	დიუჟ	დიუბ	„სადგისი“
‘ოჟმარ	‘უჟმარ	‘აფმარ (<‘აბმარ)	“დაღეჭვა“
ლოჟმარ	ლოჟმარ	ლაბჟმარ	„დაცურება, გასრიალება“...

1.7. ზოგი თანხმოვანთკომპლექსის შესატყვისობანი ნახურ ენებში

ნახურ ენებში იძებნება მაგალითები, სადაც თანხმოვანთკომპლექსები შეესატყვისებიან ერთმანეთს. ცალკეულ თანხმოვანთა შესატყვისობებთან დაკავშირებით კომპლექსები ზემოთაც არაერთგან იყო მოხმობილი. ასეთია:

სთ - სტ; ლხ - თხ; ხქ - ხკ. მოვიყვანოთ მაგალითები:
 ჩენური სთ ინგუშური სთ ბაცბური სტ

სთ კომპლექსი ჩეჩნური ენის უმეტეს დიალექტსა და ინგუშურში მარტივდება ანლაუტში (სთ > ს ან სთ > თ). შენარჩუნების შემთხვევაში მას ხმოვანი უნდა უსწრებდეს. სთ კომპლექსი თავკილურ პოზიციაში შენახულია ჭებერლოურსა და სალ. ენაშიც (ორთ. ნორმების მიხედვით). შდრ:

სთავ	სავ (<სთავ)	სტაკ	„კაცი, ადამიანი“
სთუ	უ-სთუ	ფ-სტუ	„ხარი“
სთომა	სომა	სტამინ	„სქელი“...
მჟსთა	მისთა	მუსტინ	„მუავე“
ქდესთა	ქდესთა	ქასტენ	„მაღე“
დ-ასთარ	დ-ასთარ	დ-ასტან	„განსნა“
ყასთარ	ყასთარ	ყასტარ	„განცალკეება“
ლასთარ	ლასთარ	ლასტარ	„შერხევა“...
ჩეჩნური ლხ	ინგუშური ლხ	ბაცბური თხ	
მალხ	მალხ	მათხ	„მზე“
ბჟოლხ	ბჟოლხ	ბოთხ	„საქმე; შრომა“
ნილხა	ნღლხა	ნეთხინ	„მეჩხერი“
დ-დელხარ	დ-დელხარ	დ-ეთხარ	„ატირება“...
ჩეჩნური ხქ	ინგუშური ხქ	ბაცბური ხკ	
დახქა	დახქა	დახკო	„თავვი“
დეხქ	დეხქ	დეხკ	„სავარცხელი“
მჟოხქ	მჟოხქ	მოხკ	„ქვეყანა“
ღჟოხქ	ღჟოხქ	ღოხკ	„ნისლი, ბურუსი“
ახქარ	ახქარ	ახკარ	„ბარვა“...

შესატყვისობები, როგორიცაა: ჩეჩნ.-ინგ. თა : ბაცბ. თა (იგივე: თთ : თთ), ჩეჩნ.-ინგ. თთ : ტტ (იგივე თა : ტა) ზემოთ არის მოხმობილი შესაბამის მარტივ, სადა თანხმოვნებთან და ამიტომ აქ არ გავიმეორებთ.

შესატყვისობათა ძირითადი ფორმულების სინოტიკური ტაბულა

*	ჩენნ.	ინგ.	ბაცბ.
ბ	ბ	ბ	ბ/პ
ფ	ფ	ფ	ფ
პ	პ	პ	პ
ღ	ღ	ღ	ღ/ტ
თ	თ	თ	თ/ტ
თა	თა	თა	თა/ტა
ტ	ტ	ტ	ტ
ბ	ბ	ბ	ბ/პ
ქ	ქ	ქ	ქ/პ
კ	კ	კ	კ
ძ	ზ/ძ	ზ	ზ
ც	ც	ც	ც
წ	წ	წ	წ
ჯ	ჯ/ქ	ქ	ქ
ჩ	ჩ	ჩ	ჩ
ჭ	ჭ	ჭ	ჭ
ვ	ვ	ვ	ვ
ვა	ვა	ვა	ვა
ყ	ყ	ყ	ყ
,	,	,	/ყ
ზ	ზ	ზ	ზ/წ
ს	ს	ს	ს/ზ
შ	შ	შ	შ/პ/ჭ
შ	შ	შ	შ
ღ	ღ	ღ	ღ
ხ	ხ	ხ	ხ

‘	‘	‘	‘
ჰ	ჰ	ჰ	ჰ/ნ
ჳ	ჳ	ჳ	ჳ/ვ/ღ
ვ	ვ	ვ	ვ
ნ	ნ	ნ	ნ
რ	რ	რ	რ/ლ
მ	მ/ნ	მ	მ/ნ
ს	ს	ს	ს
ღ	ღ	ღ	ღ/ვ
ქ	ქ	ქ	ბ

2. ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა კონსონანტური სისტემა: ფონეტიკური პროცესები, შესატყვისობანი, თანხმოვანთკომპლექსები

ფონეტიკური პროცესები

2. 1. კონსონანტური სისტემის ზოგადი დახასიათება. ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ფონოლოგიურ სისტემაში ისტორიულად დადასტურებული თანხმოვნების სინტაგმატური და პარადიგმატული ანალიზის შედეგად გამოიყოფა ფონემურ ერთეულთა სამი ძირითადი კლასი: I ჩქამიერები; II სონორები; III სონანტები (resp. აპროქსიმანტები)¹. ეს კლასები პირობითად აღინიშნება შემდეგი სიმბოლოებით: C— კონსონანტი (ჩქამიერი და სონორი), S— სონანტი.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ სონორები (რ, ლ, მ, ნ) და სონანტები (ჟ, ღ) საკვლევ ენებში ერთ კლასად ვერგაერთიანდება, რასაც ხშირად ვხვდებით სპეციალურ ლიტერატურაში. საუკვლევებელია, რომ სონორები სინქრონიულადაც და დიაქრონიულადაც არ ასრულებდნენ ხმოვნური ალოფონის ფუნქციას. ეს არ იქმნის ე. წ. ნახევარხმოვნების მიმართ, რომლებიც დამატებით დისტრიბუციაში იმყოფებიან სათანადო ხმოვნებთან: ჟ — უ, ღ — ი.

„სერიების“ მიხედვით, ჩქამიერები ერთიანდება ჰომოგენურ/ჰეტერორგანულ [მარტინე 1960 : 97] თანხმოვნურ მწკრივებად და იყოფა სამ ქვეჯგუფად: 1. ხმულ-მსკლომები: ბ, ფ, პ,² დ, თ, ტ, ქ, ჭ, ჭხ, კ, კ^პ, გ, ქ, ქხ, კ, კხ, ჟ; 2. აფრიკატები: ზ, ც, ცხ, წ, წხ, ჯ, ჩ, ჩხ, ჭ, ჭხ, ლ^ვ, ლ^ლ, ტ^ვ, ტ^ლ, ჳ, ჳხ, ყ, ყ^ვ; 3. სპირანტები: დ,⁵ ზ, ს, სა, ქხ, ჟ, შ, შხ, ქ^ვ, ლ^ვ, ლ^ლ, ქ, ღ, ხ, ხა, ჟ, ჳ, ჳ. ყრუ სახეობებს ხუნძურ-ან-

¹ ამ უკანასკნელებს სპეციალურ ლიტერატურაში ნახევარხმოვნებსაც უწოდებენ, რაც მართებული არ არის. „ნახევარხმოვანი“ მხოლოდ ნაწილობრივ წარმოაჩენს მათ ნამდვილ ფუნქციურ ბუნებას, რადგანაც ამის საპირისპიროდ შეიძლება ტერმინად გვეხმარა „ნახევართანხმოვანი“, რაც აგრეთვე, მათინაწილობრივი დახასიათება იქნებოდა.

² ჰ სისტემატურად დასტურდება ოდენ დილოურ ენებსა და ხუნძურის სამხრულ დიალექტებში, ხოლო მეორეული პ ჩრდილო ხუნძურსა და ანდიურ ენათა სინამდვილეში სპორადულად იჩენს თავს.

³ პალატალიზებული ბგერები ანდიურ ენათა ერთ წყებაში (ანდ., დოდ., კარ., ბაგვ., ტინდ., ჭამ.) შეიმჩნევა და მათ ფონოლოგიური ღირებულება არა აქვთ. ნქ, ქ, ქხ, ქ, ქ^ვ ხუნძურის ზოგ დიალექტშიც (მაგ., ჭარულში) შეინიშნება.

⁴ ჩვენ პარადიგმატულ ცხრილებში ცალკე ქვეკლასად გამოვყოფთ აფრიკატებს, როგორც ხმულ-მსკლომებისაგან სინტაგმატური ქცევითა და ცვლილების ტენდენციებით განსხვავებულ ბგერებს. ამგვარი დაჯგუფება პირობითია, რადგანაც ვიზიარებთ თვალსაზრისს, რომ პარადიგმატულ ანალიზში აფრიკატთა დახასიათებლად სავსებით საკმარისია ნიშანი „ხმული“ [ფოგტი 1962 : 14; უთურგაიძე 1976 : 64].

⁵ დ — ინტერდენტალური მჟღერი სპირანტი შენიშნულია ტინდ. და ჭამ. ენებში [გუდავა 1964 : 16, 47].

დიურ ენებში აქვთ ინტენსიური და არაინტენსიური კორელატები.

ლოკალური რიგების მიხედვით, ჰორიზონტალურად ვგუფდება ჰომორგანული/ჰეტეროგენული ზემომოყვანილი თანხმონები, რომლებიც თერთმეტ ლოკალურ რიგს ქმნიან: წყვილბაგისმიერი (ბილაბიალური), კბილისმიერი (დენტალური), წინანუნისმიერი (პრეალვეოლარული), შუანუნისმიერი (ინტერალვეოლარული), უკანანუნისმიერი (პოსტალვეოლარული), მაგარსასისმიერი (პალატალური), შუა ენისმიერი (ინტერდორსალური), წინასასისმიერი (პრეველარული), უკანასასისმიერი (პოსტველარული), ხანისმიერი (ფარინგალური), ხორხისმიერი (ლარინგალური).

გარდა ზემოწარმოდგენილი თანხმონებისა, ანდიურ ენებში გვხვდება მეორეული წარმომავლობის ბგერები (ჭამ. ზზ, დდ; ლოდ., ტინდ. უასპირაციო და უსპირანტელემენტო ქხ; ანდ., ლოდ. თხ...), რომლებსაც ფონემის სტატუსი არაქვთ [გუდავა 1964 : 10-11, 14; დე 2000 : 378].

გარდა ამისა, საკუთრივ დილოური ენის ზოგი აულის (ხეთონი, მოყოცი...) მეტყველებაში ხ⁶ და ჰ³ ერთი ფონემის ფონეტიკური ვარიანტებია. ალოფონებს უტოლდებიან, აგრეთვე, ლატერალთა ალვეოლარული ნაირსახეობანი (ალვეოლარულობა არ არის ფონოლოგიური მოდიფიკაცია).

ვინაიდან სპეციალურ ლიტერატურაში ცალკეულ ენათა კონსონანტური სისტემები განხილულია დაწვრილებით [ტრუბეტკო 1987 : 248-250, 312-314; მიქაილოვი 1958 : 25-42; ბოკარევი 1959 : 15, 67-68, 111-112, 144-145, 176-177; 1981 : 17-34; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 38-39; ლომთაძე 1963 : 35-48; 1998 : 26-71; იმნაიშვილი 1963 : 16-21; გუდავა 1964 : 5-15; 1979, 31; მაჰომედბეკოვა 1967 : 13-17; 1971 : 13-14; გიგინეიშვილი 1977 : 27-40; ვან დენ ბერგი 1995 : 19; დე 2000 : 277, 291, 309, 321, 334, 347, 361, 378, 393, 410, 424, 439, 455, 470...], ამიტომ აქ დაწვრილებით ამ საკითხებზე აღარ შევჩერდებით. მოვიყვანთ მხოლოდ ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ენების თანხმონანთა სინოპტიკურ ტაბულას, რომელშიც ნათლად დაინახება ერთიანი კონსონანტური სისტემის ამსახველი სურათი.

⁶ ქხ და ქზ მაგარი სპირანტები სათანადო მაგარი კორელატების ალოფონებს ეთანაბრებიან.

ცხრილი № 1. ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ენების თანხმობანთა განაწილების კრებსითი ტაბულა

რაგვარობა	ჩქამიერი																	სონორი		სონან						
	სშულო																	ნაშალი	არანა-შალი	სონან						
	სშულ-მსკლომი					აფრიკატი							სპირანტი													
	ყრუ		ლატერალუ			არალატერალუ				ლატერალუ		არალატერალუ														
	ფშვინგ.	აბრუპტივი	ფშვინგ.	აბრუპტივი	ფშვინგ.	აბრუპტივი	ფშვინგ.	აბრუპტივი	ფშვინგ.	აბრუპტივი	ფშვინგ.	აბრუპტივი	ფშვინგ.	აბრუპტივი	ფშვინგ.	აბრუპტივი										
მძღერი	არანტენს.	ინტენს.	არანტენს.	ინტენს.	არანტენს.	ინტენს.	არანტენს.	ინტენს.	მძღერი	არანტენს.	ინტენს.	არანტენს.	ინტენს.	არანტენს.	ინტენს.	მძღერი	არანტენს.	ინტენს.	არანტენს.	ინტენს.	ნაშალი	ვიბრანტი	გვქრდიოი	სონან		
წვევილბეისმიერი	ბ	ფ	(პ) ¹																		მ			ც		
წინაენისმიერი	კბილისმიერი	ღ	თ	ტ																						
	წინანუნისმიერი									ტ	ც	ც	ფ	ფა												
	შუანუნისმიერი																									
	უკანანუნისმიერი																									
	პალატალური						შ	შ	ტ																	
შუაენისმიერი	(ლ)	(ლ)	(ლლ)	(ლ)	(ლ)																				ნ	
უარან-ისმერი	წინაველარული	გ	ქ	ჭ	კ	კ																				
	უველარული																									
ფარანგ.	წინა რიგი									ჭ	ჯ	ჯ	შ	შ												
	უკანა რიგი																									
ლარინგალური					ხ																					

შენიშვნა: ¹ ფონოლოგიურ მნიშვნელობას მოკლებული თანხმონები (ბგერები) მოთავსებულია ფრჩხილებში, მაგ., ანდ. (ყ') მძღერია, ხოლო ამავე ყ' გრაფემით ახვ. ენაში არაინტენსიურ ფარინგალურ აბრუპტივს აღნიშნავენ.

² საკუთრივ დილოურ ენაში ხ' ფარინგალიზებული თანხმონიან ჰ>-ს ალოფონია, ხოლო ჰუნზიბურში ხ' - ხუნძურის ძლიერი ზეგავლენის შედეგი. ჰუნზიბურში ფაკულტატურად შეიმჩნევა ღ' (<გ).

2. 2. დელატერალიზაცია. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ კავკასიურ ენათა ლატერალები უძველესი ფორმაციის თანხმონებიანო [ვან-გინეკენი 1938 : 25-26]. ეს მოსაზრება არ იქნა გაზიარებული: „ლატერალები რომ თანხმონანთა ძველისძველ სერიას წარმოადგენს კავკასიურ ენებში, სარწმუნო არ ჩანს“ [ჩიქობავა 1979 : 75; იხ. აგრეთვე, ახვლედიანი 1999 : 414-415; შლრ. ქურდიანი 2007 :

504].

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ფონოლოგიურ სისტემაში მჟღერი ლატერალების კვალი რელიქტის სახითაც არსად ჩანს,⁷ თუმცა ზოგ მკვლევარს მათი პოსტულირება შესაძლებლად მიაჩნია [ტრუბეცკო 1987 : 244-245; შდრ. ცერცვაძე 1965 : 53; კახაძე 1959 : 311-312]. მჟღერი ლატერალების არსებობა ფუძეენაში შეიძლება ვივარაუდოთ მარტოოდენ სისტემის სიმეტრიულობის გათვალისწინებით, სხვა ხელშესახები ფაქტები მათი რეკონსტრუქციისათვის არ მოგვეპოვება. არამცთუ საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დილოურში, არამედ მჟღერი ლატერალის არსებობა აღმოსავლურ კავკასიურ ფუძეენაშიც კი სარწმუნოდ არ მიიჩნევა [კახაძე 1959 : 311].

საყურადღებო თვალსაზრისებია გამოთქმული ლატერალურ თანხმოვანთა ჩამოყალიბებისა და ევოლუციის შესახებ. გასაზიარებელი ჩანს ლატერალთა წარმოქმნა შესაბამისი ველარულიდან მათი გაპრეპალატალების გზით [ტრუბეცკო 1987 : 243; გუდავა 1954 : 61-65].

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ უკანაენისმიერთაგან ლატერალების წარმოშობის თეორიის გაზიარების შემთხვევაში ველარულ ხმოვნებს მარტივი ლატერალი (ლ) ან მისი ტიპის რომელიმე თანხმოვანი ახლდა მეორე კომპონენტად, რომელთა შერწყმითაც შეიძლებოდა მიგველო ლატერალები (კ+ლ>ტ, ქ+ლ>ლ', ხ+ლ>ლ'). მიუთითებენ, რომ საკუთრივ დილოური ტოპო („თხევადი ნაკელი“) შეთვისებულია ქართულიდან (შდრ. ტლაპო) [მეგრელიძე 1955 : 230]. თუ ეს ვარაუდი სინამდვილეს შეეფერება, მაშინ ტ<ტლ. მართალია, ამ მაგალითში ტ გვიან წარმოქმნილია, მაგრამ საყურადღებოა ლატერალთა ფორმირების თვალსაზრისით.

სპეციალურ ლიტერატურაში წარმოდგენილია ლატერალური აბრუპტივი აფრიკატების გენეზისის დადგენის ცდა, რაც ასე გამოიხატება: ტ' < *კ' < კ [ლომაძე 1962 : 299], ტი < კ [გუდავა 1954 : 55-61]. ყველა საკვლევი ენის მონაცემთა გათვალისწინებით, მთლიანი პროცესი ასე წარმოიდგინება: *კ > *კ' > ტ' > ტი, *კ > *კ' > ტ > ლ'. ანალოგიურად მოიაზრება აფრიკატთა წყების ფშვინვიერი ლატერალების წარმოშობა, რომლებიც საბოლოოდ სპირანტებად გარდაიქმნებიან: *ქ > *ქ' > ლ' > ლ; *ქ > *ქ' > ლ' > ლ⁸.

ერთი რამ ცხადია: ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა სინამდვილეში დასტურდება ექვსი ლატერალი, რომელ-

⁷ არჩიბულში მიუთითებენ მჟღერ აფრიკატ გ-ზე, რომელიც ბგერათკომბინაციით არის მიღებული [კახაძე 1979 : 42].

⁸ ე. ლომაძე ტ და ლ' ლატერალებისათვის ერთ პრაფონემას (*გ, []) აღადგენს [ლომაძე 1962 : 304], რაც ეჭვს სხადებს [იხ. ცერცვაძე 1965 : 53].

თა არსებობა საკვლევ ფუძეენაში ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.⁹

ამჟამად თვალშისაცემია ლატერალთა მოშლის ტენდენცია, რაც სხვადასხვა ენებსა და თანხმოვანთა სხვადასხვა სერიებში არათანაბრად არის რეალიზებული [კახაძე 1979 : 46-47]. ამ თვალსაზრისით გამორჩეული ადგილი უჭირავს ხუნძურს, საკ. ანდიურსა და დილოურ ენებს, რომლებშიც ლატერალურ თანხმოვანთა ელიმინაცია სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური პროცესებით არის შეპირობებული.

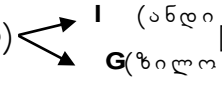
ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ დღესდღეობით ხუნძური ენის ხუნძასურ დიალექტში ოთხი ლატერალი (ლ¹, ტ¹, ლ², ლ³) დასტურდება, ხოლო ჭარულს არცერთი მათგანი აღარ შეერჩენია. ისტორიულად კი ჭარულ დიალექტში ხუთი ლატერალი (ლ¹, ლ², ტ¹, ტ², ლ³) უნდა ყოფილიყო გარჩეული. ლატერალთა რღვევის მაგისტრალური ხაზი, როგორც ცნობილია, ხუნძასურიდან ჭარულსაკენ მიემართება [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 69].

2. 2. 1. ლატერალურ აფრიკატთა დელატერალიზაცია. ამოსავალი ინტენსიური ფშვინვიერი აფრიკატი ლ¹, რომელიც ოდენ ახვასურსდა შემოუნახავს, სხვა ენათა მეტ წილში სპირანტიზაციის საფუძველზე ლ¹-დ ქცეულა და ამოსავალ ლ¹-ს დამთხვევია. დიფუზური ლ¹ ხუნძურის დიალექტებში ოდინდელ ლ¹-ს ანალოგიურ რეფლექსებს (ანწ. თ, ანდალ.-ყარახ. ლჰ, ლ, ჰ, ჭარ. ჰჰ, შ) გვიჩვენებს, ბოთლიხურ ენასა და ბაგვალურის ზოგ თქმაში ჰ, ლჰ რეფლექსებს გვაძლევს, ხოლო დილოურ ენებში ლ¹>ლ (ხვარ., ბეჟ.), მაგ.: ახვ. მილ¹ო — ხუნძ. მალ¹ (ანწ. მათ, ჭარ. მაჰჰ), ბოთლ. ჰუმ („ჩლიქი“), ბაგვ. მილჰჟ, ხვარ. მოლუ>მონუ (ინხ.), ბეჟ. მრლუ (ჰუნხ.) „ფრჩხილი“; ახვ. ლ¹ეჟ — ანდ. ლ¹ედერ, ბოთლ. ჰედერ, ბაგვ. ჰერერ „ხბო“, ხვარ. ლ¹ედ, ბეჟ. ლედ „ირემი“, „შველი“ დასხვ.

გასაგებობის მიზნების გამო, მეტი მდგრადობით გამოირჩევა მაგარი ლატერალური აფრიკატი *ლ¹, რომელიც ზოგჯერ დაცულია (ანდ. ენები), ზოგჯერ კი სპირანტიზაციას განიცდის: *ლ¹>ლ¹ (დიდ. ენები). ამ მხრივ, გამონაკლისს ქმნიან ხუნძურის სამხრული დიალექტები, რომლებშიც ლ¹ დაემთხვა ლ² სპირანტს (ჰიდ., ანდალ.-ყარახ.) და ჭარულში ორივე ლატერალმა (*ლ², ლ²<*ლ¹) შედეგად მოგვცა ჰჰჰჰ, ჰ, შ სახეს-

⁹ საფუძველს მოკლებულია რ. ლაფონის მტკიცება, თითქოს ახვასურში ფშვინვიერი ლატერალი ახალი მოვლენაა [ლაფონი 1963 : 21]. ახვასური არქაიზებით გამორჩეული ენაა და მისი განხილვა სხვა ანდიურ ენათაგან განყენებულად გაუმართლებელია [იხ. ტრუბეტკო 1987 : 237].

ხვაობები [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 67].

არამაგარი ტ⁶-ს დელატერალიზაციის პროცესის ნათლად არის წარმოდგენილი ანდიური ენის თქმებში: *ტ⁶ → ლს (ლათლი) [ცერცვაძე 1965 : 47]. ანალოგიური ვითარება გვაქვს ხუნძური ენის ანდალურ-ყარასულ დიალექტში. ამ პროცესებს, შ. მიქაილოვის დაკვირვებით, „აქვთ ერთი გენეტური საფუძველი“ [მიქაილოვი 1958 : 94]. უპირატესად ამავე ხაზს მისდევს ანდიურ ენათა მეტი წილი [გუდავა 1964 : 133]. ჭარული დიალექტის თალურ თქმაში ტ⁶>კჲ, რაც არამაგარ (კჲ) და მაგარ (კჲ) რეფლექსთა შერწყმის შედეგია. ანწუსურ დიალექტში თავჩენილი დელატერალიზაციის პროცესი (*ტ⁶>ტ), რაც ფაქტობრივ ლეზაფრიკატიზაციას უდრის, ნიშნდობლივია კარ. და აზვ. ენებისათვისაც.

ცნობილია, რომ ისტორიული ტ⁶ დიდ. ენებში გადავიდა ტ⁶-ში, რაც ქრონოლოგიურად *ტ⁶>ლ¹ პროცესის შემდეგდროინდელია. საკ. დიდურში სპორადულად შეიმჩნევა ტ⁶>კ, მაგ.: ხუნძ. ტ⁶ჟ⁶ (ჰიდ.) ~ აზვ. ჟუტანა „წავიდა“ ~ ჰინ. რიტ⁶-ა : ხვარ. რი⁶ტ⁶-ა : ბეჟ. დე⁶ტ⁶-ალ : საკ. დიდ. რიტ⁶-ა (საჰ.), რიკ-არიტ⁶-ა (ქიდ.-ასახ.) „წასვლა“.¹⁰

საყურადღებოა, რომ ხვარშიულში შეინიშნება სემანტიკური დიფერენციაცია: რი⁶-ტ⁶-ა „წასვლა ქვევით“ — რა⁶-კ-ა „წასვლა ზევით“. ლატერალმოშლილმა ფორმამ პირვანდელ ფორმასთან თანაარსებობისას შინაგანი ფლექსია განიცადა და სემანტიკურადაც გადაიწია — ფორმის ზემოქმედებით შინაარსის ცვლის ფაქტი! .

გარდა ამისა, ცალკეულ შემთხვევებში ტ⁶-ს ადგილს ტ⁶ იჭერს, რაც უფრო შორსმდევალ დელატერალიზაციის პროცესს (*ტ⁶>ტ⁶>ტ>თ) გულისხმობს, მაგ.: ხუნძ. ბოტ⁶-იზე ~ ანდ. ჟიტ⁶ლუ (<ჟიტ⁶ლუ) ~ ბეჟ. დატ⁶-ალ (ჰუნზ. დატ⁶-ა) : საკ. დიდ. დეთ-ა (<*დეტ⁶-ა) „ნლომა“, „სიყვარული“.

ტ⁶-ს რეფლექსაციის თანამიმდევრული პროცესი ხუნძურსა და ანდიურ ენებში ერთ კანონზომიერებას ექვემდებარება. მასთან, ანდიურ ენათა წყებაში არ გვხვდება ისეთი რეფლექსი, რომელიც ხუნძური ენის დიალექტებში არ იჩენდეს თავს და პირუკუ. ეს ერთგვაროვანი ბგერათცვლილება, გამოვლენილი გეოგრაფიულად ერთმანეთისაგან დაშორებულ ენებსა და დიალექტებში, უცილოდ საინტერესოა ენის თეორიის თვალსაზრისითაც.

¹⁰ ტ⁶>კჲ>კ პროცესი თვალისადაცვლია ჭარული დიალექტში, მაგ.: ბატო (ხუნძახ.) > ბაკჲ (ჭარ.) > ბაკ (ზაქ.) „ნაწლავი“; ტ⁶ო (ხუნძახ.) > კჲო (ჭარ.) > კო (ზაქ.) „ხიდი“ და სხვ.

ხუნძური ენის სამხრული დიალექტების არამდგრადი ბუნება, რაშიც ინტერფერენციულ პროცესებსაც უნდა ედოთ გარკვეული წილი, მკაფიოდ მჟღავნდება ტმ-ს რეფლექსაციით. მაშინ, როცა საანალიზო ლატერალი ანდიურ ენებში ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი, ხუნძური ენის ჭარულ დიალექტში დელატერალიზაცია თვალსაჩინოდ არის რეალიზებული: *ტმ>კმ>კმ.

2.2.2. ლატერალურ სპირანტთა დელატერალიზაცია. ლატერალური სპირანტის ინტენსიური კორელატი, როგორცწესი, ცვლილების ტენდენციას ნაკლებად ამჟღავნებს: ლ^ს (ხუნზ.-ანდ.) >ლ^დ (დიდ.). გამონაკლისს კვლავ ჭარული დიალექტი ქმნის, რომელშიც ლ^ს>ჰმ>შმ>შ. ეჭვსგარეშეა, რომ ამგვარი შემთხვევის დროს უცხო (ლატერალის უქონელ) ენათა ზეგავლენის ხვედრითი წილი დიდა.

რაცშეეხება ლატერალური სპირანტის არაინტენსიურ კორელატ ლ^ს-ს, იგი ცვლილებისადმი მეტ მიდრეკილებას ამჟღავნებს. ამ ლატერალის რეფლექსების სიმრავლე ხუნძურის სამხრულ დიალექტებში დაჩნდება:

ლ^ს → ლჰ <math>\begin{matrix} \nearrow \\ \searrow \\ \rightarrow \end{matrix}> (ანდლ.-ყარას.), ლ^ს>ჰმ, ლ^ს>ჰმ>შ (ჭარ.) [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 68].

დიდურ ენებში *ლ^ს-ს ეკვივალენტად გვხვდება ლრ (სკ. დიდ., პინ.), ლ (ხვარ.), ჰლ¹¹ (ბეჟ.). ისტორიული ლ^ს-ს ევოლუცია და ფონეტიკურ გარდაქმნათა ჯგუფი ასე წარმოგვიდგება: ლ^ს → ლჰ <math>\begin{matrix} \downarrow \\ \nearrow \\ \rightarrow \end{matrix}> ორ.

ამრიგად, დელატერალიზაციის პროცესი ყველაზე რელიეფურად ხუნძური ენის ჭარული დიალექტისთვის არის ნიშანდობლივი. ანდიურ ენათა სინამდვილეში იგი მეტ-ნაკლებინტენსივობით იჩენს თავს, ხოლო დიდურ ენებში ეს პროცესი გადაჯაჭვულია სხვა სპონტანურ ფონეტიკურ პროცესებთან (ინტენსივობის კორელაციის მოშლა, არაინტენსიურ სპირანტთა გამჟღერება და ა. შ.).

2.3. სპირანტთა გამჟღერება. სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, ამოსავალ ყრუ სპირანტთა არამდგრადი კორელატები ს,შ,ლ^ს,ხ დიდურ ენებში გამჟღერების საფუძველზე გარდაიქმნენ შესაბამის ზ,ჟ,ლ,ღ თანხმონებად [გუდავა 1979 : 94]. არსებობს სხვა თვალსაზრისიც, რომლის მიხედვით დიდურ ენებში

¹¹ბეჟეიტურში ჰ და ლ პოზიციურად არიან შეპირობებული.

მჟღერდება ოდენ **ს (ს>ზ)**,¹² ხოლო **ლ**,¹ თანხმოვნები — არა [ლომთაძე 1998 : 134, 137-138, 143]. ეს ავტორი ფიქრობს, რომ ხდება არა **ზ-ს** გამჟღერება (**ზ>ლ**), არამედ **ლ-ს** გაფშვინვიერება (**ლ>ჰ**), რისი გაზიარებაც ჭირს.

ქვევით გვექნება შესაძლებლობა ვაჩვენოთ ხუნძ.-ანდ. ენათა **ს,შ** სიბილანტური სპირანტების ტრანსფორმაცია **ზ,ჟ** სპირანტებად დილოურ ენებში [იხ. 2.16.2]. მასთან, ***ს-ს** შესატყვისობაზე დამყარებით ვივარაუდოთ, რომ გამჟღერების პროცესი (**ს>ზ**) საერთო-დილოურის დიფერენციაციამდელია.

რაც შეეხება **ს:ზ** შესატყვისობის მიღმა მდგომ რამდენსამე სახელს („დათვი“, „მელა“...), ისინი საწყის ეტაპზე ლუბლეტურ ფორმათა არსებობას უნდა გულისხმობდნენ [შდრ. გუდავა 1979 : 208]. თუ საერთო ამოსავლად **ც-ს** მივიჩნევდით, მაშინ დიდ. ენებში გამჟღერების პროცესი (**ს>ზ**) აღარ მოხდებოდა (შდრ. „ერთი“, „კბილი“, „მოყოლა“... იხ. 2.15.2. ბ). ამდენად, ***ც>ს>ზ** პროცესი შეიძლება გვევარაუდოთ ერთადერთ შემთხვევაში, თუკი ამოსავალი **ს** და მეორეული **ს (<*ც)** დიდ. ენებში ერთმანეთს დაემთხვეოდა. ეს კი, როგორც გარკვეულია, არ მომხდარა, რადგან გამჟღერების პროცესი (**ს>ზ**) ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა სპირანტიზაციის პროცესს (**ც>ზ**) [გუდავა 1979 : 208, შდრ. ლომთაძე 1998 : 134-135].

გარდა ამისა, **ს (<*ც) > ზ** ბგერათცვლილება არცხუნძურისთვის ჩანს ბუნებრივი, ვინაიდან ამ ენაში, ერთი მხრივ, განხორციელდა სპირანტება-გამიშინების (***ც>ს>შ**), ხოლო, მეორე მხრივ, ოდენ გამიშინების (***ც>ჩ**) პროცესები, მაგ.: **ოც→ოს→ომ, ოც>ოჩ** „ხარი“ (შდრ. **ცერ>სერ>შერ, ცერ>ჩერ** „მელა“).

ლატერალური **ლ** სპირანტის გამჟღერება შუა საფეხურად, ხუნძურის მსგავსად, **ლჰ** კომპლექსს გულისხმობს [იხ. 2. 16. 2. ა].

***ზ-ს** გამჟღერების შედეგად, ისტორიული ***ლ** და მეორეული **ლ (<*ზ)** დილოურ ენებში ერთმანეთს დაემთხვენ და შემდგომ დიფუზურმა **ლ-მ** ზოგ ენაში (საკ. დიდ., ჰინ., ხვარ.) ფარინგალიზაცია ერთნაირად განიცადა, მაგ.: **ლ' <ლ (<*ზ)** : ხუნძ. **ჰ'ჟე (<*ზ'ჟე)** ~ ანდ. **ხო~საკ.** დიდ. **ლ'ჟა ~ (<*ლ'ჟა~)** „ძალი“, შდრ. ***ლ** : ხუნძ. **ლელ ~ ბოთლ, ღანდი ~ საკ.** დიდ. **ლ'ჟაღი** „ყვავი“.

გარდა ამისა, საკ. დიდ. ენის შაფ. და ასახ. თქმებში შეიმჩნევა **ლ'-ს** გადასვლა **ჰ** ფარინგალურ სპირანტში, მაგ.: **ლ'ა > ჰა ~ „რძე“, აღ'ურ > აჰურ** „წისკვილი“, **ოლ > ოჰ** „ბარძაყი“ და მისთ.

არის საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ფარინგალიზებული თანხმოვანი **ლ'** წარმოადგენს გარდამავალ რგოლს

¹² დიდ. ენებში შეიმჩნევა ხშულთა გამჟღერების ფაქტებიც (საკ. დიდ., ჰინ. **ათა**, ხვარ. **ა'თა**, შდრ. ბეჟ. **აღ** „ტვინი“...), მაგრამ ეს პროცესი რეგულარული ხასიათისა არ ჩანს.

ველარულიდან ფარინგალური საკენ, ვინაიდან არტიკულაციურად ლ-ს უკან გადაწევის პოზიციურად შეპირობებული პროცესი ხელშესახებად არის წარმოჩენილი.

2. 4. სისინა სიბილანტთა გაშიშინება. არამაგარ სპირანტთა (**ზ, ს**) და აფრიკატთა (**ც, წ**) გადასვლას შესაბამის შიშინებში (**ჟ, შ, ჩ, ჭ**) სისტემური ხასიათი აქვს ხუნძური ენის დიალექტებსა და ახვახურ ენაში [ტრუბეცკო 1987 : 257; ცერცვაძე 1948 : 137-141; მიქაილოვი 1958 : 98-99; გულავა 1964 : 83].

სისინა სიბილანტთა გაშიშინების ფაქტებს ვხვდებით დილოურ ენებშიც, რომლის კვალიფიკაციისას მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა [ლომთაძე 1956 : 378-379; ბოკარევი 1959 : 260-262; იმნაიშვილი 1963 : 38-39; მაღივა 1965 : 16; შლდ. გულავა 1979 : 43-48].

ნიშანდობლივია, რომ ხუნძური ენის ანწუხურ დიალექტსა და ბათლუხურ კილოკავში **ს > შ**. სპირანტი **ს**, რომლის გაშიშინებაც ხდება შემოსხენებულ დიალექტსა და კილოკავში, მიღებულიასაერთო ამოსავალი **შ** შინა სპირანტისაგან (**ს < *შ**), ე.ი. საერთო-ხუნძურ-ანდიურში უნდა მომხდარიყო ***შ > ს**, ხოლო შემდეგ ხუნძ. დიალექტებში **ს > შ**, მაგ.: ხუნძ. დას > (ჭადაქ. დაშ), შლდ. ანდ. დოშო, ბოთლ. დაშა „ქალიშვილი“; ხუნძ. ნუსგო > (ჭადაქ. ნუშუ-გუ), შლდ. ანდ. ბეშო-ნუ-გუ, ბაგვ. ბეშე-ნ-და(შლდ. საკ. დიდ. ბიშონ : ხვარშ. ბეშონუ „id.“) „ასი“ დასხვ. მისთ.

პირველად **ს-ს** გაშიშინების რეგულარული პროცესი, ხუნძურის გარდა, დამახასიათებელია ახვ. ენისთვის, მაგ.: ხუნძ. სონ (ბათლ. შონ) ~ ანდ. სუნ : ახვ. შუნი „გუშინ“, „წელიწადი“; ხუნძ. სანი (ჭად. შანი) ~ ანდ. სონ : ახვ. შანი „კოწახური“...

გაშიშინების პროცესს, როგორც ცნობილია, ემორჩილება **ც-ს**გან მომდინარე **ს** სპირანტიც (***ც > ს > შ**), მაგ.: ხუნძ. ოც (ხუნძახ.) > ოს (ჰიდ.) > ოშ (ჭადაქ.) ~ ანდ. უნსო ~ საკ. დიდ. ის „ხარი“; ხუნძ. ცა (ხუნძახ.) > სა (ჰიდ.) > შა (ჭადაქ.) ~ ანდ. სოლ ~ ხვარ. სელ „კბილი“.

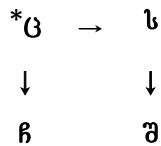
ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს, რომ ***შ > ს** და ***ც > ს** პროცესები წინ უსწრებდა ხუნძურის დიალექტებში თავჩენილ ***ს > შ** პროცესს. როგორც ჩანს, მოხდა მეორეული **ს-ს** თანხვედნა ამოსავალ **ს** სპირანტთან და საერთო **ს** გადავიდა **შ**-ში. ***ც > ჩ** ქრონოლოგიურად შემდეგ მომხდარი პროცესია.

რაც შეეხება ახვახურს, ამოსავალი **ც-ს** გაშიშინება (***ც > ჩ**) თანამდევია (თანადროულია) სპირანტიზაციისა (***ც > ს**), რომელიც რეალიზებულია სხვა ანდიურ ენებში. აქედან შეიძლება დავასკვნათ: ხუნძურ ენაში **ც > ჩ** (ბათლ.) პროცესი ახვახურ ენაში თავჩენილ ანალოგიურ პროცესზე (**ც > ჩ**) გვიანდელია.

ზ სპირანტს, მართალია, ინტენსივობის კორელაცია არ მოეპოვება, მაგრამ იგი ს-ს ანალოგიურად იცვლება — ხუნძურის სამხრულ დიალექტებსა (ბათლ., ანწ.) და ახვასურ ენაში ზ მისთვის კუთვნილ ყველა ფონოლოგიურ პოზიციაში გაშიშინებას განიცდის,¹³ მაგ.: ხუნძ. ზაზ (ხუნძახ.) > ჟაჟა (ანწ.) ~ ჭამ. ზაზა : ახვ. ჟაჟა „ეკალი“; ხუნძ. ზარ (ხუნძახ.) > ჟარ (ბათლ.) ~ ანდ. ზა : ახვ. ჟარი „მუშტი“...

აფრიკატთა წყების არამაგარი სისინა სიბილანტების (ც, წ) გაშიშინება ფართოდ არის გავრცელებული ზემოსხენებულ ენებში [ტრუბეცკოი 1987 : 257; მიქაილოვი 1958 : 99; გუდავა 1964 : 85]. მასთან, ც-ს ორგვარი ცვლილება (გაშიშინება, სპირანტიზაცია) განუცლია: ცჳჩ (ბათლ., ახვ.), ცჳს (ანდ. და ლიდ. ენები), მაგ.: ხუნძ. ცო (ხუნძახ.) > ჩო (ბათლ.) ~ ანდ. სე-ბ : ახვ. ჩე-ბ-ე „ერთი“; ხუნძ. ბიცინე (ხუნძახ.) > ბიჩინე (ბათლ.) ~ ანდ. ბოსინუ : ახვ. მაჩუნულა „მოყოლა“, „თხრობა“ და სხვ.

ამოსავალი *ც-ს ტრანსფორმაცია სქემატურად ასე გამოიხატება:

ამოსავალი არამაგარი წ-ს გადასვლა ჭ-ში, აგრეთვე, ხელშესახებად არის გამოხატული ახვ. ენასა და ხუნძური ენის ზემოსხენებულ დიალექტებში, მაგ.: ხუნძ. ბაწ (ხუნძახ.) > ბაჭ (ბათლ., ჭადაქ.) ~ ანდ. ბოწი : ბოთლ. ბაწი : ახვ. ბაჭა „მგელი“; ხუნძ. ანწ-გო (ხუნძახ.) > ანჭ-გუ (ანწ.) ~ ჭამ. აწა-და : ახვ. აჭა-და „ათი“ და სხვ. მრ.

სისინა-შიშინათა მონაცვლეობით თავისებურებას ამჟღავნებენ დილოური ენები, რომლებშიც ეს პროცესი არარეგულარული ბუნებისაა და ხშირად პოზიციურად არის შეპირობებული [ლომთაძე 1963 : 62; ჰამზათოვი 1975 : 17].¹⁴

ზ/ჟ, ს/შ, ც/ჩ, წ/ჭ თანხმოვნურ წყვილთა ალტერნაცია არაერთგვაროვნად და სხვადასხვა ლექსიკურ მასალაში შეინიშნება, რაც ერთგვარად ართულებს არქეტიპების რეკონსტრუქციას.

სპეციალისტების თვალსაზრისით, საკ. დილოურის შიშინა და ჰინუსურის სისინა სიბილანტებს შორის

¹³ ზ ცვლილების იმგვარსავე კანონზომიერებას ავლენს, როგორსაც, საზოგადოდ, არაინტენსიური სისინა სიბილანტები. ეს იმის მაუწყებელია, რომ აკუსტიკურ-არტიკულაციურად სადა თანხმოვანი უფრო ახლო დგას არაინტენსიურ კორელატთან, ვინემ ინტენსიურ სახეობასთან [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 71-72].

¹⁴ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სისინათა გაშიშინება ხდება შინ, როდესაც მათ წინ დგას წინა წარმოების ხმოვნები: ი, ი^o, ე, ე [ლომთაძე 1963 : 62; გუდავა 1979 : 46]. ირკვევა, რომ პალატალიზაციას უკანამავალი ი და ე ხმოვნებიც იწვევენ, მაგ.: ჭი (ჰინ.) < წი (საკ. ლიდ.) „ცეცხლი“, ჩი (ჰინ.) < ცი (საკ. ლიდ.) „მარილი“, ჟი (ჰინ.) < ზი (საკ. ლიდ.) „თიკრუნი“, „ტყავის ერთგვარი ტომარა“ და მისი.

დადასტურებულ ფონემათფარდობაში ამოსავლად შიშინა თანხმოვნები მიიჩნევა, ხოლო შებრუნებულ ბგერათ-
მიმართებაში — სისინა სიბილანტები [მეგრული 1955 : 234-235; იმნაიშვილი 1963 : 38-39; ლომთაძე
1963 : 72-76].

დილოურ ენაში დაცულ ამოსავალ სისინა სიბილანტებს ჰინუსურში ეკვივალენტად შიშინა სიბილანტები
მოეპოვება. სისინა თანხმოვანთა პირველადობა დამაჯერებლად მტკიცდება ახლომონათესავე ენათა მონაცემებ-
თან შედარებისას [ბოკარევი 1959 : 161-162; გუდავა 1979 : 47], სახელდობრ: 1) **ზ** (<***ზ**) >**ჟ** : საკ.
დიდ. ი**ზ**უ, ჰინ. ი**ჟ**უ, ხვარ. ე**ზ**უ, ბეჟ. ო**ზ**ო (შდრ. ხუნდ. ნისუ, ანდ. ისო „id“. „საჭო“, „მოუხდელი
ყველი“; საკ. დიდ. ო**ზ**ური, ჰინ. უ**ჟ**ეჟ, ხვარ. ე**ზ**ალ „თვალი“...; 2) **ს** (<***ც**) >**შ**: საკ. დიდ. ის, ოს
(დიდლ. ვარ.), ჰინ. უ**შ**, ხვარ. ე**ს**, ბეჟ. ო**ს** „ხარი“...; 3) **ს** (<***ზ**) >**ჟ** : საკ. დიდ. ისი, ჰინ. ი**შ**ე,
ხვარ. ე**ს**ა; ბეჟ. ო**ზ** (შდრ. ხუნდ. ჭაზო, ანდ., კარ. ანზი „id“. „თოვლი“...; 4) **ც** (<***წ**) >**ჩ** : საკ.
დიდ. ციტორი, ჰინ. ჩიტო, ხვარ. ცეტონ, ბეჟ. ცოტა (შდრ. ხუნდ. წინო, ბოთლ., ბაგვ. წაუნი, ტინდ.
ცოუ**წ** „id“. „ჭიპი“...; 5) ***წ**>**ჭ** : საკ. დიდ. ბი-**წ**-ა, ჰინ. ბი-**ჭ**-ა, ხვარ. ბე-**წ**-ა, ბეჟ. ეო-**წ**-ალ (შდრ.
ხუნდ. **წ**-უ-ნა, ანდ. ბი-**წ**-ი „ავსო“) „ავსება“; საკ. დიდ. **წ**ი, ჰინ. **ჭ**ე, ხვარ. **წ**ა, ბეჟ. **წ**ო (შდრ. ხუნდ.
წა, ანდ., ბოთლ. **წ**ად „id“. „ცეცხლი“.

ც და **ს** სიბილანტთა გაშიშინების ფაქტები სპორადულად ხვარშიულში ცვსვდება¹⁵ [ლომთაძე 1998 :
135-136], მაგ.: საკ. ხვარ. ჩიკი <*ციკი (შდრ. საკ. დიდ. ცეკი) „თიკანი“, საკ. ხვარ. ნისსუ —
სანტლ. ნიშშუ „წვრილი“ და მისთ.

ბეჟიტურიენისდიალექტებსადათქმებშიუპირატესადშიშინათაგასისინებახდება, თუმცააქა-იქსაპირისპი-
როპროცესიცმეიმჩნევა [ლომთაძე 1956 : 378; მადიევა 1965 : 16], მაგ.: სიკო (ბეჟ.) >შიკუ (ჰუნზ.)
„პირი“, სუკო-ს (ბეჟ.-სამარ.) >სუკო-შ (შდრ. საკ. დიდ. უეკუ-ს „id“. „კაცის“, ქილო-ს (ბეჟ.) >ქი-
ლო-შ (ტლად.) „რკინის“ დასხვ.

ზ>**ჟ**>დგავრცელებულია ხვარშიულსადასაკ. დილოურებში [იმნაიშვილი 1963 : 37]: საკ. დიდ. -
ზო : ხვარ. -**ჟ**ო > -**ე**ო (ინს.) „მაადიექტივებელიფორმანტი“; საკ. დიდ. ა**ზ**დაჰუ (მოყ.) >ა**ჟ**დაჰ > (ქიდ.)
>ა**დ**დაჰ > || ა**ჟ**დაჰ > (ხიბ.) „ურჩხული“ დასხვ. მისთ.

¹⁵ საკ. დიდ.-ში გვხვდება **ც**>**ჩ** პროცესის ერთი შემთხვევა, მაგ.: ხუნდ. წიე (<*წან-); ჰინ. ხვარ., ბეჟ. ცან : საკ. დიდ. ჩანიდა (<*ცანიდა,
შდრ. ცან-ი-ლუ „წალი“) „თს“. ტ. გუდავა საკ. დიდ. ჩანიდა („თს“) ფორმას ხუნდ.-ანდ. ჩან („ნადირი“) სახელთან აიგივებს [გუდავა
1979 : 45]. ჩან იმავე მნიშვნელობით საკ. დიდ. ენაშიც დასტურდება, ამიტომ ეს ვარაუდი სარწმუნო არ ჩანს.

2.5. შიშინა სიბილანტთა გასისინება. გარდა სისინა სიბილანტთა გაშიშინებისა, საკვლევ ენათა ერთ ნაწილში თავს იჩენს მაგარ თანხმოვანთა ცვლის საპირისპირო ტენდენცია, რომელიც ენათა და დიალექტთა მიხედვით სხვადასხვაგვარად არის წარმოდგენილი [ტრუბეცკოი 1987 : 258; მიქაილოვი 1958 : 100-102; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 72-75; გულავა 1964 : 88-93].

ცნობილია, რომ ხუნძური ენის სამხრულ დიალექტებში ინტენსიური შიშინები, მჟღერი სპირანტის (ჟ) გამოკლებით, შესაბამის სისინებში გადადიან [ცერცვაძე 1948 : 138-139], რაც გამოწვეულია მაგარ შიშინათა საარტიკულაციო თვისებებით (არტიკულაციის გადახრით). ანდიურ ენათა სინამდვილეში ანალოგიური ალტერნაცია ნიშანდობლივია ახვასურისა და ჭამალურისთვის. მეტადრე ჭამალური იქცევეს ყურადღებას, რადგან მასში მჟღერი შიშინა სპირანტის გასისინება რეგულარულად ხდება.¹⁶

საილუსტრაციო მაგალითები:

1 *ჟ>ზ:

ხუნძ.	ანდ.	ჭამ.	
რაჟი	რაჟი	ლაზი	„ნიორი“
ბოჟანა	ბუჟუ	ბოზა	„ღარწმუნდა“
—	ჟალა	ზალა	„ნეკნი“

2 *შა>სა:

ხუნძახ.	ანწ.	ანდ.	ჭამ.	ახვ.
შოუგო	სოუგუ	იშაღუგუ	ინსოუდა	ინშოთუდაბე ¹⁷ „ხუთი“
ბესაანა	—	ბეში	ისა	გოსაერი „მოქსოვა“

სიმპტომატურია, რომ ხუნძურში მეორეული არამაგარი *ს გაშიშინებას განიცდის: ანდ. რეშინ, ლოდ. რეში — ხუნძ. სინ (მდრ. ანწ. შინ „id“.) „წელიწადი“; ანდ. ჟომო, ბოთლ. ჟაშა — ხუნძ. ჟას (მდრ. ანწ. ჟაშ „id“.) „ვაჟი“ და. შ.

¹⁶ შეიძლება ითქვას, რომ ჟ ჭამალურში ინტენსიური კორელატის თვისებებს ამჟღავნებს.

¹⁷ ახვ.-ში ეს პროცესი (შა>სა) ირღვევა [იხ. გულავა 1980 : 206].

3	*ჩა>ცა:				
	ხუნძახ.	ანწ.	კარ.	ჭამ.	ახვ.
	ჩაუთ	ცაუთ	კან-ჩი	—	კან-ცარა „ხვლიკი“
	ბიჩანა	ბიცანა (ბათლ.)	ბიჩე	ბიცაუბ „ღანესტა“	ბიცერი „დასველა“

4	*ჭა>წა:				
	ხუნძახ.	ანწ.	კარ.	ჭამ.	ახვ.
	მიჭა	მიწა	მიჭი	მიწე	მიწი „ჭინჭარი“
	ჭეზე	წელუი	ჰერჭე (ნამყ.)	ბიწლა	ჰეჭურულ ¹⁸ „გაჩერება“, „ღომა“

შიშინა სიბილანტა სათანადო ცვლილებებს თანხმობანთა სისტემაში კარდინალური ძვრები გამოუწვევია, რის შედეგადაც შიშინათა წყებაში შემოგვრჩენია ოდენ არაინტენსიური კორელატები.

ახლა ვნახოთ, ამ თვალსაზრისით, როგორი ვითარებაა დილოურ ენათა ქვეჯგუფში, რომელიც, მართალია, სიბილანტა ინტენსიურ და არაინტენსიურ კორელატებს მოკლებულია, მაგრამ შიშინა სიბილანტა გარდაქმნა შესაბამის სისინებად არც ამ ენათა სინამდვილისთვის არის უცხო [მეგრული 1955 : 234-235; ბოკარევი 1959 : 262; იმნაიშვილი 1963 : 38; ლომთაძე 1956 : 379; 1963 : 72; გუდავა 1979 : 43-47; ხალილოვი, რამაზანოვი 1992 : 71].

შენიშნულია, რომ ჰინუხურ ენასა და ბეჟტის თქმაში სისინა სიბილანტებს სხვა დილოურ ენებში (ჩ-ს გამოკლებით) შეეფარდება შიშინა სიბილანტები. ამ ბგერათშესატყვისობაში, რომელიც არარეგულარული ხასიათისაა, ამოსავალი ვითარება დილოურ ენათა უმრავლესობას დაუცავს [ლომთაძე 1963 : 73; იმნაიშვილი 1963 : 39; შდრ. ბოკარევი 1959 : 262]. მაგალითები:

1	ჟ>ზ:			
	ჰინ.	საკ. დიდ.	ხვარშ.	ბეჟ.

¹⁸ ჭა>წა პროცესი ამ მაგალითში არ განსორციელებულა, რისი მიზეზიც არ ჩანს.

ზოკ-ა	ჟეკჷ-ა	ჟიკჷ-ა	ზუკ-ალ	„ცემა“
ზოკლო	ჟეკლა	—	ზუკლა	„წისქვილში მარცვ- ლის ჩასაყრელი ყუთი“
ეჟი ¹⁹	ეჟი	იჟი	იზო	„თესლი“
2 შ>ს:				
სომო	შომო	შომო	ლა-სო	„რამდენი?“
სე	შებ	ჰიბა(< შიბა)	სიდო	„რა“
3 ჩ>ც:				
მენა	მენა	მინ	მიც	„ჭინჭარი“
ოჩორდიღუ	ენრუ	იჩლა	იცილლო	„მოსუცი“ (< „ძვე- ლი“)
4 ჭ>წ:				
კონწუ	კონჭუ	კონჭე	—	„წვივი“, „კანჭი“ (ქართ. კანჭი)
ყიმაწ	კენაჭ	კიმაჭ	წემუწ	„კვერცხი“
წიქად	ჭიქად	—	წიქა	„სარკე“, „მინა“ (<ქართ. „ჭიქა“)

სპეციალური ტერატურაში საკვებთმარებულად მიუთითებენ, რომ ამოსავალი დენობანი საკ. დილო-ურში, ხვარში ულენასა და ჰუნზიბურდი ალექტში არის დაცული [ლომთაძე 1963 : 73; იმნაიშვილი 1963 : 39; გუდავა 1979 : 47; შდრ. ბოკარევი 1959 : 262].

ამ რიგის ბგერათმონაცვლეობაში შიშინა სიბილანტთა პირველადობა ეჭვმიუტანლად მტკიცდება დილო-ურ ენათა ფარგლებიდან გაუსვლელად, ვინაიდან არქეტიპები ცალკეულ ენებსა და დიალექტებში არის დაცუ-ლი. კერძოდ, ბეჟიტურსა და ხაშარხოტულ თქმებში დასტურდება ზიზ-ალ „შეწვა“. იმავე მნიშვნელობით ჰუნზ. დიალექტსა (ჟეჟ-ა) და ტლად. მეტყველებაში (ჟიჟ-ა) არქაული ფორმები დაჩნდება (შდრ. ხუნძ. ბეჟანა, ანდ. ბეჟა „მონრაკა“, „შეწვა“) [შდრ. მაღიევა 1965 : 16]. ხაშ. სელო < ბეჟ. შელო („რქა“)

¹⁹ ჰინუხურში ეს ფორმა შესაძლოა დილოურისაგან იყოს ნასესხები.

და ბეჟ. მიც < ჰუნზ. მიჩ („ჭინჭარი“) ფორმებისათვის შიშინა ნაირსახეობები რეკონსტრუირდება: **ს < შ,ც < ჩ < ჭა**. შიშინა სახესხვაობათა პირველადობას ხუნძ.-ანდ. ენათა მონაცემებთან შედარება და შესაბამისი სიბილანტის ისტორიის გათვალისწინება ასაბუთებს. ბეჟ. თქმაში დადასტურებული წიქე („რწყილი“) სახელს სხვა ენებში **ჭ**-ს შემცველი ფორმები შეესატყვისება:²⁰ ხუნძ. **ჭეტ** ~ ბოთლ.: ბავგ. **ჭანტ** : ლოდ. **ჭანტი** „id“.

მიუთითებენ, რომ ნასესხებ მასალაში სისინა და შიშინა სიბილანტთა კანონზომიერი ცვლილებები ხდება [ლომთაძე 1963 : 73; გულავა 1979 : 47].

ბეჟიტურში შიშინათა გასისინება, ჰინუსურთან შედარებით, უფრო პროლექტიულია, თუმცა იგი ვერ გაუთანაბრდება ხუნძურის სამხრულ დიალექტებსა და ზოგ ანდიურ (ჭამ., ახვ.) ენაში მომხდარ ცვლილებებს, რომლებშიც ბგერათფარდობა კანონზომიერი და რეგულარული შესატყვისობის სახეს იღებს.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მკვლევართა მიერ ამ ტიპის ბგერათფარდობას სხვადასხვაგვარი კვალი-ფიკაცია ეძლევა: ერთნი მას ბგერათშესატყვისობად მიიჩნევენ [ბოკარევი 1959 : 260; ლომთაძე 1963 : 72; იმნაიშვილი 1963 : 38], სხვანი ჩვეულებრივ კომბინაციურ პროცესს უთანაბრებენ [მაღიევა 1965 : 16; ჰამზათოვი 1975 : 17; გულავა 1979 : 46]. მასთან, შემჩნეულია, რომ სისინა სიბილანტთა შიშინა სიბილანტებად გარდაქმნა ხდება მაშინ, როცა მათ წინ გვხვდება პალატალური (ი,ე) ხმოვნები და **ღ** სონანტი. გარდა ამისა, ხსენებულ პროცესს უკანამავალიპალატალური ხმოვნებიც იწვევენ. რაც შეეხება შიშინა სიბილანტთა გასისინებას, გასაგები მიზეზების გამო, ეს პროცესი თავს იჩენს ყველა სახის ხმოვანთან, მაგ.: ჰინ. **ცოცოცუ<*ცოცოჩუ** (შდრ. საკ. დიდ. **ცონოჩუ**) „ქათამი“; ბეჟ. **წიწინა<*ჭიჭინა** (შდრ. ხვარ. **ჭეჭენუ**) „წვერი“ და მისთ.

პირველი წესი უგამონაკლისოა იმდენად, რამდენადაც სისინა სპირანტთა და აფრიკატთა გაშიშინების შემთხვევები **ი,ე** ხმოვანთა და **ღ** „ნახევარხმოვნის“ გარეშე არ გვხვდება. ეს კი, როგორც ცნობილია, შეპირობებულია არტიკულაციის შესუსტებით [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 74], რაც გამოიხატება უფრო ვიწრო ნაპრალის მქონე სისინათა უფრო ფართო ნაპრალის მქონე შიშინებში გადასვლით: „ს ბგერის შ ბგერად გარდაქმნა შეიძლება განხილულ იქნეს, როგორც ნაპრალის გაფართოება და ხახუნის მოცულობის გაზრდა ისევე, რო-

²⁰ჭაფრიკატიანიერთინასესხობაშემჩნეულიაქართულიენისმთისდიალექტებში: ჭავი(<დოდ. ჭიქი) „რწყილისკვერცხები“, „პატარაწყილი“ [ზვიადური 1997 : 102].

გორც არტიკულაციის თავისებური „შესუსტება“ [ტრუბეცკოი 1987 : 259].²¹

ისმის კითხვა: სისინა და შიშინა სიბილანტთა დადასტურებული მონაცვლეობა ჩაითვლება ბგერათშესატყვისობად თუ არა?

ცნობილია, რომ ბგერათშესატყვისობას წარმოადგენს ისეთი ბგერათფარდობა, რომლის დროსაც ერთი ფონემა, პოზიციისა და მიუხედავად, კანონზომიერად იცვლება სხვა ფონემით. ამგვარი ვითარება დილოურ ენებში არ გვაქვს. ჰინუხურსა და ბეჟიტურში გამოვლენილი ბგერათმონაცვლეობა კომბინაციური ხასიათისაა, თუმცა შეინიშნება მისი სპონტანურ ფონეტიკურ პროცესად ქცევის ტენდენცია, რაც აყალიბებს ბგერათშესატყვისობას. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს შიშინათა გასისინება, გარდა წინა რიგის ხმოვნებისა, უკანა რიგის ხმოვნებთანაც. ამგვარი ბგერათცვლილებისას, როგორც ამას ტ. გუდავა აღნიშნავს [გუდავა 1979 : 48], ქართველურ ენათა სიბილანტების შესატყვისობასთან პარალელის გავლება გაუმართლებელია. გარდა ამისა, ქრონოლოგიურად ამგვარი მონაცვლეობა, სხვა პროცესებთან შედარებით, ყველაზე ახალი ჩანს, ცალკეულ ენებში დამოუკიდებლად იკიდებს ფეხს და ინტერესს იწვევს ბგერათშესატყვისობის ფორმირების თვალსაზრისით.

2.6. დეფარინგალიზაცია. ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა საერთო სავარაუდო ფარინგალური სამეულის (ფ, ზ, ყ) გამარტივება, რაც, სისტემის სიმეტრიულობისა და ზოგი დაღესტნური ენის ჩვენების მიხედვით, ძველისძველი კონსონანტიზმის კუთვნილებად მიიჩნევა, შეპირობებულია როგორც შინაგანი განვითარების ძირითადი ტენდენციით, ისე გარეენობრივი ფაქტორების ზეგავლენითაც [ჩიქობავა 1979 : 71]. მასთან, ამ რიგის ცვლილებები ძირითადად სპონტანური ხასიათისაა [ახვლედიანი 1949, 311; როგავა 1946, 5].

ენათა სტრუქტურული ტიპოლოგიის მიხედვით, ფარინგალური რიგისათვის არ დასტურდება ისეთი სისტემა, რომელიც შეიცავდეს მჟღერ წვევებს და ყრუ წვევებს არ მოგვეპოვებოდეს [ნებიერიძე 1991 : 301]. აქედან გამომდინარეობს, რომ მჟღერობა ვერ ეგუება ფარინგალობას (resp. უკანა არტიკულაციას), რაც ფარინგალთა ძირეული ცვლილებით მთავრდება. ამ წესის სისწორეს მრავალი ენის მონაცემები გვიდასტურებს, რომელთა ფონოლოგიური სისტემაც ფარინგალურთა სამეულის მჟღერსა და ხანდახან ფშვინვიერ წვევრსაც მოკლებულია [არდოტელი 2000 : 39].

²¹ საკითხავია, ე და, მით უფრო, ი როგორ იწვევენ ს-ს ასიმილაციას, რაც შედეგად გვაძლევს სჟ?

ამ მხრივ სუნძურ-ანდიურ-დილოური ენები გამონაკლისს არ ქმნიან — აფრიკატთა მეოთხე რიგს ლაკარგული აქვს მჟღერი წვევრი და მისი რეკონსტრუქცია ფუძეენაში ვერ ხერხდება. მიუთითებენ, რომ იგი (ფ) უნდა გარდაქმნილიყო მჟღერ (ღ) სპირანტად [გუდავა 1958 : 259; 1959 : 265; დეშვილი 1971 : 36].

რაც შეეხება ვ-ს, იგი ძირითადად ერთგვაროვანი ტრანსფორმაციის ტენდენციას ამჟღავნებს და, უპირატესად, უკანაწარმოებისთან ხმოვანთა წინ გადაწვევის მაგისტრალურ ხაზს მისდევს.

ცნობილია, რომ ფუძეენისეული ფარინგალური ვ-ს არაინტენსიური კორელატი შემონახულია მხოლოდ ახვასური ენის ჩრდილოურ დიალექტში, ხოლო ისტორიულად დადასტურებულ სხვა სუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში იგი, ქართველურ ენათა ანალოგიურად, ხ სპირანტად გარდაიქმნება. ზოგ ანდიურ-დილოურ ენაში (ტინდ., ბაგვ., კარ., ხვარშ., ბეჟ.) ვ-სგან მომდინარე ხ > ჰ. ეგვევ პროცესი (*ჰ > ხ > ხ) ბუნებრივია დილოურ ენათა ინტენსიური კორელატივით, თუმცა მისი ლარინგალიზაცია არ ხდება. მაშასადამე, ვ : ხ ფონემათა ოპოზიციის ნეიტრალიზაცია მთლიანად დასრულებულია დილოურ ენებში, ხოლო ანდიურ ენათა წყებაში ეს პროცესი ოდენ არაინტენსიურ კორელატს შეეხო.

ცვლილებისადმი შედარებით ნაკლებ მიდრეკილებას ამჟღავნებს ყ, მაგრამ მისი არაინტენსიური კორელატი, როგორც მოსალოდნელი იყო, რეფლექსთა სიმრავლით გამოირჩევა: ყ' > ჟ (ხუნდ.), ყ' > ღ (ბოთლ.), ყ' > ც (ლოდ., ჭამ., ტინდ., ბაგვ., კარ.).

2.7. სპირანტიზაცია. სპირანტიზაცია საკვლევ ენებში მეტად გავრცელებული და, იმავდროულად, ძველისძველი სპონტანურიფონეტიკური პროცესია. იგი მოიცავს როგორც აფრიკატებს (მეტწილად), ისე ხმოვანთა მსკდომებსაც (შედარებით ნაკლებად). მიზანშეწონილად გვესახება გამოიყოს სპირანტიზაციის ორი სახეობა: ა) **უშუალო სპირანტიზაცია**, რომლის დროსაც ესა თუ ის ფონემა, ლატენტური საფეხურის გარეშე, პირდაპირ გადადის სპირანტში. ცვლილების ეს სახეობა აფრიკატთა წყებისთვის არის ნიშანდობლივი; ბ) **შუალობითი სპირანტიზაცია**, რომელიც ხდება აფრიკატიზაციის საფეხურის გავლით. ეს პროცესი ძირითადად ხმოვანთა მსკდომებში ხორციელდება. მართალია, ზემოხსენებული პროცესები შედეგის მიხედვით ერთგვაროვანია, თუმცა ფონეტიკურ ცვლილებათა გრადაციით — განსხვავებული.

2.7.1. არაინტენსიურ აფრიკატთა სპირანტიზაცია. ისტორიულად სუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში სპი-

რანტიზაციის ტენდენცია ძლიერი უნდა ყოფილიყო, რამაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა თანამედროვე კონსონანტიზმის ჩამოყალიბებაში. მასთან, როგორც მიუთითებენ, სპირანტიზაციის პროცესები ენებსა და დიალექტებში სხვადასხვადროულად მიმდინარეობდა [გუდავა 1964 : 94].²²

ისტორიულად ყველა არამაგარი ფშვინვიერი აფრიკატი სათანადო სპირანტად გარდაიქმნა: 1) **ც>ს** (ხუნდ. [ანწ., ჰიდ.],²³ყველა ანდ.-დიდ. ენა, ახვასურის გამოკლებით) [მაგალითები იხ. 2. 15. 2. ბ]; 2) **ჩ > შ** (ჭამ., დიდ. ენები) [მაგალითები იხ. 2. 15. 3. ბ]; 3) **ლ' > ლ'** (ყველა ხუნდ.-ანდ.-დიდ. ენაში, ახვასურის ჩრდ. დიალექტის გამოკლებით) [მაგალითები იხ. 2. 15. 4. ბ]; 4) **ჯ' > ხ** (ანდ., ბოთლ., ლოდ., ჭამ.), **ჯ' > ხ > ჰ** (ხუნდ.), **ჯ' > ხ > ჰ** (ტინდ., ბაგვ., კარ., ახვ., ბეჟ.) [მაგალითები იხ. 2. 15. 5. ბ].

არაინტენსიური მკვეთრი აფრიკატები, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ **ყ' > ჭ** (ხუნდ., კარ.) გარდაქმნას, სხვა მხრივ სპირანტიზაციისაკენ მიდრეკილებას არ ამჟღავნებენ. მართალია, შემჩნეულია **წ > ზზ** (ჭამ.), **ყ > ლ** (ანდ., ბოთლ.), მაგრამ, ტ. გუდავას მართებული მოსაზრებით, ამ რიგის ცვლილებები გამოწვეულია კომბინაციური ფონეტიკური პროცესებით [გუდავა 1964 : 103].

2.7.2. ინტენსიურ აფრიკატთა სპირანტიზაცია. ფშვინვიერი ინტენსიური აფრიკატების სპირანტიზაციის სურათი ასეწარმოგვიდგება: 1) **ცა > ს** (ხუნდ. [ანწ., ჰიდ.], ბაგვ.), **ცა > *სა > ს** (დიდ.) [მაგალითები იხ. 2.15.2.გ]; 2) **ჩა > შა** (ხუნდ. [ჰიდ.], ბაგვ.), **ჩა > *შა > შ** (დიდ.) [მაგალითები იხ. 2.15.3.გ]; 3) **ლ' > ლ'** (ხუნდ., ბაგვ.), **ლ' > *ლ' > ლ'** (დიდ.) [მაგალითები იხ. 2.15.4.გ]; 4) **ჯა > *ხა > ხ** (დიდ.) [მაგალითები იხ. 2. 15. 5. გ].

არაინტენსიური მკვეთრი აფრიკატების გასპირანტება შეზღუდულია. მეტადრე ეს ითქმის ინტენსიური კორელატების (**წა, ჭა, ტა, ყა**) შესახებ, რომელთა არტიკულაციისას ზოგ ანდ. ენაში (ჭამ., ბაგვ., კარ.) შეინიშნება სპირანტული ელემენტები, თუმცა მათი ეს თვისება ფონოლოგიურად ირელევანტურია [გუდავა 1964 : 98]. შეიძლება ითქვას, რომ სპირანტიზაციის ესოდენ გავრცელებული პროცესი არც ინტენსიურ აბრუპტივებს ასახაობს.

რით უნდა იხსნას ეს?

ტ. გუდავას ვარაუდით, არამაგარ მკვეთრებთან ეს გამოწვეულია იმით, რომ არაინტენსიური მკვეთრი სპირანტები ამ ენებში არა გვაქვს [გუდავა 1959 : 271].

²² სპირანტიზაციის პროცესისათვის გვერდი აუვლია ახვასურს [გუდავა 1959 : 268], რაც სისინათა და შიმინათა მონაცვლეობით უნდა იყოს გამოწვეული. ამ ენაში მხოლოდ **ლ > ლ'** (ცეპ., ტლან.) [მაჰომედბეკოვა 1967 : 16].

²³ დიალექტური ერთეულები კვადრატულ ფრჩხილებშია მოქცეული.

თუ კარგად დავაკვირდებით ფშვინვიერ აფრიკატთა სპირანტიზაციის პროცესს და, აქედან გამომდინარე, მათ რეფლექსებს, შევამჩნევთ, რომ არაინტენსიური აფრიკატები გარდაიქმნებიან არაინტენსიურ სპირანტიზაციად, ინტენსიური კორელატები კი გადადიან შესაბამის სპირანტიზაციაში. ეს ნიშნავს, რომ აფრიკატების შენაცვლება ჰომორგანული სპირანტიზაციით სავსებით კანონზომიერია, ვინაიდან ყრუ სპირანტიზაციის (ს — სჰ, შ — შჰ, ხ — ხჰ) ასპირატები არიან [ახვლედიანი 1999 : 88]. ამიტომ სპირანტიზაციაში, აბრუპტივების უქონლობის გამო,²⁴ შეუძლებელია როგორც ინტენსიურ, ისე არაინტენსიურ მკვეთრ აფრიკატთა სპირანტიზაცია, რაც ფაქტობრივად დასტურდება.

2.7.3. ხშულ-მსკლომა სპირანტიზაცია. ღირსსაცნობი ფაქტია, რომ ხშულთა გადასვლა სპირანტიზაციაში პირდაპირ კი არ ხდება, არამედ აფრიკატიზაციის საფეხურის გავლით. ეს გასაგებია, რადგან წმინდა ხშულები სპირანტიზაციის ბუნებისანი არ არიან, სამაგიეროდ აფრიკატებს აქვთ ხშულობის ელემენტიც და ნაპრალოგობისაც, რის საფუძველზეც იქმნება ამგვარი ტრიადა: **ხშულ-მსკლომა > აფრიკატი > ნაპრალოგანი**. ორბუნეობა ხდის აფრიკატს ხშულობიდან ნაპრალოგობისაკენ გარდამავალ რგოლად: **გ > გ' > ჯ > ჟ**.

შენიშნულია, რომ თავდაპირველად პალატალიზაციის საფუძველზე ხდება აფრიკატიზაცია, შემდეგ კი — სპირანტიზაცია [გუდავა 1964 : 93]. პალატალიზებული აფრიკატებიდან სპირანტიზაციას განიცდიან ოდენ მჟღერი სახეობები, მაგ.: ჭამ. აჟაბ (< აჯაბ) : ტინდ. აჯაბ (< *აჯაბ) „ეს (ქვევით)“; ბაგვ. ჟარ (თლის.) < *ჯარ < გ'არ (თლის.) < გარ (შდრ. ხუნდ. გაბურ) „კისერი“; რიქვ. ჟი < ჯი < გი „არის“...

ანალოგიური პროცესი (გ > *ჯ > ჟ) მიკვლეულია დილოურ ენებშიც [იმნაიშვილი 1963 : 36; ლომთაძე 1998 : 127], თუმცა ანდიურ ენებში ხელშესახებად წარმოდგენილი პალატალიზაციის საფეხური არ ჩანს და ისტორიულად მჟღერი აფრიკატების არსებობის საკითხიც სარკვევია, მაგ.: უ^ნჟ (საკ. ხვარ.) < *ონ^ნჯ < ო^ნგ (ინხ., ბეჟ.), ოგ (პინ.) „ცული“ (შდრ. ჩეჩნ. დიგ „იდ“.); ჟუ (ინხ.) < *ჯუ < *გუ (შდრ. ბეჟ. ჰუ-გი, ჰუნზ. გო-გუ „id“) „ის“ და მრ. სხვ.

შემჩნეულია მეორე პროცესიც (დ > *ზ > ზ > ჟ), რომლის საილუსტრაციოდ ინსტრუმენტალისის ნიშანს ასახელებენ [იმნაიშვილი 1963 : 36; შდრ. ლომთაძე 1998 : 125]: -დ(ი) (ხვარ.), -დ (სანტლ.) > *-გ > -ზ (საკ.

²⁴ ზოგ ანდიურ ენაში (მაგ., ჭამ.-ში) გვხვდება წჰ, ჭჰ აფრიკატები, რომლებიც სპირანტიზაციის თვისებებს ამჟღავნებენ და გენეზისურად მეორეული ბგერებია [გუდავა 1971 : 13-14]. ეჭვგარეშეა, ამ აბრუპტივების მიერ სპირანტიზაციის შექმნა სპირანტიზაციის პროცესთან შედარებით გაცილებით გვიანდელი მოვლენაა.

ინხ.). ამ პროცესის სარწმუნო მაგალითს საკ. დილოურში ვპოვებთ: ემაღუ (საპ., მოყ.) > *ემაძუ(?) > ემაზუ (ვიწ.) > ემაჟუ (ხუტრ.) „ზღაპარი“...

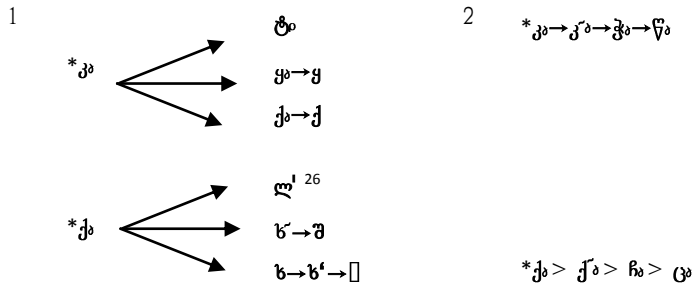
2.8. აფრიკატიზაცია. პალატალიზაციის საფუძველზე უკანაენისმიერ ხმულთა (გ, ქ, კ) შიშინა აფრიკატებში გადასვლაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი (ინხ. 2. 13. 4.). ანდიურ ენებში, როგორც აღნიშნულია [ცერცვაძე 1953 : 277; გუდავა 1964 : 79], უკანაენისმიერ ხმულთა პალატალიზაცია ყრუ არაინტენსიური კორელატებისათვის დასრულდა აფრიკატიზაციით, ხოლო ინტენსიური კორელატების ევოლუციის პროცესი უფრო შორს წავიდა და, აფრიკატიზაციის შემდეგ, მოხდა მათი გასისინება:²⁵ ქ > ჩ > ც, კ > ჭ > წ, მაგალითად: ტინდ. ჰაკი > ანდ. ჰორჭი (< *ჰარჭი) > ჭამ. > ხაწი (ჰიპ.) > ჰაწა (ჰაქე.) „დედალი“ > „ცოლი“; ხუნდ. ქუნა ~ ბოთლ. ბიქჟუ > ტინდ. ბი-ქჟო > ანდ. ბი-ჩი > ჭამ. ბიც (< *ბიცაი < *ბიჩი < *ბიქი) „დაიჭირა“, „დაიკავა“.

ინტერესს იწვევს პირველი მაგალითი, რომლის ფუძისეულ მორფემას (კ) დილოურ ენათა ამავე სემანტიკის სახელში ვ შეესატყვისება. აქ ხუნდ.-ანდ. ენათა ინტენსიური კ, როგორც მახვილგონივრულად შეინიშნავენ, მიღებული უნდა იყოს ყ-სგან [გუდავა 1979 : 175]. ეს დაჩნდება ჭამალურის ერგატივსა და „ირიბ ბრუნვათა“ ფუძეში: სახ. ჰაწა (< *ჰაკა) „ცოლი“ — ერგ. ჰაყუ-დ (< *ჰაყუ-დ). სწორედ ეს მაგარი კ-ს მონაცვლე *ყ მოგვცემდა ჯ ფარინგალს, რომელმაც ღილ. ენებში ნეიტრალიზაცია განიცადა: კ > ჯ.

წინაველარული ხმულ-მსკდომებიდან თავისებურებას იჩენს ქ, რომელიც სპირანტიზაციის უნარს ამჟღავნებს: ქ > წ (ხუნდ., კარ., ახვ.), ქ > წ > შ (ტინდ.), ქ > ხ > ხ' > ჰ (ღილ.).

როგორც ჩანს, აფრიკატიზაციის პროცესი (ქ > ჩ, კ > ჭ) ქრონოლოგიურად სპირანტიზაციის მოკლენაზე გვიანდელია ისევე, როგორც, აფრიკატიზაციასთან შედარებით, მეორეულია გასისინების პროცესი (ჭ > წ, ჩ > ც). პირიქით რომ მომხდარიყო, მაშინ ჭ (< კ), ჩ (< ქ) აფრიკატებს დილოურ ენებში შესაბამისად უნდა მოეცა ჩ (< ჭ) > ჩ, ც (< წ) > ც რეფლექსები, რაც რეალურად არ დასტურდება. ამიტომ, საკვლევ ენათა მიხედვით, ერთმანეთისაგან რელიეფურად დაცილებულია ერთი ფონემის ორი მიმართულების პროცესი, რაც სქემატურად ასე გამოიხატება:

²⁵სხვათა შორის, ველარული რივის არამაგარი და მაგარი კორელატების ერთმანეთის მსგავსი პალატალიზაცია დამატებით ამტკიცებს მათ ხმულ-მსკდომობას.

2.9. ლეზაბრუპტივიზაცია. ეს პროცესი მეტწილად ინტენსიური აბრუპტიული აფრიკატებისათვის არის ნიშანთვისებრივი [გუდავა 1964 : 103-104]. ლეზაბრუპტივიზაცია ხუნძ.-ანდ. ენებში სპორადული ბუნებისაა, ხოლო დიდ. ენებში მწყობრი და დასრულებული სახით წარმოგვიდგება. მასთან, ხუნძ.-ანდ. ენებში ამ პროცესს ყველა აბრუპტიული აფრიკატი (მაგ., ტა, ყა) არ განიცდის: წა > ცა, ჭა > ჩა (ხუნძ., ლოდ., ტინდ.). დიდ. ენებში ლეზაბრუპტივიზაცია აფრიკატთა წყების ყველა მაგარ კორელატს ეხება: წა > *ცა > ც, ჭა > *ჩა > ჩ, ტა > *ლ' > ლ', ყა > *ჭა > ჳ, [მაგალითები იხ. 2. 15. 2. ე; 2. 15. 3. ე; 2. 15. 4. ე; 2. 15. 5. ე].

ტ. გუდავას არსებითად სწორი დებულებით, ტა და ყა მკვეთრები ლეზაბრუპტივიზაციას არ ემორჩილებიან იმიტომ, რომ ამ პროცესის მიმდინარეობისას, ინტენსივობის მიხედვით, თანხმოვანთა ნეიტრალიზაცია უკვე დამთავრებული იყო [გუდავა 1959 : 272; 1964 : 106-107].

დიდურ ენებში ლეზაბრუპტივიზაცია განიცადა განურჩევლად ყველა მკვეთრი აფრიკატის ინტენსიურმა კორელატმა მაშინ, როცა ინტენსიურობის კორელაცია ფონოლოგიურად რელევანტური იყო, ე. ი. ლეზაბრუპტივიზაცია წინ უსწრებდა მაგარ თანხმოვანთა მოშლას [შდრ. გუდავა 1959 : 272].

ირკვევა, რომ აბრუპტიულ აფრიკატებში სპირანტიზაციის ტენდენციის სვედრითი წილი მცირეა, ხოლო ლეზაბრუპტივიზაციის პროცესი წარმოდგენილია ხელშესახებად. ამისი ფიზიოლოგიური მიზეზი მათ სარტიკულაციო თავისებურებაში უნდა ვეძიოთ. კერძოდ, აბრუპტივთა წარმოთქმა ხდება ზესადავამ მილში არსებული ჰაერნაკადით, ვინაიდან ყია და სრტილებშუა ნაპრალი და კეტილია ექსპირაციისათვის [ახვლედიანი 1999 : 27-28]. ბუნებრივია, რომ საფონაციო ჰაერნაკადის არსებული მარაგი უკმარი უნდა ყოფილიყო ინტენსიური აბრუპტივების წარმოსათქმელად, რომელთათვისაც ხშვა ხანგრძლივი და ძლიერია. ურესპირაციო ბგერათწარმოთქმა შეუძლებელი შეიქმნა და ამ სიძნელის სუპერაციისათვის სრტილებშუა ნაპრალი უნდა გახსნი-

²⁶ *კა > ტა, *ქა > ლ' პროცესები, ლატერალთა წარმოქმნის კუთხით, საინტერესო ჩვენებას იძლევიან.

ლიყო, რაც აფრიკატთა გაფშვინვიერებას გამოიწვევდა. როგორც ჩანს, ინტენსიური კორელაციებისათვის, მათი სუსტი ფონაციიდან გამომდინარე, ეს საჭირო არ გამხდარა. ტ. გუდავა აფრიკატთა სპირანტიზაციასაც ამ მოვლენას უკავშირებს [გუდავა 1959 : 273], მაგრამ ეს ტენდენცია შეპირობებულია აფრიკატთა ბუნებით — მათი რეკურსია სპირანტიზებულია და იოლია მათი გასპირანტება. რაც შეეხება ბაგვალურის, ჭამალურისა და კარატაულის ვითარებას, აქ ინტენსიურ აბრუპტიულ სპირანტებს ფონემიზაციაც კი არ განუცდია, რის გამოც ნაპრაღის გაჩენასა და, აქედან გამომდინარე, არტიკულაციის შესუსტებაზე საუბარი ნაკლებსარწმუნოა.

2.10. **დინტენსივიზაცია.** ინტენსიური (resp. მაგარი) თანხმოვნები, რომელთაც ახასიათებს უფრო მეტად დაჭიმული და დაყოფილი არტიკულაცია, ვიდრე მათ საოპოზიციო ერთეულებს, ამჟამად ნიშანდობლივია ოდენ ხუნძურ-ანდიური ენებისთვის [ტრუბეტკოი 1987 : 289; გუდავა 1953 : 342; შდრ. შორი 1935 : 137].

ვარაუდობენ, რომ ინტენსიური თანხმოვნები გენეზისურად მეორეული წარმომავლობის ფონემები [ჩიქობავა 1979 : 64; ბურჭულაძე 1991 : 9-10...]. მასთან, ამ რიგის თანხმოვნები ერთმანეთს უპირისპირდებიან რაგვარობითაც და ლოკალური რიგითაც. ამ თვალსაზრისით ერთი გარემოება არის თვალშისაცემი: თანხმოვანთკომპლექსებით ღარიბ ენებში (დალესტნური) ინტენსიურ თანხმოვანთა სიმრავლეა, ხოლო კომპლექსთა სიმრავლით გამორჩეულ ენებში (ნახური და აფხაზურ-ადიღური) მაგარ თანხმოვანთა რიცხვი საგრძნობლად შეზღუდულია. ხსენებული ენების მონაცემთა ამგვარი წონასწორობა ბაღებს კითხვას: ხომ არ არის ინტენსიური კორელაციები თანხმოვანთა შერწყმისა და ფონემიზაციის შედეგად მიღებული? რამდენადაც ინტენსივიზაცია ბგერის გაძლიერება-გახანგრძლივებას ნიშნავს, ხომ არ არის იგი გემინაციის მოდიფიკაციით წარმოქმნილი?

სინქრონიულად გემინირებული (resp. გაორმაგებული) და ინტენსიური თანხმოვნები ერთმანეთი-

საგან თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან: პირველი წარმოადგენს ორი ფონემის შემჭიდროებულ არითმეტიკულ ჯგუფს, ხოლო მეორე — ფონოლოგიური სტატუსის მქონე, დამოუკიდებელ თანხმოვანს.²⁷ ამ მხრივ, მეტად საგულისხმო ჩვენებას გვაწვდის ანდლური ენის რიკვანის თქმა, რომელშიც შენიშნულია თანხმოვანთა ინტენსივიზაცია: „ეს ფონეტიკური პროცესი დაკავშირებულია თანხმოვნის მოძღვროვნის რელექციასთან“ [ცერცვაძე 1965 : 42], მაგ.: ბიხილუ (ანდ., ლაღ.) > ბიხლუ (რიკვ.) „აღბა“ > „ყიდვა“, ვუყ'ილუ (ანდ.) > ვუყლუ (რიკვ.) „მოსვლა“...

ანალოგიური პროცესი გავრცელებულია დიდ. ენებშიც იმ განსხვავებით, რომ თანხმოვანთა გემინაცია ინტენსივიზაციაში აღარ არის გადაზრდილი [ლომთაძე 1963 : 64-65; 2000 : 131-134]. ეს გამოწვეული უნდა იყოს იმით, რომ ამ პროცესის მოქმედების დროს დიდ. ენებში ინტენსივობის კორელაცია უკვე მოშლილი იყო.²⁸

ისტორიულად ინტენსიური კორელატები უცილოდ ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო არა მარტო ხუნძურ-ანდლურ-დილოური ფუძეენისთვის [გუდავა 1974 : 139], არამედ დაღესტნურ ენათა ერთიანობის ხანისთვისაც [ტრუბეტკოი 1987 : 322; ბოკარევი 1981 : 26-34; გიგინეიშვილი 1977 : 66; შდრ. აბაშია 2004 : 8]. ამ ძველისძველი კორელაციის გარეშე საკვლევ ენათა კონსონანტიზმის ისტორია მეტწილად გაუგებარი იქნებოდა, რადგან იგი რაოდენობრივადც მომცველია და ევოლუციის თვალსაზრისითაც მეტად საინტერესო.

ზემოხსენებული ფონოლოგიური დაპირისპირება დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო შემდეგი აფრიკატებისა (ც — ცჃ, წ — წჃ, ჩ — ჩჃ, ჭ — ჭჃ, ლ' — ლ'Ⴣ, ტ' — ტ'Ⴣ, ვ — ვჃ, ყ — ყჃ) და სპირანტებისათვის (ს — სჃ, შ — შჃ, ლ' — ლ'Ⴣ, ხ — ხჃ). ხშულ-მსკლომთა ქვესისტემაში მაგარი და არამაგარი წყვილულები ოდენ წინაველარულთა რიგში იჩენს თავს: ქქჃ²⁹ კ — კჃ [შდრ.

²⁷ გემინაცია უნდა გაირჩეს ინტენსივიზაციისაგან. გემინატი (resp. გემინირებული, ლათ. geminare „გაორკვევა“) წარმოადგენს ორმაგ თანხმოვანს, რომელიც მიღებულია მსგავს თანხმოვანთა შეერთებით [ახვლედიანი 1999 : 104]. ინტენსიური თანხმოვანი, გემინატიდან განსხვავებით, არის არა ორი ერთგვარი თანხმოვნის მჭიდროდ დაკავშირებული ჯგუფი, არამედ სრულიად განსხვავებული არტიკულაციის მქონე ცალმაგი თანხმოვანი [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 49]. ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, ინტენსიურ ფონემების მიჩნევა გაორმაგებულ თანხმოვნებად და მათი გათანაბრება გემინატიტთან, რასაც არცთუ იშვიათად ვხვდებით, გაუმართლებელია.

²⁸ რიგ შემთხვევაში ინტენსიურ თანხმოვანთა ფორმირებაში, საფიქრებელია, ექსპრესიულ გემინაციას ელო წილი (ამის შესახებ დაწვრილებით სხვა დროს).

²⁹ ტინდ. და ლოდ. ენების მიხედვით კჃ ხშულად (resp. ხშულ-მსკლომად) მიიჩნევა [გუდავა 1953: 344-345].

ტრუბეცკოი 1987 : 248; ჟირკოვი 1936 : 145].

ამ ისტორიული სინამდვილის გათვალისწინება აუცილებელი ხდება ყველა დილოური ენის ფონოლოგიური სისტემისთვის, რომლებშიც კორელაცია „ინტენსიური — არაინტენსიური“ მთლიანად მოიშალა. ინტენსიური ოპოზიციის ნეიტრალიზაცია უნდა განხორციელებულიყო დილოურ ფუძეენაში [ლომთაძე 1962 : 287; გუდავა 1979 : 54-55]. ზოგ ხუნძ.-ანდ. ენაში (ცალკეულ დიალექტებში) ზემოსენებულმა ფონოლოგიურმა დაპირისპირებამ სრული ან ნაწილობრივი ელიმინაცია განიცადა, რაც გვიანდელი მოვლენაა [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 53].

უნდა ითქვას, რომ ინტენსიურობის ამოსავალი კორელაციის მოშლა და, შესაბამისად, ფონოლოგიური სისტემის გამარტივება, რაც ხუნძური ენის დიალექტებში ამ დაპირისპირების ელიმინაციის ყოველი საფეხური თვალნათლივ დაჩნდება, მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავს დილოურ ენათა კონსონანტიზმის თანამედროვე სახეს.

რიგ შემთხვევაში ფონოლოგიური ნეიტრალიზაცია შეპირობებული უნდა იყოს სხვადასხვა ქრონოლოგიური დონის სპონტანური ფონეტიკური პროცესებით: 1) სიბილანტთა ტრანსფორმაცია: არაინტენსიური სისინები იცვლებიან შიშინებით, ხოლო ინტენსიური შიშინები შესაბამისი სისინებით, რაც შედეგად სისინა-შიშინა სიბილანტების მოშლას იწვევს. სქემატურად:

საერთო ამოსავალი	პროცესი	შედეგი
შ — შა	შა → სა	შ
ჩ — ჩა	ჩა → ცა	ჩ
ჭ — ჭა	ჭა → წა	ჭ
ს — სა	ს → შ	—
	სა → ს	
ც — ცა	ც → ჩ	—
	ცა → ც	
წ — წა	წ → ჭ	—
	წა → წ	

ზემოწარმოვსთქვილი პროცესების შედეგად, როგორც ცნობილია, მაგარი სისინები, სათანადო არამაგარი კორელატების უქონლობის გამო, ფონოლოგიურად თანდათანობით ნეიტრალურები გახდნენ,

თუმცა ფონეტიკურად ინტენსიურობა მეტ-ნაკლებად შემოინახეს. ინტენსიურ შიშინა სიბილანტთა ანალოგიურ სისინა სიბილანტებად გარდაქმნის შემდეგ, ეს უკანასკნელები ამოსავალ ინტენსიურ სისინებს დაემთხვენენ, არაინტენსიური შიშინები კი უკორელაციოდ დარჩნენ.³⁰

დიდ. ენებში სისინა და შიშინა სიბილანტთა ცვლილებები, მართალია, ერთი შეხედვით შემომოყვანილ პროცესებთან პოულობს პარალელს (საკ. დიდ. ს > ჰინ. შ, საკ. დიდ. ც > ჰინ. ჩ...), მაგრამ აქ ეს პროცესი ოდინდელ მაგარსაც და არამაგარსაც ერთნაირად შეეხო, რაც სისინათა გაშიშინებას ინტენსივობის კორელაციის მოშლის შემდეგდროინდელ მოვლენად მიგვაჩვენებს.

2) მაგარ აბრუპტივთა დეზაბრუპტივიზაცია, რომელიც რეალიზებულია ხუნძურის ზოგ თქმაში (ბაწადა, ჭუნთიბი...), ლოდობერიულსა და ტინდიურში: წა > ცა, ჭა > ჩა, კა > ქა.

დიდ. ენებში ფშვინვიერ აფრიკატად იცვალა ყველა შესაბამისი აბრუპტივი, ხოლ ხმულებიდან — ოდენ კ (ე-ს წინა პოზიციის გარდა) [შდრ. გულავა 1974 : 142].

3) მაგარ აფრიკატთა სპირანტიზაცია (ცა > სა, ჩა > შა), რაც უკორელაციოდ დარჩენილ არაინტენსიურ აფრიკატთა ნეიტრალიზაციით დასრულდა.

4) ინტენსივობის კორელაცია, როგორც მიუთითებენ, შეიძლება მოშლილიყო ცალკეულ ლოკალურ რიგებში გაერთიანებულ საპირისპირო წყვილთა თანდათანობითი შესუსტება-გაქრობის გზითაც [გულავა 1974 : 143]. ეს, უპირველესად, უნდა შეხებოდა მათ ფონეტიკურ მხარეს, რაც თვალსაჩინოდ არის გამოხატული ხუნძური ენის სამხრულ დიალექტებში. კერძოდ, შ. მიქაილოვის დაკვირვებით, სწორედ სამხრულ დიალექტებში ინტენსივების წარმოთქმისას საარტიკულაციო ორგანოთა დაჭიმულობა უფრო შესუსტებულია, ხოლო ნაპრალი გაფართოებული, რაც არტიკულაციის გამარტივებას ნიშნავს [მიქაილოვი 1958 : 37]. ამ შემთხვევაში შეიძლება მოქმედებდეს ეკონომიის პრინციპიც [სოსიური 1977 : 180-181].

გარდა შემომოყვანილი ფაქტორებისა, გამოსარიცხი არ არის ინტენსიურ თანხმოვანთა მოშლა გარეენობრივი ფაქტორების შემოქმედებით, რაც გარკვეულწილად ინტერფერენციულ პროცესებს გუ-

³⁰ საფიქრებელია, რომ ამგვარი კორელატები ფონეტიკურადც არ იყვნენ სადა სიბილანტების იდენტური და, ამდენად, განეიტრალებოდა, კორელაციის მოშლის შემდეგ, მათაც დასჭირდებოდა [შდრ. ლომთაძე 1962 : 310].

ლისხმობს. ხუნძური ენის დიალექტების მიხედვით, ინტენსივობის კორელაციის მოშლის ტენდენცია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ ძლიერდება: ხუნძურ დიალექტში 10 საკორელაციო წყვილი გვაქვს, ხოლო ჭარული დიალექტის ზოგ თქმაში (ბელაქ., თაღ.) ინტენსივობა სისტემა საგნებით ელიმინირებულია. საანალიზო კორელაციის მოშლა რომ ამ ენათა მარგინალური ნიშანია, ამას ადასტურებენ აგრეთვე დილოური ენები, რომლებიც უშუალოდ ესაზღვრებიან ანალოგიურ თანხმოვანთა უქონელ ქართულ ენას (sic!). ცხადი ხდება, რომ გარდა იმანენტური ფაქტორებისა, რაზედაც ზემოთ მოკლედ ვისაუბრეთ, ინტენსიურ ფონემათა სერიის მოშლა გარეენობრივი მიზეზებითაც უნდა იყოს გამოწვეული [ჩიქობავა 1979 : 73].

2.11. **ლაბიალიზაციის საკითხისათვის.** ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში დასტურდება $C + W$ ტიპის ლაბიალიზებული კომპლექსები, რომლებიც წარმოადგენენ ფაქტობრივად ორი დამოუკიდებელი ფონემის ჯამს და, აქედან გამომდინარე, თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან აფხაზურ-ადილოურ ენათა დახურული ლაბიალიზებული $g^{\circ}, k^{\circ}, q^{\circ}$ და ზოგი დაღესტნური ენის (თაბასარანული, დარგუული...) ე. წ. დენტოლაბიალიზებული $g^{\circ}, k^{\circ}, q^{\circ}$ თანხმოვნებისაგან, რომლებსაც ფონოლოგიური ღირებულება აქვთ.

საანალიზო ლაბიალიზებული კომპლექსის ($C + W$) ბიფონემურობა ეჭვმიუტანლად მტკიცდება როგორც ნ. ტრუბეცკოის [ტრუბეცკოი 1960 : 63-68] ბგერათა ფონემური კლასიფიკაციის — მონოფონემის დადგენის წესების — მიხედვით, ისე კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების გათვალისწინებითაც [გუდავა 1956 : 216; არლოტელი 1997 : 43-49].³¹

ისმის კითხვები: ისტორიულად დადასტურებული $C + W$ ტიპის კომპლექსები ოდინდელ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ბიფურკაციის ($C^{\circ} > C + W$) შედეგია თუ მათი ($C + W > C^{\circ}$) შერწყმის? შეიძლება თუ არა ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა პოსტულირება?

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ კორელაცია „ლაბიალიზებული • არალაბი-

³¹ აქედან გამომდინარე, დელაბიალიზაციის საკითხი კი აღარ დაისმის, არამედ ლაბიალიზებული კომპლექსის მეორე კომპონენტის (resp. ლაბიალური ელემენტის) რელუქციის საკითხი, მაგ.: ხუნძ. რა-კ (< *რა-კჷ-ა, შდრ. ანდ. როკ-ო) ~ დიდ. როკუ < *რო-კჷ-ი (შდრ. ჰინ. რო-კჷ-ე) „გული“ და მისთ.

ამ მხრივ, საგულისხმო ჩვენებას გვაწვდის ხუნძახური დიალექტის აულ ტანუსის მეტყველება, რომელშიც „გულის“ აღნიშნავად გვხვდება რაჷკ < *რაჷჷ [გუდავა 1956 : 230].

ალიზებული“ ისტორიულად ნიშანდობლივი იყო დაღესტნური ფუძეენისათვის [ტრუბეცკოი 1987 : 322]. ნ. ტრუბეცკოიდან მოყოლებული ამ შეხედულებას ავრცელებს სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების მიმართაც და, სათანადო არგუმენტაციის გარეშე, იზიარებს ამ ენათა ზოგი მკვლევარი [იუშმანოვი 1937 : 36; ჟენტი 1941 : 185; ლომთაძე 1952 : 34-35; 1997 : 17-20; 1998 : 162-172; გაფრინდაშვილი 1954 : 16-19; გულაგა 1956 : 231-232; მიქაილოვი 1958 : 33; იმნაიშვილი 1963 : 15, 21; ჯეირანაშვილი 1966 : 355-357; მაჰლომეტოვი 1974 : 169-176; თალიბოვი 1980 : 227-246...]. მათი აზრით, $C + W$ ლაბიალიზებული კომპლექსი წარმოქმნილია ამოსავალ ლაბიალიზებულ ფონემათა შემადგენელ ელემენტებად დაშლის ($C^{\circ} > C + W$) შედეგად.

ქ. ლომთათიძემ ქართველურსა და აფხაზურ-აბაზურ ენებში დამაჯერებლად დაასაბუთა ერთი რიგის ლაბიალიზებულ კომპლექსთა და ფონემათა მეორეული წარმომავლობა [ლომთათიძე 1968 : 69-73; 1976 : 222-225]. ამის შემდეგ ჰ. ფენრიხმა [ფენრიხი 1971 : 149-158] და ბ. გიგინეიშვილმა [გიგინეიშვილი 1977 : 140-141] საკვებით სამართლიანად ივარაუდეს, რომ საერთო-დაღესტნურში ფუძისეული მორფემის ანლაუტი $C + W$ ლაბიალიზებული კომპლექსის შემცველი იყო. საანალიზო კომპლექსის მეორე კომპონენტი უ იმთავითვე წარმოადგენდა დამოუკიდებელი სონანტური ფონემის უმარცვლო ალოფონს [გიგინეიშვილი 1977 : 34].

უნდა ითქვას, რომ ზემოსხენებული კომპონენტი უ იმის მიხედვით, თუ რა ფონოლოგიურ გარემოცვაშია მოქცეული, მართლაც ამჟღავნებს სონანტურ ბუნებას, ვინაიდან იგი უ-სთან არის დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში, მაგ.: დიდ. ესიდუ, ესიჟ (დიალ. ვარ.) „ძმა“, „და“, ზეჟჟ, ზეჟს (დიალ. ვარ.) „იყო“; ჰინ. რეკჟე (სახ.) „კაცი“ — ერგ. რეკუე; ხუნდ. სჟიზე „დაჭრა“ — სუე! „დაჭერი!“ და სხვ. მისთ.

იმ მკვლევართაგან, ვინც საერთო-დაღესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზე ლაბიალიზებულ ფონემათა რეკონსტრუქციას ახდენს, არავინ ასახელებს ფუძეენაში ისტორიულად სავარაუდებელ ამ ტიპის თანხმოვანთა ზუსტ რიცხვს და არავინ განსაზღვრავს მათ რავგარობას სათანადო ტაბულაში.³² ჩვე-

³² ე. ლომთაძე თავდაპირველად სამ ლაბიალიზებულ თანხმოვანს ასახელებს [ლომთაძე 1952 : 34], ხოლო შემდეგ მათ რიცხვს საგრძნობლად ზრდის [ლომთაძე 1998 : 162]. რ. შარაფუტდინოვასა და რ. ლევიანს, მართალია, ხვარშიული ენის თანხმოვანთა ტაბულაში შეაქვთ 13 ლაბიალიზებული თანხმოვანი, მაგრამ მათ ფრჩხილებში ათავსებენ [იხ. გულაგა 1979 : 91]. როგორც ჩანს,

უღებრივ გამოყოფენ უკანაენისმიერებსა და ფარინგალურ თანხმოვნებს. ის ფაქტი, რომ წყვილბაგის-მიერმა ჟ სონანტმა ლაბიალიზებული კომპლექსი შეიძლება შექმნას ყველა თანხმოვანთან, მ, ნ, ლ სონორების, ბ, ფ, ჰ ბაგისმიერი ხშულებისა და დ, ე სონანტების გარდა, თავისთავად ეჭვქვეშ აყენებს მათი ფუძეენაში არსებობის ვარაუდს.

ჩვენი თვალსაზრისით, ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში არც ამჟამად გვაქვს და, მით უფრო, არც ისტორიულად უნდა გვქონოდა ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა კორელაცია. შევეცდებით ამ მოსაზრების დასაბუთებას ბგერათშესატყვისობის საფუძველზე.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ უკანაენისმიერთა ლოკალურ რიგებში წარმოდგენილ თანხმოვანთა სადა და შესაბამისი ლაბიალიზებული კომპლექსები იდენტურ ბგერათშესატყვისობებს გვიჩვენებენ:

საერთო ამოსავ.	ხუნძ.	ანდ.	დიდ.	
*ქ	ქ ქექე (< *ქაქა)	ქ ქოქა	ქ ქიქი	„ზუზუ“
*ქჟ ³³	ქჟ ქან (< *ქჟან)	ქჟ ქჟანი (ბოთლ.)	ქჟ ქჟა	„კვარი“
*კ	კ —	კ ცეკირ	კ ცეკი	„თიკანი“
*კჟ	კჟ რაკ (< *რაკჟა)	კჟ როკო *როკჟო)	ჟ (< როკუ *როკჟი)	(< „გული“

ხვარშიულში ე-ს შეგუება-შერწყმის ხარისხი ძირითად თანხმოვანთან არ არის იმ დონისა, რომ სათანადო ბგერები დამოუკიდებელ ფონემებად მივიჩნიოთ.

³³ *ქჟ და მისი ანალოგიური კომპლექსები საერთო ამოსავლად პირობითად არის დასახელებული.

*ღ	ღ	ღ	ღ	
	—	რელილ	ცოლ ⁴	„ბარძაყი“
*ღჟ	ღღო (< *ღჟე- ლო)	ღანნი (< *ღჟან- ლი)	ღ ⁴ ჟადი	„ყვავი“

გარდა ამისა, დასტურდება არაიდენტური შესატყვისობანი, რომელთა ერთმანეთის მიმართ კორელა-
ტებად მიჩნეული სახესხვაობანი ენათა მიხედვით ერთგვაროვნებას ამჟღავნებენ და მწყობრ სისტემას
ქმნიან:

საერ- თო ამოსავ.	ხუნძ.	ანდ.	დიდ.	
*ყ	ყ ყო-გო	ყ ყე-ნღუ	ბ ჰუ	„ოცი“
*ყჟ	ყჟ ბა-ყჟ- ახე	ყჟ ბე-ყ-უღუ იღუ)	ჟ ჰუჰა (< ჰჟ-ა)	*ბე- „გაშრობა“
*წ	წწა მაწა	წა მიწაი	ც ³⁴ მეც	„ენა“
*წაჟ	წაჟ წაჟა	წაჟ წ ა (< წაჟა)	ცე ცა (< *ცა ა)	„კარსკვლავი“

როგორც ზემოთყვანილი მაგალითები მოწმობენ, მარტივ თანხმოვანსა და მის ისტორიულად
სავარაუდო ლაბიალიზებულ კომპლექსს (resp. ბილაბიალიზებულ თანხმოვანს) შორის ერთგვაროვანი
ბგერათშესატყვისობები იჩენს თავს. განსხვავებას ქმნის ბილაბიალური ჟ, რომლის მიხედვით შორ-

³⁴ დილოურ ენებში ინტენსიურობის კორელაცია მოშლილია.

სმიძავალი დასკვნები კეთდება.³⁵

ჩვენი თვალსაზრისით, გასაზიარებელი ჩანს ჰ. ფენრიხის [ფენრიხი 1971, 149-158] მოსაზრება დალესტნურ ფუძემენაში ჟ სონანტის არსებობის შესახებ. თავად ჟ-ს ლისტრიბუციაც (#-V, ვV-V, C-V, V-#) მის სონანტურ ბუნებაზე მიგვანიშნებს — იგი სონანტისათვის დამახასიათებელ ფონოლოგიურ გარემოცვაში რეალიზდება.

ყურადღებას იქცევს არნ. ჩიქობავას მიერ „გულის“ გენეზისის რკვევისას წამოყენებული საგულისხმო მოსაზრება: „ძირეულ თანხმოვანს (გ|კ) („გულის“ აღმნიშვნელს — ნ.ა.) მოსდევდა თუ არა ლაბიალური ელემენტი, რომელიც აფხაზურ-ადიღურ, ქართველურ და ანდიურ-დიღურში გვაქვს, აგრეთვე არჩიულში?“ — სვამს კითხვას ავტორი და მას დადებითად უპასუხებს, რაც მართებული ჩანს [ჩიქობავა 1974: 51].

იბადება კითხვა: შეიძლება თუ არა დავუშვათ, რომ მარტივმა თანხმოვანმა და მისმა ლაბიალიზებულმა კორელატმა იდენტური შესატყვისობები ჩამოიყალიბეს და ამჟამად, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ლაბიალურ კომპონენტს, შესატყვისობის ერთნაირი ფორმალეზით გვხვდებიან?

ვფიქრობთ, ამგვარი თეორიული ვარაუდის დაშვებას ეწინააღმდეგება კორელაციის წყვილთა (მაგ., ინტენსიური — არაინტენსიური) არაერთგვაროვანი ტრანსფორმაციის თვალშისაცემი სურათი: ინტენსიური კორელატი უპირატესად ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი, არაინტენსიური კორელატი კი სხვადასხვაგვარ სპონტანურ ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის. ამას ცხადს ხდის შესატყვისობის შემდეგი ფორმულები: ს.-ამოს. *ხ > ხუნძ. ხა : ანდ. ხა : დიდ. ხ, შდრ. ს.-ამოს. *ხ > ხუნძ. ჰ : ანდ. ხ : დიდ. ღ [გუდავა 1979: 90, 100]. აქედან გამომდინარე, ლაბიალიზებულსა და არალაბიალიზებულ სახეობებს, თუ ამოსავალში ისინი არსებობდნენ, კანონზომიერებით სხვადასხვა შედეგი უნდა მოეცა.

ე. წ. დენტოლაბიალიზებულ ფონემათა მეორეულობა ცხადი გახდება, თუ ხუნძურ-ანდიურ-დიღურ ენათა მონაცემებთან შევადარებთ თაბასარანული ენის საანალიზო თანხმოვანთა შემცველ ფუძეებს, მაგ.: ხუნძ. წარ ~ ანდ. წჷრ, ბოთლ. წჷრი ~ დიდ. ცი, ბეჟ. ცარო ~ თაბ. ცჷურ, ჩჷურ

³⁵ სრულხმოვნის ფაქტორს ეწევა განსაკუთრებული ანგარიში, რაც ანლაუტში თანხმოვანთა თავერას გამოიცხავს, თუმცა უყურადღებოდ რჩება C + W კომპლექსის სტრუქტურული მოდელი, რაც ფაქტობრივ კონსონანტის (C) და სონანტისგან (S) შედგება.

(დიალ. ვარ.), აღ. თჷრ, ლეზგ. ტარ, ტჷარ (დიალ. ვარ.) „სახელი“.

ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში ძირეულ მორფემად გვაქვს წა (ხუნძ.-ანდ.), ც (დიდ.), რომლისთვისაც ფუძეენაში წაჷ ოდენობის აღსადგენად სირთულეები გვხვდება [გუდავა 1979: 156]. მასადაძე, უნდა ვიფიქროთ, რომ დენტოლამბიალიზაცია თაბასარანულსა და ზოგ მის ახლომონათესავე ენაში (დარგუული, ლაკური...) მეორეული მოვლენაა. მასთან, დენტოლამბიალიზებულ და ბილამბიალიზებულ ფონემა-კომპლექსთა ურთიერთმონაცვლეობა [მაჰომეტოვი 1974: 174] გენეზისურად მათ კავშირსაც ცხადყოფს.³⁶

ამრიგად, ლამბიალიზებული თანხმოვნები ფონემატიქმნადობის მაგისტრალურ საზს მისდევენ — ლამბალური ჷ ელემენტის ძირითად თანხმოვანთან შეგუება-შერწყმის ხვედრითი წონა პირდაპირპროპორციულია ამ ტიპის ფონემათა რელევანტურობისა [არდოტელი 2000: 258]. ლამბიალიზებულ თანხმოვანთა ფონემური არაერთგვაროვნება, რომელიც გამსჭვალავს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ძირეულ ლექსიკას, შეპირობებული უნდა იყოს ჷ სონანტის მეზობელ ძირითად თანხმოვანთან მეტ-ნაკლებად შერწყმით,³⁷ ე.ი. ყღ და ყჷ ოდენობებს შორის განსხვავება ლამბიალიზაციის ხარისხში უნდა ვეძიოთ. იმ ენებში (თაბასარანული, დარგუული...), რომლებშიც ლამბიალიზებულ თანხმოვნებს მონოფონემური სტატუსი აქვთ, ლამბიალიზაცია ანალოგიურად (ყჷ > ყღ) ჩანს წარმოქმნილი.

2.12. ფარინგალიზებულ თანხმოვანთა გენეზისისათვის. ფარინგალიზებული თანხმოვნები დასტურდება საკ. დილოურში, ჰინუსურსა³⁸ და ხვარშიული ენის ინხოყვარულ დიალექტში.³⁹ ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს მოეპოვებათ ფონემური სტატუსი, რაც იმავე რიგის არაფარინგალიზებულ თანხმოვნებთან სემანტიკური დაპირისპირებით მჟღავნდება, მაგ.: საკ. დიდ. ვ‘აბა „შავი“ — ვაბა „თიხის

³⁶ ნ. ტრუბეტკოის მოსაზრებაზე დამყარებით, ა. მაჰომეტოვი ხუნძურსა და თაბასარანულ ენებში ლამბიალიზებულ/არალამბიალიზებულ თანხმოვანთა შესატყვისად განსხვავებულ რეფლექსებს წარმოგვიდგენს [მაჰომეტოვი 1974 : 175]. სინამდვილეში ცა > ჩა პროცესი პოზიციურად ჩანს შეპირობებული [იხ. გიგინიეშვილი 1977 : 106].

³⁷ სუფიქსისეული ჷ-ს ძირითად თანხმოვანთან შერწყმით ახალი ფონემის წარმოქმნა ცნობილია სპეციალურ ლიტერატურაში [როგავა 1980 : 107].

³⁸ ს. კოძასოვი ჰინუსურში ფარინგალიზაციის არსებობას უარყოფს [კოძასოვი 1986 : 25-26].

³⁹ მართალია, ბეჟ. ენის ბეჟტის თქმაში გამოყოფენ ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს [ხალილოვი 1995 : 390], მაგრამ მათი გამოყენება მეტად სპორადულია და ისინი ფონოლოგიურად ირელევანტურნი უნდა იყვნენ [იხ. კოძასოვი 1986 : 25].

თუნგი“, ჰუ „სახნისი“ — ჰუ „ოცი“, რეყა „ცოდნა“ — რეყა „სამიზნე“, „სერი“ ...; ხვარ. ყ'უყ'ად „მოზელვა“ — ყუყად „ვირჩის თესლი“, ყ'ელე „ხორთუმი“ — ყელე „ხიშტი“ და ა. შ.

ისმის კითხვა: ისტორიულად გვექონდა თუ არა ეს ფონემები ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძე-ნაში?

არსებულ ლინგვისტურ ლიტერატურაში ამ თანხმობანთა გენეზისის შესახებ ძირითადად ორი ურთიერთსაპირისპირო აზრი არის გამოთქმული: მეცნიერთა მეტი ნაწილი ფიქრობს, რომ ეს ბგერე-ბი ფუძეების დიფერენციაციამდელი ვითარების ამსახველია [ტრუბეტკოი 1987 : 322; ლომთაძე 1955 : 423-430; 1963 : 45; 1998 : 44-61; იმნაიშვილი 1963 : 20, 32; იბრაჰიმოვი 1974 : 193...], სხვანი ფარინგალიზაციას დილოურ ენათა ინოვაციად მიიჩნევენ [გულაგა 1979: 39; რაჯაბოვი 1997 : 107; არ-ლოტელი 1998 :104...].

1) ფარინგალიზებულ მჟღერ სპირანტ ღ'-ს ხუნძურში კანონზომიერად და რეგულარულად ჰ შეე-სატყვისება, ანდიურ ენათა დიდ ნაწილში — მისი ისტორიული სახეობა ხ [ბოკარევი 1981:26; ლომთაძე 1962: 296; გულაგა 1964: 112, 146], რომლის რეფლექსაცია გარკვეულია. ამოსავალ *ხ-ს შესატყვისად ბეჟიტური ენის ორსვე დიალექტში ჰ მოგვეპოვება (*ხ > ღ > ჰ),⁴⁰ რომელსაც ბილაბიალური ჟ-ს წინ რეფლექცია მოუდის [ლომთაძე 1963 : 21] [იხ. მაგალითები 2. 16. 6. ბ].

მეცნიერთა ერთი ნაწილი ფიქრობს, რომ ღ'-ს რეკონსტრუქცია ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუ-ძენაში შესაზღვრებელია [ლომთაძე 1962 : 296-297; იმნაიშვილი 1963 : 20]. კერძოდ, ე. ლომთაძის აზრით, დიდ. ენათა ფარინგალიზებულ ღ'-ს ხუნძურ-ანდიურ ენებში ხ შეესატყვისება, არაფარინგა-ლიზებულ ღ-ს კი — ჰ [ლომთაძე 1962 : 297; 1998 : 142], რასაც სერიოზული დაბრკოლებები ხვდებ-ბა. მართალია, ერთი მხრივ, ხუნძ. ჰ : ს.-ანდ. ხ : ს.-დიდ. ღ შესატყვისობის, ხოლო, მეორე მხრივ, ხუნძ. ღ : ს.-ანდ. ღ : ს.-დიდ. ღ ბგერათიფიკაციის მაგისტრალური ხაზიდან ცალკეულ გადახრებს ვხვდებით, მაგრამ ეს ნაირგვარობა კომბინაციური ბგერათცვლილებებით არის შეპირობებული.

⁴⁰ ს.-დიდ.-ში ღ > ჰ უნდა მომხდარიყო ღ-ს ფარინგალიზაციამდე. ტ. გულაგა ფიქრობს, რომ *ხ > ჰ. მაშინ საკითხავია: ს.-დიდ.-ში *ხ-ს შესატყვისად ორი ფონემა უნდა გვექონოდა?

უფრო სარწმუნო ჩანს ღ > ჰ [ლომთაძე 1962 : 296; 1963 : 78]. მით უფრო ბეჟ. ენის დიალექტებში ამგვარი ფონეტიკური პროცესი ამჟამადც ხელშესახება, მაგ.: ყონღ > ჰუნზ. ყოჰ „ქერი“, საკ. ბეჟ. ბუღლო > ჰუნზ. ბუჰლო „მიცვალეული“ ...

იმის დასასაბუთებლად, რომ ისტორიულად დიდ. ლ' და ლ ერთმანეთისგან არ განირჩეოდა, მოვიყვანო რამდენიმე მაგალითი: ა) ხუნძ. ჰჷე ~ ანდ. ხოდ : ბოთლ. ხჷად ~ საკ. დიდ. ლ' ჷად : ხვარ. ლ'ჷე „ძალი“ (ასეთივეა: „გაღება“, „წისქვილი“...); ბ) ხუნზ. დედო ~ ანდ. დანნი : ბოთლ. დანდი ~ საკ. დიდ. ლ'ჷადი : ხვარ. ლ'ად „ყვავი“ (ასეთივეა: „ბარძაყი“, „პატარა ზვინი“ და მისთ.).

ბუნებრივია, დასმის კითხვა: თუ დიდ. ლ' ამოსავალია, მაშინ როგორ მოხდა პოსტულატად აღებული *ლ'-ს არაერთგვაროვანი რეფლექსაცია?

უნდა აღინიშნოს, რომ ე. ლომთაძე შემოწარმოდგენილ შესატყვისობათა მართებულობას იზიარებს [ლომთაძე 1962 : 296; 1998 : 145], მაგრამ პირველ შესატყვისობაში (ხუნზ. ჰ : ს.-ანდ. ხ : ს.-დიდ. ლ) ფონეტიკური პროცესი ასე წარმოუდგენია: ლ' > ხ > ჰ, რაც სარწმუნო არ ჩანს [იხ. თალიბოვი 1988 : 155]. თავისთავად ფაქტის კონსტატაცია, რომ ლ' შეიძლება იყოს როგორც ერთი შესატყვისობის, ისე მეორე შესატყვისობის წევრი, მის მეორეულ წარმომავლობას ეჭვმიუტანელს ხდის.

2) რაც შეეხება მეორე ფარინგალიზებულ ხ' სპირანტს, რომელიც მარტოოდენ დილოური ენის ზოგ თქმაში (მოყოფი, ხეთოხი...) შეინიშნება, მისი გენეზისის შესახებ მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა: დ. იმნაიშვილი ფარინგალიზებულ ხ'-ს მიიჩნევს ამოსავლად [იმნაიშვილი 1963 : 30], რ. რაჭაბოვი კი ჩვეულებრივ ხ-ს აღადგენს [რაჯაბოვი 1997 : 103].

უნდა აღინიშნოს, რომ დილოურ ენებში სამი განსხვავებული წარმომავლობის ხ დასტურდება, რომელთა ერთმანეთისაგან მკაფიოდ გარჩევა ყოველთვის ვერ ხერხდება მიუხედავად იმისა, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენებში სხვადასხვა რეფლექსები აქვთ: *ხჷ > ხ, *ჷ' > ხ, *ჷჷ > ხ [გუდავა 1979 : 120, 126].

ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა სათანადო მონაცემების ურთიერთშედარებით ირკვევა, რომ დილოურ ენათა ერთ-ერთი ფარინგალიზებული ხ' მიღებულია ინტენსიური ხჷ-ს ტრანსფორმაციით (ხჷ >

ხ' > ჰ>), მაგ.:

1. ხუნდ. ხაუნა „შეხვრიპა“ ~ ბოთლ. ხაულუ- : ჭამ. ხედ : ტინდ. ხაო „შესვა“ ~ საკ. დიდ. ხ'ალ'ჟა, ჰალ'ჟა (დიალ. ვარ.): ხვ. ხილ'ა, ინხ. ხულ'ა : ჰუნზ. ხულ'ა, ბეჟ. ხულ'ალ „ხვრე-პა“, „სმა“.

2. ხუნდ. იხა ~ ახვ. ი^ნხჟ, ინხე „ნაკადი“ ~ საკ. დიდ. იჰ>უ, იხ'უ (დიალ. ვარ.): ჰინ. ციხუ : ხვ. ცი^ნხუ (ინხ. ცე^ნხუ): ბეჟ. ცე^ნხე „მდინარე“.

3. ხუნდ. ხინკ ~ ჭამ. ხინჭ (< *ხინკ) : კარ. ხინკად ~ საკ. დიდ. ხ'აკო, ჰაკო⁴¹ (დიალ. ვარ.) : ჰინ. ხოკო : ხვარ. ხიკო : ბეჟ. ხოკა (ჰუნზ. ხანკ-ალ) „ხინკალი“.

დასტურდება რამდენიმე მაგალითი, რომლებშიც, საფიქრებელია, ხ' < *ხ : ხუნდ. მეჰედ ~ ბოთლ.: ლოდ. ნიხი : ჭამ. ნიხ : ტინდ. მიჰი : კარ. ნიხე ~ საკ. დიდ. ხ'ამორი, ჰამორი (დიალ. ვარ.) : ჰინ. ხემა- (შდრ. ხემა-როკუ ზედმიწ. „მკერდ-გული“) : ხვარ. ჰუმან- (შდრ. ჰუმან-ლოკო ზედმიწ. „მკერდ-გული“) : ბეჟ. ლედო (ჰუნზ. ლერუ) „მკერდი“. ანალოგიურ შემთხვევებში *ხ-ს ცვლილების გზა ასე წარმოიდგინება: *ხ > ხ' > ჰ> (საკ. დიდ.), *ხ > ლ (ბეჟ.), *ხ > ჰ (ხვარ.).

არცთუ იშვიათად ფარინგალიზებული ხ' ისტორიულად უცვლელ ღ-ს უკავშირდება:⁴² ხუნდ. მად ~ ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ბაგვ. მილა ~ საკ. დიდ. მახ'ი, მაჰი (დიალ. ვარ.) : ჰინ. მიჰი : ხვარ. მი^ნჰი^ნ (ინხ. მიჰე) : ბეჟ. მილ (ჰუნზ. მილ) „კული“, „ღუმა“.

მაშასადამე, დილოურ ენაში თავჩენილი ხ'-ს სხვადასხვა არქიფონემა უღევს საფუზძვლად, რაც იმის მაუწყებელია, რომ იგი წარმოქმნილია გვიან და დილოური ენის ფარგლებს არ სცილდება.

3) ახვასურ ენაში დაცულ, ამოსავალ *ჰ'-ს ხუნძურში ხ შეესატყვისება, დილოურში — ჰ, ხ [ტრუბეცკოი 1987 : 256; ლომთაძე 1962 : 292; გულავა 1979 : 120-121].⁴³

ე. ლომთაძის შეხედულებით, ამ ბევრათშესატყვისობისათვის არქიფონემად დიდ. ენათა ფარინგალიზებული ჰ' არის მიჩნეული და ახვასურ ჰ'-ს გათანაბრებული [ლომთაძე 1962 : 292].

⁴¹ ჰაკო < ხ'აკო [იმნაიშვილი 1963 : 30].

⁴² ამას არც ე. ლომთაძე უარყოფს [ლომთაძე 1998 : 144].

⁴³ ცხადია, ტავ' („დანა“) და სხვა მისთანა ლექსემებში ჰ' სულ სხვა წარმომავლობისაა, ვინაიდან ამოსავალი ჰ', რომელიც ახვასურმა დაიცვა, დიდ. ენებში ხ-ს სახით არის წარმოდგენილი [გულავა 1979 : 121].

ეფიქრობთ, რომ ფარინგალიზებული ვ' დიდ. ენებში, თავისი ლოკალური რიგის სხვა თანხმო-
ვანთა მსგავსად, მეორეული წარმომავლობისა ჩანს. კერძოდ, იგი გენეზისურად ს.-ხუნდ.-ანდ. ყა-ს
უკავშირდება, მაგ.: ხუნდ. ყაებ ~ ბოთლ. ყაუბუ : ჭამ. ყაობ : ახვ. ყაობე ~ საკ. დიდ. ვ'უ „ხის
კავი“, „ოქოქა“; ხუნდ. ჟა-ყა ~ საკ. დიდ. ჟა-ვ'ულ' „დღეს“, შდრ.: ხუნდ. ყაედ ~ ბოთლ. ყაინდა :
ახვ. ყაენდა ~ საკ. დიდ. ვილო : ხვარ. ვოდ „კედელი“.

ფარინგალიზებული აფრიკატები ვ', ყ' არაიშვიათად ნასესხებ მასალაშიც დაჩნდება, რაც აგრეთ-
ვე მათ მეორეულ წარმომავლობას უჭერს მხარს. საილუსტრაციო მაგალითები: საკ. დიდ. : ვ'ალ (<
ხუნდ. ვალ) „ხის ქერქი“, ვ'აჭაუ (< ხუნდ. ვაჭაბ) „გამოფიტული“, ვ'ანჩ (< სომხ. ხაჩ) „ჯვარი“,
ნაყ'იმ (< თურქ. ნაყიმ) „მონატულობა“, „ნახჭი“, ყ'აჭოზი (< ხუნდ. ყაჭაზე) „მომზადება“ და სხვ. მრ.

4) ფარინგალიზებულ ყრუ აბრუპტივ ყ'-ს ხუნდურში ზ შეესატყვისება, ხოლო ანდიურში
— ყ, ლ, ზ, ზ. საერთო ამოსავალი ყ' დაცულია ახვასურ ენაში [გუდავა 1979 : 136; შდრ. ბოკარევი
1981 : 34].

საერთო ამოსავალი	ხუნდ.	ანდ.	დიდ.	
ყ'	ჟ	ყ'	ყ'	
	რაჭიზე	ბიყ'არი	რეყ'ა	„ცოდნა“
	ჭეზე	ბიყ'უ	ბაყ'უ	„ბეკრი“
	უნჭ-გუ	ბო-ყ'ო-გუ	უყ'ყ'უე-ნ	„ოთხი“
	მაჭო	მოყ'ო	მოყ'უ	„ცრემლი“
	მაჭ	მიყ'ე	მუყ'	„ლურსმანი“

ზემოწარმოდგენილი შესატყვისობის გვერდით დასტურდება მეორე რიგის შესატყვისობა: ხუნდ.-
ანდ. კა : დიდ. ყ', მაგ.: ხუნდ. ჟუნკა ~ ანდ.: ბოთლ. კჭენ ა ~ საკ. დიდ. აყ'უ, „თავი“;
ხუნდ. რო ენ ~ ბოთლ. მა უ-ღ ~ ხვარ. ბუყ'ონ „ნემსი“.

დიდლოურ ენებში ფარინგალიზებული ყ'-ც და მისი კორელატიც (ყ) ბგერათიგივეობას გვიჩვენ-

ნებს.⁴⁴

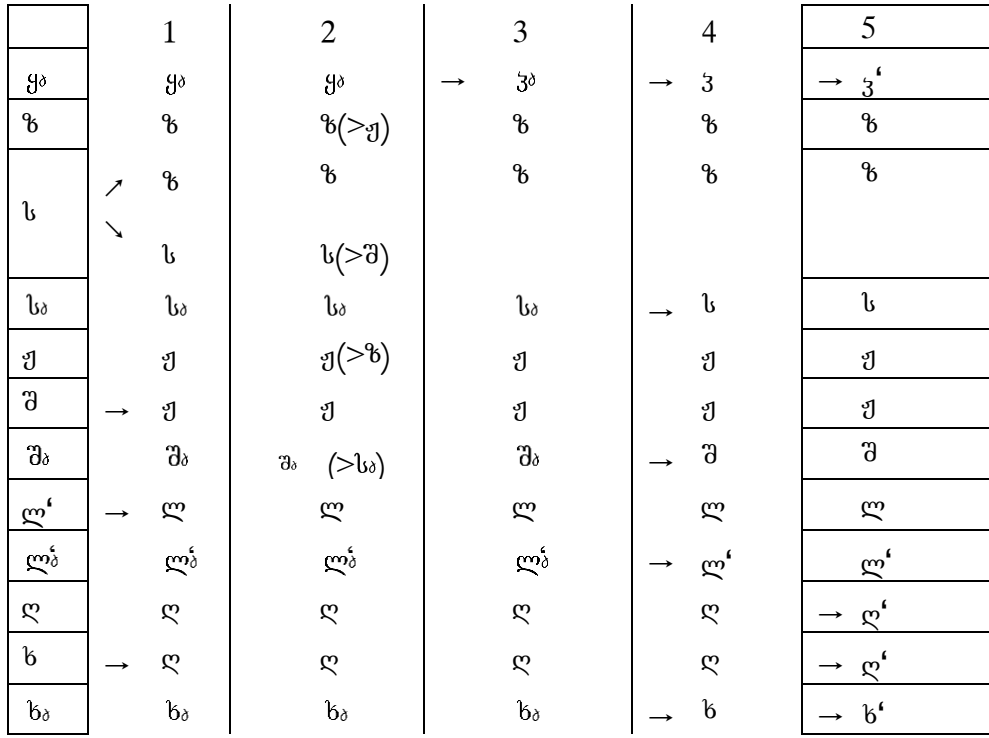
ამ შესატყვისობათა შეპირისპირებიდან ცხადი ხდება, რომ ყ' ორგვარი გენეზისისა (ყ' < აზვ. ყ'; ყ' < კა), რაც აგრეთვე მის გვიანდელ წარმოქმნას ადასტურებს.

ამრიგად, არნ. ჩიქობავას ცნობილი დებულება, რომ „ფარინგალიზებული ფონემების... მეორეულობა სათანადო ენათა ფონემატურ სისტემაში ეჭვს არ უნდა იწვევდეს“ [ჩიქობავა 1979 : 63], დილოური ენების უკანაველარულ სპირანტთა (ღ, ხ) და ფარინგალურ აფრიკატთა (ჟ, ყ) ფარინგალიზებული კორელატების გენეზისის ჩვენებითაც მტკიცდება. აქედან გამომდინარე, დილოური ენები ინოვაციით გამოირჩევიან — ფარინგალიზებული ფონემები აინის (ან მისი მჟღერი ჟ ვარიანტის) საკომპენსაციო რედუქციით ჩანან ჩამოყალიბებული [არდოტელი 1998 : 104]. საანალიზო თანხმონები დილოურ ენათა ერთი წყების კუთვნილებაა და მათი ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში არსებობის მტკიცება საფუზძველს მოკლებულია.

ზემოგანნილული ფონეტიკური პროცესების მიხედვით, საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დილოური კონსონანტური სისტემის თანდათანობითი ცვლილებების ქრონოლოგიზაციის სურათი სქემატურად ასე გამოიხატება:²⁸⁹

⁴⁴ ასახურ თქმაში ინტერვოკალური ყ' > ღ [იმნაიშვილი 1963 : 20].

²⁸⁹ სიმარტივისათვის მოგვყავს მხოლოდ ის თანხმონები, რომელთაც ესა თუ ის ცვლილება (ძირითადად, სპონტანური) განიცადეს

შესატყვისობანი

2.13. ხშული (ხშულ-მსკლომი) თანხმოვნები

2.13.1. ზოგადი. ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ფუძეების ფონოლოგიური სისტემისთვის, ზოგ სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ანალოგიურად, ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო ხშულთა (resp. ხშულ-მსკლომთა) სამწვერიანი და ხუთწვერიანი ლოკალური რიგები. სამწვერიანი რიგის სახით წარმოდგენილი იყო ბილაბიალური (ბ, ფ, პ) და დენტალური (დ, თ, ტ) თანხმოვნები, ხოლო ხუთწვერიანი რიგი დამახასიათებელი ჩანს წინაველარული (ბ, ქ, ქგ, კ, კგ) თანხმოვნებისათვის. ამჟამად წყვილბაგისმიერ რიგს ხუნძ.-ანდ. ენებში აკლია ყრუ აბრუპტივი პ.⁴⁵

2.13.2. ბილაბიალური ხშულები. ბილაბიალურ ხშულთა ნულოვანი რეფლექსაციის ფორმულები, რომელთა საფუძველზედაც ხდება მათი რეკონსტრუქცია, სქემატურად ასე გამოიხატება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ
ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ
პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	პ	პ	პ	პ

ა. ბილაბიალური ხშულ-მსკლომი მქლერი *ბ:

1. ხუნძ. ბაწ ~ ანდ. ბოწო : ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ. ბაწა : კარ. ბაწე : ახვ. ბაჭა ~ საკ. დიდ. ბოწი : ჰინ. ბოწე : ხვარშ. ბოწა : ბეჟ. ბაწო „მგელი“.

2. ხუნძ. ბაყ ~ საკ. დიდ.: ჰინ.: ხვარშ. ბუყ : ბეჟ. ბოყ „მზე“.

3. ხუნძ. ბოროხ ~ ანდ. ბერჩა : ბოთლ. ბერქა : ლოდ. ბერქ ა : ჭამ. ბერა : ტინ.: ბაგვ. ბეჩ ა : კარ.: ახვ. ბექა ~ საკ. დიდ. ბიქორი : ჰინ. ბიქორე : ხვარშ. ბეროლა : ბეჟ. ბექელა „გველი“.

⁴⁵ აბრუპტივი პ-ს საკითხი ცალკე განხილვას საჭიროებს, ვინაიდან იგი ოდენ დილოურ ენათა ძირეულ ლექსიკის მცირე ნაწილში იჩენს თავს [გუდავა 1979: 81; შდრ. ლობთაძე 1998: 39-40].

4. ხუნდ. ხიბილ ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ. ისიბ : ჭამ. ესიბ : ტინდ. ესაბა : ბაგვ. ესებლი : კარ. ესებო : ახვ. ეშიბლა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ჟიბრა : ხვარშ. ჟებლა : ბეჟ. შებლო „ნიკნი“, „გვერდი“.

5. ხუნდ. ლ'აბ- ~ ანდ. ლ'ობ-: ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ბაგვ.: ტინდ.: კარ. ლ'აბ-: ახვ. ლ'აბ ~ საკ. დიდ.: ჰინ.: ხვარშ. ლ'ო- (< *ლ'ობ-): ბეჟ. ლ'ა- (< *ლ'აბ-) „სამი“.

6. ხუნდ. ბ- ~ ს.-ანდ. *ბ- ~ ს.-დიდ. *ბ- „III გრ. კლასის ნიშანი“.

ბ. ბილაბიალური ხმულ-მსკლომი ყრუ ფშვინვიერი *ფ:

1. ხუნდ. ფახ ~ ბოთლ.: ტინდ.: კარ. ფახ ი : ჭამ.: ბაგვ.: ფახ ~ ჰინ. ფაქ : ბეჟ. ბაქ (<

*ფაქ) „სპილენძი“.

2. ხუნდ. ფირხანა ~ ანდ. ფირხუნნი : ბოთლ. ფირხილე : ლოდ. ფირხილი : ჭამ. ფირიდი: ბაგვ. ფირხირი: კარ. ფირხე : ახვ. ფირხერი „გაიელვა“ ~ საკ. დიდ. ფოლ'ა „აფეთქება“, ფერ „მეხის დაცემა“:⁴⁶ ბეჟ. ფრ (შდრ. ჰუნზ. ფერ „id“.) „მეხი“.

3. ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. ფერა : ჭამ. ფიდა⁴⁵, ფენ : ახვ. ჰერა (< *ფერა) ~ ხვარშ. ფარ (ინხ. ფორ), ბეჟ. დოპა (<როპა < *პორა < *ფორა) „ფუტკარი“, „დედა ფუტკარი“.

4. ხუნდ. ფუ-ზე ~ ანდ.: ლოდ. ფუ-დი : ბოთლ. ფუ-დ-უ : ჭამ. ფუ-ლა : ტინდ.: ფოჟ-ო : ბაგვ. ფუ-რ-ი : კარ. ფუ-დ-ე : ახვ. ჰჟე-რი (< *ფეე-რი) ~ საკ. დიდ. ფჟალ'ჟ-ა, ფელ'ჟ-ა : ბეჟ. ფჟლ'-ვლ⁴⁷ „ბერვა“, „ქროლა“.

5. ანდ.: ბოთლ.: ლოდ. ფაფა : ტინდ.: ბაგვ.: კარ. ფაფაბ „მსუბუქი“ ~ საკ. დიდ.: ბეჟ. ფაფა-ტუ „პეპელა“.⁴⁸

6. ხუნდ. ფოლოფ ~ ანდ. ფოლ : ბოთლ. ფოლოფ : ლოდ. ფალი ~ ბეჟ. ფოფ „ქაფი“.

გ. ბილაბიალური ხმულ-მსკლომი ყრუ აბრუპტივი *პ. საყურადღებოა, რომ წყვილბაგისმიერ

⁴⁶ საპ. ფირი („ჭექა-ქუხილი“) ხუნდურისაგან ჩანს ნასესხები (შდრ. ხუნდ. ფირი „id“.).

⁴⁷ ბეჟ. ფუხლ'-ა (ჭიხვინი“, „ფრუტუნ“) ბგერწერთი ლექსემა და სხვა ფუძის შემცველი ჩანს [შდრ. გულავა 1979: 70].

⁴⁸ „მსუბუქი“ > „პეპელა“ სემანტიკური გადასვლა მოსალოდნელია, თუ იგი ნასესხობა არ არის (შდრ. ქართ. ფარფატი).

ხმულთა რიგის მესამე წევრი — აბრუპტივი პ არ დასტურდება საკვლევ ენათა მეტ წილში. სიმ-პტომატურია წყვილბაგისმიერი არტიკულაციის შესუსტებისა და, აქედან გამომდინარე, ბაგისმიერი ხმულთა მოშლის თვალშისაცემი ტენდენცია [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 43, 56-58]. ლაბიალური რიგის ფონემათა რღვევა, როგორც სტრუქტურული ტიპოლოგია ცხადყოფს, იწყება მკვეთრებიდან. ამ კუთხით ინტერესს იწვევს სწორედ შემოსხენებული პ-ს უქონლობა ხუნძურის ჩრდილოურ დიალექტსა და ანდიურ ენებში.⁴⁹ პ გრამატიკული ფუნქციით არც დილოურ ენებში შეიმჩნევა.

ისმის კითხვა: მოეპოვებოდა თუ არა პ ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენას?

სპეციალურ ლიტერატურაში ამ საკითხის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობას ვხვდებით: ერთნი პ-ს ამოსავალში ჰიპოთეზურად აღადგენენ [ბოკარევი 1961 : 61; 1981 : 19; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 44; გონიაშვილი 1969 : 216, 221, 224; დეშილ 1971 : 32, 51; ლომთათიძე 1976 : 148-150; ლომთაძე 1998 : 39; კახაძე 1998 : 49...], ხოლო სხვანი მას მეორეულად მიიჩნევენ [ტრუბეცკო 1987 : 248; როგავა 1955 : 279, 282; გუდავა 1979 : 54, 81; გიგინეიშვილი 1977 : 67, 81...].

დილოურ ენათა სათანადო ლექსიკური მასალის განხილვისას პ მეტწილად ნასესხებ სიტყვებში წარმოჩნდება, მაგ.: საკ. დიდ. ტაპო (შდრ. ხუნზ. ჭაპური „id“.), ჰინ. ტაპოლოქო < ტაპო+ლოქო⁵⁰ (შდრ. ხვარ. ლოქტო, ბეჟ. დაქო „ნაკელი“) „ნაკელშერეული თხევადი ჭუჭყი“, „თხევადი ნაკელი“, ხვარ. ტაპო „ახალი ნაკელი“; ჰინ., ჰუნზ. აპა (< რუს. лаяа) „თათი“, „საფეხური“; ბეჟ. სიპი (<ქართ. სიპი, შდრ. გუდავა 1979 : 81) „ქვის ფილა“, პოროპკა (< რუს. пробка) „საცობი“, ღიპი (< ქართ.) „ღიპი“, ჰიპილა (< ქართ.) „პეპელა“; საკ. დიდ. პაპარა (<ქართ. პარპალი) „თვალის დახამხამება, ჭუჭყა“, კუპლა (<ქართ. კუმპალა) „ფოჩი“...

ზოგ ძირეულ სახელში პ მეორეული წარმომავლობისა უნდა იყოს: ტამპურ (<ტამბურ)⁵¹ „ერთგვარი საკრავი“, პეზ < *ბეზ (დისიმილაციური გამკვეთრებით, შდრ. საკ. დიდ. პერზე-კუ < პეზეკ-რუ „მოლავებ“, „ენაკვიმატი“) „ნაქი“, „სალამურის ენა“, ხვარშ. ჰობოჟე < ჰობოჟე (შდრ.

⁴⁹ ახვ. პ < ბ (ასიმილაციით): აადა < აბჟადა (დალ. ვარ.) „ცხრა“. კარ.-ში პ-ს ფონემის სტატუსი არ აქვს [მაპომეღბეკოვა 1967, 15; 1971, 14]. ბ > პ პროცესი გავრცელებულია ხუნძურშიც [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 43].

⁵⁰ ტაპო < ქართ. ტაპო [მეგრულიძე 1955 : 238; გუდავა 1979 : 81]. თუ ეს დაკავშირება სწორია (შეიძლება პირიქითაც ვივარაუდოთ), მაშინ ტაპოლოქო კომპოზიტი ჩანს — ლოქო „ნაკელი“ (შდრ. ხევს. ლოვი „ჭუჭყი“).

⁵¹ იხ. ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 43; ჯეირანიშვილი 1966 : 354.

საკ. დიდ. ჰობოუე „id“. „ახლა“ და მისთ.

ზემომოყვანილ ნასესხობათა გარდა, შეინიშნება ჰ-ს შემცველი ისეთი სახელებიც, რომელთა ეტიმოლოგიზება კვლევის ამ ეტაპზე ვერ ხერხდება. ამ წყების ძირეულ სახელებს განეკუთვნება: საკ. დიდ. ტაპი „გამრავლება“, ტაპანადა (შდრ. ხუნზ. ტაპიზე)⁵² „დარტყმა“, „ტყლაშუნი“, ხუპრი „აულის სახელი“, გუპ „გორი“, „წანაზარდი“, პაპანი „ყაყანი“, „ლაცობა“, პელეყუ „კოჭი“, „გირჩა“, პობოლ¹-ა (საკ.) „ცემა-ტყევა“, პეპრუ „მსუქანი“, პაპია „გამხდარი“, „საწყალი“, ეპლიფი „ერთ-ერთი გვარიშვილობის სახელი“, ბუპდოლი „უვარგისი“...; ხვარ. ტეპლ¹ა „ქალის ცერემონიალი ადამიანის სიკვდილის დროს“, ზიპირი „ზედმეტი სახელი“...; ბეჟ. პაპ „დამურა“, პომპოლოყ „სულელი“ (წყევლის მნიშვნელობით), ლ¹ირიპ „ზღმარტლი“, პერაზო „კანაფი“, კამპ-უხ „ბზრიალა“, ყა პლ¹ ლ-ალ „დაკაკუნება“, კაპე „ბელი“, პერლოლი „ბრტყელი“ და სხვ.

დასტურდება ისეთი მაგალითებიც, რომელთა ძირეულ მორფემებში თავჩენილი ჰ-ს დისტრიბუცია თავისუფალია და ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი, რაც მის საერთო-დილოურ წარმომავლობას გვაგვარულებინებს, მაგ.: საკ. დიდ.: ჰინ. პაპარუ : ხვარ. პაპალუ : ბეჟ. პაპპლო „ქაჩალი“, „მოტვლეპილი“ საკ. დიდ. ტეპერუ.⁵³ ჰინ. ტეპრუპ : ხვარ. ტეუპურუ, ტეპერუ (დიალ. ვარ.) : ბეჟ. ტეიდუ 1. „ქერის ფქვილისგან დამზადებული ერთგვარი ნამცხვარი“; 2. „ალაო“ და მისთ.

უნდა აღინიშნოს, რომ დილოურ ენაზე მოსაუბრე ხალხები ჰ-ს თავისუფლად გამოთქვამენ [ლომთაძე 1963 : 39; შდრ. 1998 : 39].

ჩვენი ვარაუდით, აბრუპტიული ხმული ჰ უნდა გვეჩინოდა იმ დიალექტში, რომელიც საფუძვლად დაედო დილოურ ენათა ქვეჯგუფს. ხუნძურ-ანდიურ ფუძეენაში მისი პოზიციების დასაბუთებას დამატებითი მასალის საფუძველზე ჰ-ს რეფლექსების გამოვლენა სჭირდება. მარტოოდენ ბაგისმიერთა მოშლის ზოგადი ტენდენციისა [უსლარი 1889 : 9] და სისტემის სიმეტრიულობის არათანმიმდევრულობის გამო, ჰ-ს პოსტულირება ხუნძურ-ანდიურ ფუძეენაში მოკლებული იქნება დამაჯე-

⁵² ხუნძ. ტაპიზე სხვადასხვაგვარად არის ასხნილი [იხ. მიქაილოვი 1958 : 150; შდრ. გუდავა 1959 : 80-91; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 43].

⁵³ ტეპერუ კომპოზიტი ჩანს (ტფ „ალაო“ — პერუ? შდრ. ქართ. პური). მისი პირველი კომპონენტის ტ⁰ (<*ტ¹) კანონზომიერ შესატყვისებს გვიჩვენებს: ხუნძ. ტი (<ტ¹ი) ~ კარ. ტ¹ი⁵: ახვ. ტ¹ინი ~ საკ. დიდ. ტფ „ალაო“.

რებლობას. მით უფრო მაშინ, როცა პ სხვა დალესტნურ ენებშიც მეტად იშვიათად დაჩნდება [გიგინე-იშვილი 1970 : 187; 1977 : 81; კახაზე 1979 : 50; თალიბოვი 1980 : 277...].

უნდა ვიფიქროთ, რომ პ-ს მოშლის დენდენცია ზოგადი სპონტანური პროცესის კერძო გამოვლინებაა და შინაგანი კანონზომიერებებით არის შეპირობებული [შდრ. ლომთაძე 1998 : 39], თუმცა არ უნდა გამოირიცხოს პ-ს უქონელ სხვა წრის (არაბული, რუსული...) ენათა ამ პროცესის დამაჩქარებელი ზეგავლენა. მარტოოდენ არაბული ენის ფაქტორით რომ იყოს შეპირობებული პ-ს გაქრობა, მაშინ მას, უპირველესად, ლაკურ-დარგუელისა და ლეზგიური ქვეჯგუფების ენებში უნდა ეჩინა თავი, რადგანაც ხსენებულ ენებზე აღმოსავლურ ენათა გავლენა ისტორიულად მეტი სიძლიერისა იყო. აქ კი სხვა ვითარებაა: პ, სხვა აბრუპტივებთან ერთად, ხელშესახებად არის წარმოდგენილი უდიურ ენაშიც [სინარულიძე 1987 : 290-293], რომელშიც, ბ. თალიბოვის დაკვირვებით, აბრუპტივთა მოშლის ტენდენცია შეიმჩნევა [თალიბოვი 1980 : 186].

2.13.3. დენტალური ხშულები. კბილისმიერი ხშულები, რომლებიც ბგერათიგივეობებით არიან წარმოდგენილი [გუდავა 1979 : 67, 70, 73], რეკონსტრუირდებიან შესატყვისობის შემდეგი ფორმულების მიხედვით:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლლ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვშ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბუჟ.
რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ
თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ
ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ

ა. დენტალური ხშულ-მსკლომი მჟღერი *დ:

1. ხუნდ. ყედ ~ ბოთლ. ყინდა : ჭამ. ყუნნა (<ყუნდა) : ახვარშ. ყაენდა ~ საკ. დიდ. ვილო : ჰინ. ვეშუ (< *ველუ) : ხვარშ. ვად „კეღელი“.

2. ხუნდ. -ღ ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: კარ. -ღი : ჭამ.: ბავვ. -ღ: ახვ. -ღ ~ საკ. ღიდ.: ჰინ. -ღ: ხვარშ.: ბეჟ. -ღ (>-ტ) „ერგატივის ისტორიული ნიშანი, რომელიც ღიდ. ენებში ამჟამად ისტრუმენტალისის სუფიქსად გამოიყენება“.⁵⁴

3. ხუნდ. ღუნ ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: კარ. ღენ : ჭამ. ღი⁵ : ტინდ. ღე ~ საკ. ღიდ. ღი : ჰინ. ღე : ხვარშ. და : ბეჟ. ღო, ღა (ღიალ. ვარ.) „მე“.

4. ხუნდ. ღელო ~ ანდ. ღანნი (< *ღანდი) : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ღანდი : ჭამ. ყ⁵ღ-ღან (< *ყ⁵ღ-ღანდ): ბავვ. ღანღე ~ საკ. ღიდ. ღ⁵ღადი : ჰინ. ღ⁵ღადე : ხვარშ. ღაღა : ბეჟ. ღადე „ყვავი“.

5. ხუნდ. ჭადალ (შდრ. ბაცბ. ჰად „id“) ~ საკ. ღიდ.: ჰინ. ათა (<*აღ) : ხვარშ. ა⁵თა (<ანღა < ნაღა) : ბეჟ. ა⁵ღა < ნ⁵ღა (ჰუნზ. ა⁵ღა < ნაღა) „ტვინი“.

6. ხუნდ. გორღე ~ ბავვ. გურ (<*გურღ) : კარ.: ახვ. გორღი ~ საკ. ღიდ. გედ : ხვარშ. გიდ „კაბა“.

ბ. ღენტალური ხმულ-მსკლომი ყრუ ფემინივიერი *თ:

1. ხუნდ. თურანა ~ ანდ. თურღი : ბოთლ. თამღე : ჭამ. თან : ლოდ. თუღი : ჭამ. თუღ : ტინდ. თ⁵ო⁵ო : ბავვ. თური : ახვ. თ⁵ერი „მოღუნა“, „მოაბრუნა“ ~ საკ. ღიდ.: ჰინ. Øუთ-ა „ტრიალი“, „ღუნვა“, „დაბრუნება“.

2. ხუნდ. თუ-ნა ~ ანდ.: ლოდ. თუ-ღი : ბოთლ. თუ-ღე : ჭამ. თუ-ღ : ბავვ. თუ-რ-ი : კარ. თუ-ღ-ე : ახვ. თ⁵-ე-რი „გადააფურთხა“ ~ საკ. ღიდ. თი-ღ¹-ა : ბეჟ. თ⁵-ღ¹-ალ (ჰუნზ. თი-ღ¹-ა) „ფურთხება“.⁵⁵

3. ხუნდ. ბურთინა ~ ბოთლ.: ლოდ.: კარ. ბურთინა : ჭამ. ბოთუ⁶ : ახვ. მუთინა ~ საკ. ღიდ. ბუთნი : ხვარშ. ბუთნუ (ინზ. ბუთნი) : ბეჟ. ბურთინა⁵⁶ „ქეჩა“, „ნაბადი“.

⁵⁴ ე. ლომთაძის მართებული მოსაზრებით, ღიდ. ენებში ერგატივის ოდინღელი ნიშანი შემონახულია ინსტრუმენტალისის ნიშნის სახით, რომელიც ერგატივის ნიშნად -ტი (< *-ღი) სახესხვაობით რელიქტურად დაჩნდება ხვარშ. და ბეჟ. ენებში [ლომთაძე 1956 : 303-305; 1998 : 132; იხ. აგრეთვე ცერცვაძე 1962 : 278].

⁵⁵ ამ შესატყვისობის საილუსტრაციოდ სახელდება ოდენ ეს მაგალითი და ისიც ხმაბაძვითი ჩანს [იხ. გუღავა 1979 : 70].

⁵⁶ ბეჟიტურსა და ზოგ ანდიურ (ბოთლ., ლოდ., კარ.) ენაში ბურთინა შესაძლოა ხუნძურისაგან იყოს შეთვისებული, მაგრამ ეს შესატყვისობის არსს ვერ ცვლის.

4. ხუნდ. თანა ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ბავვ. ბეთა : ტინდ. ბეთო : ახვ. ბეთარა „მიატო-ვა“ ~ ბეჟ. მეთას „სხვა“, „მიტოვებული“.

5. ხუნდ. ჩჟუთ (ჰიდ. შჟუთ) ~ საკ. ლიდ. შეთრო : ჰინ. შოთრა „ხვლიკი“.

6. ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ბითა : ჭამ.: ბავვ. ბითა⁵ : ტინდ. ბითო ~ საკ. ლიდ. ბეთა „ლაკარ-გვა“.

გ. ლენტალური სშულ-მსკლომი ყრუ აბრუპტივი *ტ:

1. ხუნდ. ტუტ ~ ანდ. ტენტა : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: კარ. ტუნტუ : ჭამ. ტუნტ : ბავვ. ტუნტე : ახვ. ტიტი ~ საკ. ლიდ.: ჰინ.: ხვარშ. ტუტ : ბეჟ. ტოტ (ჰუნზ. ტონტ) „ბუზი“.

2. ხუნზ. ტუნა ~ ანდ. ტინნი : ბოთლ. ტინდი : ჭამ. ტედ : ტინდ. ტინო : ბავვ. ტინი : კარ. ტინდე : ახვ. ტინერი „დასხა“ ~ საკ. ლიდ. ეტე-ა : ჰინ. ოტ-ა : ხვარშ. გიტ-ა, გუტ-ა : ბეჟ. გიტ-ალ „დასხა“.

3. ხუნდ. შატ ~ ლოდ. ჰატი : ჭამ.: ბავვ. ჰატ : ტინდ. ჰატა : ახვ. ატალი ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. გატ : ბეჟ. ჰატტრ (ჰუნზ. ჰატუ) „ფქვილი“.

4. ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ.: ბავვ.: ახვ. ბუტა : კარ. ნიტე ~ საკ. ლიდ. ბეტი : ჰინ. ბეტე : ხვარშ. ბუტა⁵⁷ "vulva".

5. ანდ.: ბოთლ.: ახვ. ტუქა : ლოდ. ტუქა... ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. ტექა : ხვარშ. ტექა (ინხ. ტექა, ტუქა) : ბეჟ. ტიგა „ვაცი“.⁵⁸

2.13.4. წინაველარული სშულეზი. წყვილბავვისმიერ-კბილისმიერი თანხმოვნებისაგან განსხვავებით, უკანაენისმიერ ყრუ სშულ-მსკლომ თანხმოვანთა დაპირისპირება ხდება ფონოლოგიურად რელევანტური ნიშნის — ინტენსივობის კორელაციის საშუალებით და სინქრონიულ დონეზე ხუნდურ-ანდიურ

⁵⁷ ხვარ. ბუტა შეიძლება შემოსული იყოს ანდიურ ენათაგან, თუმცა საკ. ლიდ. და ჰინ. ენებში აუსლაუტის ხმოვანი კანონზომიერ შესატყვისობას (ი:ე) ავლენს.

⁵⁸ ტ. გულავას „ვაცი“ გამომხატველი ლექსემა თურქულ ენებისაგან ნასესხობად მიაჩნია [გულავა 1979: 74]. რამდენადაც სხენებული სახელი კანონზომიერ შესატყვისობას ორივე თანხმოვნის (ტ, ქ) მიხედვით ამჟღავნებს [ლომთაძე 1955: 400-435], უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი ყუმუხურში (შდრ. თექე „id“) კავკასიურ ენათაგან ჩანს შეთვისებული.

ენებში მწყობრ სისტემას ქმნის. იგი ისტორიულ სინამდვილეს ასახავს და მნიშვნელოვანწილად არ-
თულებს ამ ენათა კონსონანტიზმის სახეს.

რაც შეეხება დილოურ ენებსა და ხუნძური ენის ზოგ დიალექტს, ამჟამად აქ წარმოდგენილია
წინაველარულთა სამწევრიანი რიგი, რომელიც ხუთწევრიანი რიგის ტრანსფორმაციის შედეგად არის
მიღებული. ამ ენებში ინტენსივობის მიხედვით დაპირისპირების ნეიტრალიზაცია, როგორც ცნობი-
ლია, უნდა განხორციელებულიყო დილოურ ფუძეენაში [ლომთაძე 1962: 287; გუდავა 1979: 54-
55].

ხშულთა სისტემაში თავისებურებას ამჟღავნებენ წინაველარული რიგის ყრუ (ფშვინვიერი) ქ
და მკვეთრი კ, რომელთაც სათანადო მაგარი კორელატები მოეპოვებათ: ქჃ, კჃ. ინტენსივობის მი-
ხედვით დაპირისპირება არ არის ხშულთა ბუნებრივი ფონოლოგიური ნიშანი და, ამდენად, ისინი არ-
სებითად აფრიკატებს ეკედლებიან, რის გამოც ბ. გიგინეიშვილი ქჃ და კჃ მაგარ კორელატებს
ოდეს- ღაც არსებულ აფრიკატთა ხუთეულის ნაშთად მიიჩნევს [გიგინეიშვილი 1970: 189], რაც
ნაკლებ- სარწმუნოა. ხშულთათვის ნიშანდობლივი სამეულებრივი სისტემის ასიმეტრიულობა სწორედ
წინავე- ლარულთა რიგში იჩენს თავს. ამ რიგის ინტენსიური კორელატების (,) ფონეტიკური
რეალიზა- ცია ზოგ მკვლევარს საფუძველს აძლევს, რომ ისინი, ფარინგალურ ყ-სთან ერთად,
აფრიკატებად მი- იჩნიოს და მათ გრაფაში გააერთიანოს [იხ. გუდავა 1964 : 21-23; მაჰმედბეკოვა
1967 : 14].

ჩვენი შეხედულებით, ველარულთა რიგის ხუთეული (ბ, ქ, ქჃ, კ, კჃ) ერთ მთლიან მონოლითურ
რიგს ქმნის და ისინი, როგორც წესი, უნდა გაერთიანდნენ ხშულთა გრაფაში. მათ ასახვას სპი-
რანტთა და აფრიკატთათვის ნიშნეული განხშვის შესუსტება, მაგრამ ეს ნიშანი ირელევანტურია [იხ.
ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 38, 51]. ნ. ტრუბეცკოისეული დებულება, რომ „ყველა ხუნძურ-ანდიური
ხშულ-მსკდომი მოკლეა (არაინტენსიურია — ნ. ა.)“ — დაზუსტებას საჭიროებს [ტრუბეცკოი 1987:
249]. დამატებით არგუმენტაციას მოითხოვს აგრეთვე ისიც, რომ მაგარი ქჃ, კჃ რეალიზდებიან აფრი-
კატებად, ხოლო მათი კორელატები (ქ, კ) — ხშულ-მსკდომ თანხმოვნებად. არსებითად ამ მოსაზრე-
ბას იზიარებს ტ. გუდავა, რომელსაც ინტენსიური ქჃ, კჃ წარმოშობით ქ, კ თანხმოვნების კორელატე-

ბად მიაჩნია, რომლებიც აფრიკატიზაციის შემდეგ მოწყდნენ ძირითად ხშულებს და აფრიკატული ბუნება შეიძინეს [გუდავა 1959: 263].

ეგოლუციის თვალსაზრისით, განსხვავება საანალიზო თანხმონებს შორის ხელშესახებად მჟღავნდება: გ, ქ, კ ნულოვანი რეფლექსაციით არიან წარმოდგენილი, ხოლო ინტენსიური კორელატები სხვადასხვაგვარ ტრანსფორმაციას განიცდიან: სპირანტიზაციას (ქ_ა > ხ_ა > შ_ა), ლატერალიზაციას ქ_ა > ლ¹), ლეზბრუპტივიზაციას (ქ_ა > ქ_ა) და ა. შ.

ამ თანხმონათა პოსტულირება ხდება შესატყვისობის შემდეგი ფორმულების მიხედვით:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავგ.	კარ.	ახვ.	საკ.ლიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
გ	გ	გ(ჯ.შ) ⁵⁹	გ	გ(გ)	გ(ჯ.შ)	გ(გ)	გ(ჯ.შ)	გ(გ)	გ	გ	გ	გ	გ
ქ	ქ	ქ(ჩ)	ქ	ქ(ქ)	ქ(ჩ)	ქ()	ქ(ქ ^ჩ)	ქ(ჯ)	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ
ქ _ა	ქ _ა (ხ ^ლ)	ქ _ა (ჩ _ა)	ქ _ა	ქ _ა (ქ _ა)	ქ _ა (ქ _ა + ა)	ქ _ა ქ _ა (შ _ა)	ქ _ა (ქ _ა , ჩ)	ქ _ა (ხ _ა)	ხ _ა	ხ _ა (ჰ)	ხ _ა	ხ _ა (ჰ)	ხ _ა (ლ)
კ	კ	კ(ჭ)	კ	კ(კ)	კ(ჭ)	კ(ქ)	კ(კ ^ჭ)	კ(კ)	კ	კ	კ	კ	კ
კ _ა	კ _ა (ქ _ა)	(ჭ)	კ _ა	კ _ა (ქ _ა)	(ა)	კ _ა (ქ _ა)	კ _ა (ქ _ა , ჭ _ა)	კ _ა	კ _ა	ჟ _ა	ჟ _ა	ჟ _ა	ჟ _ა

ა. წინაველარული ხშულ-მსკლომი მჟღერი *გ:⁶⁰

1. ხუნდ. ქეთო (<გიღუ) ~ ანდ.: ლოდ. გელუ : ჭამ. ჭებტა (< *კებტა < *გელა) : ტინდ. გიღუ : ბავგ. ქითუ (< *გიითუ) : კარ.: ახვ. ქეთუ (< *გეთუ) ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. კებტუ (< *გელუ) : ხვარშ. კებტუ (< *გიღუ) : ბეჟ. გელო (ჰუნზ. გელუ)⁶¹ „კატა“.

2. ხუნდ. ბუ-გო ~ ანდ. ი < ჟი < ჯი < *გი⁶² (შდრ. ახვ. გი-დი): ბოთლ.: ჭამ. ი-ღა (< *გი-ღა) : ტინდ. გი-გა : ბავგ. ი-რა (< *გი-რა) : კარ. ჰი-ჟა < ჰი-ღა < გი-რა , ი-ღა (< *გი-ღა) ~ საკ. ლიდ. დ-ო-ლ¹ (< *გ-ო-ლ¹): ჰინ. გო-ლ¹ : ხვარშ. გო-ლ¹ე, გო-ლი (დიად. ვარ.) : ბეჟ. გემ, გაღნი „არის“.

⁵⁹ ფრჩხილებში მოქცეულია დილექტური და პოზიციური ვარიანტები.

⁶⁰ ტ. გუდავა მხოლოდ ორიოდე მაგალითს ასახელებს, რომელთაგან „გუგული“ ამკარად ონომატოპოეტურია, ხოლო მეორე („ქვაბი“), ავტორისავე მითითებით, ანდიური ენებიდან უნდა იყოს დიდ. ენებში შესული [გუდავა 1979: 69].

⁶¹ ეს სახელი წარმომავლობით ინდოევროპულია და ძალიან ძველი ნასესხობაა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, რასაც ბევრათმესატყვისობის არსებობაც ამტკიცებს [გიგინეიშვილი 1977: 79-80; თალიბოვი 1980: 283-284].

⁶² იხ. ცერცვაძე 1965: 67; გუდავა 1964: 80.

3. ხუნდ. გურგინაბ ~ ანდ. გურგუმა : ლოდ. გირგამუ : კარ. გერგამობ : ახვ. გირგან- ~ საკ. დიდ. გელმაჭიკა⁶³ („დამრგვალუბა“) : ხვარშ. გირმა⁶⁴ : ბეჟ. გომორდიდო (ჰუნზ. გერლუ) „მრგვალი“.

4. ხუნდ. გირანა ~ ანდ. გირდი : ჭამ. გარად : ტინდ. გორლო („ჩათვლიმა“) : ბავვ. გირგირი : კარ. გირე, გირდე (დიალ. ვარ.) „გაგორდა“, „დაწვა“ ~ საკ. დიდ. ერჟა (<*გერჟა) : ჰინ. გორა : ხვარშ. გილ-ა (ინხ. გულ-ა)⁶⁵ : ბეჟ. გულ-ალ „დაღება“, „დაღმა“.

5. ანდ. ჯინჯი (< *გინგი) : ბოთლ. გიგინა : ლოდ.: ტინდ.: ბავვ.: გიგინ : ჭამ. ჯიჯი⁶⁶ (<*გიგინ) : კარ. გიგინ : ახვ. გიგილ, გიგიმ (დიალ. ვარ.) ~ საკ. დიდ. გაგალი : ჰინ. გაგა : ხვარშ. განგე „ყვავილი“.

ბ. წინაველარული ხმულ-მსკლომი არაინტენსიური ფშვინვიერი *ქ:

1. ხუნდ. ბოროხ (< *ბოროქ)⁶⁶ ~ ანდ. ბერჩა (< *ბერქა) : ბოთლ.: კარ. ბერქა⁶⁷ : ლოდ. ბერქა : ჭამ. ბენა (< ბექა) : ტინდ. ბექა : ბავვ. ბექა, ბელჩა (<ბერქა) : ახვ. ბექა ~ საკ. დიდ. ბიქორი : ჰინ. ბუქორე : ხვარშ. ბენოლა (<ბექოლა, შდრ. ინხ. ბექოლ): ბეჟ. ბექელა (ჰუნზ. ბეგა-ლა)⁶⁸ „გველი“, „ჭია“.

2. ხუნდ. ქექე ~ ანდ. ქოქა : ბოთლ.: ახვ. ქაქა : ლოდ.: ბავვ. ქაქა : ჭამ. ჩაჩა (< *ქაქა) : ტინდ. ქექა ~ საკ. დიდ. ქიქი : ხვარშ. ქაქა (ინხ. ქოქო) „ძუძუ“, „ძუძუს კერტი“.

3. ხუნდ. ქან ~ ბოთლ. ქჟანი : ლოდ.: ბავვ.: ქჟანი : ჭამ.: ტინდ. ქჟანი ~ საკ. დიდ. ქჟა : ბეჟ. ქანი „სანთელი“.

⁶³ საკ. დიდ. გელმაჭიკა კომპოზიტი უნდა იყოს: გელმა+ჭიკა (შდრ. ბეჟ. გომორდიდო „id“). ამ კომპოზიტის პირველი კომპონენტი (გელმა) საკუთრივ სიმრგვალის აღნიშვნელი უნდა ყოფილიყო (შდრ. ხვარშ. გირმა „მრგვალი“).

⁶⁴ საკ. ხვარშ. კორკოლულ („id“). ტინდიურიდან არის ნასესხები (შდრ. ტინდ. კორკოლბ „id“).

⁶⁵ იხ. იმნაიშვილი 1963, 26, 34; შდრ. გულავა 1979, 106-107; ბურჭულაძე 1986, 433.

⁶⁶ ილ. ცერცვაძე მაგარ ქ-ს მიიჩნევს ამოსვლად, რასაც სხვა ანდლური და დიდლური ენების მონაცემები არ უჭერს მხარს [ცერცვაძე 1953: 300; შდრ. გულავა 1964: 128].

⁶⁷ ეს სახელი ბოთლურში, როგორც საკ. დიდლურში, „ჭიასაც“ აღნიშნავს [გულავა 1963: 212].

⁶⁸ ქ > გ ჰუნზიბურში განხორციელებულა, რასაც ზოგიერთი ნასესხები სახელი ცხადყოფს: საკ. დიდ., ჰინ. ქიჩორი (შდრ. ჰუნზ. გიჩორი „id“), „ქიჩორი“. ხუნდ. ენის აწ. დიალექტში ანალოგიური პროცესი გვაქვს (ქ>გ) [ცერცვაძე 1948: 144].

4. ხუნდ. ქოღობ ~ ბოთლ. ქჷადლე : ჳამ. ქჷადლ⁶⁹ : ბავ. ქჷად „ხელთ ქონა“ ~ ჰინ. ქჷჷზედ : ბეჟ. ქრ (ჰუნზ. ქორო) „ხელის მტევანი“.⁶⁹

5. ანდ. ქუბ : ბოთლ. ქობი : ლოდ.: ტინდ.: კარ. ქუბა : ჳამ. ქობა („რკინა“) : ბავ. ქუბი ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. ქებუ : ხვარშ. ქიბო (ინხ. ქუბუ) : ბეჟ. ქობო „ტყვია“.⁷⁰

6. ჳამ. ჩნ <ქნ) : ტინდ. ქარა : ახვ. ქარი ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. ქოდი : ხვარშ. ქოდე : ბეჟ. ქედა (ჰუნზ. ქერა)⁷¹ „თმა“, „თმის ღერი“.

7. ანდ. მოქო : ბოთლ. მაქჷასარ : ჳამ. მაქჷათი : ბავ. მაქჷას : ახვ. მაქჷანე ~ საკ. ლიდ. მექო: ხვარშ. მუქონუ : ბეჟ. *ნუქო (შდრ. ნუქოღო „მშიერი“) „შიმშილი“.

8. ხუნდ. ქჷენ ~ ბოთლ. ინქჷარ : ლოდ. იქუნ : ტინდ. ექუნა ~ ჰინ.: ხვარშ.: ბეჟ. ქენ (შდრ. ხუნდ. ქჷენ) „საჭმელი“.

გ. წინაველარული ხმულ-მსკლომი ინტენსიური ფშვინვიერი *ქა დაცულია უცვლელად ხუნდურში, ანდიურში, ბოთლიხურსა და ლოღობერიულში. ახვ.-ში ქა>წ. ჳამ. და ბავ. ენებში ქა>ქ, ხოლო ტინდ.-ში ქა > წ > შა. ხუნდ. ენის დიალექტებში შემდეგნაირად იცვლება: ქა > ლ' (სიუხი), ქა > წ

(ჰიდ., ანწ.) [გულაგა 1964: 141].

დილოური ენები არაერთგვაროვან რეფლექსებს გვიჩვენებენ: საკ. ლიდ. ქა > წ > ჰ, ჰინ. ქა > ხ, ხვარშ. ქა > ხ > ჰ, ბეჟ. ქა > ხ.

1. ხუნდ. ნაქჷუ, ნაწ'ო (დიალ. ვარ.) ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ. ნიქჷუ : ჳამ. ნიქე : ტინდ. ნიშჷა (< აქნ.-ანდ. ნიქჷე) : ახვ. ნიწ'ო (< *ნიქაო) ~ საკ. ლიდ. ნიხუ: ხვარშ. ხიხორო (< *ნიხორო): ბეჟ. ნახო (ჰუნზ. ნახუ) „ჩაღა“, „ბზე“.

2. ხუნდ. მიქა ~ საკ. ლიდ. ნახ'უ, ნაჰჷუ, ნეჰჷუ, ნეხჷი (დიალ. ვარ.): ჰინ. ნეხჷი : ხვარშ. ნიჰო (< *ნიხო) : ბეჟ. ნიღე (< *ნიხე) „მუნა“.

⁶⁹ ქოღობ დაკავშირებულია ქჷერ („ხელის მტევანი“) სახელთან. ამავე ზირის შემცველი სახელები უნდა იყვნენ: ლაკ. ქჷა : არჩ.: ლეზგ.: ხინ.: უდ. ქულ: წახ. ქელ: ინგ. ქულგ: ბაცბ. ქოგ „ხელის მტევანი“.

⁷⁰ ხუნდ. ტონი („id“) ხულ სხვა ფუძე ჩანს [გულაგა 1964: 151; შდრ. ლომთაძე 1962: 290].

⁷¹ ფონეტიკურ გარდაქმნათა გრადაცია ამგვარია: ლ > რ > დ.

3. ხუნძ. ქჷუნა ~ ანდ. ბიჩი (< ბიქი) : ბოთლ.: ლოდ. ბიქჷ : ჳამ. ბიც (< ბიცი < ბიჩი < ბიქი):⁷² ტინდ. ბიშო (< ბიწო < ბიქო) : ბავგ. ბიში (<ბიქი): კარ. ბიქე : ახვ. ბიწერი (< *ბიქერი „დაჭირა“, „მოხელთა“) ~ ჰინ. რუხ-ა : ბეჟ. დონ-ალ (ჰუნზ. როხ-ა) „ლაჭერა“, „მოხელთება“.

4. ხუნძ. ქჷზე ~ ანდ. ბუქჷლუ: ბოთლ. ბუქი : ჳამ. ბუქლა : კარ. ბუქჷლა ~ ხვარშ. ლეკჷლა (<*ლექჷლა) : ბეჟ. ბექალ (ჰუნზ. ბექა) „წაქცევა“, „ღავარდნა“.

2.14. ერთი „ანომალიური“ ბეგრათშესატყვისობის შესახებ. ხუნძურ-ანდიურ ენათა უკანაენისმიერ მკვეთრ კ-სა და მის ინტენსიურ კორელატ კა-ს დიდოურ ენებში სხვადასხვა რეფლექსები (კ, ყ, ქ) მოეპოვება, რაც სპეციალისტების აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს: ერთნი საერთო ამოსავლად ფარინგალიზებულ ყ'-ს მიიჩნევენ [იმნაიშვილი 1963 : 38], მეორენი — კ-ს [ლომთაძე 1962 : 290-291; შდრ. ბოკარევი 1959 : 32], მესამენი კი აღადგენენ ბოლომდე გაურკვეველი გვარობის კ-ს მისგავსებულ აბრუპტიულ ხმულ (resp. ფარინგალიზებულ მსკლომ) ჳ¹ არქიფონემას [გუღავა 1979 : 191; გიგინეიშვილი 1977 : 137-138].

ჩვენი აზრით, ხუნძ. კ : ს.-ანდ. *კ : ს.-დიდ. *კ შესატყვისობის დარღვევის საკითხი არც დაისმის, ვინაიდან გამონაკლისებად მიჩნეულ მაგალითებში კა > კ პროცესი ზემონსენებული შესატყვისობის წარმოქმნის შემდეგ ხუნძურში ჩანს განხორციელებული. ამ დებულების სისწორეს ცხადყოფს, ერთი მხრივ, სხვა დალესტნურ ენებში ამ რიგის მაგალითების („იყო“, „ორი“...) ერთგვაროვანი რეფლექსაცია [გიგინეიშვილი 1977 : 138], მეორე მხრივ, ზოგი სახელის („ორი“) შინაგანი რეკონსტრუქცია. კერძოდ, კა > კ სპონტანური ფონეტიკური პროცესი ინტენსივობის კორელაციის მოშლის საერთო ტენდენციით უნდა იყოს შეპირობებული.⁷³ ინტენსიური კა კორელატის შემცველი „ორის“ აღმნიშვნელი ძირი რელიქტურად დანდება ზოგ სახელში,⁷⁴ მაგ.: ხუნძ. დარ-ი-ნ, დორ-კა-ნ (დიალ. ვარ.) ~ ანდ. დორ-ჭი-ნ (<დორ-კი-ნ) : კარ. არ-კჷ-ნ : ბავგ. ჰარ-ჭი-მ (< ჰარ-კი-მ) : ტინდ.:

⁷² იხ. გუღავა 1964 : 141.

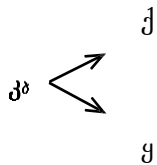
⁷³ ამ პროცესის რეალიზაციის კონკრეტული მიზეზები საძიებელია.

⁷⁴ ანალოგიურად უნდა იყოს მიღებული ბუკუნა < *ბუკუნა („იყო“) ჳმნის ძირისეული კ.

ჰარ-კჷი : ახვ. ჰა^ნ-კჷ ~ საკ. დიდ. ყ^უ-ნუ-ლა⁷⁵ : ჰინ. ყ^ჷ-ნუ : ბეჟ. ყუ-ნლ¹ელ⁷⁶ („ტყუპები“)
 „საქონელი ერთი წლიდან ორ წლამდე“.⁷⁷

ამგვარი ინტერპრეტაციით არაინტენსიური კ-ს შესატყვისობიდან დარღვევები გამოირიცხება და შესაბამისი ფორმულა ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებშიც გასწორდება.

ყურადღებას იქცევს ინტენსიური კჷ-ს არაერთგვაროვანი ტრანსფორმაცია დილოურ ენებში, რომლებშიც ამოსავალი კჷ ხან ყ-ს გვაძლევს, ხან — ქ-ს. ტ. გულავას ვარაუდით, ხუნძ.-ანდ. კჷ : დიდ. ყ რეალიზებულია ლაბიალური ელემენტის წინ, ხოლო დანარჩენ პოზიციებში გვექნება შესაბა- მისად კჷ : ქ, რაც არსებითად მართებული ჩანს [გულავა 1979: 191]. აქედან გამომდინარე:

ორგვარი ტრანსფორმაცია პოზიციურად რომ არის შეპირობებული, გვიდასტურებს სათანადო შესატყვისობის წევრთა დისტრიბუციული ანალიზი. კერძოდ, ხუნძ.-ანდ. კჷ : დიდ. ყ შესატყვისობა დასტურდება ოდენ #—S, V—S ფონოლოგიურ პოზიციებში, სხვა შემთხვევებში თავს იჩენს ხუნძ.-ანდ. კჷ : დიდ. ქ შესატყვისობა.⁷⁸ თითო საილუსტრაციო მაგალითი: ა) კჷ : ყ: ხუნძ. ღუნკჷ (< *ნიკჷ-ად) ~ ანდ. ჰინკჷა (< *ნი-კჷ-ად): ჰამ. ჰეკჷად (< *ნე-კჷ-ად) ~ საკ. დიდ. აყ^უ (< *ნა-ყ^უ-იდ): ხვარშ. ა^ნყ^ა (< *ნა-ყ^ა-ად) „თაგვი“; ბ) კჷ : ქ: ხუნძ. ~ ანდ.: კარ. კჷარა ~ ბეჟ. ქანლ^ა (ჰუნზ. ქელო „id“.) „კოლო“.

ამრიგად, ირკვევა, რომ „ანომალიური“ შესატყვისობის სახელით ცნობილი ბევრათშესატყვისობა ხუნძ.-ანდ. კჷ ~ დიდ. ქ, ყ წარმოადგენს ჩვეულებრივი სახის კანონზომიერ ფონემურ შესატყვისობას.

⁷⁵ შდრ. ხუნძ. კანლ^ა-ალ („ტყუპები“). ამ სახელის ფუძის თანხმოვანთა შორის ზუსტი შესატყვისობა ვლინდება: კ:ყ, ნ:ჩ, ლ¹:ლ.

⁷⁶ შდრ. საკ. დიდ. ყ^უ-ლა¹, ხვარ. ყ^ა-ლა¹ულა („id“). ამავე ძირისა ჩანს ხვარ. ყ^ო-ლ¹უ (ხვან.) < კო-ლ¹უ (ინხ.) „ფიწალი“.

⁷⁷ თუ ოდინდელი ქართული ნასესხობა არ არის, შდრ. ქართ. ერკემ-ალი [ცერცვაძე 1948: 147].

⁷⁸ თუ პოზიციურად შეპირობებულობას გამოვრიცხავთ, მაშინ დიდ. ენებში აუცილებელი გარღვევალით უნდა დავუშვათ ლუბლუტების არსებობა, მაგ.: საკ. დიდ. ყ^ა-ნო „ორი“ — კო-ხ „ორჯერ“ [შდრ. სტაროსტინი 1995: 46].

ბას. ინტენსიური კა-ს არაერთგვაროვანი რეფლექსაციის ასხნა ხერხდება როგორც შინაგანი, ისე შედარებითი რეკონსტრუქციის მეშვეობით.

2.15. აფრიკატები

2.15.1. **ზოგადი.** სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, ამჟამად ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ფონოლოგიურ სისტემას მოეპოვება ოდენ ყრუ ფარინგალური აფრიკატები, რომლებიც ინტენსივობის კორელაციას ქმნიან და ოთხწევრიანი ლოკალური რიგებით არიან წარმოდგენილი : არაინტენსიური ფშვინვიერი — ინტენსიური ფშვინვიერი, არაინტენსიური აბრუპტივი — ინტენსიური აბრუპტივი [ტრუბეცკო 1987: 248; გუდავა 1959 : 262]. ამოსავალი მჟღერი აფრიკატების კვალი საკვლევ ენებში არც ამჟამად შეინიშნება და მათი არსებობა არც ფუძეენაში არის სავარაუდებელი.

მართალია, ტ. გუდავა ისტორიულად აფრიკატთა ხუთეულგვრივ სისტემას ვარაუდობს [გუდავა 1958 : 260], მაგრამ მოგვიანებით, სათანადო შესატყვისობათა გამოწვევლილვითი ანალიზის საფუძველზე, იცვლის თვალსაზრისს და აღადგენს მხოლოდ ყრუ აფრიკატებს [გუდავა 1959 : 265; 1964 : 25]. დაახლოებით ანალოგიურ აზრს ადგას ე. ბოკარევი [1958 : 8; 1981 : 37-43]. ვფიქრობთ, სისტემის სიმეტრიულობის პრინციპი მოითხოვს მჟღერი აფრიკატების (ძ, ჯ, ლ, ე) გენეზისის გარკვევას, რომელთა არქტიპების პოსტულირება დარგუეულისა და ლეზგიურ ენათა მონაცემების გათვალისწინებით უნდა მოხდეს. ამისი ცდები სპეციალურ ლიტერატურაში გვაქვს, თუმცა მჟღერ აფრიკატთა არსებობა საკვლევ ენათა დაშლამდე გაურკვეველია [ტრუბეცკო 1987: 280; ბოკარევი 1958: 8-9; გიგინეიშვილი 1977: 82-84]. ამ კუთხით ყურადღებას იქცევს ე. ლომთაძის ორიგინალური მოსაზრება, რომელიც არ იზიარებს ტ. გუდავას დებულებას მჟღერ აფრიკატთა ფუძეენაში უქონლობის შესახებ და მათ გაქრობას უცხო ენათა (არაბულისა და რუსულის) ზეგავლენას მიაწერს [ლომთაძე 1998: 40].

უნდა აღინიშნოს, რომ წინამორბედ მკვლევართაგან არავის უცდია ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში მჟღერ აფრიკატთა უქონლობის (resp. მქონებლობის) მეცნიერული დასაბუთება. ზემონახ-

სენები დებულებები ზოგადი ხასიათისა, სახელდობრ: „მჟღერ სპირანტთა არავითარი კვალი არ შეინიშნება ამ ენებში“ [გუდავა 1979 : 111].

2.15.2. წინანუნისმიერი (სისინა) აფრიკატები.

ა. მჟღერი აფრიკატი *ზ. ზ ამჟამად არ დასტურდება ხუნძურში, ანდიურში, ბოთლიხურში და ა. შ. საკ. დიდ. ენის საჰალურ დიალექტში ერთადერთ სიტყვაში სპორადულად იჩენს თავს: ხინზორ < ხინზორ⁷⁹ „უკან“. ამ რიგის მაგალითებში ზ წარმომავლობით მეორეულია და ზ-ს ალოფონს ეთანაბრება [ბოკარევი 1958: 6; გუდავა 1959: 264].

აღდება თუ არა ზ ისტორიულად ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში?

აფრიკატთა რიგის სისინა სიბილანტი *ზ საერთო-დაღესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზე პოსტულირდება [ტრუბეცკოი 1987: 275, 280] და იგი ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში შემდეგ რეფლექსებს გამოავლენს: ხუნზ. წა (> ცა) ~ ანდ. წა : ბოთლ. წა : ლოდ. ცა : ჭამ. წა (> წ) ⁸⁰ : ტინდ. ცა : ბაგვ. წა (> წ) : კარ. წა (> წ) : ახვ. წა ~ საკ. დიდ. ც : ჰინ. ც (> ჩ) ⁸¹ : ხვარშ. ც (> ჩ) ⁸² : ბეჟ. ც.

საილუსტრაციო მაგალითები:

1. ხუნძ. ნუწაა ~ ანდ.: ბოთლ.: კარ. ჰინწაუ : ლოდ. ჰინწაუ : ჭამ. ჰინწაე : ბაგვ. ჰუწა : ტინდ. ჰუწა უ : ახვ.წა⁸³ ო ~ საკ. დიდ.: ჰუნ. აც : ხვარშ. ა⁸³ც (< *ნაც) : ბეჟ. ა⁸³ც (< *ნაც) „კა- რი“.

2. ხუნძ. მაწა ~ ანდ.: ბოთლ.: ახვ. მიწაი : ლოდ.: ტინდ. მიცაი : ჭამ.: ბაგვ. მიწა : კარ. მაწაი ~ საკ. დიდ.: ჰინ. მეც : ხვარშ.: ბეჟ. მიც „ენა“ ⁸³.

⁷⁹ შდრ. ანალოგიური პროცესი ანწურ დიალექტში [ცერცვაძე 1948: 132].

⁸⁰ წ გრაფიკით მკვეთრი სპირანტი აღინიშნება [გუდავა 1971: 31].

⁸¹ ც > ჩ ორივე სახელში („მარილი“, „ჭიპი“) შეინიშნება და იგი, როგორც ჩანს, შეპირობებულია ი, ე ხმოვნების მეზობლობით — პალატალიზაციით [ლომთაძე 1963 : 74-76; გუდავა 1979 : 23].

⁸² ერთ მაგალითში შეიმჩნევა: ჩიკი < *ციკი (შდრ. საკ. დიდ. ცეკი „id“.). შესაძლოა, ამ სახელის პირველი კომპონენტი „თხას“ უკავშირდებოდეს, მეორე კი — „ტყავს“ [ლომთაძე 1998 : 135].

⁸³ არნ. ჩიქობავა ამოსავალ ოდენობად დ-ს ვარაუდობს [ჩიქობავა 1974 : 52].

3. ხუნძ. წან ~ ანდ. წონ : ბოთლ.: ბაგვ.: კარ. წან : ჭამ. წან^ნ : ლოდ.: ტინდ. ცან^ნ : ახვ. ცანი ~ საკ. დიდ. ციდო : ჰინ. ჩიდო : ხვარშ. ცინ^ნ : ბეჟ. ცა „მარილი“.

4. ხუნძ. წაუძხე ~ ანდ. წაურუ : ბოთლ. წაურუნ : ლოდ. ცაურდი : ჭამ. წაუდილა : ტინდ. ცაღლა : კარ. წაღლა : ახვ. წაღლა ~ საკ. დიდ. ცეც-ა : ჰინ. ტეც-ა : ხვარ. ცეც-ა : ბეჟ. ტეც-ალ (ჰუნზ. ტეც-ა) „გამოწურვა“.

ახლა მოვიყვანოთ ისეთი მაგალითები, რომელთა ფუძეც ამოსავალ ინტენსიურ აბრუპტივ წა-ს შეიცავს:

1. ხუნძ. წაე ~ ანდ. წაიდა : ბოთლ.: კარ.: ახვ. წაინ-: ლოდ.: ტინდ. ცაენ-: ჭამ.: ბაგვ. წაენ ~ საკ. დიდ. ჩანიდა (< *ცანიდა) : ჰინ.: ხვარ.: ბეჟ. ცან „თხა“.

2. ხუნძ. ჰოწო ~ ანდ.: ბოთლ.: კარ. ჰუნწი : ლოდ. ჰუნცი : ჭამ. ჰუნწა : ტინდ. ჰუნცი : ბაგვ. ჰუნწა : ახვ. ჰუნწი ~ საკ. დიდ. ნუცი : ჰინ. ნუცი : ხვარ. ნუცი : ბეჟ. ნუცი „თაფლი“.

ზემომოყვანილი მაგალითების ჩვენებით, ამოსავალი წა და მეორეული წა (< *ძ) ერთგვაროვან სპონტანურ ცვლილებებს განიცდიან და, აქედან გამომდინარე, ერთნაირ ბგერათშესატყვისობებს იყალიბებენ. ეს საფუძვლიანად ამტკიცებს, რომ ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში მეორეული წა (< *ძ) აბრუპტივის შერწყმა არქექტიპულ წა-სთან უკვე დამთავრებული იყო.⁸⁴ შემდეგ კი მათ, ბუნებრივია, ერთგვარი ტრანსფორმაცია განიცადეს და ისტორიულად დადასტურებულ ყველა საკვლევ ენაში შესაბამისი შესატყვისობის ერთიანი ფორმულის წევრებად დაგვიდასტურდნენ.

ბ. ყრუ ფშვინვიერი არაინტენსიური აფრიკატი *ც. აფრიკატთა წყების არაინტენსიური სისინა სიბილანტი *ც რეკონსტრუირდება შესატყვისობის შემდეგი ფორმულის მიხედვით:

⁸⁴ აქ ღვება *ძ-ს შემდგომი რეფლექსაციის საკითხი: *ძ > წა ~ ზ [გიგინეიშვილი 1977: 83], თუ *ძ > წა [ბოკარევი 1981: 37-38]. ჩვენ მეორე თვალსაზრისი უფრო მართებულად მიგვაჩნია.

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ც	ც (ს,შ,ჩ)	ს	ს	ს	ს	ს	ს	ს	ჩ	ს	ს(შ)	ს	ს

1. ხუნდ. ცა ~ ანდ. სოლ : ბოთლ.: ტინდ.: ბაგვ. სალუ : ჭამ. სალე : კარ. სალი სალე, სალა (დიად. ვარ.) : ახვ. ჩილო ~ ხვარშ. სელ (ინხ. სილ) : ბეჟ. სილა⁸⁵ „კბილი“.

2. ხუნდ. ბიცანა ~ ანდ. ბოსა⁶ : ბოთლ. მასა : ლოდ.: ჭამ.: ბაგვ.: კარ. ბასა⁶ : ტინდ. ბასო⁶ : ახვ. მაჩანი „მოყვა“ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ეს-ა : ხვარშ. ის-ა : ბეჟ. ნის-ალ „თქმა“, „მოყოლა“.

3. ხუნდ. ოც (ჰიდ. ოს, ანწ. ოშ, ბათლ. ოჩ) ~ ანდ. უნსო : ბოთლ.: ლოდ.: კარ. უნსა : ჭამ.: ტინდ.: ბაგვ. მუსა : ახვ. უჩა ~ საკ. დიდ. ის (საჰ. ოს) : ჰინ. უშ : ხვარშ. ი⁶ს (ინხ. ე⁶ს) : ბეჟ. ო⁶ს „ხარი“.

4. ხუნდ. ცო ~ ანდ.: ჭამ.: ტინდ.: ს-ებ : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: კარ. ც-ებ ~ საკ. დიდ. სი-ს : ჰინ. ჰე-ს : ხვარშ. ჰა-ს⁸⁶ : ბეჟ. ჰონ-ს⁸⁷ „ერთი“.

5. ხუნდ. ღარაც (ჰიდ. ღარას, ანწ. ღარაშ, ბატლ. ღარაჩ) ~ ანდ. ორსი : ბოთლ.: ლოდ. არსი : ჭამ.: ბაგვ. ას : ახვ. აჩი ~ ხვარშ. ოს „ვერცხლი“ > „ფული“.

6. ხუნდ. ბორცინე ~ ანდ. ბასინნუ : ბოთლ. მასი : ჭამ. დასინა : ტინდ. ბასინა : ბაგვ. ბა-სან : კარ. ბასინა : ახვ. მაჩუნულა ~ საკ. დიდ. ბასადა : ჰინ. ბასაზ : ხვარშ. ნასა : ბეჟ. დასინა „გაზომვა“.

განმხილვებით დგას რამდენიმე სახელი, რომლებშიც, ახვარხურისა (შ) და ზოგი დიდური (საკ. დიდ., ჰინ. ხვარ.) ენის (ზ) ჩვენების მიხედვით, ამოსავალი ც-ს შესატყვისობა ირლვევა [არ-ლოტელი 1999: 94].

ისმის კითხვა: „დათვი“, „მელა“, „ჩრჩილი“, „კოწახური“ და მისთ. სახელები ასახვენ თუ არა ზემოწარმოდგენილი შესატყვისობის რეალურობას?

⁸⁵ იხ. გუღავა 1979: 112; ბურჭულაძე 1988: 241-245.

⁸⁶ იდენტური დიალექტური ფორმებიდან მხოლოდ ერთ-ერთს ვიმოწმებთ.

⁸⁷ „კბილისა“ და „ერთის“ გამომსატყველ სახელებს გ. ბურჭულაძე წარმომაველობით ერთმანეთს უკავშირებს [ბურჭულაძე 1988: 253].

6. ტრუბეცკოიდან მოყოლებული ზემონახსენებ ლექსემათაგან ორ მათგანს („ლათვი“, „მელა“) *ც : ს შესატყვისობის წევრებად მიიჩნევენ [ტრუბეცკოი 1987: 256; მაჰომედბეკოვა 1955: 304; გულავა 1959: 274; 1964: 86; ბოკარევი 1981: 27; ლომთაძე 1962: 286; თალიბოვი 1980: 295], თუმცა ტ. გულავა გამონაკლის მაგალითებში ერთგვარი დაეჭვებით უყურებს *ც > ს პროცესის მართებულობას. მოგვიანებით ამავე საკითხს სპეციალურად შეეხო ბ. გიგინეიშვილი და სარეკონსტრუქციო ც და ს არაერთგვაროვანი რეფლექსაციის გათვალისწინებით (ახვ. შ ნაცვლად ჩ აფრიკატიის, საკ. ლიდ., ჰინ. და ხვარ. ზ ნაცვლად ს სპირანტიისა...), დაღესტნურ ფუძეენაში ივარაუდა ლუბლეტურ ფორმათა არსებობა, რომლებშიც ც-ს თავისუფლად ვარირებდნენ [გიგინეიშვილი 1972: 72].

ჩვენი ვარაუდით, ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ფუძეენის ლუბლეტურ ფორმათათვის საერთო ამოსავლად *ც უნდა აღდგეს, რომელიც ხუნძ. ენის დიალექტებში სპირანტიზაციისა და გამიშინების საფუძველზე ამგვარ ტრანსფორმაციას განიცდის : *ც : ხუნძ. ც > ანწ., ჰიდ. ს > ჭადაქ. შ [ცერცვაძე 1974: 132].

საფიქრებელია, ამ რიგის მაგალითებში სპირანტიზაციის პროცესი (*ც > ს), რომელმაც სათავე დაუდო თავისუფლად მონაცვლე ფორმებს, წინ უსწრებდა გამიშინებისა (ახვ. შ) და გამჟღერების (დიდ. ზ) პროცესებს [შლრ. გულავა 1979: 208]. მას შემდეგ კი, რაც ს.-ანდ. და ს.-დიდ. ენებში მეორეული ს (< *ც) და ამოსავალი *ს ერთმანეთს დაემთხვნენ, თანაბარი ტრანსფორმაცია განიცადეს. თითო საილუსტრაციო მაგალითი:

1. *ც : ხუნძ. ცი ~ ანდ. სედი : ბოთლ. სი⁶: ახვ. შინ ~ საკ. ლიდ. ზედ : ჰინ.: ხვარშ. ზე : ბეჟ. სი „ლათვი“.

2. *ს : ხუნძ. სანი ~ ანდ. სონ : ბოთლ. სან : ახვ. შანი ~ საკ. ლიდ. ზინ : ჰინ. ზენუ : ხვარშ. ზან⁸⁸ : ბეჟ. სინო „კოწახური“.

⁸⁸ ჰინ. ზელუ მცდარი ფიქსაციის შედეგია, ხოლო ხვარ. ა^ნსა („ცირცელი“) სხვა ფუძეა [შლრ. დეშილ 1971: 160].

გ. ყრუ ფშვინვიერი ინტენსიური აფრიკატი *ცა. *ცა-ს მოეპოვება შესატყვისობის შემდეგი ფორმულა:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავგ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ცა	ცა(სა)	ცა	ცა	ც	ცა	სა (ცა)	ცა	ცა	ს	ს	ს	ს

1. ხუნდ. ფურუცა ~ ანდ. რეჭა უ (< *ბერჯა უ) : ბოთლ. ფერჯა უ : ჭამ. ბიდაცა : ლოდ. რეცაი : ტინდ. ბეცაი : კარ. ბეცაე : ახვ. დეცაი ~ საკ. დიდ. ბირუს : ხვარშ. ბარუს: ბეჟ. ბოგოს „ხის კავი“, „ოქოქა“.

2. ხუნდ. ჟაც⁸⁹ ~ ანდ. ჟოჯაი : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: კარ.: ახვ. ჟოჯაი⁹⁰ : ჭამ. ჟაც ~ საკ. დიდ. ესიჟ : ჰინ. ესსუ : ხვარშ. ეს : ბეჟ. ის (ჰუნზ. ეს) „ძმა“.

3. ანდ. საიბირუ (< *ცაიბირუ)⁹¹ : ბოთლ. ცაიბარუ : ჭამ. ცაიბ : ტინ. ცაიბარა : კარ. ცაიბერო : ახვ. ცაიბერა ~ საკ. დიდ. სები : ჰინ. სებე : ხვარ. სება (ინხ. სუბო) : ბეჟ. სიბოქა „ზამთარი“.

დ. ყრუ აბრუპტიული არაინტენსიური აფრიკატი *წ. ისტორიული წინაუნისმიერი აფრიკატი *წ ახვ. ენაში თავისვე გვარობის ჭ-ში გადადის, ხოლო ჭამ. ენის ზოგ დიალექტში ზზ (ჰიჰ.) და დდ (ჰად.) ნაირსახეობებად ტრანსფორმირდება [გულავა 1964: 130]. ჰინუხურ ენაში ანლაუტსა და ინლაუტში ი-ს მომდევნოდ წ > ჭ [იმნაიშვილი 1963: 39; ლომთაძე 1963: 74]. სხვა საკვლევ ენებში იგი კარგად არის შემონახული და რეკონსტრუირდება შესატყვისობის ქვემოწარმოდეგნილი ფორმულის მიხედვით:

⁸⁹ შულანიბის მეტყველებაში აღსტურებენ ჟა-წა („id.“) ფორმის არსებობას; ცა > წა [ჩიქოძე 1979: 81].
⁹⁰ ამავე ზირს შეიცავს „ღის“ აღმნიშვნელი სახელიც [გულავა 1979: 122].
⁹¹ იხ. ცერცვაძე 1965: 60.

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ჭამ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. ლიდ.	პინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
წ	წ (ჭ)	წ	წ	წ (ზზ, ლდ)	წ	წ	ჭ	წ	წ (ჭ)	წ	წ

1. ხუნდ. ანწ-გო (ანწ. ანჭ-გუ) ~ ანდ. პოწო-გუ : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: კარ. ჰაწა-და : ჭამ. აწა-და (ჰიპ. აზზა-და) : ტინდ. ჰაწა-და : ახვ. აჭა-და-ბე ~ საკ. ლიდ. ოწი-ნო (საპ. ოწწე-ნ) : პინ. ოწე-ნო : ხვარშ. უწა-ნ : ბეჟ. აწო-ნა (ჰუნზ. ოწა-ნ) „ათი“.

2. ხუნდ. წიდა-ბ ~ ანდ. წიეუ : ბოთლ: წი^წ, წოჟ^წ (ლოდ.)⁹² : ჭამ. წი^წეუ-ბ : ტინდ.: წი^წ ჰუ-ბ : ბაგვ. წინუ-ბ : კარ. წიღო-ბ : ახვ. ჭი^წ-და-ბე ~ საკ. ლიდ.: ხვარშ. ეწწუ : პინ. ეწწენ-ლიეუ : ბეჟ. იწწო (ჰუნზ. გწწუ) „ახალი“.

3. ხუნდ. წა (ანწ. ჭა) ~ ანდ.: ჭამ. წა : ბოთლ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. წაღ : ლოდ. წაღი : ახვ. ჭარი ~ საკ. ლიდ. წი : პინ. ჭე : ხვარშ. წა : ბეჟ. წო „ცეცხლი“.

4. ხუნდ. ბაწ (ანწ. ბაჭ) ~ ანდ. ბოწო : ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. ბაწა : ახვ. ბაჭა ~ საკ. ლიდ. ბოწი : პინ. ბოწე : ხვარშ. ბოწა : ბეჟ. ბაწო „მგელი“.

5. ხუნდ. წუნა ~ ანდ. ბიწი : ბოთლ. ჰიბ-წ-უ : ბაგვ.: ლოდ. ბეწი : ტინდ. ბეწო : ჭამ. ბიწ : კარ. ბეწე : ახვ. ბეჭარი ~ საკ. ლიდ. რიწი : პინ. რიჭიმ : ხვარ. ლეღწა : ბეჟ. როწირო „აივ-სო“.

6. ხუნდ. ჭორ (<*წორ) ~ ანდ. წიჟუ : ტინდ.: წი^წჟუ: ბაგვ. წი^წ : ახვ. ჭი^წო ~ საკ. ლიდ წერუწო (< წერუ+წო ზედმიწ. „ისარი+ მშვილდი“): პინ. წერუწა (ზედმიწ. „ისარ-მშვილდი“) : ხვარშ. წე^წ : ბეჟ. წულუ „ისარი“, „მშვილდისარი“.

ე. ყრუ აბრუპტიული ინტენსიური აფრიკატი წა. წინანუსნისმიერი აფრიკატი *წა ტინდიურში, ლოდობერიულსა და ხუნდურის ზოგ დიალექტში ცა-ს გვაძლევს, ხოლო დილოურ ენებში — ც-ს.

⁹² ტ. გულავა ბოთლ. წი^წუ ფორმას იმეორებს [გულავა 1964: 87]. ალბათ, უნდა იყოს წი^წეუ, ვინაიდან ი^წ ნაზალიზებულია და ხმოვანთმიმდევრობა ი^წუ ხმოვანთგამყარად ~-ს მოითხოვს (შდრ. ჭამ. წი^წეუ-ბ „id“). მასთან, იგი ზოგჯერ გამოხატულია წი^წ ფორმითაც [იხ. გულავა 1963: 241], რაც დაზუსტებას საჭიროებს.

ლიდ. ენებში ფაკულტატიურად $c > h$. საბოლოო ჯამში მისი შესატყვისობის ფორმულა ასეთ სახეს მიიღებს:

*	სუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. ლიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
წა	წა (𐌆)	წა	წა	ცა	წა	ცა	წა (სა)	წა (სა)	წა	ც	ც	ც	ც

1. სუნდ. წაუნ ~ ანდ. წაუნ : ბოთლ.: ბაგვ.: კარ.: წაუნ^ნდი : ლოდ. ცაუნ^ნდ : ჭამ. წაუნ^ნდ : ტინდ. ცაუნ^ნდჟ : ახვ. წაუნ^ნ ~ საკ. ლიდ. ცეა : ჰინ. ცოა : ხვარშ. ცე (ინხ. ცე^ნ) : ბეჟ. ცუპა (ჰუნხ. ცუ) „არწივი“.

2. სუნდ. წარ ~ ანდ. წერ : ბოთლ.: ჭამ.: კარ.: ახვ. წერი : ლოდ. ცერი : ბაგვ. წერ : ტინდ.: ცერა ~ საკ. ლიდ. ცი : ჰინ. ცე : ხვარშ. ცო : ბეჟ. ცარო „სახელი“.

3. სუნდ. ნაწა ~ ანდ. ნოწა : ბოთლ.: ახვ. ნაწა : ლოდ.: ტინდ.: ნაცა : ჭამ.: ბაგვ.: ნაცა : კარ. ნაწაჟ ~ საკ. ლიდ. ნოცი : ჰინ. ნოცე : ხვარშ. ნუცა : ბეჟ. ნაცო „ტილი“.

4. სუნდ. წანო ~ ანდ. წანნი : ბოთლ.: ბაგვ. წანი : ლოდ. ცაუნ^ნდი : ჭამ. წაუნ^ნ : ტინდ.: ცა^ნ : კარ. წანდელ : ახვ. წაუნ^ნდი ~ საკ. ლიდ. ციტორი : ჰინ. ჩიტო (< *ციტო) : ხვარშ. ცე-ტონ : ბეჟ. ცოტა „ჭიპი“.

5. სუნდ. წე (< *წან) ~ ანდ. წადა : ბოთლ. წინალ^ი : ჭამ. წინალ^ი : ტინდ. ცენალ^ი : ახვ. წონოლ^ი ~ საკ. ლიდ. ჩანიდა (< *ცანიდა, შდრ. ცანი-ლუ „წალი“) : ჰინ.: ხვარშ.: ბეჟ. ცან „თხა“.

6. სუნდ. ჰოწა ~ ანდ.: ბოთლ. ჰინწაჟ: ლოდ. ჰინცუ : ბაგვ. ჰინწაჟ : კარ. ჰინწაჟ : ახვ. ჰინწა ~ საკ. ლიდ. ოც : ჰინ წრ (<*იჩე <*იცე): ხვარშ. ე^ნც, ი^ნც (დიალ. ვარ.): ბეჟ. ა^ნც (ჰუნხ. გ^ნც) „ძალო“.

7. სუნდ. წაუნკიხე ~ ანდ. წაუნუ (<*წაუნდუ) : ბოთლ. წაუნდი : ჭამ. წაუნა : ტინდ. ცაუნილ^ა : კარ. წაუნალ^ა : ახვ. წაუნელ^ა ~ ბეჟ. ცოლ^ილ^ალ „წოვა“, „კონა“.

2.15.3. უკანანუნისმიერი (შიშინა) აფრიკატები

ა. მჟღერი აფრიკატი *ჯ. აფრიკატთა წყების ამოსავალი უკანანუნისმიერი შიშინა სიბილანტი ჯ უცვლელად არც ერთ ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენაში არ შემონახულა.⁹³ სპეციალურ ლიტერატურაში მისი გენეზისის გარკვევის რამდენიმე სერიოზული ცდაა წარმოდგენილი [ტრუბეცკოი 1987: 280; ბოკარევი 1958: 8-9; ლეშელ 1971: 43; გიგინეიშვილი 1977: 84-85; 1967: 203-217; თალიბოვი 1980: 298...].

ბ. ტრუბეცკოის შეხედულებით, საერთო-დაღესტნურ მჟღერ შიშინა ჯ-ს ხუნძურ-ანდიურ ენებში შესატყვისად უ მოჰოვება [ტრუბეცკოი 1987: 280]. ამ დებულების დასასაბუთებლად მოყვანილია სამი მაგალითი: 1. „თავად“, 2. „სმა“, 3. „შეწვა“.

ჩვენი აზრით, ზემოხსენებული მაგალითები ლეზგიურ ენებში ჯ-ს შესატყვისობის მხოლოდ ილუზიას ქმნიან. ამის გაუთვალისწინებლობით ჩანს გამოწვეული, რომ ბ. გიგინეიშვილი ხუნძურ-ანდიურ ენებში ჯ-ს რეფლექსებად მიიჩნევს ორ ფონემას: *ჯ > ჭ/ჟ, რომლებიც ამოსავალ ეტაპზე დუბლეტური ფორმების არსებობას გულისხმობენ [გიგინეიშვილი 1977: 83], რაც ნაკლებად სარწმუნოა.

ვფიქრობთ, ბ. გიგინეიშვილის მიერ მოყვანილი მაგალითები („შეწვა“, „ეშვი“...) არ უნდა ასახავდნენ *ჯ აფრიკატის ევოლუციის კანონზომიერ პროცესს [თალიბოვი 1980: 300], ვინაიდან იგი განსხვავებულ რეფლექსებს გვიჩვენებს და მისდევს ამოსავალი *ჟ-ს შესატყვისობას ანდიურ ენებში ჭამალურის გამოკლებით (ჭამ. ჟ > ზ). ამგვარსავე ცვლილებას განიცდის ბეჟიტურ ენაში, ხოლო ზოგ დილოურ ენაში პოზიციური ფონეტიკური პროცესის შედეგად ყრუვდება [ლომთაძე 1998 : 131] : ბეჟ. ზი-ზ-ნლ (< ჟი-ჟ-ნლ, შდრ. ჰუნზ. ჟგ-ჟ-ა „id“.), ჰინ. რე-შ-ა (< *რე-ჟ-ა), სკ.

⁹³ თუ არ ჩავთვლით მეორეული წარმომავლობის ჯ აფრიკატს, რომელიც თავს იჩენს ხუნძ. ენის სამხრულ დიალექტებში, ანდიურსა და ჭამალურში [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 44-45; გულაშვილი 1964: 78-79].

დიდ., შად-ა, ხვარ. იმან-ა „შეწვა“, „ცხოზა“. ასევეა სხვა ლექსებშიც: „თვითონ“, „ემვი“⁹⁴ და მისთ.

ბ. გიგინეიშვილი ხუნძურ-ანდიურ ფუძენაში ჭა და ჟ თანხმოვანთა არსებობას მათი თავისუფალი მონაცვლეობით ხსნის [გიგინეიშვილი 1977: 83], რაც დამაჯერებელი არ ჩანს, რადგან ამ ვარაუდს ეჭვქვეშ აყენებს არაერთგვაროვანი რეფლექსები. გარდა ამისა, თავისუფალი ვარირება ლუბლეტურ ფორმათა არსებობას გულისხმობს, რომელთაც საწყის საფეხურზე ერთი არქეტიპი უნდა ჰქონოდა.⁹⁵ აქედან გამომდინარე, ჟ სხვა შესატყვისობას განეკუთვნება, ჭა კი — სხვას და მათ შორის შესატყვისობის კუთხით ტოლობის ნიშანი ვერ დაიხმის.

მამასადამე, საერთო სავარაუდო *ჯ აფრიკატის შესატყვისობის საილუსტრაციოდ შეიძლება დასახელებს მარტოოდენ ინტენსიური ჭა-ს შემცველი მაგალითები:

1. ხუნძ. მიჭა ~ ანდ.: კარ. მიჭაი : ახვ. მიჭაი : ბავ. მიჭა : ლოდ.: ტინდ. მიჭა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. მეჩა : ხვარ.: ბეჟ. მიჩ „ჭინჭარი“.

2. ხუნძ. მეჭ (< *მეჭა) ~ საკ. დიდ.: ჰინ. მოჩი : ბეჟ. მაჩე „მიწის ნაკვეთი“, „ყანა“, „კორდი“.⁹⁶

ბ. ყრუ ფშვინვიერი არაინტენსიური აფრიკატი *ჩ. ამოსავალი უკანანუნისმიერი აფრიკატი ჩ ხუნძურ-ანდიურ ენებში ძირითადად უცვლელად არის შემორჩენილი, თუმცა იგი, გამიშინების შედეგად, ჭამალურში შ-ს გვამღევს [ტრუბეცკოი 1987: 225, 256; ლომთაძე 1962: 289; გუდავა 1964 : 130].

დიდოურ ენებში ჩ სპირანტიზაციის ტენდენციას ამჟღავნებს: ჩ > შ [ლომთაძე 1962: 288].

ამრიგად, ამოსავალი ფშვინვიერი აფრიკატი ჩ რეკონსტრუირდება შესატყვისობის ამგვარი ფორმულის საფუძველზე:

⁹⁴ ხუნძ. გოჟო („ემვი“) სახელს დიდ. ენებში შესატყვისება: საკ. დიდ.: ჰინ. გაჟუ : ხვარ. ქოჟუ : ბეჟ. გაჟო („id“). საკ. დიდ. კიცუ, ჰინ. კეჩუ („კბილი“), შესადლოა, ქართული ნასესხობა იყოს, შდრ. კიჭი [ბურჭულაძე 1988: 241, 245].

⁹⁵ პრობლემატურია, ენათა მიხედვით, ლუბლეტურ ფორმათა განაწილების საკითხი. ალოგიკურია ვიფიქროთ, რომ თავისუფლად მონაცვლე ფორმებიდან, ყოველგვარი კანონზომიერების გარეშე, ხან ერთი იქცა ამოსავლად, ხანაც — მეორე.

⁹⁶ ამ რიგის მაგალითები მცირეა.

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავგ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	შ(ჩ)	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	შ	შ	შ	შ

1. ხუნდ. ჭეჩ ~ ანდ. იჩჩი : ბოთლ. იჩჩუ : კარ.: ახვ. ჭეჩე : ტინდ. ეჩი : ბავგ. ჭეჩ : ჭამ. ეშ ~ საკ. დიდ. ჰენეშ : ჰინ. იში : ხვარშ. ჰინდომ : ბეჟ. ეშ „ვაშლი“.

2. ხუნდ. ჩუ ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ. იჩა : ტინდ.: კარ.: ახვ. იჩა : ბავგ. იჩუ : ჭამ. იშა ~ საკ. დიდ. სირ-შალუ : ჰინ. შეგუე : ბეჟ. შუგო „ჭაკი“, „ფაშატი“.

3. ხუნდ. ჩამ||ჩან ~ ანდ. ჩომ : ბოთლ.: ლოდ.: ბავგ. ჩამუ : ჭამ. შინ : ტინდ. ჩანა : კარ. ჩამ : ახვ. ჩამა ~ საკ. დიდ.: ხვარშ. შომო : ჰინ. სომო (< *შომო) : ბეჟ. ლასო (< *ლასო) „რამდენი?“

4. ანდ. ნიჩო : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: კარ.: ახვ. ნიჩა : ჭამ. ნიშა : ბავგ. მიჩა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ნეშუ : ხვარშ. ნიშუ : ჰეჟ. მიშუ „ნამგალი“.

5. ანდ. ბოჩო : ბოთლ. ბეჩეკი : ლოდ. ბაჩეკ : ბავგ.: ტინდ.: ბაჩაკუბ : ჭამ. ბაშაკუბ : კარ. ბაჩაკობ : ახვ. ბაჩადაბე ~ საკ. დიდ. ნიშიჟე : ხვარშ. ნიშეშუ : ბეჟ. ნეშეშო „წვრილი“, „მოკლე“.

6. ხუნდ. ჭურჩინაბ ~ ანდ. ხაჩოჩი : ბოთლ. აჩუ : კარ. ოჩობ : ტინდ. აჩუბ : ბავგ. დაჩუბ : ჭამ. აშუბ ~ ბეჟ. იშლაღლი „ყვითელი“, „მწვანე“.

გ. ყრუ ფშენივეერი ინტენსიური აფრიკატი *ჩა. ამოსავალი უკანაენისმიერი მაგარი აფრიკატი ჩა ბავგ. ენაში შა სპირანტად გარდაიქმნა, ხოლო ჭამ. და ახვ. ენებში — ცა -დ. ხუნდური ენის თქმებსა და დიალექტებში: ჩა > ცა (ბათლ.), ჩა > შა (ჰიდ.), ჩა > წა (ბაწად.) [გულავა 1964: 130].

ლოდ. ენებში ჩა სპირანტიზაციის ტენდენციას ემორჩილება: ჩა > შ.

*ჩა-ს კორესპონდენციის ფორმულა ასეთ სახეს მიიღებს:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. ლიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ჩა	ჩა(ცა , შა , წა)	ჩა	ჩა	ჩა	ცა	ჩა	შა (ჩა)	ჩა	ცა	შ	შ	შ	შ (ს)

1. ხუნდ. ჩინ ~ ანდ. იშონ (< *ჩომ) : ბაგვ. იშამ ~ საკ. ლიდ. შამი : ჰინ. ეშიძო : ხვარშ. შიძულ : ბეჟ. შამი „დედლი თსა ექესი თვიდან ორ წლამდე“, „წალი“.

2. ხუნდ. ჩუთ (ანწ. ცუთ, ჰიდ. შუთ) ~ ანდ. კონ-ჩუ : ჭამ. კუ^აკუ არაცე : ტინდ.: კარ. კნ- ჩა : ბაგვ. კნ- შა: ახვ. კან- ცრა ~ საკ. ლიდ. შეთრო : ჰინ. შოთრა : ბეჟ. კემუ-სა (< *კე-მუ-შა, შდრ. ჰუნზ. კიმი-შო „id“.) „ხვლიკი“.

3. ხუნდ. ბურ ი-ნე ~ საკ. ლიდ. ბიშ-ა : ბეჟ. დონ^ა-ალ (< *დონ^ა-ალ) „დამწყვედეა“, „შემოზღუდეა“.

დ. ყრუ აბრუპტიული არაინტენსიური აფრიკატი *ჭ. ფუძეენისეული უკანანუნისმიერი აფრიკატი ჭ, თუ ყურადღებას არ გავამახვილებთ ცალკეულ ფონეტიკურ გადასრებზე, ფონემათიგივეობას გვაძლევს.

საერთო-ხუნდურ-ანდიურ-დილოური *ჭ-ს შესატყვისობის ფორმულა სქემატურად ასე გამოიხატება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. ლიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ	აჟ

1. ხუნდ. -ჭო ~ ანდ.: -ჭი : ბოთლ.: ლოდ. -ჭი||-ჭა : ტინ. -ჟე (< *-ჭე) : ბაგვ.: კარ. -ჭი||-ჭე ~ საკ. ლიდ. -ჭი||-ჭუ : ხვარშ. -ბ-ჭი||-ბ-ჭუ „ზმნის უარყოფითი ფორმანტი“.

2. ხუნდ. ჭეტ ~ ანდ. ჭონნი : ბოთლ.: ბავ. ჭანტ: ლოდ.: ახვ. ჭანტი : ჭამ. ჭან : ტინდ. ჭანდი ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. ჭიქი⁹⁷ : ხვარშ. ჭექე : ბეჟ. წიქე (< *ჭიქე, შდრ. ჰუნზ. ჭიგე, „id“.) „რწყილი“.

3. ხუნდ. იჭ-გო ~ ანდ. ჰოჭო-გუ : ბოთლ. ჰაწა-და : ლოდ.: ჭამ.: კარ. ჰაჭა-და : ბავ. ჰაჭუა-რა : ტინდ. ჰაჭუა-და : ახვ. ოჭა-და ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. ოჭი-ნო : ხვარშ. უჭი-ნ : ბეჟ. აჭე-ნა „ცხრა“.

4. ხუნდ. ჭობო-გოდებ ~ ანდ. ბეჭუ-გუ : ბოთლ.: ლოდ. ბეჭულა : ჭამ.: ბეჭულასა : ტინდ. ბეჭუბ : ბავ. ბეჭურაბ : ახვ. ბეჭულა-ბე ~ ბეჟ. დოჭჭო (ჰუნზ. როჭუ) „ცარიელი“.

5. ხუნდ. ჭოლო ~ ანდ. ჭოლ : ბოთლ. ჭამ.: ბავ.: ახვ. ჭალი : ტინდ. ჭულო ~ საკ. ლიდ ჭირ : ჰინ. ჭილუ : ბეჟ. ჭელო (ჰუნზ. ჭელუ) „ღველი“, „თასმა“.

ე. ყრუ აბრუპტიული ინტენსიური აფრიკატი *ჭა. ისტორიული უკანაენისმიერი აბრუპტივი ჭა პოსტულირება ხდება ქვემოძოყვანილი ფორმულის მიხედვით:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავ.	კარ.	ახვ.	საკ. ლიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ჭა	ჭა (ჩა, წა)	ჭა	ჭა	ჩა	წა	ჩა	ჭა (შა)	ჭა (შა)	წა	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ

1. ანდ. ბუჭაინნუ : ბოთლ. ჭარდი : ჭამ. წარლას : ბავ. ჭუარლას : კარ. ჭუადალს ~ ხვარშ. ბინა : ბეჟ. დოჩალ (ჰუნზ. რუჩა „გაქცევა“, „გაცლა“).

2. ხუნდ. რაჭა („კული“)⁹⁸ ~ ანდ. რომენ : ბოთლ. ნამარ (<*რამარ <*რჭაარ): ახვ. რაჩაი ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. როჩ : ბეჟ. რაჩ (ჰუნზ. რაჩ) „თოკი“.

⁹⁷ ხევს. ჭავი დილოური ენებისაგან უნდა იყოს ნასესხები [იხ. ზვიადური 1997: 102].
⁹⁸ ანალოგიურ მაგალითებში შეიძლება დავაგეშოა ლუბლუტურ არქეტიპთა არსებობა ფუძეენაში, მაგრამ მათი რეფლექსები, როგორც დამოწმებული მაგალითიდანაც ნათლად ჩანს, მეტ-ნაკლებად განსხვავებულია.

როგორც ამ შესატყვისობის ფორმულიდან ჩანს, *ჭა ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი ხუნძურში, ანდიურში, ბოთლიხურში, ბაგვალურსა და კარატაულში. სხვა ენებში იგი ტრანსფორმაციას განიცდის: ტინდიურსა და ლოდბერიულში იმავე რიგის ინტენსიურ ფშვინვიერს (ჩა) გვაძლევს, ხოლო ჭამალურსა და ახვასურში — წა-ს. დიდ. ენებში ჭა-ს თავდაპირველად, ტინდიურისა და ლოდბერიულის მსგავსად, ჩა უნდა მოეცა, რომელიც, ინტენსივობის კორელაციის მოშლის შემდეგ, ჩ-დ გარდაქმნილა, ე. ი. დიდ. ენებში ლატენტურ საფეხურად ჩა მოიაზრება: $\text{ჭა} > \text{ჩა} > \text{ჩ}$.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მჟღერი ჯ-სგან მომდინარე ხუნძ.-ანდ.-დიდ. ენებში თანხვედბა ამოსავალ *ჭა-ს რეფლექსებს [ბოკარევი 1958: 8; 1981: 28]. ეს იმის მიმანიშნებელია, რომ $\text{ჯ} > \text{ჭა}$ სპონტანური ფონეტიკური პროცესი საერთო-დაღესტურში განხორციელდა, სახელდობრ, იმ დიალექტში, რომელიც შემდეგ საფუძვლად დაედო ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენას. ამით ჩანს შეპირობებული ორგვარი წარმომავლობის ფონემის ერთგვაროვანი რეფლექსაცია.

ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ ანდიურ-დილოურ ენებში რეალიზებული ფონეტიკური პროცესების ანალოგიური ვითარება ხელშესახებად არის წარმოჩენილი ხუნძური ენის დიალექტებში. ყველა ის სახეცვლილება ძირითადად განხორციელებულია ხუნძურ ენაში, რაც აფრიკატთა ხაზით მომხდარა სხვა საკვლევ ენებში, თუმცა ხუნძური ენის დიალექტებში დადასტურებული ცვლილებები ქრონოლოგიურად გვიანდელია.

2.15.4. მაგარსასისმიერი ლატერალური აფრიკატები.

ა. მჟღერი ლატერალური აფრიკატი *ღ. მაგარსასისმიერი მჟღერი ლატერალური აფრიკატი არც ერთ საკვლევ ენაში არ დასტურდება. ჩვენ ზემოთ [2.15.1.] აღვნიშნეთ, რომ აფრიკატთა სერიის სისინ-შიშინა სიბილანტები (ზ, ჯ) ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში არ უნდა გვქონოდა. ანალოგიურად უნდა აიხსნას მჟღერი ლატერალისა (ღ) და მჟღერი ფარინგალის (ღ) უქონლობა ამ ენათა სინამდვილეში.

ვფიქრობთ, დამატებით დასაბუთებას საჭიროებს მჟღერ აფრიკატთა (ზ, ჯ) სპირანტიზაციის საკითხი, ვინაიდან პოზიციით შეპირობებულობის დადგენა ვერ ხერხდება. დებულება ფუძეენაში თავისუფლად მონაცვლე ფორმათა პოვნეირების შესახებ წინააღმდეგობას ხვდება იმის გამო, რომ დუბლეტთა შემდგომი განაწილება ენათა მიხედვით მეტად ჭრელ და არაერთგვაროვან სურათს გვიჩვენებს [შდრ. გიგინეიშვილი 1977: 135].

ბ. ყრუ ფშვინვიერი არაინტენსიური ლატერალი ლ^ვ. მაგარსასისმიერი ლატერალური აფრიკატი *ლ^ვ შემოგვინახა ახვ. ენის ჩრდილოურმა დიალექტმა, რომელიც ამავე ენის სამხრულ დიალექტსა და ხუნდ. ენაში იმავე რიგის შესაბამის ლ^ვ სპირანტში გადავიდა [მაჰომედბეკოვა 1955: 308; 1974: 123-124]. ხუნდ. ენის დიალექტებში ლ^ვ ლატერალმა, ფუძეენაშივე შეერწყა რა ოდინდელ ლ^ვ სპირანტს, ნაირგვარი ტრანსფორმაცია განიცადა: ლ^ვ > ლ^ვ (ხუნდახ.), ლ^ვ > ლ^ვ > თ (ანწ.), ლ^ვ > ლ^ვ > ჰ, ლჰ, ლ (ანდალ.-ყარახ.), ლ^ვ > ჰჰ (ჭარ.), ლ^ვ > ზ (ზაქ.). ანდიურ ენებში ამოსავალი ლ^ვ > ლ^ვ. თავის მხრივ, ლ^ვ > ჰ (ბოთლ. და ბაგვ., აგრეთვე, ბაგვ. ენის თლონდოლური დიალექტის სიტყვა- ფორმათა ანლაუტში) [უსლარი 1989: 14; მიქაილოვი 1958: 74-79; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 59-68; გუდავა 1964: 96, 110; გიგინეიშვილი 1972: 73; მიქაილოვი 1974: 150].

ამოსავალი ლ^ვ სპირანტისა და მეორეული ლ^ვ (< *ლ^ვ) ლატერალის ერთგვარი რეფლექსაცია საფუძველს იძლევა დავასკვნათ, რომ ხუნდურ-ანდიურ ენათა ერთობის ხანისათვის ლ^ვ > ლ^ვ (ახვახურის გამოკლებით) უკვე რეალიზებული იყო [შდრ. გუდავა 1979: 111]. გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ ლ^ვ ლატერალის პოვნეირება ხუნდურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში ეჭვს გარეშეა [მაჰომედბეკოვა 1955: 308; გუდავა 1979: 111].

იბალება კითხვა: იყო თუ არა ლ^ვ ნიშანდობლივი დილოური ფუძეენისათვის?

სპეციალურ ლიტერატურაში ეს საკითხი საბოლოოდ გადაჭრილი არ არის. ტ. გუდავა ვარაუდობს, რომ დილოურ ენებში ლ^ვ > ლ^ვ პროცესი ადრეულ ეტაპზე განხორციელდა [გუდავა 1979: 111]. ბ. გიგინეიშვილის აზრით, ხუნდურ-ანდიურ-დილოურ ენათა მონაცემები *ლ^ვ და *ლ^ვ ლატერალთა გასამიჯნავად ხელმოსაჭიდს ვერაფერს იძლევიან [გიგინეიშვილი 1972: 73], თუმცა მოგვიანებით იგი ერთგვარ

დამხმარე საკონტროლო საშუალებად დიდოურსაც ასახელებს: თუ ლ' > ლ პროცესი არ მოხდა, მაშინ უნდა აღვადგინოთ სერთო-დალესტნური *ლ' [გივინიეშვილი 1977: 93-94].

*ლ' ლატერალის პოსტულირება ზემოწარმოდგენილი პროცესის საფუძველზე საეჭვო ჩანს, რადგან ლ' სპირანტს დიდოურ ენებში წარმომავლობის სხვა წყაროებიც აქვს: ლ' < ლბ, ლ' < ლ'.⁹⁹

ამრიგად, უნდა ვიფიქროთ, რომ ლ' > ლ' პროცესი განხორციელდა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში. აქედან გამომდინარე, ფშვინგიერ აფრიკატთა არაინტენსიური კორელატების არსებობის მტკიცება სერთო-დიდოურში საფუძველს მოკლებულია [ალექსეევი 1986: 129; შდრ. გუდავა 1979: 111].

ამოსავალი *ლ' ლატერალის შესატყვისობის ფორმულა სქემატურად ასე გამოისახება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ლ'	ლ' (თ,კ,ლჰ,ლ,ჰდ)	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ' (პ,ლჰ)	ლ'	ლ' (ლ')	ლ'	ლ'	ლ' (ნ,ლ)	ლ' (ლ)

1. ხუნძ. ლ'აბ-გო (ანწ. თაბ-გუ, ანდალ. ჰაბ-გუ, ჭარ. ჰაბ-გუ) ~ ანდ. ლ'ობ-გუ : ბოთლ. ჰა-ბუ-და : ლოდ.: ჭამ. ლ'აბუ-და : ბაგვ. ჰაბ-და : ტინდ.: კარ. ლ'აბ-და : ახვ. ლ'აბ-და-ბე ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ლ'ონ-ო : ხვარშ. ლ'ონ-ა (ინხ. ჰონო < *ლ'ონო) : ბეჟ. ლ'ანა „სამი“.

2. ხუნძ. მალ' ~ ანდ. მულ'ა : ბოთლ. ჰუმ („ჩლიქი“) : ლოდ. ლ'უმულ : კარ. მელ'უ : ბაგვ. მილჰე (თლონდ. მიჰე) : ახვ. მილო ~ საკ. დიდ. მჰოლ'უ : ჰინ. მოლ'უ : ხვარშ. მულ'უ (ინხ. მონუ, მოლუ) : ბეჟ. მილ'ო (ჰუნხ. მალუ < *მალ'უ) „ფრჩხილი“, „ბრჭყალი“.

3. ხუნძ. ლ'ანა ~ ანდ. ანლ'ი : ბოთლ. ა^ნჰა : ლოდ. ანლ'ა : ჭამ. ჟოლ'ა : ტინდ. ა^ნლ'ო : კარ. ანლ'ე : ახვ. ა^ნლ'ენი „შეიტყო“ ~ საკ. დიდ. ჭალ'-ა : ბეჟ. ჭალ'-ალ „მოსმენა“.

⁹⁹ გარდა ამისა, ისტორიული *ლ' ხან ლ-დ ტრანსფორმირდება, ხანაც უცვლელი რჩება [გუდავა 1979: 93]. ამ ორ რეფლექსს (*ლ' > ლ, *ლ' > ლ') ვგეროვანი გამოვივსა სჭირდება.

4. ანდ. ლ'ედერ : ბოთლ. ჰედირ : ჭამ. ლ'ელი : ბავ. ლ'ედერ : ახვ. ლ'ედე „ხო“ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ლ'იდ : ხვარშ. ლ'ედ : ბეჟ. ლედ (< *ლ'ედ) „ირემი“, „შველი“.

5. ხუნდ. რელ'ელა ~ ანდ. რელ'ო : ბოთლ. რეჰა : ლოდ.: ტინდ. რელ'ა : ჭამ. დელ'ა : ბავ. რეჰა (თლის. რელჰა) : ახვ. რელ'ა ~ საკ. დიდ. ჰუელ' : ხვარ. ჰუნ'ლ' (< *ნულ') : ბეჟ. ჰუნ'ლ' (< *ნულ') „სალამოს“, „გუმინ“.

6. ანდ. ყელ'ინ : ბოთლ.: ბავ. ყეჰენ : ლოდ. ყელ'ენ : ახვ. ყელ'ე ~ საკ. დიდ. ლ'ელ „ბალიში“.

გ. ყრუ ფშვინვიერი ინტენსიური ლატერალი *ლ'. მაგარსასისმიერი ლატერალური აფრიკატი *ლ', როგორც ცნობილია, სპირანტიზაციის საფუძველზე ბავ. ენაში გადავიდა ლზ სპირანტში [გუდავა 1964: 132].

ხუნდური ენის ხუნდახურსა და ანწუხურ დიალექტებში ლ' არ შეცვლილა, სხვა დიალექტებში ამგვარად ტრანსფორმირდა: ლ' > ლზ (სამხ. დიად.), ლ' > ლზ > ჰძჰძ, ლ' > ჰძ > შ (ჭარ.) [მიქაილოვი 1958: 97; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 67-68].

რაც შეეხება დილოურ ენებს, ლ' ყველგან ლ' ნაპრალოვან ლატერალში გადავიდა: ლ' > *ლზ > ლ'.

*ლ' ლატერალის კორესპონდენციის ფორმულა, საკვლევე ენათა მიხედვით, ასე წარმოგვიდგება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ლ'	ლ', ჰძჰძ, შ)	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ' (ლ')	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'

1. ხუნძ. -ლ' ~ ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ჭამ.: ტინდ.: კარ. -ლ'ი ~ საკ. დიდ.: ჰინ.: ხვარშ.: ბეჟ. -ლ' „-ში“ („რაიმე მასის შიგნით მყოფობაზე მისათითებელი თანდებული“).¹⁰⁰

2. ხუნძ. ანლ'-გო ~ ანდ. ონლ'ი-გუ : ბოთლ.: ღოდ.: კარ.: ახვ. ინლ'ი : ჭამ. ინლ'ი-და : ტინდ. ინლ'ი-და : ბაგვ. ინლ'ი-რა, ინლ'ი-რა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ილ'-ნო : ხვარშ. ე^ნდლ'-ა : ბეჟ. ილ'-ა „ექვსი“.

3. ხუნძ. ლ'უტანა ~ ანდ.: ღოდ. ბელ'უტი : ბოთლ. ბელ'უტუ : ჭამ. ბელ'უტ : ტინდ. ბელ'უტო : ბაგვ. ბელ'დი : ახვ. ბელ'უტერი „გამოჭრა“ ~ საკ. დიდ. ლ'ეტ-ა („გამორჩევა“) : ბეჟ. ლ'უტ-ალ (ინფ.) „გამოჭრა“.

4. ანდ. ლ'ურლა¹⁰¹ : ბოთლ.: ღოდ. ლ'ირლ'ი : ჭამ. ლ'ილ' : ტინდ. ალ'ა : ბაგვ. ლ'ილ' : კარ. ლ'ორლ'ე ~ საკ. დიდ. რილ' : ხვარ. ლალ' : ბეჟ. ეელ' „ერბო“.

დ. ყრუ აბრუპტიული არაინტენსიური ლატერალი *ტ'. მაგარსასისმიერი ლატერალური აფრიკატი *ტ' წარმოდგენილია სხვადასხვა რეფლექსებით. იგი დაცულია ანდიური ენის ცალკეულ თქმებში [ცერცვაძე 1952: 434-436; 1965: 45-46], კარატაული ენის ორიოდე თქმაში [მაჰომედბეკოვა 1971 : 36], ახვანურის ჩრდილოურ დიალექტსა [მაჰომედბეკოვა 1955 : 295] და ხუნძური ენის ზოგიერთ დიალექტში [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 62-63; შდრ. მიქაილოვი 1959: 55]. ანდიური ენის ერთი წყების თქმებსა და კარ. ენის ტოქ. დიალექტში ინლაუტის ტ' > ლც, ბოთლ. ენის ყველა პოზიციაში, ჭამ., ტინდ. და ბაგვ. ენების სახელთა ანლაუტში ტ' > ც, ღოდ. ენასა და ზოგი ანდიური ენის (ჭამ., ტინდ., ბაგვ.) სიტყვათა ინლაუტში ტ' > ლ, კარ. და ახვ. ენათა თქმა-დიალექტებში ტ' > ტ, ბაგვ. ენის კვანადის მეტყველებაში ტ' > კ [ფირკოვი 1949: 112; გუდავა 1964: 133]. *ტ' ხუნძ. ენის დიალექტებში დაახლოებით ანდიურ ენათა ანალოგიურ ტრანსფორმაციას განიცდის: ტ' > ტ

¹⁰⁰ მ. ალექსევი ამ სუფიქსის გენეზისურ კავშირს აფხაზურ-ადიღურ ენათა სათანადო სუფიქსთან სამართლიანად გამოიკვამს [ალექსევი 1988: 181].

¹⁰¹ ხუნძურში სხვა ფუძის შემცველი სახელი (ნახ „id.“) გამოიყენება.

(ხუნძახ., ანწ.), ტ' > ხ || ლხ || ლ¹⁰² [ანდალ.-ყარ.], ტ' > კა (ჭარ.) [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 62-64; ჯაფარიძე 1957: 253-255].

დიდლოურ ენებში ამოსავალ *ტ'-ს შეესატყვისება მკვეთრი ლატერალური აფრიკატი [ცერცვაძე 1952: 435-437; ბოკარევი 1958: 10-11; გულავა 1979: 144; შდრ. ლომთაძე 1962: 297-299].

შესატყვისობის ფორმულა, რის საფუძველზედაც ვახდენთ *ტ' ლატერალის რეკონსტრუირებას, სქემატურად ასე გამოიყურება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ტ'	ტ(ლ ხ, ლ, ტ' კა)	ტ'(ლ, ლხ, ხ)	ხ	ლ	ხ, ლ	ხ, ლ	ხ, ლ (კ'-)	ტ'(ლხ, ხ, ტ)	ტ'(ტ)	ტა	ტა	ტა	ტა

1. ხუნძ. ტი (ჰიდ. ტ'ი) ~ ანდ. ტ'ინნი : ლოდ. ნიცი¹⁰³ (< ლი^{ნი} < *ლინი, შდრ. კარ. ც^{ნი} < *ცინი) : ჭამ. ც^{ნი} : ტინდ.: ბავ. ც^{ნი} (კვან. კ^{ნი}) : კარ. ტ'ინი (რაჩ. ც^{ნი}დი, ტოქ. ციპი, ინხელ. ტი^{ნი}) ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ტე : ხვარშ. ტუ-პურუ¹⁰⁴ („ერთგვარი ნამცხვარი“) : ბეჟ. ტა „ალა“.

2. ხუნძ. ტორ (ჰიდ. ტ'ორი) ~ ანდ. ტ'ორა (თქმ. ლორა, ლჳორა, ცორა) : ბოთლ. ცარა : ლოდ. ლალა : ჭამ. ცა (<ყარა) : ბავ. ცარა (კვან. კ'არა) : კარ. ტ'არა (ინხელ. ტარა) : ახვ. ტ'არა (სამხ. დილ. ტარა) ~ საკ. დიდ. ტარა : ხვარშ. ტალ : ბეჟ. ტერა „თავთავი“.

3. ხუნძ. რატა (ჭირ. ჰეტე) („ცხოველის წინა ფეხი“) ~ ანდ.: ახვ. რეტ'ა (ანდ. რელა) : ლოდ. ლელა : ჭამ. დელა : ბავ. რელა : კარ. რეტ'ა (ტოქ. რელჳა, ინხელ. რეტა) : ახვ: რეტ'ა (სამხ. დილ. რეტა) ~ საკ. დიდ. რეტა : ხვარშ. ლეტა : ბეჟ. დიტა¹⁰⁵ („სახელო“) „ხელი“, „ხელის მტევანი“.

¹⁰² რეფლექსები პოზიციურად არის შეპირობებული.
¹⁰³ ფ. საილოვას ნაშრომში [საილოვა 1973: 222] ნიი ფორმა გვხვდება, რაც კალმის შეცდომა ჩანს. უნდა იყოს ან ნიი, ანდ ნიცი.
¹⁰⁴ შდრ. საკ. დიდ. ტე-პურუ („id“).
¹⁰⁵ ბეჟ. ზოტო („თითი“) სხვა ფუძე ჩანს [შდრ. ლომთაძე 1962: 297].

4. ხუნდ. ტობ. (ჰიდ. ტ'ომ)¹⁰⁶ ~ ანდ. ტ'ომ (თქმ. ლომ, ლუმ, უომ) : ბოთლ.: ჭამ. ცამ : ლოდ. ლამბურ : ბავვ. ცამა (კვან. კ'ამა) : ტინდ. ცამი : კარ. ტ'ამე (თქმ. ცამე, ტამე) : ახვ. ტ'ამი (ცეპ. ტამა, რატლ. ტ'ამურ) ~ საკ. დიდ.: ჰინ.: ხვარშ. ტჷუ : ბეჟ. ტამო „სახურავი“.

5. ხუნდ. ტად (ჰიდ. ტ'ად) ~ ანდ. ჰიტ'ა (თქმ. ჰილა, ჰილყა, ჰიცი) : ბოთლ. ჰეყა : ჭამ. ჰილაჲ : ახვ. ტ'ადო ~ საკ. დიდ. ტი-რი : ჰინ. ტე-რ : ხვარშ. ტა-ლა : ბეჟ. ტო-ლო „ხემოთ“, „თაეზე“.¹⁰⁷

6. ხუნდ. ტინო (ჰიდ. ტ'ინო) ~ ანდ. ჰინტ'უ : ლოდ. ჰინლუ : ბავვ.: ჭამ. ჰილუ : ტინდ. ჰინლუ : ახვ. მიტ'ო ~ საკ. დიდ. ჰეტუ : ჰინ. იტუ : ხვარშ. ეტუ : ბეჟ. ოტო (ჰუნხ. ეტუ) „ძირი“, „ფსკერი“.

ე. ყრუ აბრუპტული ინტენსიური ლატერალი *ტო. მაგარსასისმიერი აბრუპტიული ლატერალის ინტენსიური კორელატი ტო ხუნძურ-ანდიურ ენებში არ შეეცვლილა, თუ არ გავითვალისწინებთ ხუნძური ენის დიალექტურ ვარიაციებს: ტო > კა (სიუხ.), ტო > კა (ჭარ.) [ბოკარევი 1958 : 9; ლომთაძე 1962 : 300; გუდავა 1964 : 135].

დიდოურ ენებში *ტო-ს ეკვივალენტად ლ' გვაქვს [ტრუბეცკოი 1987 : 237; გუდავა და სხვ. 1952 : 34].

ისტორიული *ტო-ს შესატყვისობის ფორმულა ასეთია:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ტო	ტო(კა, კამ, კ)	ტო	ტო	ტ	ტო	ტო	ტო	ტო	ტო	ჩ-	ჩ-	ჩ-	ჩ-

¹⁰⁶ სალიტ. ხუნძურში ტომ („ტყავი“) სემანტიკური გადაზრანებით უნდა იყოს მიღებული.

¹⁰⁷ ეს ფუძე უნდა შეიცავდეს ერთ-ერთი ლოკატიური ბრუნვის ნიშანს [ლომთაძე 1962 : 297; გუდავა 1964 : 135; მაჰომედბეგოვა 1989 : 200-210].

1. ხუნზ. ბატა (ხაქ. ბაკ) ~ ანდ. ბოტა : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ახვ. ბატი : ჭამ : ბავვ. ბატი : კარ. ბატე ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ბილ' : ხვარშ. ბელ' : ბეჟ. ბელ' „ნაწლავი“, „მაჭიკი“.

2. ხუნდ. ბეტანა ~ ანდ.: ლოდ.: ბავვ. ბეტა : ბოთლ. ბეტე : ტინდ. ბეტა : კარ. ბეტე : ახვ. ბეტერი „მონა“ ~ საკ. დიდ. ბილ'-ა : ჰინ. ბელ'-ა : ხვარშ. ლალ'-ა : ბეჟ. ბოლ'-ალ „მონხენა“.

3. ხუნდ. ბოტა ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ. ბეტი : ჭამ : ბავვ. ბეტა : ტინდ. ბოტი : კარ. ბეტე : ახვ. ბეტა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ბულ'ე : ხვარშ. ბულ'უ : ბეჟ. ბილ'ო „სახლი“, „გომური“.

4. ხუნდ. ანტა-გო (ჭარ. ანკა-გუ) ~ ანდ. ჰოტე-გუ : ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: კარ. ჰატე-და : ბავვ. ჰატე-რა : ტინდ. ჰატე-და : ახვ. ატე-და-ბე ~ საკ. დიდ. ცოლ'-ნო : ჰინ. ოლ'-ნო : ხვარშ. ოლ'ლა : ბეჟ. ალ'-ნა „შვიდი“.

5. ხუნდ. მიტა-გო (ჭარ. მიკა-გუ) ~ ანდ. ბიტა-გუ : ბოთლ.: ლოდ.: კარ. ბიტა-და : ბავვ. ბიტა-რა : ტინდ. ბიტა-და : ახვ. ბიტა-და-ბე ~ საკ. დიდ. ბილ'-ნო : ჰინ. ბელ'-ნო : ხვარშ. ბალ'ლა : ბეჟ. ბელ'-ნა „რვა“.

6. ანდ. კონტა : ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ. კანტა ~ საკ. დიდ. ყულ'უ : ჰინ. ყ'ელ'ა : ხვარშ. ყ'ოლ'უ : ბეჟ. ყუნლ'ელა „ფიწალი“, ეტიმ. „ორ+ტოტი“, „ტყუპი“ (მდრ. ბეჟ. ყუნლ'ელა „ტყუპი“).

7. ხუნდ. ტედერ ~ ბოთლ. ტეტირ (ლოდ.ტიდირ) : ჭამ.: ტედირ : ტინდ. ტედ'რ : ბავვ. ტედერ : კარ. ტიდირ : ახვ. ტედე ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ლ'ელი; ხვარშ.: ბეჟ. ლ'ილე „ბატკანი“.

8. ხუნდ. ბატულ' ~ ანდ. როტალ : ბოთლ. ბატურ . ლოდ. ბატე : ჭამ.: ტინდ. ბატ-მაკა : ბავვ. ბატ-მაკა : კარ. როტობ ~ საკ. დიდ. ბოლ'ო : ჰინ. როლ'ო : ბეჟ. დ/რალ'ო (ჰუნზ. ბლ'ო) „შუა“, „შუაგული“.

2.15.5. ფარინგალური აფრიკატები.

ა. ფარინგალურ აფრიკატთა რიგის მჟღერი წვერი (ფ), როგორც სამართლიანად მიუთითებენ [გუ-
ლავა 1958: 259; 1979: 111; ბოკარევი 1981: 25; შდრ. ლეშილ 1971: 35], ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ
ფუძეენაში არ უნდა გვქონოდ.

რაც შეეხება ყრუ ფარინგალურ თანხმოვანთა გენეზისს, მათი ინტენსივობის კორელაციის მიხედ-
ვით დაპირისპირება რელიქტურად ახვასურმა შემოგვინასა, ყ' – ყა დაიცვა ანდიურმაც, სხვა საკვლევე
ენებში, როგორც ცნობილია, არაინტენსიურმა კორელატებმა ძირეული ცვლილებები განიცადეს [ტრუ-
ბეცკოი 1926: 29-30; 1987: 280; გულავა 1959: 261; 1979: 111].

ბ. ყრუ ფშვინვიერი არაინტენსიური აფრიკატი *ჭ. ამოსავალი ფარინგალური აფრიკატი ჭ, რო-
მელიც ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა სინამდვილეში ამჟამად მხოლოდ ახვასური ენის ჩრდილოურ
დიალექტში იჩენს თავს, ისტორიულად დადასტურებულ სხვა საკვლევე ენებში, ქართველურ ენათა
ანალოგიურად, მეტწილად სპირანტიზაციას განიცდის: *ჭ > ხ. ზოგ ანდიურ-დილოურ (ტინდ., ბაგვ.,
კარ., ხვარ., ბეჟ.) ენაში *ჭ-სგან მომდინარე ხ > ჰ [ტრუბეცკოი 1987: 256; გულავა 1958: 262; არ-
ლოტელი 2000: 41]. ამგვარსავე ცვლილებას განიცდის ძირეული *ხ, თუმცა ხუნძურში *ხ > ჰ ქრონო-
ლოგიურად წინ უსწრებს *ჭჭ > ხ¹⁰⁸ (ხუნძახ.) პროცესს, ამიტომ მათი დამთხვევა აღარ ხდება. სა-
მხრულ დიალექტებში: *ჭ > ხ > ჰ. ჰ-ს იძლევა ამოსავალი *ხ სპირანტიც: ხ > ჰ [გულავა 1964:
97-98; ლომთაძე 1962: 292; შდრ. ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 56].

დილოური ენებიდან ამოსავალი ჭ სპირანტიზაციის საფუძველზე საკ. დილოურსა და ჰინუსურში
ხ-დ ტრანსფორმირდება, ხოლო ხვარშიულსა და ბეჟიტურში პროცესი უფრო შორს მიდის: *ჭ > ხ
> ჰ [შდრ. ლომთაძე 1998: 53]. უნდა აღინიშნოს, რომ, შესაბამისი მაგალითების სიმცირის გამო,
ტ. გულავას საილუსტრაციოდ მოჰყავს სულ ორიოდ სხელი, რომლებსთვისაც ზოგ დილოურ ენაში
სა-

თანალო ეკვივალენტი არც არის დაქვნილი [გულავა 1979: 121].

¹⁰⁸ არნ. ჩიქობავა და ილ. ცერცვაძე ჩრდილო ხუნძურისთვის ჭ > ხ პროცესის დატენტურ საფუძველად ჰ-ს მიიჩნევენ (*ჭ >
ჰ > ხ), რისი გაზიარებაც ჭირს. ხუნძურში ხ > ჰ მეტად გავრცელებული პროცესია, ხოლო ჰ > ხ — არა [გულავა 1974: 145].

*ვ-ს რეკონსტრუირებას ვახდენთ შესატყვისობის ქვემომოყვანილი ფორმულის საფუძველზე:

*	ხუნზ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავგ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეჟ.
ვ	ხ(ჰ>)	ხ	ხ	ხ	ხ	ხ(ჰ)	ხ(ჰ)	ხ,ჰ	ჰ	ხ	ხ(ჰ)	ჰ	ჰ(ღ)

1. ხუნძ. ნინა ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ.: ბავგ. ნინა : ახვ. ნიჭა ~ საკ. დიდ. ნინა (ქიდ. ნესა) : ხვარშ. ნინა¹⁰⁹ : ბეჟ. ონხ (ჰუნზ. ოპ) „შვრია“, „ქერი“.

2. ხუნძ. ახ (ჰიდ. აჰ>) ~ ანდ. ოხი : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ. ახი : ჭამ. ახ : ბავგ. აჰ : კარ. ახე : ახვ. აჭი ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ცახ : ხვარშ. ცოჰ . ბეჟ. ეჰ „ბალი“, „ვენახი“.¹¹⁰

3. ხუნძ. ხახანა ~ ანდ. ბოხხონი : კარ. ქეხა : ახვ. ბაჭარი „მოწოვა“ ~ საკ. დიდ. ხირა : ბეჟ. ხალ-ალ „წოვა“.

4. ხუნძ. ხუჭანა ~ ახვ. ბუჭარი „მოკვდა“, „გაფუჭდა“ ~ საკ. დიდ. ბეხ-ა : ჰინ. ბუჰა (< *ბუხ-ა) : ხვარშ. ბიჰა : ბეჟ. ბულ-ალ (< *ბუჰ-ალ, შდრ. ჰუნზ. ბუჰა „id“.) „მოკვდომა“.

5. ხუნძ. ხალუბ ~ ანდ. ბეხულუ : ბოთლ.: ლოდ. ბეხულუ : ჭამ. ეხატუ : ტინდ. ხერი : ბავგ. ჰერი : კარ. ხი-გი : ახვ. ჯელო (ტლიან. ხელო, ცეჰ. ხელი) ~ საკ. დიდ. ხიზიდო, ხიზორ : ხვარ. ჰელ : ბეჟ. ბუ-ღთთჷ (< *მუ-ჰთთჷ) „უკან“, „შემდეგ“.

გ. ყრუ ფშვინვიერი ინტენსიური აფრიკატი *ჰა. ფარინგალური აფრიკატი *ჰა, რომელსაც საოპოზიციო ცალი ადარ მოეპოვება, ფონოლოგიურად ნეიტრალურია, ხოლო ფონეტიკურად სიმაგრეს ამჟღავნებს. იგი ხუნძურ-ანდიურ ენებში ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი, ხუნძურის სამხრულ დიალექტებსა და დიდურ ენებში კი, ვ-ს მსგავსად, სპირანტიზაციის ტენდენციას ავლენს: ჰა > ხ [გუდავა 1959: 263; ლომთაძე 1962: 292; არდოტელი 2000: 42]. ისტორიული * -სკაორელაცია (ვ —) ვეცაულისა ოდენ ახვ. ენის ჩრდილოურ დიალექტში [მაჰმედბეკოვა 1955: 306].

¹⁰⁹ საკ. დიდ. და ხვარშ. ენებში ეს სახელი შეიძლება ანდიური ენებისაგანაც იყოს შეთვისებული.

¹¹⁰ იხ. [ჩიქობავა 1954: 41-49].

*ვ-ს შესატყვისობის ფორმულა სიმარტივით ხასიათდება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ვ	ვ(ხ)	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ვ	ხ	ხ	ხ	ხ

1. ხუნდ. ჯქაზე (ჰიდ. ხქაზე) ~ ანდ. ჯქარლუ : ჭამ. ჯქ-ალა : ტინდ. ჯქადლა : ბაგვ. ჯქარა : კარ. ჯქარალა : ახვ. ჯქარუ ~ საკ. დიდ. ცა-ხქა : ჰინ. ცა-ხ-ა : ხვარშ. ჯქად-ა¹¹¹ : ბეჟ. ჩა-ხ-ალ „წერა“.

2. ხუნდ. ბუკ-ანა ~ ჭამ. ბა-ვ-უ⁵ : ბაგვ.: კარ. ბა-ვ-უ⁵ : ტინდ. ბა-ვ-უ-ო⁵ : ახვ. მა-ჯა-ონი „ამოთხარა“ ~ ხვარშ. ლუ-ხ-ა : ბეჟ. დ-ხ-ალ (ჰუნზ. ა-ხ-ა) „თხრა“, „ბარვა“.

3. ხუნდ. ვუ-ნა ~ ანდ. ბუ-ვუ : ბოთლ.: ბე-ვ-უ : ლოდ. ბი-ვ-ი : ჭამ. ბუ-ვ : ტინდ. ბუ-ვ-ო : კარ. ბი-ვ-უ : ახვ. ბი-ჯა-არი ~ საკ. დიდ. ბე-ხქა-დ-ს : ჰინ. ბე-ხქა-ს : ხვარშ. ბი-ხქა-დ-ა : ბეჟ. მუ-ხო-დო „დაკლა“.

4. ხუნდ. -ვ (ჰიდ. -ხ) ~ ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. -ვ : ახვ. -ჯა ~ საკ. დიდ. -ვ (< ვო) : ჰინ.: ხვარ. -ვო : ბეჟ. -ვა „თან“, „ზე“ („ერთ-ერთი ლოკატიური ბრუნვის ნიშანი“).¹¹²

5. ხუნდ. რავ ~ ანდ. როჯა : ბოთლ.: ჭამ.: ბაგვ. რეკინ : კარ. რეჯინ : ახვ. რავჟა ~ საკ. დიდ. როხ : ჰინ.: ხვარშ. ლახ : ბეჟ. რეხ „კვალ“.

¹¹¹ ვ-ს შემცველი ხვარშიული ფორმა, რომელიც ანდ. ენათაგან უნდა იყოს შეთვისებული, საფუძველი ხდება მცდარი ინტერპრეტაციისა [იხ. ლომთაძე 1962 : 292].

¹¹² ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ *ვ ყველა სახალიზო ენაში, ანგახურის გარდა, ბერათიგივეობას გვიჩვენებს [ლომთაძე 1962 : 292]. -ხო თანდებულის ახლომდგომი ფუნქციები აქვს -ხო თანდებულს [იმაიშვილი 1963 : 150-152], მაგრამ ისინი სხვადასხვა წარმომავლობის ფორმანტები ჩანან [გუდავა 1964 : 140]. *ვა > ხ ხუნდურისათვის კანონზომიერია, მაგრამ იმავე არაინტენსიური (sic!) ხ-ს შემცველი ფორმანტი ანდიურ ენებშიც იჩენს თავს [მაჰომედბეკოვა 1967 : 62-63]. ხუნდ. ნავა < მავა („უკან“) და ხად-უ-ვ („შემდეგ“, „უკან“) სამართლიანად არის სხვადასხვა ფუძედ მიჩნეული [ბურჭულაძე 1981 : 733-734].

კვლევის ამ ეტაპზე უნდა დავუშვათ ორი შესაძლებლობა: ა) -ვო ფორმანტისეული ვ ამ ენათა დიფერენციაციის შემდეგდრინდელია; გ) დილოურ ენებში სპირანტიზაციის (ვ > ხ) პროცესის უქონლობა -ვო-ს გრამატიკულ დატვირთვას უნდა მიეწეროს.

ნ. ანდ. სუჩა (<*ჟუჩა) : ბოთლ.: ლოდ. ჟუჩა : ჭამ. ხომა : კარ. ჟოჩა : ახვ. ლოჩა (<*ჟოჩა) ~ საკ. დიდ. ჰომი (<*ხომი) : ჰინ. ხუმი : ხვარშ. ჰენშე (<*ხენშე) : ბეჟ. ღაშე (<*ნაშე) „ტყავი“.

დ. ყრუ აბრუპტიული არაინტენსიური აფრიკატი *ყ'. ამოსავალი ფარინგალური აფრიკატი *ყ', რომელიც შემონახულია ახვ. ენის ჩრდილოურ დიალექტსა და ანდ. ენის ანდის თქმაში, სხვა ენებსა და მათ დიალექტებში მრავალგვარ სახეცვლილებას ემორჩილება: ყ' > ლ (ბოთლ., ანდ.), ყ' > ლ (ანდ., ბოთლ., ლოდ., ჭამ., ტინდ., ბავვ., კარ., ახვ.),¹¹³ ყ' > ჟ (კარ. ენის ტოქ. დიალ.).

ხუნდ. ენაში *ყ' სისტემატურად ჟ სპირანტში გადადის (თუმცა იშვიათად ყ' ყა-დ რეალიზდება), ხოლო დიდოურ ენებში ნეიტრალურ ყ-ს გვაძლევს [ტრუბეცკოი 1987: 265; გუდავა 1958: 261; ლომთაძე 1962: 294; ცერცვაძე 1965: 55-57].

საბოლოო ჯამში, რელიქტურად შემონახულ ფარინგალთა რიგის არაინტენსიურ კორელატ ყ'-ს შესატყვისობის ფორმულა სქემის სახით ასე წარმოგვიდგება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეჟ.
ყ'	ღ (ყ')	ყ (ბ, ლ)	ღ (ბ)	გ	გ	გ	გ (ღ)	გ (ღ)	ყ' (გ)	ყ, ყ'	ყ, ყ'	ყ, ყ'	ყ

1. ხუნდ. ბუჟა ~ ლოდ. მუჟა : ჭამ.: ბავვ. მუდა (< *მუჟა): ტინდ. მუდა (< მუჟა, შდრ. ანდ. მუჟა) : კარ. მუჟ (< ტოქ. მუჟა) : ახვ. მუყა ~ ხვარშ. მიყჟე : ბეჟ. მჟყო (ჰუნზ. მუყე) „ქერ-შველი“, „ხორბალი“.

2. ხუნდ. უნყო (ანწ. უნჟ-გუ) ~ ანდ. ბოყ'ო-გუ: (ზილ. ბოჟო-გუ) : ბოთლ. ბულუ-და : ლოდ.: ჭამ. ბულუ-და : ბავვ. ბულუ-რა : ტინდ. ბულო-და : კარ. ბულო-და : ახვ. ბოყ'ო-და-ბე ~ საკ. დიდ. უყ'ყ'ენ : ჰინ. უყი-ნო : ხვარშ. უყ'ე : ბეჟ. უყე-ნა „ოთხი“.

¹¹³ *ყ > ლ, გ პროცესი, დიალექტ-თქმებისა და ფონოლოგიური გარემოცვის მიხედვით, განსხვავებულად ხდება.

3. ხუნდ. მაჟო ~ ანდ. მოყ'ო : ბოთლ. მალა: ლოდ.: კარ. მაჟა : ჭამ. მაჲ (< *მაჟი) : ტინდ. მა⁶დი (< *მა⁶ჯი) : ბავვ. მაჯო : ახვ. მაყ'ა ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. მოყ'უ : სვარშ. მუყ'უ : ბეჟ. მაყო „ცრემლი“.

4. ხუნდ. რაჟანა („გაიგონა“)~ ლოდ. ბიჯა : ჭამ. იჯა : ტინდ. ბიჲ (< *ბიჯა, შდრ. აქნ. ბიჯე) : კარ. ბიჯა : ახვ. ბეყ'არი „გაიგო“, „იციო“¹¹⁴ ~ საკ. ლიდ. რეყ'-ა (საკ.) : ჰინ. რეყ-ა : სვარშ. ლიყ-ა (ინხ. ლიყ'-ა) : ბეჟ. რიყ-ალ „ცოდნა“, „ცნობა“.

5. ხუნდ. ყონო ~ ლოდ. ყუნუ : ახვ. ყ'ორ ~ საკ. ლიდ. ყ'ირ : ჰინ. ყ'ილ : სვარშ. ყ'ელ „ფიცარი“, „ფილა“.

6. ხუნდ. მაჟ ~ ახვ. მუყ'ე ~ ბეჟ. მუყო (ჰუნზ. მეყ) „ლურსმანი“, „ლატანი“, „სატეხი“.

ე. ყრუ აბრუპტიული ინტენსიური აფრიკატი *ყა. ფარინგალური რიგის ამოსავალ ინტენსიურ აბრუპტივ ყ -ს ხუნძურ-ანდიურ ენებში ფონეტიკური ცვლილება არ მოხვლია, თუმცა ინტენსივობის კორელაცია (ყა — ყ'), ორიოდე ენის (საკ. ანდ., ახვ.) გარდა, ყველგან მოიშალა და ყა ფონოლოგი-ურად ნეიტრალური გახდა [გუდავა 1964: 138].

ისტორიულ *ყა-ს დიდოურ ენებში კანონზომიერად და რეგულარულად ვ შეესატყვისება.

*ყა-ს შესატყვისობის ფორმულა სიმარტივეს ამჟღავნებს:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავვ.	კარ.	ახვ.	საკ. ლიდ.	ჰინ.	სვარშ.	ბეჟ.
ყა	ყ	ყა	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყა	ჰ,	ჰ,	ჰ,	ჰ

¹¹⁴ „ცოდნისა“ და „მოსმენის“ ზმნურ სემანტიკათა ურთიერთმონაცვლეობა ამ ენებში ცნობილია [გუდავა 1979: 137-138]. ხუნდ. ლ'აზე („ცოდნა“), როგორც ჩანს, სხვა ფუძის მქონეა (შდრ. ჩეჩნ. ხაგან, ინგ. ხარ „id“) [იხ. ცერცვაძე 1956: 341].

1. ხუნძ. ყედ ~ ანდ. ყაენ : ბოთლ. ყინდა : ლოდ. ყუ⁶ღ : ჭამ. ყუნა : ტინდ. ყენა : ბავ. ყინ : კარ. ყინი : ახვ. ყენდა ~ საკ. დიდ. ვილო : ჰინ. ვეშე (<*ვეჟუ <*ვეჟუ <ველე):¹¹⁵ ხვარშ. ვად (ინხ. ვოდ) „კედელი“.

2. ხუნძ. ბაყანა ~ ანდ. ბეყაუ : ბოთლ.: ბავ.: კარ. ბეყუ : ლოდ. ბეჟუყი (< ბეყუყი) : ჭამ. ბეყუყ : ტინდ. ბეყუყო : ახვ. ბუყაორი „გამრა“ (< „გამზევდა“) ~ საკ. დიდ.: ჰინ.: ხვარ. ვუვ-ა (<*ბუვ-ა)¹¹⁶ : ბეჟ. ვოვ-ალ (< *ბოვ-ალ) „გამრობა“, „გახმობა“ (< „გამზევება“).

3. ხუნძ. ყო-გო ~ კარ. ყენდუ : ახვ. ყენდო-და-ბე ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ვუ : ხვარშ. ვუ-ნ : ბეჟ. ვო-ნო „ოცი“.

4. ხუნძ. რუყ ~ ანდ. ჰაყუ : ბოთლ.: ლოდ. ჰანყუ : ჭამ. ჰანყე : ახვ. ყჟ („ხუტორი“) ~ ხვარშ. ა⁵ვ (ინხ. ავ) : ბეჟ. ვო („კომლი“),¹¹⁷ ჰუნზ. ვოვო „სახლი“.

5. ბოთლ. ყუბუ : ჭამ.: ბავ. ყობ : კარ. ყობო : ახვ. ყობე ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ვ⁵უ : ხვარშ. ვუ : ბეჟ. ვო⁵ (ჰუნზ. ვე) „სახნისი“, „ოქოქა“.

6. ხუნძ. ყანდალ¹¹⁸ ~ ანდ. ყელინ : ბოთლ. ყეჰენ : ლოდ. ყელენ : ბავ. ყეჰენ : კარ. ყელინ : ახვ. ყენლენ ~ საკ. დიდ. ბილსი : ჰინ. ბიცვა (<*ბილსა : ხვარშ. ბილა (<*ბილა) „ბალიში“, „ტომარა“.

7. ხუნძ. ყ-ოტი-იზე ~ ანდ. ბუ-ყ-იდუ : ბოთლ. ბუ-ყ-ი : ჭამ. ბუ-ყ-ლა : ტინდ. ბუ-ყ-ილა : ბავ. ბუ-ყ-ულა : კარ. ბო-ყ-ჟა : ახვ. ბუ-ყ-ურულა ~ საკ. დიდ. რა-ვ⁵ (> ასახ. რო-ხ) : ჰინ. ლ-ვ : ბეჟ. ლ⁵-ვ „დაჭრა“, „ჭრილობა“, „ორნატი“ (< „ჭრილი“).

8. ანდ. ყირ : ბავ. ყერე : კარ. ყერუ : ახვ. ყირუ ~ ბეჟ. ვიბო „ხორბალი“.

9. ხუნძ. ბა-ყ-არ-აბ ~ ანდ. ბე-ყუბ : ბოთლ. ბე-ყუ : ჭამ.: ტინდ.: ბავ. ბე-ყუბ : ახვ. ბუ-ყა-დაბე ~ საკ. დიდ. ვუვ⁵სი (<*ბუვ⁵სი?) : ჰინ. ვუვეს : ხვარშ. ვუვ⁵უ : ბეჟ. ვოვორო (ჰუნზ. ვოვორო)

¹¹⁵ დ > ზ > ე გადასვლები კანონზომიერია [ლომთაძე 1962: 293]. ასეთივე ცვლილება დ-ს საკ. დიდ.-შიც მოუღის, მაგ.: ეძალე > ეძაჟუ > ეძაჟუ „ზღაპარი“...

¹¹⁶ შდრ. საკ. დიდ. ბუვ (< *ბივუ) „მზე“.

¹¹⁷ „სახლის“ აღმნიშვნელი ლექსემა „კომლის“ გამოხატველ ფუძესთან ჩანს დაკავშირებული [ლომთაძე 1962: 293]. ამავე სახელის რედუპლიცირებული ფორმა ჰუნზ. დიდექტში „სახლს“ აღნიშნავს.

¹¹⁸ აბრუპტიული აფრიკატი ყო საანალიზო სახელში ინტენსიური კორელატიით უნდა იყოს წარმოდგენილი (შდრ. ანდ. ყელენ „ტომარა“), სხვანაირად საკვლევ ენებში *ყ-ს ანალოგიურ რეფლექსებს ვერ მოგვცემდა. აქედან გამომდინარე, ახვანურში მისი ფიქსაცია შემოწმებას ითხოვს [შდრ. მაჰომედიეკოვა 1967: 219, 246].

„ხმელი“, „მშრალი“.

10. ხუნდ. ყჭარიდაბ ~ ბოთლ. ყჭარაბ : ჭამ. ყურაბ : კარ. ყორაბ : ახვ. ყაჭარადა ~ ხვარშ.
ვოსსუ : ბეჟ. ვუსსო (ჰუნზ. ვუნსსუ) „ვიწრო“.

11. ხუნდ. ყაზე ~ ბოთლ.: ღოდ. არყუე : ახვ. ყაყურულა (<*ბაყურულა) ~ საკ. დიდ. ბუკა
: ჰინ. ბაკა : ბეჟ. დინჯალ „დაფარვა“, „მიბმა“.

2.16. სპირანტები

2.16.1. ზოგადი. ხუნდურ-ანდიურ-დილოური ფუძეების ფონოლოგიური სისტემისთვის ნიშან-
დობლივი უნდა ყოფილიყო სპირანტთა სამეულბრივი და ხუთეულბრივი სისტემები: მჟღერი (ზ, ჟ,
ღ),¹¹⁹ ყრუ არაინტენსიური (ს, შ, ლ', ხ, ჰ) და ყრუ ინტენსიური (სა, შა, ლა, ხა, ჰა) [შდრ. გუდავა
1979: 82]. ზოგი სერია ნაკლულია: მჟღერთა სერიაში მჟღერი ლატერალი არ ჩანს. წინაველარული
რიგის ყრუ მაგარი ხა, ფარინგალური მჟღერი ჟ და ყრუ ჰა ცალეულებით არიან წარმოდგენილი.
მასთან, ჟ და ჰა ფუძეებში არ უნდა გვქონოდა [გუდავა 1979: 201]. ყრუ სპირანტი ჰ-ც, როგორც
მრავალ ენათა სინამდვილე ცხადყოფს, ლარინგალური რიგის ცალეულით გვიდასტურდება.

ინტერესს იწვევს ის გარემოება, რომ ბ. გიგინეიშვილი საერთოდ უარყოფს საერთო-დაღეს-
ტნურ მჟღერ სპირანტთა პოსტულირების შესაზღებლობას, თუმცა ზოგი მჟღერი სპირანტის (ზ, ჟ, ღ)
აღდგენას მხარს უჭერს ოდენ ხუნდურ-ანდიურ-დილოური ქრონოლოგიური დონისთვის. ეს, მისი
აზრით, შეპირობებულია იმით, რომ ხუნდ. ზ (ჭა-სთან ერთად) მიღებულია საერთო-დაღესტნური ზ-ს
ორგვარი რეფლექსაციის საფუძველზე, რომელსაც შემდეგ ხუნდურ-ანდიურ-დილოურ ენებში ჩამოყა-
ლიბებია ახალი შესატყვისობა¹²⁰ [გიგინეიშვილი 1977: 114; შდრ. ბოკარევი 1981: 23; გონიაშვილი
1968: 220], რაც ძნელად გასაზიარებელი ჩანს. ზემოწამოყენებული დებულება მართებულიც რომ

¹¹⁹ ნ. ტრუბეტკოი მჟღერ სპირანტებს „გემინირებულ“ (resp. ინტენსიურ) თანხმოვნებად მიიჩნევს, რაც რეალურ ვითარებას
ვერ ასახავს [ტრუბეტკოი 1987: 248; შდრ. გუდავა 1964: 99; 1971: 31-32].

¹²⁰ ხუნდ. ზობ („ცა“) და წობ („წყალობა“) სახელები სხვადასხვა ფუძის შემცველი უნდა იყოს [შდრ. გიგინეიშვილი 1977:
84]. ერთადერთი სახელი, რომელმაც შეიზღება *ზ-ს ორგვარი რეფლექსაცია (*ზ > წზ) გვაგარაულებინოს, არის ხუნდ. წწრ ~ ანდ.
ზარ („ყინული“) [გუდავა 1979: 83], თუმცა აქაც მისი ეტიმოლოგია დაუდგენელია.

იყოს, საკვლევ ენებში ამოსავალი *ზ და მეორეული ზ (< *ძ) ერთნაირ შედეგს მოგვცემდა, ვინაიდან *ძ > ზ ამ ენათა დივერგენციამდე ივარაუდება.

ამგვარი სიჭრელე და ნაირგვარობა გამოწვეული უნდა იყოს სპირანტთა არამდგრადი ბუნებით — განიცადონ სხვადასხვა სახის მოდიფიკაცია: მოიშალონ ინტენსივობის კორელაცია, გამჟღერდნენ, დაყრუვდნენ და მისთ.

2.16.2. წინაუნისმიერი სპირანტები. სპირანტთა წყების სისინა სიბილანტების ლოკალური რიგი წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო სამეულით: ზ, ს, სა. ხუნძურ-ანდიურ ენათა სინამდვილეში ეს ამოსავალი სისტემა შემოგვენახა, მაგრამ დილოურ ენებში, კორელაციის „ინტენსიური — არანტენსიური“ ელიმინაციის შემდეგ, ყრუ სპირანტი ნეიტრალური ვარიანტითლა გვხვდება და, ბუნებრივია, ს სპირანტს ემთხვევა. მიუხედავად ამისა, თავდაპირველი ინტენსიური სა და არანტენსიური ს სპირანტების განსხვავებული რეფლექსაციიდან გამომდინარე, არქეტიპების რეკონსტრუქციისას მათი ერთმა-ნეთისაგან გამიჯვნა ხერხდება.

სპეციალურ ლიტერატურაში ძირითადად დადგენილია სპირანტულ სისინა სიბილანტთა შესატყვისობის ფორმულები: ა) *ზ: ხუნძ. ზ ~ ს.-ანდ. ზ: ს.-დიდ. ზ; ბ) *ს : ხუნძ. ს ~ ს.-ანდ. ს ~ ს.-დიდ. ზ; გ) *სა : ხუნძ. სა ~ ს.-ანდ. სა ~ ს.-დიდ. ს [ტრუბეცკოი 1987: 257-258, 262; მაჰლომეძე 1955: 303, 305; ბოკარევი 1959: 260-262; ლომთაძე 1963: 75; იმნაიშვილი 1963: 38-39; გულავა 1964: 142; 1979: 82, 89, 94; გიგინეიშვილი 1977: 114].

მართალია, ამ შესატყვისობათა შესახებ სპეციალისტ-მკვლევართა თვალსაზრისები მეტწილად ერთგვაროვანია, მაგრამ ცალკეული საკითხები მაინც საკამათოა. მეტადრე სისინა სიბილანტთა შესატყვისობანი, რეფლექსთა დიდი სიჭრელის გამო, დილოურ ენებში დავას იწვევენ.

ა. მჟღერი სპირანტი *ზ. ამოსავალი მჟღერი სისინა სიბილანტი ზ დაუცავს ხუნძურ-ანდიურ ენებს, ხუნძურის ზოგი დიალექტისა (ანწ., ბათლ.) და ახვასურის გამოკლებით, რომლებშიც იგი შინა ვარიანტს გვაძლევს: ზ > ჟ [ტრუბეცკოი 1987: 262; ცერცვაძე 1948: 141]. *ზ ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი ბეჟიტური ენის ორსავე დიალექტში, თუმცა საკ. დილოურში,

ჰინუხურსა და სვარშიულში ყრუვლება: ზ > ს [შდრ. გულაგა 1979: 82]. ჰინ. ენაში თუ ს-ს წინ პალატალური ხმოვნები (ი, ე) უძღვის, მაშინ, გამიშინების საერთო წესის მიხედვით, ს > შ [ლომ-თაძე 1963: 75].

მაშასადამე, *ზ-ს რეფლექსაციის სურათი ასე წარმოგვიდგება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ზ	ზ (ჟ)	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ჟ	ს	ს(შ)	ს	ზ

1. ხუნდ. ჭაზო (ანწ. ჭაზე, ჰიდ.-ანდალ. ჭასუ)¹²¹ ~ ანდ.: ტინდ.: კარ.: ბოთლ.: ანზი : ახვ. ანჟი ~ საკ. დიდ. ისი¹²² : ჰინ. იშე (< *ისე) : ხვარ. ე^ნსა : ბეჟ. ო^ნზ (ჰუნზ. ე^ნზ)¹²³ „თოვლი“.

2. ხუნდ. ზარ ~ ანდ.: ტინდ.: ზა : ბოთლ.: ტინდ.: კარ. ზად : ჭამ. ზარ-(ბა) : ახვ. ჟარი ~ საკ. დიდ. ბე-სი : ჰინ. ბე-ში (< *ბე-სი) : ხვარ. ბე-სა : ბეჟ. ბი-ზა (ჰუნზ. ბე-ზა) „მუშტი“.

3. ხუნდ. გაზა ~ ანდ. გაზა : ლოდ. გაზა : ჭამ. გოზა ~ საკ. დიდ. ბიზო (< *ბისო) : ჰინ. ბეზო ბეჟ. ბოზა (ჰუნზ. ბოზო) „წერაქვი“.

4. ანდ.: ბაგვ.: ჭამ.: კარ. აზალ : ახვ. იჟი ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ასი „ხვეწი“.

ყურადღებას იქცევს ამ შესატყვისობის დარღვევის შემთხვევები, რაც გამოიხატება *ზ-ს ეკვი-ვალენტად ს ან ჟ სპირანტების გამოვლენით [არლოტელი 1998: 94]: პირველი (ს) მჟღერთა გაფშინიერების შედეგია [ლომთაძე 1998: 130], მეორე კი გამიშინებას უკავშირდება, მაგ.: 1. ხუნდ. ზო-ბ („ცა“) ~ ანდ.: ტინდ.: კარ. ზე-ბუ : ბოთლ. ზი-დუ (< *ზი-ბუ) : ბაგვ. ზე-ბ : ახვ. ჟო (<ჟო-ბო) ~ საკ. დიდ. ა-ს: ჰინ. ჰა-ს : ხვარშ. ა-ს¹²⁴ : ბეჟ. ა-ს (< *ა-ზ) „ლლე“, „ცა“, „ლრუბე-“

¹²¹ თუ ფიქსაცია (ჭასუ) ზუსტია [იხ. მიქაილოვი 1958: 10], მაშინ გასარკვევი იქნება ზ > ს პროცესის კანონზომიერების საკითხი.

¹²² შ. მიქაილოვი ამოსავლად ს-ს მიიჩნევს [მიქაილოვი 1958: 86].

¹²³ ტ. გულაგა ხუნდ. ჭაზო („თოვლი“) და ჭანსი („ნამქერი“) სახელთა კონტამინაციით მიღებულად მიიჩნევს ანდ. ანზი ფორმას [გულაგა 1979: 84], თუმცა ჭანსი ლექსემას დიდ. ენებში თავისი კანონზომიერი შესატყვისი მოეპოვება: საკ. დიდ. იზ-ლო : ბეჟ. ა^ნზო „თოვლის ზვავი“, „ჭირხლი“. ამდენად მათი კონტამინაციის შესაძლებლობაც გამოირიცხება, რაც ხუნდურის შესაბამის მაგალითში (ჭაზო) ნ-ს რელექციას გვაგვარაულებინებს (შდრ. ბეჟ. ო^ნზ < *ზოზ).

¹²⁴ ხვარშ. ზებუ ნასესხობა ჩანს (შდრ. ანდ. ზებუ „id“).

ლი“; 2. ხუნძ. გოზო : ბოთლ. გაზა : ლოდ. გჷაზა : ახვ. გოჟო ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. გაჟუ : ხვარ. ქოჟუ : ბეჟ. გპჟო (< *გპზო) „ნისკარტი“. სავარაუდოა, ეს უკანასკნელი ზემომოყვანილ „მუშტის“ აღმნიშვნელ სახელს უკავშირდებოდას.

რამდენიმე მაგალითის მიხედვით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ლილოურ ენათა ერთი წყების (საკ. ლიდ., ჰინ., ხვარ.) სიტყვათა ანლაუტში ზ > ს არ ხდებოდა, მაგ.: 1. ანდ. ზიჟუ : ბოთლ.: ტინდ. ზინი : ახვ. ჟო¹²⁵ ~ საკ. ლიდ. ზიდა : ხვარ. ზიჰე „ზროსა“¹²⁶; 2. ანდ. ზარ : ბოთლ. ზარი : ახვ. ჟარი „ყინული“ ~ საკ. ლიდ. ზი-გოლუ : ხვარ. ზან-გალ „სეტყვა“ და მისთ.

ბ. ყრუ არაინტენსიური სისინა სპირანტი *ს. ამოსავალი სისინა სპირანტის არაინტენსიურ კორელატ ს-ს მოვპოვება სპეციალურ ლიტერატურაში კარგად ცნობილი შესატყვისობის შემდეგი ფორმულა: ხუნძ. ს ~ ს.-ანდ. ს ~ ს.-ლიდ. ზ [გუდავა 1979: 95], რის სისწორესაც, სათანადო საილუსტრაციო მაგალითების სიმცირის გამო, ე. ლომთაძე არ იზიარებს [ლომთაძე 1996: 22].

ჩვენი დაკვირვებით, ხუნ. - ს.-ანდ. ს ყრუ სპირანტი, რომელიც ხუნძურის ზოგ დიალექტსა (ბათლ., ანწ.) და ახვასურში გაშიშინებას (ს > შ) განიცდის, ბეჟიტურ ენაში ბგერათიგივივობას (ს:ს) გვიჩვენებს, ხოლო სხვა ლიდ. ენებში გამჟღერებით ზ-დ გარდაიქმნება. ჰინ. ენაში ზ, თავის მხრივ, ი-ს შემდეგ შიშინა სახესხვაობას გვაძლევს (ზ > ჟ). ამ შემთხვევაში ზ სპირანტის რეფლექსებთან სიმეტრია ხელშესახება.

*ს-ს კორესპონდენციის ფორმულა სქემატურად ასე შეიძლება გამოიხატოს:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბავ.	კარ.	ახვ.	საკ. ლიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ს	ს (შ)	ს	ს	ს	ს	ს	ს	ს	შ	ზ	ზ (ჟ)	ზ	ს (ზ)

¹²⁵ ნ. ტრუბეცკოი ახვ.-ში ზიჟუ⁵ მცდარ ფორმას იმოწმებს და ამ მაგალითს ნორმიდან გადახრილს უწოდებს [ტრუბეცკოი 1987: 263; შდრ. საილოვა 1973: 214].

¹²⁶ რ. აბაშია ამ სახელს მთლიანად დალესტურ ენათა მიხედვით განიხილავს, თუმცა ლილოურ ენათა მასალა დამოწმებული არ არის [აბაშია 2007: 7].

1. ხუნძ.: სეზო ~ ანდ. სულოლ : ტინდ. სოლა : ჭამ.: ბაგვ. სოლ : კარ. სოლი ~ საკ. დიდ. ზუ : ხვარ. ზუნ (ინხ. ზუ) : ბეჟ. სობო (ჰუნზ. სო) „ღანზილი“, „შიბუ“.¹²⁷

2. ხუნძ. ნისუ ~ ანდ. ისო : ბოთლ.: ტინდ.: ინსა : ჭამ. ინსა < *ინსა < *ნისა¹²⁸ : ბაგვ. ისა : კარ. ესა : ახვ. ინშა ~ საკ. დიდ. იზუ : ჰინ. იჟუ : ხვარშ. ენუ („გამხმარი ყველი“) : ბეჟ. ონო (< *ონსო < *ონსო < *ნოსო, შდრ. ჰუნზ. ნესუ) „მოუხდელი ყველი“, „ხაჭო“.

3. ხუნძ. სანი, სონო, შანი (დიალ. ვარ.) ~ ანდ. სონ : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: კარ. სანი : ბაგვ. სან : ახვ. შანი ~ საკ. დიდ. ზინ : ჰინ. ზენუ : ხვარშ. ზან (ინხ. ზონ) : ბეჟ. სინო (ჰუნზ. სენუ) „კოწახური“.

4. ხუნძ. ღანსი „თოვლის ნამქერი“ ~ ანდ. ასორ : ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. ასა : ახვ. აშა ~ საკ. დიდ. აზ-ტა : ბეჟ. ანო (< *ანსო) (ჰუნზ. ანა < *ანსა) „ჭირხლი“.

5. აქ შემოვა საკ. დიდ. ზერუ : ჰინ. ზერე : ხვარ. ზილო : ბეჟ. სურო (ჰუნზ. სურუ) „ბანგი“, „ერთგვარი სასმელი“. ხუნძურ-ანდიურ ენათა შესაბამისი ეკვივალენტი არ ჩანს.

ამ შესატყვისობის მაგისტრალური საზიდან გადახრებსაც ვხვდებით, რის შედეგადაც დიდ. ენებში ზ-ს ნაცვლად ზოგჯერ ს, შ და ჟ იჩენს თავს, მაგ.: 1. ხუნძ. ბო-ს-იზე ~ საკ. დიდ. ბი-ს-ა : ჰინ. ბჷ-ჟ-ა : ხვარშ. ბა-ს-ა : ბეჟ. ბჷ-ზ-ა „აღება“ > „ყიდვა“; 2. ხუნძ. სონ ~ ანდ. სუნ : ბოთლ.: ტინდ.: ბაგვ. სუნი : ახვ. შუნი ~ საკ. დიდ. ნე-შირუ : ჰინ. ნე-სა : ხვარ. ნი-შო-ჰო : ბეჟ. ნი-შე (< *ნი-სე) „გუმინ“, „საღამოთი“ და მისთ.

ირკვევა, რომ ზემოგანხილული სპონტანური ფონეტიკური პროცესი (ს > ზ) ქრონოლოგიურად დიდი ფუძემდებლის დიფერენციაციის შემდეგდროინდელია.

ყურადღებას იქცევს რამდენიმე სახელი („დავი“, „მელა“, „ჩრჩილი“...), რომელთაგან წინა ორი, სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით [ტრუბეცკოი 1987: 256, ლომთაძე 1962: 286-287;

¹²⁷ ეგვიპე ფუძე უნდა გვქონდეს ნახურ ენათა სათანადო ლექსემაში: ჩეჩნ. შიბუ (ითუმკ.), შოფუ (ჭებ.) : ინგ. შუბ : ბაცბ. შიბ „id“. სწორედ ნახური ენებისაგან უნდა იყოს შეთვისებული შიბუ ქართული ენის მთის დიალექტებში [ზვიადური 1997: 98].

¹²⁸ იხ. [ბურჭულაძე 1986: 38].

გულავა 1979: 115-116], ხუნძ. ც ~ ანდ. ც : ახვ. ჩ ~ დიდ. ს შესატყვისობის წევრებად არის მიჩნეული (იხ. 2.15.2.ბ.),¹²⁹ მაგ.: 1. ხუნძ. ცი, სი, ში, ჩი (დიალ. ვარ.) ~ ანდ. სეღ : ბოთლ. სი^ნღ : ლოდ.: ჭამ. სი^ნპი : ტინდ.: ბავვ.: კარ. სი^ნ : ახვ. ში^ნ ~ საკ. დიდ. ზეღ, ზე (დიალ. ვარ.) : პინ. ზე : ხვარ. ზე^ნ : ბეჟ. სი^ნ „ღათვი“; 2. ხუნძ. ცერ, სერ, შერ, ჩერ (დიალ. ვარ) ~ ანდ. სორ : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ბავვ. სარ : ჭამ. სნ : კარ. სარი : ახვ. შარი ~ საკ. დიდ. ზირუ : პინ. ზერუ : ხვარ. ზარუ : ბეჟ. სორა (პუნზ. ს) „მელა“.

სწორედ ზემომოყვანილი ორი („ღათვი“, „მელა“) სახელის კანონზომიერ ურთიერთმიმართებაზე მსჯელობისას ტ. გულავა ვარაუდობს, რომ „ძალიან ადრე ახვ.-ში *ც > ს, შემდეგ კი ს > შ“ [გულავა 1964: 86; 1979: 116]. ავტორი არ აკონკრეტებს, როდის უნდა მომხდარიყო *ც > ს ახვასურსა და დიდურში?

ამოსავალი *ც, როგორც წესი, ახვ.-ში უნდა ცვლილიყო ჩ-დ, ხოლო ყველა დიდ. ენაში — ს-დ, რაც ფაქტობრივ არ განხორციელებულა.

მამასადაძმე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ამოსავალი *ც-ს ტრანსფორმაცია უნდა მომხდარიყო ხუნძურ-ანდიურ-დიდური ფუძეების წიაღში, რადგანაც მისი დიფერენციაციის შემდეგ *ც > ს პროცესის დაშვება ორივე ქვეჯგუფის (ანდ. და დიდ.) ენებში ისტორიული *ს-ს იდენტურ შედეგს ვერ მოგვცემდა¹³⁰. რჩება ორი შესაძლებლობა: 1) თავდაპირველად აფრიკატიზაციით ან ხუნძურში მოხდა *ს > ც;¹³¹ 2) ანდა ჯერ კიდევ ფუძეენაში განხორციელდა *ც > ს, რასაც დუბლეტურ ფორმათა დაშვებამდე მივყავართ [გიგინეიშვილი 1977: 136].

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ საანალიზო სახელებში *ც-ს რეფლექსები ზედმიწევნით ემთხვევა *ს-ს რეფლექსებს, რაც მათ ისტორიულ ვარიანტებულობას გვაფიქრებინებს. ხუნძური დიალექტე-

¹²⁹ ზ. მაჰომედბეკოვას აზრით, სპირანტიზაციის საფუძველზე ჩ (< ც) > შ [მაჰომედბეკოვა 1955: 304]. სხვაგან, ანალოგიურ ფონოლოგიურ პოზიციაში, ჩ > შ არ შეიმჩნევა [გულავა 1964: 86], რაც ზემოსთნებული ფონეტიკური პროცესის (*ც > ჩ > შ) მართებულობას საეჭვოს ხდის [არდოტელი 1999: 95]. ამის გამო, ნაკლებსარწმუნო ჩანს დიდ. ენებში *ც > ს > ზ გადასვლებიც [ლომთაძე 1998: 134; შდრ. გულავა 1979: 116].

¹³⁰ საგულისხმოა, რომ *ც-ს რეფლექსაცია საერთო-დაღესტურ ქრონოლოგიურ დონეზეც განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებს.

¹³¹ აქ დგება მეორე კითხვა: თუ *ს > ც ფუძეენაში მომხდარი ფაქტია, მაშინ იმავე ფონოლოგიურ პოზიციაში („ღანძილი“, „კოწახური“) რატომ არ განხორციელდა ანალოგიური პროცესი?

ბის მონაცემებს თუ ღვაკვირებით, ცხადი გახდება, რომ ანდიურ-დილოურ ენებში თავჩენილი ამ რიგის ყველა ბგერათცვლილება მათშიც რეალიზებულია: *ც > ჩ (ჭად.); *ც > ს > შ (ბათლ.).

ჩვენი ვარაუდით, ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ფუძეების დაშლის წინა პერიოდში უნდა გვექონოდა, ერთი მხრივ, ც-ს შემცველი, ხოლო, მეორე მხრივ, ს-ს მქონე, ფონეტიკურად თავისუფლად მონაცვლე ფორმები, რომელთაგან საძიებელ სახელებს სწორედ ს არქიფონემა დაელო საფუძვლად. ეჭვს გარეშეა, სხვა შემთხვევაში ახვასურში ჩ გვექნებოდა, ხოლო დილოურ ენათა ერთ წყებაში (საკ. დიდ., ჰინ, ხვარ.) — ს, რაც ამ ენათა სინამდვილეში არ შეიმჩნევა.

გ. ყრუ ინტენსიური სისინა სპირანტი *სა. ინტენსიური სისინა სიბილანტი სა, როგორც ცნობილია, უცვლელად შემოუნახავს ხუნძურ-ანდიურ ენებს, ხოლო დილოურ ენებში მომხდარა მისი ნეიტრალიზაცია ინტენსივობის თვალსაზრისით [ტრუბეცკოი 1987 : 258; ბოკარევი 1981 : 23; გულავა 1964 : 142; 1979 : 89¹³²...].

სქემატურად:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეჟ.
სა	სა (ცა)	სა	სა	სა	სა	სა	სა	სა	სა	ს	ს	ს	ს

1. ხუნძ. ტენსაერ ~ ანდ. ლინსაიბ : ბოთლ. ტინსაირ : ლოდ. ტინსაირ : ჭამ. ტესაალ : ბავ. ტესაერ : ტინდ.: ტუნსარუ : კარ. ტისაბად : ახვ. ტე^ნსაე ~ ხვარშ. ე^ნსერ (ინხ. ესსერ) : ბეჟ. ჰანს-წიწ (ზედმიწ. „წარბ-წამწამი“) (ჰუნზ. ჰას-წეწ) „წარბი“.

2. ხუნძ. საუნ- ~ კარ. საუნ- : ახვ. საუ^ნ („რა“ კითხვითი ნაცვალსახელის „ირიბ ბრუნვათა“ ფუძე)¹³³ ~ ჰინ. სე : ბეჟ. სიდო (ჰუნზ. შიდო < სიდო) „რა“.

¹³² ტ. გულავას ამ შესატყვისობის დასასაბუთებლად ოდენ ერთი მაგალითი მოჰყავს და ისიც არასრულად. მიუხედავად ამისა, ხუნძურ-ანდიურ ენათა მასალას იგი უხვად იმოწმებს [იხ. გულავა 1964: 142-143].

¹³³ ბ. გიგინეიშვილი ხუნძ. საუნ- ოდენობას „ვინ“ კითხვითი ნაცვალსახელის ფუძეს უკავშირებს [გიგინეიშვილი 1977: 125], რაც სინამდვილეს არ შეეფერება [იხ. ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 211; ბურჭულაძე 1982: 173; ათაევი 1996: 126]. მეორე (ჩ-სა და შ-ს შემცველი) სახელობითის ფორმებს საერთო ამოსავლად ჩ უჩანს [ლომთაძე 1963: 73-74; ბურჭულაძე 1982: 173].

3. ხუნძ. სუნა ~ ბოთლ. მუსჷ : ლოდ. ბუსა⁶: ჭამ. ბუსჷ⁶ : კარ. ბურსჷ⁶ : ახვ. ბუსრა „დაჭრა“, „დანაკუწა“ ~ ბეჷ. სუს-ალ „გაჭრა“ (ინფინ.).

4. ხუნძ. -სჷებ ~ ანდ. -სჷი : ბოთლ.: ახვ. -სჷე : ჭამ.: კარ. -ი-სჷ ~ საკ. დიდ. -ს-ი : ჰინ. -ს : ხვარ. -ს-ა (ინხ. -ს-ო) : ბეჷ. -ს-ო „მატრიბუტივებელი ფორმანტი“.¹³⁴

5. ანდ.: კარ. სუნკა¹³⁵ : ტინდ. სუნკა ~ ბეჷ. სიკო (ჰუნზ. შიკუ < *სიკუ) „პირი“.

6. ხუნძ. ბო-ს-იხე (< ბო-სჷ-იხე) ~ საკ. დიდ. ბი-ს-ა : ჰინ. ბა-შ-ა (<*ბა-ს-ა) : ხვარ. ბა-ს-ა „აღება“ > „ყიდვა“.

2.16.3. უკანანუნისიერი სპირანტები

ა. მჟღერი შიშინა სპირანტი *ჷ. *ჷ-ს შესატყვისობის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში, თუ არ გავითვალისწინებთ სათანადო საილუსტრაციო მასალის სიმცირესა და ნაირგვარობას, სრული ერთსულღვნება [ტრუბეტკოი 1987: 262; მაჰომედბეკოვა 1955: 305; ბოკარევი 1981: 23;¹³⁶ გულა-ვა 1964: 143; 1979: 85]. მართალია, *ჷ-ს რეკონსტრუქციას საერთო-დაღესტურ ენაში დაბრკო- ლება ხვდება [გიგინეიშვილი 1977: 115; შდრ. თალიბოვი 1980: 315], თუმცა, სვარაულოა, იმ დი- ალექტში, რომელიც მოგვიანებით საფუძვლად დაედო ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენას, ჷ-ს ფონე- მის სტატუსი უნდა ჰქონოდა.

ამოსავალი ჷ უცვლელად დაიცვა ყველა საკვლევმა ენამ, გარდა ჭამალურისა, ბეჷ. ენის ტლად. თქმისა და ხუნძური ენის ზოგი დიალექტისა (ბათლ., ანწ.), რომლებშიც ჷ > ზ [გულავა 1964: 143; 1979: 85]. ბეჷიტურში და ხანდახან სხვა დიდ. ენებშიც ჷ > შ (დაყრუებით).¹³⁷

*ჷ-ს შესატყვისობის ფორმულა შემდეგნაირად გამოიხატება:

¹³⁴ [ლაწვრ. იხ. ზვიადური 1995, 171-176].

¹³⁵ სუნკა კომპოზიტი ჩანს: სუნ+კა < სუნ+კალ (შდრ. ხუნძ. კალ „პირი“) „?+პირი“.

¹³⁶ ე. ბოკარევი საკ. დიდ.-ში, ზ-ს გარდა, სისინა სპირანტ ს-საც აღნიშნავს.

¹³⁷ ფაკულტატიურად ჷ > ზ (გასისინებით), ჷ > შ (დაყრუებით) პროცესიც შეიმჩნევა, მაგ.: ბეჷ. ბიზალბა (< *ბი-ჷალბა, შდრ. ჰუნზ. ბილაჷბა „id.“), საკ. დიდ. მეშოგლა (< მეჷოგლა), ხვარ. ბეშანდე (< ბეჷანდე) `წვერი` [შდრ. ხალილოვი, რამაზანოვი 1992: 71].

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავგ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ჟ	ჟ (ზ)	ჟ	ჟ	ჟ	ზ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ (ზ)

1. ხუნდ. ბეჟიზე ~ ბოთლ.: ლოდ. ბეჟი : ბავგ. ბეჟილა : კარ. ბეჟა : ჭამ. ბეზლა : ახვ. ბი-ჟურულ¹³⁸ ~ ჰინ. ეზ^ბჟ (<*ეჟ^ბჟ) : ბეჟ. ზიზ-ალ (< ტლად. ჟიჟ-ალ,¹³⁸ შდრ. ჰუნზ. ჟგჟ-ა „id“.) „შეწვა“, „მოხრაკვა“.

2. ხუნდ. ბოჟანა ~ ანდ. ბუჟუ : ბოთლ. ბუჟა : ჭამ. ბოზა : ტინდ. ბოჟო : კარ. ბეჟუ : ახვ. ბეჟორი „დარწმუნდა“ ~ ხვარშ. ბაჟ-ა : ბეჟ. ბოჟ-ალ (ჰუნზ. ბოჟ-ა) „დარწმუნება“, „რწმენა“.

3. ხუნდ. ჟა-ყა ~ ანდ. ჟე-ლ^ალ ~ საკ. დიდ. ჟა-ვულ¹³⁹ : ბეჟ. ჟე-ღსა „ღღეს“.

4. ხუნდ. ნუჟ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. მეჟი : ხვარშ. მეჟა : ბეჟ. მიჟე „თქვენ“.

5. ხუნდ. მიგეჟუ ~ ანდ. მიგაჟუ : ბოთლ. მიგჟაჟურ : ტინდ. მიჟათუ : კარ. მიგაჟუ : ახვ. მიჟელ¹უ ~ საკ. დიდ. მეშოლგა : ხვარ. ბიშანდე : ბეჟ. ბიჟალბა (ჰუნზ. ბილაჟბა) „წვერი“.

6. ხუნდ. რაჟი ~ ანდ.: ბოთლ. რაჟი ~ ბეჟ. ნაჟი > ხაშ. ნაზი (ჰუნზ. ნიჟი) „ნიორი“.

7. ხუნდ. გოჟო (<*გაჟო, შდრ. მრ. რ. გაჟალ), გოზო¹⁴⁰ ~ ანდ. გოჟო, გუჟი (დიად. ვარ.): ბოთლ. გაზა (<*გაჟა): კარ. გოჟო (< ტოქ. გჟაჟა, გოჟა): ახვ. გოჟო (წევ. გორჟო) ~ საკ. დიდ.: ჰინ. გაჟუ: ხვარ. ქოჟუ: ბეჟ. გჟ^ბჟ (ჰუნზ. გა^ბჟუ) „ნისკარტი“, „ეშვი“, „სიბრძნის კბილი“.

8. ხუნდ. ჟინი ~ ლოდ. ეჟუნ ~ საკ. დიდ. ეშინ (<*ეჟინ) : ბეჟ. ჟჟუნ „ეჩო“.

9. ხუნდ. ჟა ~ ანდ. ჟონო : ბოთლ.: ლოდ.: ბავგ.: კარ. ჟანა ~ საკ. დიდ.: ხვარ. შა (<*ჟა) : ჰინ.: ბეჟ. ჟა „ღვინო“, „ყურძნის წვენი“.

¹³⁸ შდრ. მაღიევა 1965 : 16. ფ. საილოვა ლოდობერიულში ბეჟი ფორმას ადასტურებს [საილოვა 1973 : 207].

¹³⁹ ეტიმოლოგიურად ხუნდ. ჟა-ყა „ღღეს“ (ზედმიწ. „ამ დღით“) [გულავა 1979 : 85]. ასევეა საკ. დიდ. ჟა-ვულ^ა „id“ (ზედმიწ. ჟა „იგი“ + ვულ^ა „ღღეს“). ჟა ჩვენებითი ნაწილაკი დაჩნდება სახელში ჟი-ლ^ბო (< *ჟი-ლ^ბო) „შარშან“ (ზედმიწ. „იმ წელს“, შდრ. ლ^აებ „ფოთოლი“ > „წელი“).

¹⁴⁰ სემანტიკური დიფერენციაცია ხუნდურსა (გოჟო „ეშვი“ > გოზო „ნისკარტი“) და ზოგ სხვა ენაში ფორმობრივი ცვლილებებით (ჟ > ზ) ჩანს შეპირობებული: თავდაპირველად მას „ეშვი“ უნდა აღენიშნა, ხოლო შემდეგ სემანტიკური გადაზრინებით — „ნისკარტი“, „სიბრძნის კბილი“ (თუ, რა თქმა უნდა, ქართულის ძველთაძველი ნასესხობა არ არის, შდრ. ლოჯი).

ბ. ყრუ არაინტენსიური შიშინა სპირანტი *შ. შიშინა სპირანტთა ამოსავალი არაინტენსიური კორელატი შ ენათა მიხედვით ნაირგვარ რეფლექსებს გამოავლენს, რომელთა ქრონოლოგიური მიმართებების დადგენისას სპეციალისტთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა.

ნ. ტრუბეცკოი ხუნძურ-ანდიურ ენათა მასალაზე დამყარებით ვარაუდობს, რომ ანდიურ ენათა ერთ წყებაში დადასტურებული ისტორიული შ ხუნძურში გადავიდა წინაველარულ ხ სპირანტში, რომელიც, აკუსტიკურ-არტიკულაციური თვალსაზრისით, ინტენსიურ კორელატს ეთანაბრება¹⁴¹ [ტრუბეცკოი 1987: 252; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962: 41]. მასთან, რიგ შემთხვევაში ხუნძ. ს მიიჩნევა შ ფონემის „კანონზომიერ განვითარებად“, მაგრამ რომელ ფონოლოგიურ პოზიციებში, გარკვეული არ არის [იხ. გუდავა 1964: 148].

შ. მიქაილოვი და ტ. გუდავა არ იზიარებენ ნ. ტრუბეცკოის მიერ მწირ ენობრივ მასალაზე დაყრდნობით წამოყენებულ დებულებას (*შ > ხ) და ორიგინალურ მოსაზრებას გამოთქვამენ: *შ ხ სპირანტად კი არ ტრანსფორმირდა, არამედ ეს უკანასკნელი ხუნძ. ენის ქუთლბის მეტყველებასა და ანდ. ენათა ერთ წყებაში გადავიდა შ სპირანტში [მიქაილოვი 1958: 79; გუდავა 1964: 148-149]. რაც შეეხება შიშინა შ და სისინა ს სპირანტულ სიბილანტთა ფარდობას (შ:ს), აქ საერთო ამოსავლად შ მიიჩნევა, რაც სავსებით გასაზიარებელია.

დიდოურ ენებში გამჟღერების პროცესი შეუქცევადია — ყველა ენაში *შ > ჟ.

ფორმულა, რომელიც შ-ს შესატყვისობის სურათს გვიჩვენებს, ასე გამოიყურება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლლ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.ლიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეშ.
შ	ს (შ)	შ	შ	შ	შ (ჰ)	შ (ჰ)	შ	შ (ხ)	შ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ

¹⁴¹ ამ ენათა სინამდვილეში მისი ინტენსიური კორელატი, რომელიც ნიშანდობლივია ზოგი დაღესტნური (ლაკური, ღარგუული...) ენისთვის [აკიევი 1977: 30], არ შეიმჩნევა.

1. ხუნდ. ჟას (ანწ. ჟამ) ~ ანდ. ჟომო : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ. ჟამა : ჭამ. ჟამა (ჰაქ. ჟაჰა) : ტინდ. ჟამა (საკ. ტინდ. ჟაჰა) (შდრ. ჩენნ. ჟუომა „id“.) ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. უჟი : ხვარშ. უჟა : ბეჟ. ოჟო „ვაჟიშვილი“.¹⁴²

2. ანდ. რომო : ბოთლ.: ლოდ. რომა ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. როჟი : ხვარშ. ლოჟა : ბეჟ. დჰჟე (ჰუნზ. როჟე) „სიტყვა“.

3. ხუნდ. ბოსენ ~ ანდ. ბეშონ : ბოთლ.: ლოდ. ბეშენ : ჭამ. ბეჰან⁶ (< *ბეშან) : ბაგვ. ბუჰუნ⁶ (< *ბუშუნ) : ახვ. ბუშანი ~ საკ. ლიდ. მუჟი : ხვარშ. მუჟა : ბეჟ. მჰჟო („ნის იატაკი“) „ლოგინი“, „ბუდე“.

4. ხუნდ. ბო-ს-იზე (< *ბო-შ-იზე) „აღება“, „ყიდვა“ ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. რი-ჟ-ა : ხვარ. ლე-ზ-ა (< *რე-ჟ-ა) : ბეჟ. დე-ზ-ალ (< *რე-ჟ-ალ, შდრ. ჰუნზ. რე-ჟ-ა „id“.) „თან წაღება“, „აღება“, „ყიდვა“.

5. ანდ. ბუმა : ბოთლ. მიმა : ლოდ.: კარ. ბიმა : ჭამ. ბიჰა (< *ბიმა) : ახვ. ბიშარი „გამარჯვა“ ~ საკ. ლიდ. ბეჟ-ა : ხვარ. ბიჟ-ა : ბეჟ. დიზ-ალ (< *დიჟ-ალ,¹⁴³ შდრ. ჰუნზ. ბიჟ-ა „id“.) „გამარჯვება“.

გ. ყრუ ინტენსიური შიშინა სპირანტი *შხ. სპირანტთა წყების ინტენსიური შიშინა სიბილანტი *შხ შემონახულია უცვლელად ანდიურ ენათა მეტ წილში, ჭამ. და ახვ. ენების გამოკლებით, რომლებშიც, ხუნდურის ანალოგიურად, ზა-ს გვადლებს [ტრუბეცკოი 1987: 257; გუღვა 1964: 144].

რაც შეეხება დილოურ ენებს, *შხ, ინტენსივობის კორელაციის მოშლის გამო, ნეიტრალიზებულია და *ჩ აფრიკატის რეფლექსს ემთხვევა (შდრ. ხუნდ. ბეჩე : ხვარ. მიში „ზბო“...).

*შხ-ს კორესპონდენციის ფორმულა სქემის სახით ამგვარად წარმოგვიდგება:

¹⁴² ქართულში ყურადღებას იქცევს დალესტნური ნასესხობა ვაჟი, რომელიც XII ს.-ში წერილობით დასტურდება [ჩიქოვაია 1987: 9]. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სესხების ხანისათვის ე-, დ- კლასის ექსპონენტები „ვაჟისა“ და „ქალიშვილის“ გამომსახველ ლექსებში ჯერ კიდევ გაიჩნეოდა. თუ ეს ასეა, მაშინ, კლასის ნიშანთა მიხედვით, ამ სახელთა დაპირისპირების მოშლა XII ს.-ის შემდეგდროინდელი უნდა იყოს.

¹⁴³ ზედსართავ სახელში სპორადულად პირველადი ჟ დაჩნდება: ბეჟ. იჟედო „გამარჯვებული“.

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დოდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
შა	სა (შა)	შა	შა	შა	სა	შა	შა	შა	სა	შ	შ	შ	შ

1. ხუნდ. ბა(რ)საანა ~ ანდ.: ლოდ.: ბაგვ.: ბეშაი : ბოთლ. ბეშაუ : ჭამ. ბესაა : ტინდ. ბეშაო : კარ. ბეშე : ახვ. ბესაერი „შეწვა“, „მოხრაკა“ ~ საკ. დოდ. ეშად-ა : ჰინ. რეშ-ა : ხვარშ. იშან-ა „გამოცხობა“.

2. ხუნდ. ბესაანა ~ ანდ. ბეშაი : ლოდ. ჰიშაი : ჭამ. ისა : ტინდ. შაო : ახვ. გოხა ერი „მოქსოვა“ ~ საკ. დოდ. რიშ-ა, რეშ-ა (დიად. ვარ.): ხვარშ. ინშ-ა : ჰუნზ. რეშ-ა „ქსოვა“.

3. ბოთლ.: ლოდ. ბეშაი : ჭამ. ბესაბ : კარ. ბეშაბ ~ საკ. დოდ. რუმწისი : ბეჟ. დონშ (ჰუნზ. ბომერუ) „მსუქანი“.

4. ჭამ. ა^ნსალა („ჩაცმა“) : ტინდ. ა^ნშო : ბაგვ. ე^ნშან „დაიხურა (ჩაიცვა) ქელი“ ~ საკ. დოდ. შე-ტო-ა : ხვარშ.: ჰუნზ. ში-ტო-ა „ჩაცმა“.

2.16.4. მაგარსასისმიერი ლატერალური სპირანტები

ა. ყრუ არაინტენსიური ლატერალური სპირანტი *ლ^ʼ. ძირეული ლ^ʼ ზირითადად უცვლელად არის დაცული ხუნძურსა და ანდიურ ენათა ერთ ნაწილში (ანდ., ლოდ., ჭამ., კარ., ახვ.) [ბოკარევი 1981 : 24; შდრ. გუდავა 1979 : 106].

ხუნძური ენის სამხრულ დიალექტებში *ლ^ʼ ნაირგვარ სახეცვლილებას განიცდის: ლ^ʼ > თ (ანწ.), ლ^ʼ > ჰ, ლჰ, ლ (ანდალ.-ყარახ.), ლ^ʼ > ჰჰ, შ,შა (ჭარ.) [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 68; მიქაილოვი 1974 : 150-156].

ანდიურ ენათა ერთ წყებაში *ლ^ʼ ასე იცვალა: ლ^ʼ > ჰ (ბოთლ.), ლ^ʼ > ლჰ ინტერვოკალურ პოზიციაში, სხვა პოზიციებში ლ^ʼ > ჰ (ბაგვ.) [გუდავა 1964 : 147; ცერცვაძე 1965 : 44-45].

დილოურ ენებში *ლ'-ს დელატივაციის შედეგად სხვადასხვა რეფლექსები მივიღეთ: *ლ' > ლ > რ¹⁴⁴ (საკ. დიდ., ჰინ.), *ლ' > ლ (ხვარ.), *ლ' > ჰ (ანლაუტი), *ლ' > ლ (ინტეროკალური პოზიცია) (ბეჟ.).¹⁴⁵

ირკვევა, რომ ფშვინვიერ აფრიკატულ ლატერალ *ლ'-ს დიდ. ენებში კანონზომიერად და რეგულარულად ლ' შეესატყვისება, ხოლო ამოსავალ სპირანტ ლ'-ს — ზემოწარმდგენილი რეფლექსები. აქედან გამომდინარეობს, რომ *ლ' > ლ' ოდენ სუნძურ-ანდიურ ენათათვის დამახასიათებელი მოვლენაა. იგი ქრონოლოგიურად ამ ენათაგან დილოური ენების გამოყოფის შემდეგდროინდელი პროცესია [შლრ. გულავა 1979 : 111].

*ლ'-ს შესატყვისობის ფორმულა ასეთია:

*	სუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ლ'	ლ' (ო, ჰ, ლჰ, ლ, ჰღ, შ, ში)	ლ'	ჰ	ლ'	ლ'	ლ'	ლ' (ჰ, ლჰ)	ლ'	ლ'	ლ(რ)	ლ(რ)	ლ	ჰ (ლ)

1. სუნძ. ლ'უნა ~ ტინდ. ბი-ლ'ო : კარ. ბი-ლ'ე : ბაგვ. ბილჰი : ახვ. ბილ'ერი „დალო“, „დაღა“ ~ საკ. დიდ. ე-რჟ-ა (< *გე-რჟ-ა) : ჰინ. გო-რ-ა : ხვარ. გი-ლ-ა (ინხ. გუ-ლ-ა) : ბეჟ. გუ-ლ-ალ „დაღება“, „დაღმა“.¹⁴⁶

2. ანდ.: ლოდ. ლ'უდი : ბოთლ. ჰუდი : ჭამ. ლ'უნნი : ტინდ. ლ'უდი (ანდ. ლ'უდე) : ბაგვ. ლ'ულა (თლონდ. ჰურ) : ახვ. ლ'ულა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. რედუ (< *ლედუ) : ხვარ. ლიდა (ინხ. ლილო) : ბეჟ. ჰუნლო (ბეჟ. მეტყვ.), ჰულო (ტლად.) „შეშა“.

¹⁴⁴ შეიძლება ლ ზოგ მაგალითში („ფრთა“) არც გადავიდეს რ-ში.
¹⁴⁵ ლ' → ლჰ ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო დიდ. ენებისთვისაც [მიქაილოვი 1958 : 85; ლომთაძე 1998 : 136].
¹⁴⁶ ტ. გულავას შეცდომით მოჰყავს სხვა ფუძის შემცველი ზმნები: საკ. დიდ. ქურა, ხვარ. ქულა „ტყორცნა“ [გულავა 1979 : 106; იხ. არდოტელი 1999 : 84].

3. ანდ. ლ'ირუ : ლოდ. ლ'ერუ : ჭამ. ლ'ინე : ტინდ. ლ'ირუ : კარ.: ახვ. ლ'ირო : ბაგვ. ჰილუ ~ საკ. დიდ. ლელა : ჰინ. ლაბა : ხვარ. ლილ (ინხ. ლილუ) : ბეჟ. ჰაბო (ჰუნზ. ჰაბუ) „ფრთა“.

4. ანდ. ლ'ოლ : ჭამ. ლ'ალ : ტინდ.: კარ.: ახვ. ლ'ალი : ბაგვ. ჰალ „ნალი“ ~ საკ. დიდ. რორი (< *ლოლი) : ჰინ. რორე (< *ლოლე) : ხვარ. ლოლო : ბეჟ. ჰალე (ჰუნზ. ჰოლე) „ტერფი“.

ბ. ყრუ ინტენსიური ლატერალური სპირანტი *ლბ. ამოსავალი ლბ ანდიურ ენებში უცვლელად არის შემონახული, ხოლო დიდურ ენებში, ინტენსივობის კორელაციის ელიმინაციის შემდეგ, ნეიტრალური ლ'-ს სახით დასტურდება [გუდავა 1964 : 147; 1979 : 93].

ხუნდ. ენის ჭარულ დიალექტში *ლბ-ს ამგვარი ცვლილებები მოუღის: *ლბ > ჰმჰ, ჰმ, შ.

*ლბ-ს შესატყვისობის ფორმულა ამგვარად წარმოგვიდგება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ლბ	ლბ (ჰმჰმ, ჰმ, შ)	ლბ	ლბ	ლბ	ლბ	ლბ	ლბ	ლბ	ლბ	ლბ	ლბ	ლბ	ლბ

1. ხუნდ. რე-ლბ-ინე ~ ანდ. აბ-ლბ-ინ (< *ბა-ლბ-ინ) : ბოთლ. ბა-ლბ-ინა „დამსგავსება“ : ტინდ.: ბაგვ. ბა-ლბუმ : ჭამ. ბა-ლბუმბ : ახვ. ე^ნ-ლბელა „მსგავსი“ : კარ. ბა-ლბენ : „დამსგავსა“ ~ საკ. დიდ. ბი-ლ'-ა : ხვარშ. ბა-ლ'-ა : ბეჟ. ე^ნ-ლ'-ალ „დამსგავსება“.

2. ხუნდ. ლბი- ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ. ლბე- : ტინდ. ელბი- : ბაგვ. ლბენ- : კარ.: ახვ. ლბო- ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ლ'უ („ვინ“) : ხვარშ. ლ'უ („ვინ“) : ბეჟ. ლ'ო („ვინ“ ნაცვალსახელის ერგ. და „ირიბ ბრუნვათა“ ფუძე).

3. ხუნდ. ლბინ ~ ანდ.: ტინდ. ლბენ : ბოთლ. ლბენ(ი) : ლოდ.: კარ.: ახვ. ლბენი : ჭამ. ლბინ : ბაგვ. ლბენ ~ საკ. დიდ. ლ'ი : ჰინ. ლ'ე : ხვარშ. ლ'ან (ინხ. ლ'ონ) : ბეჟ. ლ'ი (ჰუნზ. ლ'ენ) „წყალი“.

4. ხუნძ. -(ა)ლბ ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ.: ბავვ.: კარ.: ახვ. ლბ „ერგატივის ნიშანი“ ~ ჰინ. -ლ'ო : ხვარშ. -ლ'ი : ბეჟ. -ლ'უ „ე. წ. ჩანართი ელემენტი (resp. ფუძის საწარმოებელი აფიქსი) სახელებში“.¹⁴⁷

2.16.5. წინაველარული *ხ'. სპირანტი ხ', როგორც ცნობილია, ძირითადად ხუნძურსა (მეტწილად) და ანდიურ (იმვითადა) ენებში დასტურდება და აკუსტიკურ-არტიკულაციურად მაგარი ყრუ კორელატის (ხგ) ტოლფარდია [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 : 41].

სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, ამოსავალი ხ'-ს პოსტულირებისას ერთმანეთისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავებული ინტერპრეტაციები გვაქვს: ერთნი ხ'-ს ფუძეენაში აღაღვენენ [მიქაილოვი 1958 : 79-81; ბოკარევი 1961 : 57-68; გულავა 1964 : 148-150; ცერცვაძე 1965 : 90; 1974 : 136; თალიბოვი 1980 : 322...], სხვანი მის თავდაპირველადობას უარყოფენ და უპირატესად შ-ს რეფლექსად მიიჩნევენ [ტრუბეტკო 1987 : 252; გიგინეიშვილი 1977 : 120; ლომთაძე 1996 : 23...].

უნდა აღინიშნოს, რომ ხუნძურში *შ > ხ' გადასვლის მართებულობის ეჭვქვეშ დაყენება გამო-წვეულია შ-ს ორგვარი რეფლექსაციით (ანდ. *შ : ხუნწ. ს,),¹⁴⁸ რომელიც ფონოლოგიურად შეუ-პირობებელია [გულავა 1964 : 148].

ჩვენი აზრით, ხუნძ. ხ' : ანდ. შ ფონემათფარდობაში ამოსავალი ხ' უნდა იყოს.¹⁴⁹ თუ დავუშ-ვებდით შ > ხ' ბეგრატცვლილებას, მაშინ უნდა დაგვედგინა ის კომბინატორული ფაქტორები, რომ-ლებიც აპირობებდნენ ამ პროცესს. ეს კი ჭერ ხერხდება, ვინაიდან -ს დისტრიბუცია თავისუფალია და რაიმე ფონოლოგიური პოზიციით მისი შეზღუდვა არ შეინიშნება. პალატალიზაციის პროცესი (*ხ' > შ), რომელიც გარდამავალ რგოლად ანწუსური დიალექტის ღვედის მეტყველებაში თავჩე-ნილ პალატალიზებულ -ს გულისხმობს, ბუნებრივი ჩანს ხუნძურისთვისაც [მიქაილოვი 1958 : 79-80] და ანდიური ენებისთვისაც [გულავა 1964 : 150].¹⁵⁰

¹⁴⁷ იხ. გულავა 1964 : 148; იმნაიშვილი 1963 : 143-144.
¹⁴⁸ ლაბიალურ ბეგრათა წინ ანდიურ ენებშიც მეტ-ნაკლებად განსხვავებული ვითარებაა [გულავა 1964 : 150].
¹⁴⁹ ხ' რეკონსტრუირდება არა მხოლოდ ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ერთობისათვის, არამედ ლაკურ-დარგუული და ლუზიური ფუძეენისთვისაც [თალიბოვი 1980 : 322-323; აკიევი 1977 : 112-114].
¹⁵⁰ ანდიური ბეგრატცვლილება ასასიათებს ლაკურ-დარგუულსაც [აკიევი 1977 : 112].

თუ ხუნძურში ლუბლუტურ ფორმათა არსებობას გამოვრიცხავთ, მაშინ აუცილებელი გარღვევა-ლობით არქიფონემად უნდა დაუშვათ წინაველარული წ, რომელსაც ღიდ. ენებში ეკვივალენტად ჟ (< შ < წ) ექნება. საერთო ამოსავლად ნავარაუდებ წ-ს, რომელიც თავს იჩენს ხუნძურსა და ზოგ ანდიურ (ბოთლ., კარ.) ენაში, ღიდოურ ენებში *შ-ს რეფლექსაციისაგან რამდენადმე განსხვავებულ ვითარებას გვიჩვენებს — ზოგ ენაში ხშირად დასტურდება შ > ჟ. ამგვარ პროცესს სისტემური ხა-სიათი არ აქვს. რაც შეეხება მტკიცებას, რომ „ამოსავალ არამაგარ სპირანტთა გამჟღერების პროცე-სი ღიდოურ ენებში წინ უსწრებდა ხუნძურ-ანდიური ერთობის დაშლას“ [გიგინეიშვილი 1977 : 120], რელატიური ქრონოლოგიის მიხედვით, მართებულია და კარგად ცნობილიც [იხ. გუდავა 1964 : 148-149; 1979 : 208]. კორექტირება სჭირდება მხოლოდ ღებულებას იმის შესახებ, რომ ამოსავალ შ და წ თანხმოვანთა თანხვედრის შემდეგ მათი რეფლექსების გარჩევა შეუძლებელია [გუდავა 1979 : 95]. ამოსავალ შ-ს ღიდ. ენებში რეგულარულად ჟ შეესატყვისება, ხოლო *წ-ს — შ, ჟ.¹⁵¹

ამრიგად, წ-ს შესატყვისობის ფორმულა ამგვარ სახეს მიიღებს:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ღიდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. ღიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
წ	(შ)	შ	შ (ხ)	შ (ჩ)	ჰ (შ)	ჰ (შ)	ჰ (ხ)	წ-, შ წ	შ	შ (ჟ)	შ (ჟ)	შ (ჟ)	შ (ჟ, ხ)

1. ხუნძ. როწ ~ ანდ. რეშა : ბოთლ.: ღოდ.: ახვ. რეშა : ჭამ. ჟ ოჰა : ტინ. როჰა : კარ. როშა „ხე“ ~ საკ. ღიდ. აჟუ : ჰინ. აჟე („ხე“) : ხვარშ. აჟან „ბუჩქი“.

2. ხუნძ. წონ (ანწ. შონ) ~ ანდ. შენ : ბოთლ. წუნი : ღოდ. შუნი : ჭამ. ჰუწ⁵ (ჰიჰ. ჰუნი) : ტინდ.: ჰუმურ : ბაგვ. ჰუწ⁵დი : კარ. წუწ⁵დი ~ საკ. ღიდ.: ჰინ. ეჟი : ხვარშ. იჟა : ბეჟ. იზო (< ტლად. იჟო, შდრ. ჰუნზ. იწ⁵ჟუ „id“.) „თესლი“.

¹⁵¹ ე. ლომთაძე ხუნძ. წ-ს შესატყვისად ღიდ. ენებში ქ-ს მიიჩნევს [ლომთაძე 1962 : 290], რაც ფაქტობრივ შესატყვისობა კი არ არის, არამედ წ-ს ტრანსლიტერაციას წარმოადგენს (ხუნძ. ტეწ — ღიდ. ტექ „წიგნი...“) და გვიანდელი მოვლენაა. რაც შეეხება წ-ს შემცველ ზოგ სხვა სახელს („გველი“, „რძე“, „ხეღვა“...), ისინი სხვადასხვა წარმომავლობის მეორეულ წ-ს გვიჩვენებენ [ცერცვაძე 1948 : 143; 1953 : 300].

3. ხუნძ. წაგ ~ ანდ. სოგი (ღაღ. წაგი) : ბოთლ. წაგი : ლოდ. ჩაგი : ჭამ. ჩალი : ბაგვ. სად : კარ. წაგე : ახვ. შაგი ~ საკ. დიდ. შაგ : ჰინ.: ხვარშ. შოგ : ბეჟ. შაგ „ქვაბი“.¹⁵²

4. ხუნძ. წილ ~ ანდ. ჩილ¹⁵³ : ბოთლ.: ლოდ.: ახვ. შილი : ჭამ. ში : კარ. შილა ~ საკ. დიდ. ჟენ-ტუ „კურკლი“.

დიდოურ ენათა ერთი რიგის მაგალითებში შ (< წ) გამჟღერების ტენდენციას არ ამჟღავნებს:

1. ხუნძ. სობ (< *წობ?) ~ ანდ. შუბ : ბოთლ. წ უმუ .: ლოდ. შუბუ : ჭამ.: ბაგვ. ჰობ : ტინდ. ჰობა : კარ. წობო : ახვ. შობე ~ საკ. დიდ.: ხვარშ. შუდ : ჰინ. სუდ (< *შუდ) : ბეჟ. შუნნ (ჰუნზ. შიმა) „საფლავი“.

2. ხუნძ. ბოწანა ~ ანდ. ბუშიდუ („შელება“) : ბოთლ.: ლოდ. ბუშა : ბაგვ. ბიშა : კარ. ბუწუ „შემოგლის“, „შელება“ ~ ბეჟ. თუშელ-ა „შელება“.¹⁵⁴

შეინიშნება აგრეთვე თითო-ორი მაგალითი, რომლებშიც, სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური პროცესის ჩარევის გამო, შესატყვისობა ირღვევა, მაგ.: ხუნძ. წიბილ (ანწ. შიბილ) ~ ანდ. ისიბ : ბოთლ.: ჭამ.: ბაგვ. ესებ : კარ. ესებო : ახვ. ეშე „გვერდი“ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ჟიბრა : ხვარ. ჟებლა : ბეჟ. შებლო (ჰუნზ. შებლა) „ნეკნი“...

2.16.6. უკანაველარული სპირანტები

ა. მჟღერი სპირანტი *ღ. ამოსავალი ღ, როგორც ცნობილია, ხუნძურ-ანდიურ ენებში ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი [გუდავა 1964 : 145]. დიდოურ ენებშიც, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთი წყების მაგალითებში („კული“ და მისთ.) შესატყვისობის დარღვევას, *ღ, ფარინგალიზებულ ღ'-სთან ერთად, ბერათიგივეობას გვიჩვენებს [შდრ. ლომთაძე 1998 : 141-144]. საკ. დიდ. ენის ასახურ კილოკავში ღ > ჭ, ჟ [იმნაიშვილი 1963 : 20]. სქემატურად:

¹⁵² ტ. გუდავას შენიშვნა ამ ლექსემის ხუნზ. ჩოდენ („თუჯი“, „ქვაბი“) ოდენობასთან კავშირის იხ. [ლომთაძე 1962 : 289] უქონლობის შესახებ გასაზიარებელია, თუმცა დიდოურ ენებში მისი ნასესხობა არადაამაჯერებელი. გარდა თანხმოვნებისა (წ : შ, გ : ვ), იგი კანონზომიერ შესატყვისობას ხმოვნებშიც გვიჩვენებს [შდრ. გუდავა 1979 : 68-69].

¹⁵³ ხანდახან ჩ დიდოურ ენებშიც დანდება: ხუნძ. როწენ (შდრ. რაჭა „კული“) ~ ანდ. რომან ~ საკ. დიდ. როწ : ბეჟ. რწწ „საბელი“.

¹⁵⁴ ამგვარსვე სახეცვლილებას განიცდის ნასესხებად მიჩნეული [გუდავა 1979 : 68] სახელი ხუნძ. აგ ~ საკ. დიდ. შაგ, შოგ „ქვაბი“.

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავგ.	კარ.	ახვ.	საკ.ლიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ ზ'	ზ ზ'	ზ ზ'	ზ

1. ხუნდ. მალ- (შდრ. მალა-ტა „საკუდური“, ზედმიწვ. „კუდქვეშა“) ~ ანდ. მილ- : ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ბავგ.: ტინდ.: კარ. მილა : ახვ. მალა-ტიი („ჩვარი“) ~ საკ. ლიდ. მაჰჰი (<მახ'ი < *მალი) : ჰინ. მიჰი (< *მიჰჰი < *მილი)¹⁵⁵ : ხვარშ. მიჰი (< *მიჰჰი < * მიწლი) : ბეჟ. მილ „კუდი“, „ლუმა“.

2. ხუნდ. ლელო ~ ანდ. ლანნი (< * ლანდი) : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ლანდი : ჭამ. ლან : ბავგ. ლანდე : კარ. ლანდე : ახვ. ლა(ნ)დი ~ საკ. ლიდ. ლ'ჟადი : ჰინ. ლ'ჟადე : ხვარშ. ლადა (ინხ. ლ'ად) : ბეჟ. ლანდე (ჰუნზ. ლადე) „ყვავი“.

3. ხუნდ. ლუნი ~ ბოთლ.: ლოდ. ლუნი : ჭამ. ლუ^ნ : ტინდ.: ახვ. ლობა ~ საკ. ლიდ. ლ'ონ : ბეჟ. ლემე (ჰუნზ. ლემე, ლობეჲ) „ზნა“, „ზვინი“, „ბულული“, „გროვა“.

4. ხუნდ. ლ'ჟალა ~ ჭამ. ლ'ჟა^ნ-ცა : კარ. ლ'ჟალა : ახვ. ლოლი ~ საკ. ლიდ. ლუნი : ჰინ. ლ'ჟინუ : ხვარშ. ლუნე : ბეჟ. ლანე (ჰუნზ. ლელ) „ურქო ირემი“, „ურქო თხა“.

5. ანდ.: ბოთლ.: ლოდ. რელილ : ჭამ. დელილ : ბავგ.: კარ.: ახვ. რელელ ~ საკ. ლიდ ცოლ' : ჰინ. ოლ . ხვარშ. ცელ,¹⁵⁶ ლიჰილ (ინხ. ლეჰელ <*ლელელ) : ბეჟ. დილლა (ჰუნზ. რანლა) „ბარძაყი“, „შორისი“.

6. ხუნდ. მულ ~ ანდ.: ბოთლ.: კარ. მილულ : ბავგ. მილულ ~ ბეჟ. მალო (ჰუნზ. მელუ) „ზურგი“, „ტანი“.

¹⁵⁵ ე. ლომთაძე საკვებით სწორად ლატენტურ საფეხურად ჰჰ-ს ვარაუდობს [ლომთაძე 1998 : 144; შდრ. გუდავა 1979 : 89], თუმცა ხვარშ. ლიჰილ < *რილილ („ბარძაყი“) სახელზე მსჯელობისას აცხადებს: „უცვლელობა, უმთავრესად, ლ-ს ენება, ცვალებადობა კი — ლ'-ს“ [ლომთაძე 1998 : 60]. მაშინ ლოგიკურად დაისმის კითხვა: საკ. ლიდ. ლ'ჟადი („ყვავი“) ბგერათიფიკაციით არის წარმოდგენილი, ხოლო ლ'ჟად („მადლი“) სახელის ფარინგალიზებული ლ' (< *ზ). ამგვარ შემთხვევაში როგორ უნდა მიესადაგოს სხვადასხვა წარმომავლობის ფარინგალიზებული ლ' ავტორის ზემოწარმოდგენილ ლებულებას? ეს არათანამიმდევრულობა ამოსავალში ფარინგალიზებულ თანხმოვანთა დამკვლევას უკავშირდება, რაც ნაკლებად სარწმუნოა.

¹⁵⁶ ხვარშ. ცელ, საფიქრებელია, საკ. ლიდ. ენისაგან იყოს ნასესხები. ხმოვანთა ურთიერთმიმართების (ო:ე) საკითხი საძიებელია.

ბ. ყრუ არაინტენსიური სპირანტი *ხ. ისტორიული ხ, რომელიც ხუნძ.-ში ჰ-დ იცვალა, ანდიურ ენათა ერთ წყებაში (ანდ., ბოთლ., ლოდ., ჭამ., ახვ.) ხ შემოგვენასა უცვლელად, ხოლო მეორე წყებაში შემდეგნაირად მოდიფიცირდა: ხ > ჰ (ტინდ., ბავგ., კარ.) [გუდავა 1964 : 146].

ამოსავალ ხ-ს რეფლექსად ბეჟ. ენის ორსავე დიალექტში ჰ დაწდება, რომელსაც წყვილბაგისმიერი ე-ს წინ რელექცია მოუღის [ლომთაძე 1963 : 21]. დილოურ ენებში სპონტანური ფონეტიკური პროცესის გრადაცია ასე წარმოიდგინება: *ხ > ლ > ჰ. ტ. გუდავას მოსაზრებით, ბეჟ.-ში *ხ > ჰ, მაშინ საერთო-დილოურში *ხ-ს შესატყვისად ორი ფონემა (ლ, ჰ) უნდა გვექნოდა, რაც ნაკლებსავარაუდოა. უფრო სარწმუნო ჩანს, საერთო-დილოური ლ > ბეჟ. ჰ (შდრ. საკ. ბეჟ. $\text{ქ}^{\text{ონ}}\text{ლ} > \text{ჰუნზ. ქ}^{\text{ონ}}\text{ლ} \text{ „ქერი“ ...}$).

*ხ-ს ბგერათშესატყვისობის ფორმულა ამგვარია:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავგ.	კარ.	ახვ.	საკ.	დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ხ	ჰ	ხ	ხ	ხ	ხ	ხ (ჰ)	ხ (ჰ)	ხ, ჰ	ხ	ლ, ¹⁵⁷	ლ' (ლ)	ლ, ლ'	ლ, ლ' (ჰ)	ჰ

1. ხუნძ. ჰქე ~ ანდ. ხოდ : ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ.: კარ. ხქად : ბავგ. ხქად (თლის.), ჰქად (კვან.) : ახვ. ხქე ~ საკ. დიდ. ლ'ქად : ჰინ.: ხვარშ. ლ'ქე : ბეჟ. ქო (< *ჰქო < *ლქო) „ძაღლი“.

2. ხუნძ. ჰობო ~ ანდ. იხობ : ბოთლ. ხქაბე : ლოდ.: ტინდ.: ახვ. ხქაბა : ჭამ. ხქაბ : ბავგ. ხქაბ (თლის.), ჰქაბ (კვან.) : კარ. ხაბუ (ტოქიტ. ჰობუ) ~ საკ. დიდ. ქაღ'ურ : ჰინ. ლ'ემერ : ხვარშ. ლაბალ (ინხ. ლ'ობოლ) : ბეჟ. ჰაბორ (ჰუნზ. ჰობურ) „წისქვილი“.

3. ხუნძ. რაჰ-ანა ~ ანდ. არ-ხ-ონ : ბოთლ. ხქ-აბ-ლე : ლოდ. ხქ-აბ-ი : ჭამ. ახან⁶ : ტინდ. ქ-ხ(ქ)ონ⁶ (ტოქიტ. რო-ჰ-ან⁶) : ბავგ. რუნ⁶-ჰ-ა : კარ. რუნ-ჰ-ან⁶ (ანჩ. ან-ხა) : ახვ. ა-ხ-არი „გაალო“, „გახსნა“ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. რა-ღ-ა : ხვარშ. დან⁶-ღ-ა : ბეჟ. დუნ⁶-ჰ-ალ „გაღება“.

¹⁵⁷ საკ. დიდ. ენის ნუტრასულ კილოკავში ჰ-ში გადაღის როგორც პირველადი ლ, ისე მეორეული ლ (< *ხ), რაც ნიშნავს: ლ > ჰ ქრონოლოგიურად შემდეგროინდელი პროცესია.

4. ხუნდ. როჰელ ~ ანდ. ოხოლორო : ტინდ. რახაჩო „განთიადი“, „ლილა“ : ახვ. ხადა ~ საკ. დიდ. ღ'უდე : ჰინ. ღ'უდე : ხვარშ. ღ'უადე : ბეჟ. ულო (< *ჰ'ულო) (ჰუნზ. უნდ < *ჰ'უნდ) „ხვალ“.

5. ანდ. *ხორო- ~ საკ. დიდ. ღ'ურო : ჰინ. ღ'უერო : ხვარშ. ღ'ულო : ბეჟ. ურა (< *ჰ'ურა, შდრ. ჰუნზ. ჰორა) „ნახირი“, „ძროხა“.

ყურადღებას იქცევს რამდენიმე მაგალითი (1. „ამოლება“, „წართმევა“; 2. „ქვა“; 3. „მოკვდომა“), რომლებიც ერთგვარად ამოვარდნილია ამ შესატყვისობის ფორმულიდან [გუდავა 1979 : 101-102; შდრ. ლომთაძე 1998 : 142-144].

ზემოსენებულ სახელებს, ე. ლომთაძის მართებული მოსაზრებით, სხვადასხვა ამოსავალი ფონემა მოეპოვებათ. კერძოდ, ხუნდ. ბა-ვ-ი-ზე (ჰიდ. ბა-ხ-უ) ~ საკ. დიდ. ბო-ღ-ა („წართმევა“, „ამოლება“) ფორმათათვის ამოსავალი არის ჯა:

ჯა → ხ → ღ → ჰ,¹⁵⁸ ხოლო ხუნდ. ხ'ე-ეზე ~ საკ. დიდ. ე-ხ'ე-ა

↙
ღ

(„მოკვდომა“) ფონემათფარდობისათვის კი — ჯ, რომელიც ახვანურმა დაიცვა: ახვ. ბუჭ'არა (ცეჰ. ბუნარა) „მოკვდა“. როგორც ცნობილია, ამოსავალი ჯ > ხ > ჰ (ხუნდ.), ჯ > ხ > ჰ (ანდ.), ე. ი. მოხდა პირველად *ხ და მეორეულ ხ (< *ჯ) ფონემათა დამთხვევა [გუდავა 1964 : 97, 140], რითაც არის შეპირობებული შემდგომი ცვლილებები და რეფლექსთა ერთგვაროვნობა, მაგ., „ცაცხვის“ გამომსატველი სახელის ჯ (ხუნდ. ჰად ~ ანდ. ხო : ლოდ. ხარი : ახვ. ჯა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ლოდ. ხვარ. ლოდა : ბეჟ. ჰად) ამოსავალი ხ-ს ანალოგიურად ტრანსფორმირდება, რაც ეჭვიმუტანელს ხდის ტ. გუდავას დებულებას მათი ისტორიული ურთიერთანხვედნის შესახებ, მაგრამ უგულებელყოფს დასკვნას, რომ ხუნდურში *ჯ > ხ > ჰ არ მომხდარა [შდრ. გუდავა 1964 : 140].¹⁵⁹

¹⁵⁸ ხუნდ. ჯა ~ ხ-ანდ. ხ ბეერთშესატყვისობისას ანდ. ენებში უ სონანტის წინ ჯა > ხა > ხ არ ხდება, მაგრამ სხვა ფონოლოგიურ პოზიციაში, ეს, როგორც ჩანს, დასაშვებია.

¹⁵⁹ ასევეა „არყის ხე“ : ხუნდ. მახჰ||მაჰ ~ ანდ. ბეხუ : ახვ. ბეჯოლი რუმა (ზედმიწ. „არყის ხე“) ~ საკ. დიდ. მედ (< *მელი) : ჰუნზ. მიჰე. საკ. დიდურში ხ > ღ პროცესი ნასესხები მასალითაც მტკიცდება: ღამუთ (< ხამუთ) „ხამუთი“.

მართალია, ე. ლომთაძე ხუნძ. ხ ~ ს.-ანდ. ხ იდენტურ შესატყვისობას უწოდებს [ლომთაძე 1998 : 144], მაგრამ ორივე ენის ხ-სთვის საერთო ამოსავალს ვე წარმოადგენს. ამდენად, იგი („მოკვლეობა“) ვერ გამოდგება საანალიზო შესატყვისობის საილუსტრაციო მაგალითად.

რაც შეეხება ხუნძ. ვირუ ~ საკ. დიდ. ღ'ულ („ქვა“) ფორმათა შეპირისპირებას, აქ ხუნძ. ვირუ შეიძლება ნახურ ენათაგან იყოს ნასესხები (შდრ. ჩეჩნ. ვერა, ინგუშ. ვაერა, ბაცბ. ვერ „id“.), თუ, რა თქმა უნდა, ეს სახელი გენეზისურად სხვა წარმომავლობისა არ არის [იხ. მარი 1917 : 309; თაყაიშვილი 1966 : 249-250].

გ. ყრუ ინტენსიური სპირანტი *ხა. ზირეული ხა ხუნძურ-ანდიურ ენებში ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი, ხოლო დიდოურ ენებში ნეიტრალური ხ-ს სახით [გუდავა 1964 : 146-147; 1979 : 90-91]. საკ. დიდ. ენის ზოგ მაგალითში *ხ, უკან გადაწევის შედეგად, ჰჰ-ს გვაძლევს, რომელიც შუა რგოლად ფარინგალიზებულ ხ'-ს გულისხმობს: ხ > ხ' > ჰჰ [იმნაიშვილი 1963 : 20 შდრ. ლომთაძე 1963 : 36].

შესატყვისობის ფორმულა, რომლის საფუძველზედაც ხდება ხა-ს რეკონსტრუირება, ასე გამოიხატება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხ', ჰჰ	ხ	ხ	ხ

1. ხუნძ. იხა („ნაკადი“) ~ ბოთლ.: ლოდ. იხა ი : ახვ. ქა ა ~ საკ. დიდ. ეხ'უ, ეიჰუ (დიდლ. ვარ.) : ჰინ. ეიხუ : ხვარშ. ეჰ'უ (ინხ. ეჰ'უ) : ბეჟ. ეჰ'ო¹⁶⁰ „ნაკადული“, „მდინარე“.

2. ხუნძ. ხა-უნა ~ ბოთლ. ხა-უ-დე : ჭამ. ხე-დ : ტინდ. ხა-ჟ-ო „დალია“ ~ საკ. დიდ. ხ'ალ'ჟ-ა, ჰჰალ'ჟ-ა (დიდლ. ვარ.) : ხვარშ. ხილ'-ა : ბეჟ. ხულ'-ალ „სმა“, „ხვრეპა“.

¹⁶⁰ იხ. ბურჭულაძე 1991 : 25.

3. ხუნდ. ხაღათ-აბ ~ ანდ. ბე-ხაულ-ა : ბოთლ.: ღოდ. ბე-ხაილ-ა : ჭამ. ბე-ხაილ-აბ : ტინდ. ბე-ხაღ-აბ : ბაგვ.: კარ. ბე-ხაელ-აბ : ახვ. ბე-ხაა-დო-ბე ~ საკ. ღიდ. ბე-ხორა : ჰინ. ოხორუ : ხვარშ. ეხოლა : ბეჟ. დიხალო „გრძელი“.

4. ხუნდ. ხინკ¹⁶¹ ~ ჭამ. ხი⁶ჭ : კარ. ხინკად : ახვ. ხი⁶კა ~ საკ. ღიდ. ხ'აკო, ჰაკო (ღიალ. ვარ.) : ჰინ. ხაკო : ხვარშ. ხიკო : ბეჟ. ხოკა „ხინკალი“.

5. ხუნდ. ხაუტანა ~ ანდ.: ბოთლ. ბე-ხაუ : ღოდ. ბუ-ხაი⁶ : ჭამ. ბე-ხაუ⁶ : ტინდ. ბუ-ხაო : ბაგვ.: კარ. ბუ-ხაუ : ახვ. ბი-ხაორი „ღარჩა“ ~ საკ. ღიდ. ლ'ე-ხე¹⁶² : ხვარშ. ლ'უ-ხ-ა : ბეჟ. ჰილ'-ხ-ალ (< *ლ'ი-ხ-ალ) „ღარჩენა“.

6. ხუნდ. ხერ (შდრ. ოხჯერ <*ოც+ხერ ზედმიწ. „ხარი“ + „ბალახი“ — „კიტრი“)¹⁶³ ~ ანდ. ბოხა ~ საკ. ღიდ. ბის : ჰინ. ბეს : ხვარ. ბას (ინხ. ბონ) : ბეჟ. ბონ (ჰუნზ. ბეს) „ბალახი“.

2.16.7. ფარინგალური სპირანტების საკითხი

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ფარინგალური სპირანტები (ჟ, ჰჷ) საკვლევ ენებში გვიან არიან ჩამოყალიბებული და წარმოშობით სხვადასხვა წყაროდან მომდინარეობენ [მიქაილოვი 1958 : 152; გუღავა 1964 : 153-156; გიგინეიშვილი 1977 : 116...].

მჟღერი ფარინგალური სპირანტი ჟ მეტწილად ხუნძურში შეინიშნება და მისი დისტრიბუცია უმთავრესად ანლაუტით შემოიფარგლება, თუმცა თითო-ორი სიტყვაში ინლაუტსა და აუსლაუტშიც იჩენს თავს. მასთან, ჟ-ს შემცველი სახელებიდან ბევრი არაბულიდან არის ნასესხები, მაგ.: ჟადათ „წეს-ჩვეულება“, საჟათ „საათი“, ჟამალ „ხასიათი“, ვაბაჟ „ქოლურა“ [ცერცვაძე 1965 : 65-66].

ხუნდ. ჟ, რომელიც გენეზისურად ყ-ს არ უკავშირდება, ანდ. ენებში წარმოდგენილია შემდეგი რეფლექსებით: ა) ჰ : ხუნზ. ჟატ ~ ანდ. ჰატი „ცომი“, ხუნდ. მეჟერ ~ ანდ. მაჰარ „ცხვირი“,

¹⁶¹ ტ. გუღავას მასხვილონიკური მოსაზრებით, ქართ. ხინკალი შეთვისებული უნდა იყოს ხუნძურისაგან მრავლობითი რიცხვის ფორმით, შდრ. ხუნდ. ხინკ-ალ „ხინკლები“ [გუღავა 1954 : 703].

¹⁶² საკ. ღიდ. ხეც-ა ფორმობრივად და სემანტიკურად („ლატოვება“, „გაშვება“ და არა „ღარჩენა“) არ უკავშირდება ხუნდ.-ანდ. ენათა სათანადო ზმნას — იგი სხვა ფუძის მქონე ჩანს [შდრ. გუღავა 1979 : 90].

¹⁶³ თუ ეს დაკავშირება [იხ. გუღავა 1964 : 73] სწორია, მაშინ ანალოგიურ მოვლენას უნდა ჰქონდეს ადგილი სხვა ასლომონათესავე ენებშიც, მაგ.: ჭამ. ოხცელ (<*ოცხელ), საკ. ღიდ. ოხცერ (< ასახ. ოხცერ <*ოცხერ, შდრ. ხვარშ. ოცხერ) „კიტრი“, ზედმიწ. „ხარბალახი“.

„მთა“; ბ) ც : ხუნძ. ჭაზო ~ ანდჷ ანზი „თოვლი“, ხუნძ.ჟ ცჷ ჭაღ ~ ანდჟ ცჷჷ ალ „ბიძაშვილი“
ლა
მისთ.

რაც შეეხება დილოურ ენებს, ჭ ანლაუტში წესისამებრ უკვალოდ იკარგვის და ხანდახან მის ადგილას მაგარი შემართვა გვაქვს, მაგ.: საკ. დიდ. ცაყლუ (< ხუნძ. ჭაყლუ) „ჭკუა-გონება“, ბეჟ. ცაღათ (< ხუნძ. ჭაღათ)¹⁶⁴ „წეს-ჩვეულება“ და მისთ.

გარდა ზემოთქმულისა, ჭ მიღებულია არაინტენსიური ყ'-ს სპონტანური ცვლილებით (ღ < *ყ') [გუდავა 1958 : 261, 265]. გავრცელებულია აგრეთვე თვალსაზრისი ჭ-ს ე. წ. ფარინგალიზებული („გლოტიზებული“) ხმოვნებისაგან წარმომავლობის შესახებ, რომლებიც ფუძეენაში გვქონდა [მიქაილოვი 1958 : 90-91]. შ. მიქაილოვი განიხილავს ლ. ჟირკოვის არსებითად სწორ დებულებას ფარინგალიზებულ ხმოვანთა გენეზისის შესახებ და ასკვნის: „დადესტნის მთის ენებში უვეულარული ჭ არის მათში ოდითგანვე არსებული „გლოტიზებული“ ხმოვნების¹⁶⁵ განვითარების შედეგი“ [მიქაილოვი 1958 : 91]. ამავე აზრს ადგას ბ. გიგინეიშვილი [გიგინეიშვილი 1977 : 116]. არსებული მსჯელობიდან გამომდინარეობს, რომ ფარინგალიზებული ხმოვნის გახლეჩით წარმოქმნილა, ერთი მხრივ, სათანადო სადა ხმოვანი, მეორე მხრივ, ჭ, რაც ზნელად გასაზიარებელია.

ჩვენი ვარაუდით, უფრო თანამიმდევრულია ლ. ჟირკოვის დაკვირვება პ. უსლარის მასალებზე დაყრდნობით იმის შესახებ, რომ ჭ-ს მეზობლად სათანადო ხმოვნებმა შეიძინეს ფარინგალური ელფერი და, ჭ-ს რედუქციის შემდეგ, ფარინგალიზებულებად იქცნენ [ჟირკოვი 1955 : 11; არდოტელი 1998 : 104], მაგალითად: ხუნძ. მეჭერ ~ ანდ. მაჭარ : ახვ. მიჭა ~ საკ. დიდ. მალი (< მჭალი < *მჭალი) „ცხვირი“, „მთა“.

ანალოგიურად, ჭ-ს (resp. აინის) საკომპენსაციო რედუქციის შედეგად,¹⁶⁶ უნდა წარმოქმნილიყო ფარინგალიზებული (resp. აინიზირებული) თანხმოვნები. აქედან ლოგიკურად გამომდინარეობს მეორე დასკვნაც: თუ ჭ სპირანტი რედუცირებულია, რომლის ზემოქმედებითაც ფარინგალიზებული ბგერების

¹⁶⁴ თავის მხრივ, ეს სახელები ხუნძურში არაბული ენიდან არიან შემოსული.

¹⁶⁵ დიდ. ენებში ფონემური სტატუსით ოდენ თანხმოვნები (კ', ყ', ლ', ხ') დასტურდება, ფარინგალიზებული ხმოვნები ფონემურ მნიშვნელობას მოკლებულნი არიან.

¹⁶⁶ ამ შემთხვევაში ფარინგალიზაცია განიხილება, როგორც დამატებითი არტიკულაცია, რომელიც შეიძლება ასასიათებლეს ხმოვნებსაც და თანხმოვნებსაც. მასთან, ხმოვნებისათვის ფარინგალიზაცია ფარინგალიზებულ თანხმოვანთა ზეგავლენით მიღებული ელფერია, ხოლო თანხმოვნებისათვის — სეგმენტური ნიშან-თვისება.

ფორმირება მოხდა, მაშინ, ცხადია, ფარინგალიზებულია მეორეულობა ეჭვმიუტანელ ფაქტად უნდა ვცნოთ.

დაახლოებით ანალოგიურად უნდა გადაწყდეს ჰ> თანხმოვნის საკითხიც [გუდავა 1979 : 201; თალიბოვი 1980 : 326].

2.16.8. ლარინგალური სპირანტი *ჰ. მეტად პრობლემურია ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში ჰ-ს დამაჯერებელი რეკონსტრუქცია. მაგალითები, რომლებიც ჰ-ს აღდგენისთვის არის საგულისხმეო, ძალიან მცირეა და, მასთან, არაერთგვაროვანი. ჰ-ს აღდგენას აძნელებს ისიც, რომ იგი ხშირად სხვა ამოსავალი ფონემის რეფლექსად გვევლინება, თავს იჩენს აგრეთვე ნასესხებსა და ექსპრესიულ ლექსიკაში. იგი არცთუ იშვიათად ფშვინვიერი შემართვის ფონემიზაციითაც არის მიღებული.¹⁶⁷

მიუხედავად ასეთი არაერთგვაროვანი სურათისა, დასტურდება რამდენიმე მაგალითი, რომელთა მიხედვითაც ჰ ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი, რის გამოც, გარკვეული ალბათობით, შესაძლებლად მიგვაჩნია ჰ-ს პოსტულირება:

1. ხუნძ. ჰოროტჰ ~ ანდ. ჰოტჰ : ბოთლ. : ლოდ. : ბავგ. : ტინდ. : კარ. ჰატჰ უ : ჭამ. ჰატჰ ე : ახვ. ატჰუ (< *ჰატჰუ) ~ საკ. დიდ. : ჰინ. ჰილ'უ : ხვარშ. ჰელ'უ>||ჰჯელ'უ (ინხ. ჰელ'უ) : ბეჟ. ჰელ'ო (ჰუნზ. ჰელ'უ) „სავარცხელი“, „საჩეჩელი“.

2. ხუნძ. მუჰ ~ ანდ. : ჭამ. მუჰუ : ტინდ. მუჰ : ახვ. მუჰი ~ საკ. დიდ. მუჰუმ : ჰინ. მუჰ : ხვარშ. მუჰჰუ (ინხ. მუჰჰუ) : ბეჟ. მუჰ „ჰურის მარცვალი“.

3. ხუნძ. ჰოლო ~ ანდ. : ბოთლ. : ლოდ. : ტინდ. : კარ. : ახვ. ჰალი : ჭამ. ჰალ ~ საკ. დიდ. ჰილ : ჰინ. ჰილუ : ხვარშ. ჰჯელ (< *ჰელ) : ბეჟ. ჰოლო (ჰუნზ. ჰელუ) „ლობი“, „ცერცვი“.

4. ანდ. : ჭამ. ჰინჰინ¹⁶⁸ : ბოთლ. ჰინჰინ¹⁶⁸ : ლოდ. ჰინჰინ¹⁶⁸ : ჭამ. ჰინჰინ¹⁶⁸ ~ საკ. დიდ. ჰინემ : ხვარშ. ჰინჰინ¹⁶⁸ : ბეჟ. ჰინ (ჰუნზ.) „მსხალი“.

¹⁶⁷ ჰ-ს არ აღდგენენ არა მარტო საერთო-დაღესტნურში [ბოკარევი 1961 : 58; 1981 : 17-34; გიგინეიშვილი 1977 : 124], არამედ ლეზგიურ ენათა ერთობის ხანისთვისაც [თალიბოვი 1980 : 326].

¹⁶⁸ ფუძე რელეჰლიცირებულია [გუდავა 1954 : 706].

5. ანდ. ჰარ-კუ : ბოთლ. ჰად¹⁶⁹ : ლოდ. ჰადი : ტინდ. ჰა-კდა : ჭამ.: ბავვ. ჰა-ჭა (< *ჰა-კა) : კარ. ჰარ-კა : ახვ. კეჰა (< *ჰეჰა) ~ ბეჟ. ჰნდ (ჰუნზ. ჰარე) „თვალი“.

6. ანდ. ჰინ.: ბოთლ. ჰირი : ბავვ. ჰერ : კარ. ჰერი : ახვ. ჰინი ~ ბეჟ. ჰენ⁶ (ჰუნზ. ჰან⁶) „სისხლი“.

7. ხუნდ. ჰორ ~ ანდ.: ბოთლ. იჰურ : ჭამ. იჰრა : ბავვ. ილჰა (<*იჰლა) : კარ. იჰარ : ახვ. იჰორა „ტბა“.

2.17. სონორები

2.17.1. ვიბრანტი *რ. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ერთობის ხანისათვის ამ ენათა ძირეული ლექსიკის შესადარებელ ერთეულთა ეკვივალენტებად რეკონსტრუირდება ისტორიული ვიბრანტი *რ. იგი, თუ კომბინაციურ ცვლილებებს არ მივიღებთ მხედველობაში (რ > ლ, რ > ნ, რ > ძ, რ > ე...), უცვლელად არის დაცული, ხვარშიულის გამოკლებით, რომელშიც რ კანონზომიერ და რეგულარულ შესატყვისად ლ ლატერალს (*რ > ლ) გვიჩვენებს¹⁷⁰ [მიქაილოვი 1958 : 110-111; გუდავა 1964 : 51-54; 1979 : 58].

საფიქრებელია, რომ ფუძეენაში კლას-კატეგორიის ნიშნისეული რ (< *დ) და საერთო-დაღეს-ტნური რ ერთმანეთს დაემთხვა. აქედან გამომდინარეობს, რომ *დ > რ ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა ამ ენათა დაშლას, ამიტომ ანლაუტში ეს შესატყვისობა რეგულარულია და, როგორც ტ. გუდავა წერს: „...ყოველგვარი გამონაკლისი ეჭვს იწვევს“ [გუდავა 1979 : 58]. ფორმანტებიდან შესა-

¹⁶⁹ ტ. გუდავას ეს სახელი ჰ-ს სარეკონსტრუქციოდ მოჰყავს [გუდავა 1979 : 200], მაგრამ, როგორც ჩანს, არ ითვალისწინებს ხუნძურისა (ბერ „id.“) და ზოგი ანდიური ენის (ანდ., ტინდ., ბავვ., კარ., ახვ.) მონაცემებს [იხ. ბურჟულაძე 1986 : 14], რომლებშიც „თვალი“ კომპოზიტი უნდა იყოს, მაგ.: ანდ. ჰარ-კუ < *ჰარ-კო < *ჰარ-კოლ, კარ. ჰარ-კა < *ჰარ-კალ (შდრ. ხუნდ. ბერკალ < ბერ-კალ ზედმიწვ. „თვალ-პირი“). სემანტიკური გადაზრანებისას „პირის“, „ლოყის“, „თვალის“ შინაარსისადმი შეთავსებას დიდი დაბრკოლება არ უნდა შეუბოღეს, ვინაიდან „თვალის“ სემანტიკამაც შეიძლება გადაიწიოს, მაგ.: თორპილი < თოლ-პირი < თვალ-პირი „პირისაზე“, `ლოყა“ [ჭინჭარაული 1960 : 13]. ახვ. ენაში, თუ მეტათეზისი (კეჰა < ჰეჰა) არ გვაქვს, რაც, ხმოვანთა არაკანონზომიერი ფარდობის გამო, ნაკლებსავარაუდოა, მაშინ მისი ასხნა ზემოწარმოდგენილის ანალოგიური ვერ იქნება. ხომ არ არის ამ ლექსემის პირველი მარცვლი კე-დ („ორი“) რიცხვითი სახელიდან წარმოქმნილი: *კედა+ბარ > *კეჰარ > კეჰა?

¹⁷⁰ მნიშვნელობა არ აქვს რ ფუძისეული მორფემის კუთვნილება (რაც იშვიათია), თუ ფორმანტიისეულია, ხვარშიულში რ > ლ. სპორადულად გვხვდება გამონაკლისებიც, მაგ.: საკ. დიდ. ზირუ : ხვარ. ზარუ „მელა“, თუმცა შესაზბლოა ამ შემთხვევაში რ < *ლ [ბოკარევი 1981 : 19; გიგინეიშვილი 1977 : 69]. რ > ლ შეინიშნება ლაკურში, დარგულსა და არჩიულში [გიგინეიშვილი 1977 : 67]. ეგევე პროცესი ნიშანდობლივია საკ. დიდ. ენის თქმებისთვისაც [იმნაიშვილი 1963 : 39], მაგ., საკ. ლ'ორი > ტლაც. ლ'ოლი „ომი“.

ტყვისობის მწყობრ სისტემას ამჟღავნებს კლასის ნიშანი, რომლის გენეზისი სპეც. ლიტერატურაში კარგად არის ცნობილი [ჩიქობავა 1979 : 110].¹⁷¹

*რ პოსტულირდება შესატყვისობის ქვემომოყვანილი ფორმულის მიხედვით:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავგ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
რ	რ	რ	რ	რ	რ, დ, ჟ	რ	რ	რ	რ	რ (ლ)	რ	შ	რ (დ)

1. ხუნდ. -რა (ანწ. -რი) ~ ანდ. -რ : ახვ. -ირი, -ერი ~ საკ. დიდ.: ჰინ. -რუ : ხვარშ. -ლა : ბეჟ. -მო (-რო) „აორისტისა და ნამყოს მიმღობის სუფიქსი“.¹⁷²

2. ხუნდ. რაკ ~ ანდ. როკუო : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ბავგ.: კარ.: ახვ. რაკუა : ჭამ. დაკუა (< რაკუა, შდრ. ჰიპ. რაკა) ~ საკ. დიდ. როკუ : ჰინ. როკუე : ხვარშ. ლოკუა (< *როკუა) : ბეჟ. დაკო (< ხაშ. რაკო) (ჰუნშ. როკუ) „გული“.

3. ხუნდ. რა-ჰანა („გაიგონა“) ~ ბოთლ. რე-ლა : ლოდ.: კარ. რი-ჟა : ტინდ. რი-და : ახვ. რე-ყ'არი „გაიგეს“ ~ საკ. დიდ. რე-ყ'-ა : ჰინ. რე-ყ-ა : ხვარშ. ლი-ყ'-ა (ინხ.) : ბეჟ. რი-ყ-ალ „ცოდნა“, „ცნობა“.

4. ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: კარ.: ახვ. რიტო : ჭამ. დიტო (< რიტო) : ბავგ. რიტო ~ საკ. დიდ. რელ' : ხვარშ. ლილ' „ხორცი“.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ სიტყვის ანლაუტში რ-ს შესატყვისობის ეს მწყობრი სისტემა ყველა საკვლევ ენაში მკაცრად არის დაცული, თუმცა დილოურ ენათა ინლაუტსა და აუს-ლაუტში იგი ირღვევა — ძირეულ ლექსემათა ერთ წყებასა და მორფოლოგიურ ინვენტარში მოსა-

¹⁷¹ კლასის ოდინდელი ექსპონენტი ასე იცვლება: დ → რ ა [ჩიქობავა 1974 : 50; შდრ. თოფურია 1949 : 178-179]. რ > დ ნიშანდობლივია ჭამ. და ბეჟ. ენებისთვის [ანდლელაძე 1968 : 41], თუმცა ფაკულტატურად იგი ხდება საკ. დილოურის ასახის თქმაშიც, მაგ., ხოდ (შდრ. ჰუნშ. ხორ > ბეჟ. ხოდ „id.“) „ცხვარი“. ა. ბოკარევი ამ ტიპის ბგერათფარდობას შესატყვისობად არ მიიჩნევს [1940 : 57-58].

¹⁷² ამ ფორმანტის გენეზისი ცნობილია [ტრუბეტკოი 1987 : 329-330; ალექსევი 1998 : 101].

ლოდნელი რ-ს ადგილას ლ დაჩნდება [ლომთაძე 1963 : 77]. აქედან გამომდინარე, სსენებულ ფონოლოგიურ პოზიციებში სინქრონიულ დონეზე შესატყვისობის ორი ფორმულა: 1) საკ. დიდ. რ : ჰინ. რ : ხვარ. ლ : ბეჟ. რ; 2) საკ. დიდ. რ : ჰინ. რ : ხვარ. ლ : ბეჟ. ლ. წარმოვადგენთ შესაბამის მაგალითებს:

	საკ.	ჰინ.	ხვარ.	ჰეჟ.		
	დიდ.					
1)	ქერუ	ქორო	ქულა	ქურო	(> ქუეო)	„ხეობა“
	ცარ	ცარა	ცალ	ცარუ	(> ცა ^ნ დო)	„ღვია“
	აღ ^ნ ურ	ღემერ	ღაბალ	ჰაბორ	(> ჰაბოდ)	„წისქვილი“
	ჰორუ	ჰორუ	ჰოლ	ჰარუ	(> ჰანდო)	„იდაყვი“
2)	გერ	ქერ	ქელ	ქილ		„რკინა“
	რორი	რორე	ლოლა	ჰალო		„ტერფი“
	ბერო	ბორე	ბელო	ბოლო		„ყინული“
	ბე-	ბო-	ბე-	ბი-		„მაღალი“
	ხორა	ხორუ	ხოლა	ხალო	„გრძელი“,	

დიდოურ ენათა მკვლევრები, მართალია, რ : ლ შესატყვისობის კონსტატაციას ახდენენ, მაგრამ მისი დარღვევის (ე. ი. თუ რატომ არის ბეჟიტურში ხან რ : რ, ხან კი რ : ლ) მიზეზი დღემდე არ იყო გამოვლენილი [იხ. არდოტელი 1999 : 86; შლრ. ლომთაძე 1998 : 327].

ბუნებრივია, უნდა გაირკვეს: თუ ამ შესატყვისობის წევრები (რ : ლ) ერთი და იმავე არქიფონემისაგან მომდინარეობენ, მაშინ ბეჟიტური ენის მეორე რიგის მაგალითებში რით არის შეპირობებული რ ვიბრანტის ლ ლატერალში გადასვლა?¹⁷³

შინაგანი რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით, საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ბეჟიტის თქმაში საერთო წარმომავლობის რ ინტერვოკალურ პოზიციაში ხან დ-ს სონანტს გვადლევის, ხანაც — ე სო-

¹⁷³ თეორიულად მოულოდნელია, ერთმა ამოსავალმა ფონემამ იდენტურ ფონოლოგიურ გარემოცვაში ერთ ქრონოლოგიურ დონეზე სხვადასხვა რეფლექსები წარმოქმნას და, შესაბამისად, ორგვარი შესატყვისობით დაგვიდასტურდეს.

ნანტს, სხვა პოზიციებში კი ჩვეულებრივ დ-დ ტრანსფორმირდება, რასაც მოკლებულია მეორე რიგის შესატყვისობის საერთო სავარაუდო ამოსავალი რ, მაგ.: ჰუნზ. პორუ > ბეჟ. ჰადო „იდაყვი“ (შდრ. ჰუნზ. ქალე : ბეჟ. ქალო „წნული ლობე“).

რაც შეეხება დ კლასის ექსონენტისაგან მომდინარე რ-ს, იგი ოდენ დ სონანტს გვაძლევს.

თუ ამ ჩვენებას გავითვალისწინებთ, აუცილებელი გარდუვალობით დაისმის საკითხი 1) და 2) პუნქტებში წარმოდგენილ შესატყვისობათა ურთიერთმიმართების შესახებ: გამოიყვანება მეორე პუნქტ-ში წარმოდგენილი შესატყვისობა პირველისაგან, თუ მათ სხვადასხვა არქიფონემა უღვეთ საფუძ-ვლად?

ამოსავალი რ-ს რეფლექსაციის საკითხი განხილულ უნდა იქნეს საერთო-დადესტნურ დონეზე, ვინაიდან ანდიურ-დილოურ ენებში რ და ლ წარმოდგენილია ზუსტი დისტრიბუციის გარეშე [გიგინე-იშვილი 1977 : 68].

ლაკურ-დარგუელისა და ლეზგიურ ენათა სათანადო ბაზისურ ლექსიკასთან შედარება ცხად-ყოფს, რომ დილოურ ენათა საკ. დიდ., ჰინ., ბეჟ. რ : ხვარ. ლ შესატყვისობის ფორმულაში საერთო ამოსავლად რ რეკონსტრუირდება. ზოგი სახელის ანლაუტში ხმოვნის წინ (მეტწილად) და აუსლაუტ-ში (შედარებით ნაკლებად) დ თანხმოვნისაგან მომდინარე რ დაჩნდება („გული“, „ხორცი“...), ხოლო ამავე ფონოლოგიურ პოზიციებსა და ინლაუტში — საერთო-დადესტნური რ, რომელიც სშირად ამა თუ იმ სახის ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის, თუმცა ორივე ფონემა, მათი ერთნაირი რავგარობი-დან გამომდინარე, ერთნაირ შედეგს გვაძლევს: *დ > რ > ლ, *რ > ლ. ქრონოლოგიურად *დ > რ > დ სპონტანური ფონეტიკური პროცესი წინ უსწრებს *დ > რ > ლ¹⁷⁴ პროცესს, ხოლო ბეჟ.-ში რ > დ შედარებით გვიანდელია. მართალია, ანლაუტში დ-სგან მომდინარე რ დაჩნდება, მაგრამ ამავე პოზიცი-აში არ არის გამორიცხული საერთო-დადესტნური რ-ს არსებობაც, თუმცა მათი ჯეროვნად გამიჯვნა ძალიან ჭირს [შდრ. გიგინეიშვილი 1968 : 246].

¹⁷⁴ კარატული ენის სიტყვათა ინტეროკალურ გარემოცვაში დ > რ > ლ, რაც სშვის მოშლას მიეწერება [გულაფა 1959 : 104].

რაც შეეხება საკ. დიდ., ჰინ. რ : ხვარ., ბეჟ. ლ შესატყვისობის ფორმულას, მასში არქეტიპად ლ სონორი უნდა მივიჩნიოთ¹⁷⁵. საერთო ამოსავალი ლ საკ. დილოურსა და ჰინუხურში რ-ს გვაძლევს. ლ > რ პროცესის მართებულობას მხარს უჭერს ბეჟიტური ენის დიალექტების ჩვენებაც — ბეჟიტის თქმაში ლ > რ არ ხორციელდება. გარდა ამისა, ამ მოსაზრებას ერთგვარ დამაჯერებლობას მატებს დალესტნის სხვა ენათა მონაცემებიც, რომლებშიც ლ-ს ეკვივალენტად ან იგივე ფონემა გვხვდება, ანდა სათანადო რეკონსტრუქცია ამოსავლად ლ-ს წარმოაჩენს.

გარდა ზემოთქმულისა, მეორე რიგის შესატყვისობა, რომელსაც თავდაპირველად ლ ედო საფუძვლად, მხოლოდ და მხოლოდ ინლაუტსა და აუსლაუტში დასტურდება.

ვარაუდობენ, რომ ანლაუტში საერთო-დალესტნური ლ არ არსებობდა [გიგინეიშვილი 1977 : 68]. აქედან გამომდინარე, სავარაუდოა, რომ საერთო-დალესტნურმა *ლ სონორმა სწორედ ინლაუტსა და აუსლაუტში — ისტორიულად მის კუთვნილ ფონოლოგიურ პოზიციებში — მოგვცა კანონზომიერი ფონემური შესატყვისობა.

2.17.2. ლატერალი *ლ. ფუძემდებელი რეზონანტი ლ, როგორც ცნობილია, ხუნძურში შემონახულია ორი პოზიციური ვარიანტით: რ (ჟ-ს შემდეგ), ლ (ყველა სხვა პოზიციაში) [გიგინეიშვილი 1968 : 243]. ტ. გუდავას შეხედულებით, ისტორიული ლ დიდ. ენებში ამავე სახით გვხვდება, თუმცა ცალკეულ შემთხვევებში იკარგება, ან რ ვიზნანტით იცვლება [გუდავა 1979 : 59], რაც კორექტირებას საჭიროებს. *ლ > რ (საკ. დიდ., ჰინ.), ხოლო სხვა დიდ. ენებში ამოსავალი ლ უცვლელად არის დაცული [არლოტელი 1999 : 84-86].

შესატყვისობის ფორმულა, რომლის მიხედვითაც *ლ-ს რეკონსტრუქციას ვახდენთ, ასე გამოიყურება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბილილ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავგ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
ლ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	რ	რ	რ	რ

¹⁷⁵ ეს ერთგვარი სვერიფიკაციო საშუალებაა ამოსავალ ლ და რ სონორთა რეფლექსების გასამიჯნავად.

1. სუნძ. ხაალათაბ ~ ანდ. ბეხაულა : ბოთლ. ბეხაილა : ჭამ. ბეხაილაბ : ტინდ. ბეხაალაბ : ბაგვ.: კარ. ბეხელაბ : ახვ. ბეხადაბე (< *ბეხაალდაბე) ~ საკ. დიდ. ბეხორა : ჰინ. ბოხორე : ხვარშ. ეხოლა : ბეჟ. ბიხალო (ჰუნზ. ბეხალ) „გრზელი“.

2. სუნძ. -ალ ~ ანდ. -ოლ : ბოთლ.: დოდ. -ლ : ბაგვ.: ახვ. -ლი : კარ. -ლ ~ ხვარშ. -ლე (ინხ. *-ლა)¹⁷⁶ : ბეჟ. -ლა „მრავლობითი რიცხვის ერთ-ერთი ნიშანი“.¹⁷⁷

3. სუნძ. ცა (< *ცალ) ~ ანდ. სოლ : ბოთლ.: ტინდ.: ბაგვ. სალუ : ჭამ. სალე : კარ. სალი : ახვ. ჩალო ~ ხვარ. სელ (ინხ. სილა) : ბეჟ. სილა „კბილი“.

4. ანდ. ჟალა : ბოთლ. ჟოლა : ჭამ. ზალა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ჟიბრა : ხვარ. ჟებლა : ბეჟ. შებლო (ხაშ. სებლო) „გვერდი“, „ნეკნი“.

5. ბოთლ.: ჭამ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ. ჰალა ~ საკ. დიდ. არა : ჰინ. ალი : ხვარ. ალა : ბეჟ. ალე (ჰუნზ. ალე) „ტოტი“.

2.17.3. ნახალური *მ. ამოსავალი მ რეალიზებულია ყველა ფონოლოგიურ პოზიციაში და ბგერათივივობით არის წარმოდგენილი¹⁷⁸ [გუდავა 1979 : 60]. საილუსტრაციო მაგალითები:

1. სუნზ. ცაიმ/ცაინ ~ ანდ.: ჭამ.: ბაგვ. საიმ : ბოთლ.: დოდ.: ტინდ.: ახვ. საიმი : კარ. საიმე ~ საკ. დიდ. სემი : ხვარშ. სიმე : ბეჟ. სიმო „ნალველა“.

2. სუნძ. მაწა ~ ანდ.: ბოთლ.: ახვ. მწაი : დოდ.: ტინდ. მცაი : ჭამ.: ბაგვ. მიწა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. მეც : ხვარშ.: ბეჟ. მიც „ენა“.

3. სუნძ. ჩამ/ჩან ~ ანდ. ჩომ : ბოთლ.: დოდ.: ბაგვ.: ჩამუ : ტინდ. ჩჷანა (< *ჩჷამა) : კარ. ჩამ : ახვ. ჩამა ~ საკ. დიდ.: ხვარშ. შომო : ჰინ. სომო „რამდენი?“

4. სუნძ. ტ'ომ (ჰიდ.) ~ ანდ. ტ'ომ : დოდ. ლამ : ჭამ. ცამ : კარ. ტ'ამე : ახვ. ტ'ამი ~ ბეჟ. ტამო (ჰუნზ.ტამე) „სახურავი“, „ბანი“.

¹⁷⁶ რელიქტურად არის შემონახული ზოგ სახელში, მაგ., ქო-ლა (შდრ. ქო „თმა“) „თმები“ [ლოთაძე 1960 : 375].

¹⁷⁷ მ. ალექსევი ს. ანდ-ში *-ლი ფორმანტს აღადგენს [ალექსევი 1988 : 128]. მაშინ საკითხავია: რა კვალიფიკაცია მიეცემა სუნძ. -ა- (-ალ) ~ ანდ. -ო- (ოლ) ხმოვნით ელემენტს, რომელიც კანონზომიერ შესატყვისობას გვიჩვენებს?

¹⁷⁸ სუნძურში, როგორც ცნობილია, აუსლაუტსა და ინლაუტში, თანხმოვნის წინ, მ > ნ.

5. ხუნდ. მეჭერ ~ ანდ. მაჰარ : ბოთლ.: ბავ. მიჰარ : ჭამ. მარა : ახვ. მიჰა ~ საკ. დიდ. მჰალი : ჰინ. მალუ : ხვარშ. მჰანე : ბეჟ. მჰრო (ჰუნზ. მარუ) „ცხვირი“ > „გორი“ > „მთა“.

2.17.4. ნაზალური *ნ. ამოსავალი ნ-ს დისტრიბუცია თავისუფალია და, თუ ნ:მ სუბსტიტუციას არ გავითვალისწინებთ, ბგერათიფიკაციით არის წარმოდგენილი [გუდავა 1979 : 62]. საილუსტრაციო მაგალითები:

1. ხუნდ. წიე (< *წიან) ~ ანდ. წიიდა (< *წინა) : ბოთლ. წიინალ'ი : ლოდ. ცაინალ'უ : ჭამ. წინალ' : ახვ. წინოლ'ი ~ საკ. დიდ. ჩანიდა : ჰინ.: ხვარშ.: ბეჟ. ცან „თხა“.

2. ხუნდ. ნაწი ~ ანდ. ნოწი : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ახვ. ნაწი : ჭამ.: ბავ. ნაწი : კარ. ნაწიე ~ საკ. დიდ ნოცი : ჰინ. ნოციე : ხვარშ. ნუცა : ბეჟ. ნაცო „ტილი“.

ხშირად გვხვდება ისეთი მაგალითები, რომლებშიც რეზონანტი ნ, ნაწილობრივი რელექციის შედეგად, ხმოვანთა ნაზალურობის ელემენტის სახით გარჩენილა:

3. ხუნდ. იხა (< *ნიხა) ~ ბოთლ.: ლოდ. ინხა : (< *ნიხი) : ახვ. ინხე (< *ნიხე) ~ საკ. დიდ. იჰ>უ (<*ნიჰ>უ) : ჰინ. იხუ (<*ნიხუ) : ხვარშ. ე^ნხუ (< *ნეხუ) : ბეჟ. ე^ნხე (< *ნეხე) „მდინარე“, „შენაკალი“.

4. ხუნდ. ოც (< *ნიოც) ~ ანდ. უნსო (< *ნუსო) : ბოთლ.: ლოდ.: კარ. უნსა (< *ნუსა) : ჭამ.: ტინდ.: ბავ. მუსა (< *ნუსა) : ახვ. უ^ნჩა (< *უნჩა < *ნუჩა) ~ საკ. დიდ. ის (< *ნიხე-) : ჰინ. ჰუმ (< *ნიხე-) : ხვარშ. ე^ნს (< *ნეს) : ბეჟ. ო^ნს (< *ნოს) „ხარი“.

5. ხუნდ. წიან || წიამ ~ ანდ. წიონ : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ბავ.: კარ.: ახვ. წიანი : ჭამ. წიან⁶ (<*წიან⁶ <*წიანი) ~ საკ. დიდ. ციღო : ჰინ. ჩიღო : ხვარშ. ცი^ნღო (<*ცინო) : ბეჟ. ცან⁶ (<*ცან⁶) (ჰუნზ. ცო^ნ <*ცონ) „მარილი“.

როგორც ზემოთყვანილი მაგალითები მოწმობენ, ხუნდურში, საკ. დიდურსა და ჰინურში დენაზალიზაციის პროცესი, თუ ამისი პირობები არსებობს, დასრულებულია, ხოლო სხვა ენებში ეს მოვლენა ჯერაც ცოცხალია.

2.18. სონანტები

2.18.1. **ზოგადი.** ე. წ. ნახევარხმოვნების — პალატალური d-სა და წყვილბაგისმიერი ჟ-ს — დისტრიბუცია განსაზღვრულია და ისინი რეალიზდებიან როგორც სონანტები, მაგ.: საკ. დიდ. ენი dჟ , ენი ჟ (დიალ. ვარ.) „დედა“, ხვარშ. ლიყლოგუ > || ლიყლოჟ „მცოდნე“, ხუნძ. წჷჟ იზე „წურვა“ — ჟჷდ „გაწურე!“ და მისთ. როგორც ვარაუდობენ, ისტორიულად d და ჟ იმყოფებოდნენ ი და უ ხმოვნებთან დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში [გულავა 1964 : 29; ფენრიხი 1971 : 143-158]. თუ გავითვალისწინებთ საანალიზო სონანტების ახლანდელ განაწილებას, მაშინ ეს ინტერპრეტაცია მართებულად უნდა მივიჩნიოთ [არლოტელი 1997 : 43-49].¹⁷⁹

2.18.2. **სონანტი *d.** ჩვენი მოსაზრებით, პალატალური d-ს პოსტულირება, როგორც იმთავითვე არსებული დამოუკიდებელი ფონემისა, დაბრკოლებას აწყდება. იგი დასტურდება მხოლოდ გრამატიკული კლასის ექსპონენტად ($\text{d} < \text{რ}$) და ი-ს ალოფონად (d/ი). სხვა ძირეულ მორფემებში მისი ისტორიული არსებობა სათუთა — ამგვარ პოზიციებში d ან ხმოვანთგამყარია, ანდა ფონეტიკური ვარიანტი რომელიმე ბგერისა ($\text{d} < \text{რ, ღ, ჰ, ...}$).¹⁸⁰

უნდა ვივარაუდოთ d-ს ორგვარი წარმომავლობა: ა) $\text{d} < \text{რ}$; ბ) d/ი . გამომდინარე იქიდან, რომ $\text{რ} > \text{d}$ ფუძეენაში უკვე მომხდარი ფაქტია, d-ს აღდგენა ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ერთიანობის ხანისათვის საკვებით გამართლებულია. იგი, კლასნიშნიან ზმნათა გარდა, გაქვავებული სახით რელიქტურად დანდობა ზოგ სუბსტანტივშიც, მაგ.:

1. ხუნძ. d-ყჷ ~ ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: კარ.: ახვ. d-ყჷი : ჭამ. d-ყჷ : ბავვ. d-ასჷ ~ საკ. დიდ. ესი dჟ (< * d-ესიdჟ): ჰინ. ესსუ (< * d-ესსუ) : ხვარშ. ეს (< * d-ეს) : ბეჟ. ისი (< * d-ისი) „და“.

¹⁷⁹ არ უნდა შეეფერებოდეს სინამდვილეს აზრი ყ', ყ > d, 0 პროცესის მართებულობის შესახებ [იმნაიშვილი 1963 : 34]. ამ შემთხვევაში ხდება ყ-ს სინკოპირება, რაც შედეგად გვაძლევს ამ ენათათვის უჩვეულო ჰიატუსს. სწორედ ხმოვანთა თავყრის სუპერაცია d-ს ჩართვით ხდება, მაგ.: საკ. დიდ. რ-ი d-ა (< * რ-ი-ა < * რიყ-ა , შდრ. ხვარ. რ-იყ-ა „id“.) „ცოდნა“ „ცნობა“; ჰინ. ჩი dო (< * ციო < * ცინო , შდრ. ხვარ. ცი dო < * ცინო „id“.) „მარილი“ და სხვ.

¹⁸⁰ ტ. გულავას ვარაუდი [გულავა 1964 : 161] ნაცვალსახელოვანი ე ელემენტის ტრანსფორმაციის შესახებ ($\text{d} > \text{ჟ, ჰ}$) არ მართლდება [შდრ. იმნაიშვილი 1963 : 118, 142].

2. ხუნძ. დ-ას ~ ანდ. დ-ომი : ბოთლ.: ღოდ.: ბავვ.: კარ.: ახვ. დ-ამა „ქალიშვილი“ ~ საკ. ღოდ.: ჰინ. უჟი (< *დ-უჟი) : ხვარშ. უჟი (< *დ-უჟა) : ბეჟ. ოჟო (< *დ-ოჟო) „ვაჟი“ (ისტორიულად „ქალიშვილიც“).¹⁸¹

რაც შეეხება დ-ს, როგორც ი-ს პოზიციურ ვარიანტს, იგი ფუძეენაში იმთავითვე უნდა არსებულიყო მისთვის კუთვნილ ფონოლოგიურ პოზიციებში — დ გვხვდება მხოლოდ ხმოვნის მეზობლად და ქმნის აღმავალსა თუ დამავალ დიფთონგებს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამგვარ შემთხვევაში დ < ი [იმნაიშვილი 1963 : 15; ლომთაზე 1963 : 19], მაგ.: ჰინ. ესუ-დ (<*ესუ-ი <*ესუ-დი) „ძმამ“, ცოდ (<*ციო <*ცონი) „არწივი“ და ა. შ. ამ რიგის მაგალითებში დ-ს რეალიზაცია კიდევ ერთხელ მიგვანიშნებს მის სონანტურ ბუნებაზე.

2.18.3. სონანტი *ჟ ამოსავალი წყვილბაგისმიერი ჟ, დ-სგან განსხვავებით, უფრო ხელშესახებად არის წარმოდგენილი, ვინაიდან იგი დასტურდება, კლას-ნიშნის გარდა, თანხმოვანთა მიჯრითაც და წარმოქმნის ლაბიალიზებულ კომპლექსებს.¹⁸² C+ ჟ მოდელის ლაბიალიზებული კომპლექსი უდრის ორი დამოუკიდებელი ფონემის არითმეტიკულ ჯამს, რომლის მეორე კომპონენტი ნაირგვარ პოზიციურ ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის [გუდავა 1964 : 27-28; არდოტელი 1997 : 46-49].

მკვლევართა ერთი ნაწილი ვარაუდობს, რომ ზემოხსენებული კომპლექსები მიღებულია ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ბიფურკაციით [იუშმანოვი 1937 : 36; გუდავა 1956 : 231-232; ლომთაძე 1998 : 162-172...], ხოლო სპეციალისტთა მეორე ნაწილი ამ კომპლექსს ფუძეენისეულად მიიჩნევს [ფენრიხი 1971 : 149-158; გიგინეიშვილი 1977 : 34...].

ჩვენი შეხედულებით, ლაბიალიზებულ კომპლექსებშიც და მისთვის დასაშვებ სხვა პოზიციებშიც (# _ V, V _ V, C _ V, V _ #) ე რეკონსტრუირდება ფუძეენის ქრონოლოგიურ დონეზე და

¹⁸¹ ღოდ. ენებში უჟი (საკ. ღოდ.) ამჟამად ოდენ „ვაჟიშვილის“ აღნიშვნულად გამოიყენება, მაგრამ ისტორიულად „ქალიშვილის“ (საკ. ღოდ. ქიდ „id“. მეორეულია, შდრ. თურქ. ქედ „id“.) გამოხატველიც უნდა ყოფილიყო [გუდავა 1979 : 97].

¹⁸² ლაბიალიზებული კომპლექსები აკრძალულია აუსლაუტში, თუმცა ჭამ. და ბავვ. ენათა ზოგ თქმაში მაინც ხდება ამგვარი თანხმოვანთგუფების შექმნა [გუდავა 1964 : 27].

მისი შესატყვისობის ფორმულა ბერათიგივეობის სახით წარმოგვიდგება.¹⁸³ საილუსტრაციო მაგალითები:

1. ხუნდ. *ჟ-აჟანა („მოისმინა“) ~ ბოთლ. ჟ-ელა („გაიგო“): ლოდ.: კარ. ჟ-ფა : ტინდ. ჟ-იდა : ახვ. ჟ-ეყ'არი „გაიგო“ ~ საკ. დიდ. Ø-ეყ'-ა (< *ჟ-ეყ'-ა) : ჰინ. Ø-ეყ-ა (< *ჟ-ეყ-ა) : ხვარშ. Ø-იყ-ა (< *ჟ-იყ-ა) : ბეჟ. Ø-იყ-ალ (< *ჟ-იყ-ალ)¹⁸⁴ „ცოდნა“.

2. ხუნდ. ჰჟე ~ ანდ. ხოდ (< *ხჟად) : ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ.: კარ. ხჟად : ბავვ. ჰჟად : ახვ. ხჟე ~ საკ. დიდ. ლ'ჟად : ჰინ.: ხვარ. ლ'ჟე : ბეჟ. ჟო (< *ლჟო) „ძალი“.

3. ხუნდ. რაკ (< *რაჟა) ~ ანდ. როჟო : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ბავვ.: კარ.: ახვ. რაკჟა : ჭამ. დაკჟა ~ საკ. დიდ. როკუ (< *როკჟი) : ჰინ. როკჟე : ბეჟ. დაკო (< *დაკჟო) „გული“.

საგულისხმოა, რომ C+ჟ მოდელის ლაბიალიზებული კომპლექსი ნასესხები მასალის ანლაუტში, ხოლო ძირეული ლექსიკის აუსლაუტში გამარტივების ტენდენციას ამჟღავნებს — იკარგვის ლაბია-ლიზებული ელემენტი (მეტწილად) ან ძირითადი თანხმოვანი (იშვიათად). ცნობილია, რომ ბეჟიტუ-რი ენის ძირეულ სახელთა ანლაუტში Cჟ > ჟ [ლომთაძე 1963 : 21].

დასასრულ, წარმოვადგენთ შესატყვისობათა ძირითადი ფორმულების სინოტიკურ ტაბულას, რომელშიც ყურადღება გამახვილებულია ამოსავალ რეფლექსებზე. დიალექტური და არაძირითადი პოზიციური ვარიანტები ზემომოყვანილ ცალკეულ ფონემათა ტაბულებში არის ასახული.

შესატყვისობათა ძირითადი ფორმულების სინოტიკური ტაბულა

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბავვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარშ.	ბეჟ.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ
ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ

¹⁸³ ცხადია, აქ არ იგულისხმება კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების შედეგად მიღებული ჟ.

¹⁸⁴ ინიციალური კლასის ნიშნით არის წარმოდგენილი „ძმა“, „ვაჟიშვილი“ და მისი. [გუდავა 1979 : 56].

ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ	ෆ
෭	෭	෭	෭	෭	෭	෭	෭	෭	෭	෭	෭	෭	෭
ච	ච	ච	ච	ච	ච	ච	ච	ච	ච	ච	ච	ච	ච
ඔ	ෆ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ච	ච	ච	ච
ඔ	ෆ	ඔ	ඔ	ඔ	ෆ	ඔ	ඔ	ඔ	ෆ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	෪	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ
ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ	ඔ

2.19. თანხმოვანკომპლექსები

2.19.1. ზოგადი. თანხმოვანკომპლექსების ანალიზისას მნიშვნელოვანია მკაფიოდ გაიმიჯნოს ცალკეულ მორფემებში და მორფემათა ზღვარზე თავჩენილი თანხმოვანთმომდევრობანი. ჩვენთვის ამჟამად პრინციპულად მნიშვნელოვანია ოდენ ერთი მორფემის ფარგლებში დადასტურებული თანხმოვანთვგუფები, რომლებიც სავარაუდოდ დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო საკვლევი ფუძეენისთვის. რასაკვირველია, ძირ-ფუძეთა, ერთი მხრივ, ხოლო, მეორე მხრივ, აფიქსთა და ფონემათა მიჯნის ფონემატური სტრუქტურა არ უნდა ყოფილიყო გათანაბრებული.

2.19.2. C + W სტრუქტურის ლაბიალიზებული კომპლექსი. სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილია C + W მოდელის ლაბიალიზებული კომპლექსის (resp. ბილაბიალიზებული თანხმონის) სამკვარი ინტერპრეტაცია, რომელთაგან ყველაზე მეტად დამაჯერებელი ჩანს თეზისი მისი ბიფონემური ბუნების შესახებ [ჩიქობავა, ცერცვაძე²⁷1962 : 81; ლომთაძე 1963 : 20; გუდავა 1979 : 28; გიგინეიშვილი 1977 : 42; ბარნოვი 1983 : 97; შდრ.: ტრუბეტკოი 1987 : 313; დეეტერსი, სოლთა, ინგლისიანი 1961 : 21; მიქაილოვი 1958 : 29; ბოკარევი 1959 : 67, 112, 145; ბურჭულაძე 1993 : 9; მაჰომედოვა 1999 : 413 და სხვ.].

ლაბიალიზებული კომპლექსის დისტრიბუცია სინქრონიულ დონეზე ანლაუტით (#-V) და ინლაუტით (C-V, V - V) შემოიფარგლება. მასთან, საანალიზო კომპლექსის წინამავალ კომპონენტად მეტწილად უკანაენისმიერი და ფარინგალური თანხმონები გვხვდება. იგი თავს შედარებით იშვიათად იჩენს წინაენისმიერ ხმოვნებთან და სპირანტებთან. ხანდახან ინლაუტში ნ სონორიც შეიმჩნევა. გასაგები მიზეზების გამო, ჟ-ს წინამავალ კომპონენტად არ დასტურდება მ, ნ, ლ სონორები, ბ, ფ, ჰ ბაგისმიერი ხშულები და დ, უსონანტები [გუდავა 1956 : 215; მიქაილოვი 1958 : 29-33; არდოტელი 1997 : 43...].

ამ ტიპის კომპლექსი დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ფუძეენისთვის. მართალია, სინქრონიულ დონეზე C + W კომპლექსი დასტურდება ანლაუტში, რაც სრულხმოვნობის პირობებში არაკანონზომიერია საკვლევე ენათა ფონოტაქტიკისთვის, მაგრამ ამ

²⁷ილ. ცერცვაძეს მოგვიანებით გამოთქმული აქვს სხვა მოსაზრება [ცერცვაძე 1972 : 217].

შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს სონანტკომპონენტური კომპლექსი [გიგინეიშვილი 1977 : 140]. გარდა ამისა, ის ლექსები, რომლებიც ანლაუტში ასეთ კომპლექსს გვიჩვენებენ, შეიძლება ისტორიული ინლაუტის ვითარებას (განსაკუთრებით ზმნებში) გამოავლენენ, მაგ.: ხუნდ. ქ-ეზე (<*ქ-ეზე<*ბე-ქ-ეზე) : ანდ. ბუ-ქ-ულუ : კარ. ბე-ქ-ალ- : ბეჟ. ბე-ქ-ალ „წაქცევა“, „დავარდნა“; ხუნდ. ხ-ეზე (<*ბV-ხ-ეზე) : საკ. დიდ. ე-ხ-ა : ბეჟ. დ-უ-ლ-ალ „მოკვდომა“ და მისთ.

ანლაუტში **C + W** კომპლექსი ნიშანდობლივი არ უნდა ყოფილიყო, რაზეც მიგვანიშნებს საკვლევ ენებში ამ ტიპის კომპლექსთა გამარტივების ძლიერი ტენდენცია, მაგ.: ხუნდ. ჰ-ე, ჰ-ოდ, ჰ-ე (დალ. ვარ) : ანდ. ხ-ოდ, ხ-ოდ, ხ-ედ (დალ. ვარ.) : კარ. : ახვ. ხ-ე : საკ. დიდ. : პინ. ლ-ე : ბეჟ. უ-ო (<ლ-ო) „ძალი“, ხუნდ. წ-ა, წ-ა, წ-უ (დალ. ვარ) : ანდ. წ-ალი, წ-ა (დალ. ვარ.) : ბოთლ. წ-ა, წ-ად (დალ. ვარ.) : ახვ. წ-ა : საკ. დიდ. : პინ. ც-ა (<*ც-ა) : ბეჟ. ც-ან (<*ც-ან) „ვარსკვლავი“...

ჩვენი ვარაუდით, ხუნდურ-ანდიურ-დილოურ ენებში შემონახული ჩანს უძველესი ლაბიალიზებული **C + W** კომპლექსი, რომელიც ლაკურ-დარგულოსა და ზოგ ლეზგიურ ენაში დენტოლაბიალიზებულ ფონემებში არის გადაზრდილი, ე. ი. სათანადო კონსონანტისა და სონანტის შერწყმის საფუძველზე არის მიღებული: **C + W > C**. რაც შეეხება **C + J** სტრუქტურის კომპლექსს, ამგვარი კომპლექსი არც თეორიულად არის მოსალოდნელი და არც რეალურად უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი ამ ენათა სინამდვილისთვის [არლოტელი 1997 : 43; შდრ. გიგინეიშვილი 1977 : 140].

3. ლაკური და დარგუული ენების კონსონანტური სისტემა:

ფონეტიკური პროცესები, შესატყვისობანი, თანხმოვანთკომპლექსები

ფონეტიკური პროცესები

3.1. ფონოლოგიური სისტემის ზოგადი დახასიათება. ლაკური და დარგუული ენების კონსონანტური სისტემის სიმდიდრე ვლინდება, უპირველეს ყოვლისა, ღრმა უკანაენისმიერი (ხორხისმიერი) ფონემების, აბრუპტივებისა და მათი ინტენსიური (ე. წ. გემინირებული) კორელატების არსებობით. განსაკუთრებით მკვეთრად იზრდება თანხმოვან ფონემათა რაოდენობა ლაკურ და დარგუულ ენებში, თუკი დამოუკიდებელ ჯგუფად გამოვყოფთ ე. წ. ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს.

დარგუული და ლაკური ენების ღრმა უკანაენისმიერ აბრუპტივებსა და ინტენსიურ (ე. წ. გემინირებულ) თანხმოვნებს სამეცნიერო ლიტერატურაში განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო (Ш. Г. Гаприндашвили, Фонетика даргинского языка, Тбилиси, 1966, გვ. 231-286;

С. Абдуллаев, Грамматика даргинского языка, Махачкала, 1954, გვ. 49-60; Г. Б. Муркелинский, Грамматика лакского языка, Махачкала, 1971, გვ. 19-53, А. А. Магомедов, Кубачинский язык, Тбилиси, 1963...).

ფონემა ბ. ბილაბიალური ბ ლაკური და დარგუული ენების კონსონანტიზმში ხშირი ბგერაა. მისი სინშირე საგრძნობლად ვლინდება გრამატიკული კლასის ექსონენტად ფუნქციონირების პროცესში. სახელთა სტრუქტურაში და ზმნებში იგი გვხვდება ანლაუტურ, ინლაუტურ და აუსლაუტურ პოზიციებში:

დარგ.	ბჷჭლი	„ბალი“	ლაკ.	ბჷცლი
	აბუ	„იბო ცხენი“		აბუ
	ცაქ	„ცა“		საბ
	ბებკა	„სიკვლილი“		ბიბკუ და მრავალი სხვა.

ფონემა უ. წყვილბაგისმიერი უ დარგუული ენისა, და კბილბაგისმიერი ვ ლაკური ენისა არანაკლებ ხშირი ფონემებია ამ ენებში, ვიდრე ბ.

დარგუულსა და ლაკურ ენებში ფონემა უ // ვ გვხვდება ნებისმიერ პოზიციაში და ასრულებს სხვადასხვა მორფოლოგიურ ფუნქციებს სახელთა და ზმნათა შემადგენლობაში. განსაკუთრებით განვითარებულია მისი როლი გრამატიკული კლასის ექსპონენტის ფუნქციით.

დარგ.	უაწა	„ტყე“	ლაკ.	ვაწა
	აუნაზან	„გარგარი“		ავვაზან
	ხიუ	„თხილი“		ჰივხ

ფონემა დ. როგორც ბ და ვ ფონემები, წინაენისმიერი თანხმოვანი დ ასრულებს ერთ-ერთ წამყვან როლს დარგუული და ლაკური ენების ლექსიკურ და მორფოლოგიურ სტრუქტურაში. წარმოადგენს გრამატიკული კლასის მნიშვნელოვან ექსპონენტს.

ფონეტიკური მოდიფიკაციის შედეგად ფონემა დ ქმნის მრავალრიცხოვან რეფლექსებს. სახელებსა და ზმნებში ფონემა დ გვხვდება ნებისმიერ პოზიციაში:

დარგ.	დიგ // დიღ	„ხორცი“	ლაკ.	დოკ
	ლაღარა	„თიხის თეფში“		ლაღარა
	დეკ	„საზომი“		დაჭუ და მრავალი სხვა.

სონორები. ლაკური და დარგუული ენების ფონეტიკურ სისტემაში ძლიერ მყარი პოზიცია აქვთ სონორულ ფონემებს **ლ, მ, ნ, რ**, თუმცა მეტად ექვემდებარებიან სხვადასხვაგვარ ფონეტიკურ პროცესებს. არც თუ იშვიათად ეს ფონემები ურთიერთშემნაცვლელები ხდებიან. გვხვდებიან სახელთა და ზმნათა ნებისმიერ პოზიციაში და მეტად ხშირად გვევლინებიან გრამატიკულ კლასთა ექსპონენტებად. წარმოადგენთ ზოგიერთ მაგალითს, რომლებშიც სონორი ბგერები ფონემის როლს ასრულებენ ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის დროიდან:

ფონემა ლ:

დარგ.	ლიგა	„ძვალი“	ლაკ.	ლიჩა
	ჰულუ	„ბარდა“		ჰულუ

საულვა „ფუნთუშა“ ცულვა

ფონემა მ:

დარგ.	მიქუა	„ფრჩხილი“	ლაკ.	მინ
	მეძ	„ენა“		მაზ
	ვაძა	„კანაფი“	ვაძა	„ხორბალი“

აუსლაუტში და თანხმოვანთა წინ ლაკურ ენაში სონორული მ ფონემა გადადის ნ ფონემაში:

დარგ.	ღურზამ	„ფარა“	ლაკ.	თაურზან
	ღუმ	„ქვიშა“		ვაუნ

მსგავსადვე: ლაკ. გუნგუმი „ლოქი“, შდრ. ნათ. ბრ. გუნგუთოულ და ა. შ.

ფონემა ნ:

დარგ.	ინივა	„მღვიმე“	ლაკ.	ნუხ
	ტინი	„სადგომი“		ტუნუ
	უნზა	„კარი“		ნუზ და ა. შ.

ფონემა რ:

დარგ.	ვარა	„ცერცვი“	ლაკ.	ვაჭრუ
	ღერზა	„ჯონი“		თარზ
	ხურ	„წიფელი“		ხაირ (-ილულ) და სხვა.

არსებით როლს დარგული და ლაკური ენების ლექსიკურ ერთეულებში ასრულებენ წყვილბაგისმიერი თანხმოვნებიც: ფშვინვიერი ფ, ინტენსიური ფა და აბრუპტივი პ.

მაგალითად:

ფონემა ფ:

დარგ.	ფენწ	„ცვარი“	ლაკ.	ფიწ
	ჭაფ	„კალათი“		ჭაფა და ა. შ.

ფონემა ფა:

დარგ.	ფაალა	„მატყელი“	ლაკ.	ფაალ
	ვაიფაი	„ნაფოტი“		ვაიფა

ფაად	„კონა“	ფაად	
ვუფა	„გუმბათი“	ვუფა	და სხვა.

ხსენებული რიგის ფონემათაგან ყველაზე უფრო იშვიათია როგორც დარგუულში ისე ლაკურში ფონემა **ჰ** (აბრუპტივი). ამ ფონემის შესახებ ჯერ კიდევ პ. უსლარი წერდა: „სხვათა შორის, ლაზი-ლუმუქელებმა (ლაკებმა – ლ. ა.) შენიშნეს, რომ მათთვის შედგენილ ანბანს აკლია **ჰ**, რომელიც თუმცა მეტად იშვიათად, მაგრამ ზოგიერთ სიტყვაში მაინც მოიპოვება; ეს ბგერა გამომეპარა, ვინაიდან არც ერთი ამდგვარი სიტყვა მანამდე არ შემხვედრიაო“ (П. К. Услар, Лакский язык, Тифлис, 1890, გვ. 32).

ფონემა **ჰ** გვხვდება დარგუული ენის ყველა დიალექტში, თუმცა სიტყვათა მეტად შეზღუდული რაოდენობისთვისაა იგი დამახასიათებელი.

დარგ.	კაპი	„ფურცელი“	ლაკ.	ჭაპი
	ყაპა	„ქული“	ყუპა	„კრუსუნი“
	პვრ-პვრ	„ღმუილი“	პვრ-პვრ	

ძირეული ლაკურ-დარგუული სიტყვებიდან იგი გვხვდება, სახელდობრ, ხმაბადვით და შორისდებულებისგან წარმოქმნილ სიტყვებში.

რუსული ენიდან ან რუსულის მეშვეობით ნასესხებ სიტყვებში, არც თუ იშვიათად ცალკეული ფონემები **ჰ** აბრუპტივით იცვლებიან:

რუს.	დარგ.	ლაკ.
Папироса	პაპირუს	პაპირუს
фаэтон	ჰაფტუნ	ჰაფტუნ
партизан	პარტიზან	პარტიზან
пальто	პალტუ	პალტუ და სხვა.

მნიშვნელოვანი ფუნქციონალურ დანიშნულებას ლაკურ და დარგუულ ენათა სახელურ და ზმნურ ფუძეთა სტრუქტურაში ასრულებენ წინაენისმიერი ფონემებიც: ფშვინვიერი **თ**, ინტენსიური **თ** და აბრუპტივი **ტ**. ისინი მეტად ხშირად იხმარებიან და დასტურდებიან ნებისმიერ პოზიციაში. **ჰ** აუსლაუტში და თანხმონის წინ **თ** ინტენსიური გადადის სადა **თ** ბგერაში.

ფონემა თ:

დარგ.	ღერთურთინი	„მაწონი“	ლაკ.	თართნაკ
	ბურთ	„არაჟანი“		ბართ
	კუთნი	„ნერწყვი“		კუთ „ფუნა“ და ა. შ.

ფონემა თ:

დარგ.	ქურთაი	„კაბა“	ლაკ.	ქურთაუ	„ლაბადა“
	თაუთაქმ	„მამა“		თათაბა	
	მურთაბა	„მხედარი“		ბურთაიდი	

მსგავსადვე: დარგ. ქურთაბა „მელა“ – ქურთანე (მრ. რ.), შდრ. ლაკ. ვათაბა „სახლი“ – ვათორი (მრ. რ.) და სხვა.

ისევე როგორც ლაკურში, დარგუული ენის დიალექტებშიც ინტენსიური (ე. წ. გემინირებული) თანხმოვნები დამოუკიდებელ ფონემებს წარმოადგენენ. ასრულებენ გარკვეულ სიგნიფიკატურ ფუნქციასაც. ს. აბდულაევს დარგუული ენის მულის თქმაში დადასტურებული აქვს, მაგალითად, ინტენსიურები მნიშვნელობის განმასხვავებლის ფუნქციით:

დიქი	„სიყვარული“	დიქი	„დაატარებდა“
თაურა	„ეზოში“	ღურა	„თქვი“
ვაჰჩა	„კვესი“	ვაჰჩა	„ჩხუბისთავი“
ჭინცაი	„წყაროსთან“	ჭინცი	„ანისული“
ქისა	„თივაში“	ქისა	„ჯიბე“ და სხვა.

ფონემა ტ:

დარგ.	ტალ	„ბოძი“	ლაკ.	ტამა	„შეშა“
	კიტა	„კუნძი“		კიტტი	
	ფუტი	„მილი“		ფუტი	
	ტუტი	„ყურძენი“		ტუტი	„ყვავილი“

წინაენისმიერნი

სისინ-შიშინა სპირანტები და აფრიკატები. წინაენისმიერ სპირანტთა და აფრიკატთა ძირითადი ფუნქციაა სახელურ და ზმნურ სიტყვაწარმოებაში მონაწილეობა, გარდა იშვიათი შემთხვევებისა,

როცა სისინი თავის თავზე იღებენ მორფოლოგიური ინვენტარის ფუნქციასაც. სპირანტები და აფრიკატები, როგორც სისინა, ასევე შიშინა, ამ ენებში არც თუ ისე მყარი ბგერებია და დიალექტებში ქმნიან ბგერათშესატყვისობათა დისპერსიულ რიგებს.

ფონემა ზ:

დარგ.	კაზ	„აბრეშუმი“	ლაკ.	კიზ	„ვარცხნილობა“
	ღურზამ	„ფარა“		თაურზან	
	ზიმიზალა	„ჭიანჭველა“		ზიმიზ	„ბუზი“

ფონემა ს:

დარგ.	სუს	„შვრია“	ლაკ.	სუს	
	სულვაბა	„ფუნთუშა“		სუსვაბა	
	ნუსი	„ყველი“		ნის	და მრავალი სხვა.

ფონემა სპ:

დარგ.	რურსი	„ქალიშვილი“	ლაკ.	საუ	
	ყუსაბა	„კოვზი“		ვაუსაბა	
	სი	„უანგი“		სი	და სხვა.

ფონემა ც:

დარგ.	უნც	„ხარი“	ლაკ.	ნიც	
	ყწცა	„თხა“		ყწცა	
				ცინცილ	და სხვა.

ფონემა ცა:

დარგ.	ცბანცბი	„ასკილი“	ლაკ.	ცბაც	
	ვაიცაბა	„ტოტი“		ვაიცაბი	
	ქავაცაბა	„ჭაკი“		ქავაცაბა	
	ქაცაბა	„ძალაყინი“		ქაცაბა	და სხვა.

როგორც ზემოთმოყვანილ მაგალითებში, ისე სახელთა მნიშვნელოვან რაოდენობაშიც ფონემა ცბ წუღახარული დიალექტისა წარმოადგენს მჟღერი ძ აფრიკატის ფონეტიკურ მოდიფიკაციას, რომელიც დამახასიათებელია ურახული დიალექტისათვის (III. Гаприндашвили,

Фонетические особенности диалектов цудахарского типа // Языки Дагестана, Махачкала, 1948, гв. 119). მაგალითები:

ურახ.	ლიძმი	„ენა“ (ორგანო)	წუღახარ.	ლიძა
	ძი	„მარილი“		ცაე
	იძალა	„სენი“		ცაალა
	მიძ	„ენა“		მეცა
	კუეძარა	„მუშა“		კუბცარ
	უნძა	„კარი“		უნცა და სხვა.

ფონემა წ:

ღარგ.	ჭაწა	„ტყე“	ლაკ.	ვაწა
	ფენწ	„ცკარი“		ფიწ
	ყაწ	„პური“		ყაწ და მრავალი სხვა.

ფონემა ძ არ შემოინახა ლაკურ ენაში. იგი არ მოიპოვება ღარგუული ენის დიალექტთა დიდ უმეტესობაშიც, გარდა ურახულ-ახუმურისა.

ფონემა ჟ:

ღარგ.	ღაჟი	„ლოყა“	ლაკ.	ღაჟინ „სახე“
-------	------	--------	------	--------------

ღარგუულ ენაში ფონემა ჟ გვეკვლინება უმეტეს შემთხვევაში მჟღერი ჯ აფრიკატის მოდიფიცირებულ ვარიანტად. ძირითადად დასტურდება არაბულ-თურქულ-სპარსულიდან ნასესხებ ლექსიკაში.

ფონემა შ:

ღარგ.	შან	„ბელურა“	ლაკ.	შარლუ
	ბურუშ	„ლეიბი“		შანუ
	ფუშ	„საბერველი“		ფურშ და სხვა.

ფონემა შა:

ღარგ.	ღარშაალ	„ასი“	ლაკ.	თაურშა
	შაინ	„წყალი“		შაინ

შპარა „ტბა“ შპარაში „წყარო“ და სხვა.

ფონემა ჩ:

დარგ.	ინ	„ვაშლი“	ლაკ.	პივიჩ
	ჩუთაუ	„ქადა“		ჩუთაუ
	ჩატა	„მერცხალი“		ჩიტუ
	ჩინტ	„მეჭეჭი“		ჩუნტლუ და ა. შ.

ფონემა ჩხ:

დარგ.	ჩაითუ	„კატა“	ლაკ.	ჩაითუ
	ქავაჩა	„ძუ“		ქაჩი „ძუენა“
	ჩაპჰ	„ტვირთი“		ჩაის და ა. შ.

ფონემა ჭ:

დარგ.	ვარჭი	„მხარი“	ლაკ.	ვაჭ
	ანჭი	„ხორბალი“		ლაჭა
	მურჭ	„კეტი“		ჭულა
	ჭიჭ	„ლილი“		კიჭ და ა. შ.

ფონემა ჯ:

სიტყვები, რომელთა შემადგენლობაშიც ფუნქციონირებს ფონემა ჯ ამჟამად დასტურდებიან მხოლოდ ურახულ-ახუშურ დიალექტებში. დანარჩენ დიალექტებში იგი იძლევა მხოლოდ სხვადასხვაგვარ რეფლექსებს, როგორცაა **ჟ, ჩ, ჩხ**. ეს ფონემა არ შემოინახა ლაკურ ენაში, სადაც იგი რეფლექსების სახით დასტურდება. მაგალითები:

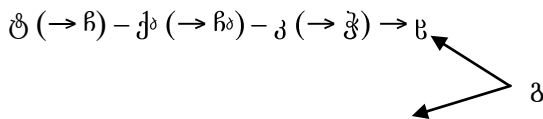
ახუშ		წუდახარ.	ლაკ. ენაში
ვაპჯა	„კეესი“	ვაპჩა	ვაჩიჩი
ჯიჭ	„შეძლება“	ჩაიჭ	ქაინჩი
განჯი	„ემვი“	ქაანჩი	ქარჩი
გჟანჯა	„ძუენა“	ქაუჩა	გუუა და სხვა.

ველარები

ფონემა გ:

დარგ.	ქურეგ	„კურაგა“	ლაკ.	ქურაგ
	გაჟა	„ძუნა“		გუჟა
	გეჟბა	„თიკანი“		გაღა და სხვა.

ფონემა გ დარგულსა და ლაკურ ენებში მეტად გავრცელებულია, თუმცა მცირე რაოდენობით მოიპოვება ამ ენათა შორის შესატყვისობები, რომლებიც იდენტურ გ ფონემას წარმოგვიდგენდნენ, რამდენადაც ეს ბგერა ხშირად ექვემდებარება სხვადასხვაგვარ ფონეტიკურ პროცესებს და ამის შესაბამისად იძლევა ნაირ-ნაირ ფონეტიკურ რეფლექსებს. ამდგომად რეფლექსებად ა. აკიევს დასახელებული აქვს:

ხ // ხა და იშვიათად ჟ

(А. III. Акиев, Историко-сравнительная фонетика даргинского и лакского языков, გვ. 14).

ფონემა ქ:

დარგ.	ქაქან	„ქლიავი“	ლაკ.	ქაქან
	ნიქა	„ფლოქვი“		ნიქ „მუნლი“
	ქანი	„კუჭი“		ქუ და სხვა.

ფონემა ქბ:

დარგ.	თუქაუ	„ჩოჩოჩი“	ლაკ.	თაუქაუ	„ვირი“
	ქურთაი	„კაბა“		ქურთაუ	„მოსასხამი“
	ქაჭაჩე	„ძალი“		ქვაჩაი	და სხვა.

უმეტეს შემთხვევაში დარგულ-დაკური ლექსიკური პარალელები, რომელთა შემადგენლობაშიც ფუნქციონირებს ფონემა ქბ, ეს თანხმომავნი ამოსავალი გ ფონემის რეფლექსად წარმოგვიდგება. მაგალითად:

ახუმ.-ურახ.	წუდახარ.	ლაკ. ენა
-------------	----------	----------

გამი	„გემი“	ქიამი	ჟამი	
გაძა	„ჭაკი“	ქჟუაცა	ქჟვაცა	
ღიგა	„სიყვარული“	ღიქა	ჩიგუ	და სხვა.

ფონემა კ:

ღარგ.	კუჭა	„ალო“	ლაკ.	კუთ
	ღუკ	„უღელი“		ღუკ
	კანტ	„წვეთი“		კუნტ და მრავ. სხვა.

ფონემა წ:

ღარგ.	ღერწა	„ჯონი“	ლაკ.	თარწ
	მირწა	„აბელი“		მანწი
	ვინწუ	„თხილი“		ჰინწ და სხვა.

ს. აბულაგვის ცნობით, მეკეგურსა და ქვემო მულეზის დიალექტებს არ მოეპოვებათ ფონემა წ და ამ დიალექტებში იგი ჰ თანხმონით იცვლება (С. Абдуллаев, Грамматика даргинского языка, Махачкала, 1954, გვ. 28).

ურახ.-ასუმ.		მეკეგ.-ქვ. მულეზ.	
ურწუ	„ზღვა“	ურჰუ	
უმწუ	„გასაღები“	უმჰუ	
მანწი	„ხუტორი“	მაჰი	და სხვა.

ფონემა ხ:

ღარგულ ენაში ფონემა ხა დამახასიათებელია წუდახარულ-კუბაჩური ტიპის დიალექტებისათვის. იგი წარმოადგენს აგრეთვე ლაკური ენის ფონეტიკური სტრუქტურის არსებით მახასიათებელს. მაგალითები:

ღარგ. (წუდახარ.)	ურწუ	„ზღვა“	ლაკ.	წჰირი
	მანწი	„ხუტორი“		მანწი
	ურწური	„სატენი“		წჰინი
	ღარწჰე	„საღამო“		წჰუ და სხვა.

ველარული ფონემებიდან ღ, ხ, ხა თანხმონებს ღარგულსა და ლაკურ ენებში ორნაირი ბუნება

აქვთ. უპირველეს ყოვლისა, **დ, ხ, ხა** სპირანტები არტიკულაციისას ფარინგსის ზღვარზე თავისუფლები არიან ფარინგალიზაციის იერიისგან და წარმოადგენენ რა. უფრო ღრმა წარმოების ჩვეულებრივ ველარებს, მათ არ შეუძლიათ მეზობელი ხმოვნების ფარინგალიზება.

ღარგ.	ჩარხ	„ტანი“	ლაკ.	ჩურხ
	ხამხაა	„შიგნეული“		ხანხა
	ხაუპ	„დახრჩობა“		ხაუპა
	ფურხ	„ჭვარტლი“		ლახ „მტვერი“
	ღურღა	„ღორღი“		ღურღა
	ღამთი	„ნათესაობა“		ღანმი
	ღად	„ლაპარაკი“		ღაღღა
	ღურღურ	„ღუღუნ“		ღურღუ
	ხაუნი	„გზა“		ხაულღუ და სხვა.

მეორეც, ფარინგსის არეში არტიკულირებისას ისინი ფარინგალიზებულები ხდებიან ხოლმე და ხელს უწყობენ გარშემო მყოფ ხმოვანთა ფარინგალიზაციას:

ღარგ.	ლაკ.
ხა „მოიტანე“ – ხაა „ძაღლი“	ლახ „მტვერი“ – ლახს „შორის“
ბახ „ზნე“ – ბახს „დარტყმა“	ხაან „გონება“ – ხაანს „სისველე“
ღალ „ოცი“ – ღალს „ნატენი“	ხააღღუ „ძაფი“ – ხაააღღუ „კლდეები“

შეგადართო აგრეთვე შემდეგი ლაკური სიგნიფიკატური წყვილები, რომელთა

შემადგენლობაშიც მონაწილეობენ ღრმა უკანაენისმიერნი:

ხაა	„სტროფი“	ხააა	„ნაკვეთი“
ხააღახი	„ნემსი“	ხაააღახი	„ფარცხი“
ხაარხაუ	„ნაბიჯი“	ხააარხაუ	„ნაზარდი“
ღაუა	„ნაწლავი“	ღუაუუ	„ნაწუწი“
აღუ	„ბოროტება“	ააღუ	„სქელი“
ჰაღუ	„ჩღუნგი“	ჰააღუა	„ჭკა“

ჰან

„ცვილი“

ჰან

„სიცილი“

(აკიევი,1977:

15-16)

ფონემა ჰ: ფარინგალური ჰ გვხვდება როგორც დარგუულში, ისე ლაკურში. ლაკურ ენაში ეს ფონემა ყოველთვის და ყველა პოზიციაში ფარინგალიზებულია. დარგუულ ენას რაც შეეხება, ს. აბლულაევის თქმით: „ჰ და ჰ ბგერები ასუშურ დიალექტში გვხვდება ოდენ შუა და ქვედა აწეულობის ხმოვნებთან მეზობლობაში. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, „ჰ და ჰ ბგერების გვერდით ხმოვნები ყოველთვის რბილდებიან და ხორხისმიერ უღერადობას იძენენ. იგივე შეიმჩნევა წუდახარულ დიალექტშიც. ასუშურ-ურახული ტიპის სხვა დიალექტებსა და წუდახარული ტიპის რიგ დიალექტში ხორხისმიერი უღერადობა (გლოტიზაცია) ხმოვნების ჰ და ჰ ბგერების წინ არ არის აუცილებელი: ამ თანხმოვანთა წინ და მომდევნოდ ამ დიალექტებში ხშირად მოიხმის ზედა და შუა აწეულობის ხმოვნები გლოტიზაციის გარეშე“ (აბლულაევი, 1954: 27). მაგალითები:

ასუშ.	წუდახ.	მულ.	ურახ.
ჰენე „ჯოგი“	ჰენე	ჰენე	ჰანე
ჰეჰ „ხველა“	ჰეჰ	ჰეჰ	ჰაჰ
ბეჰ „ბოლო“	ბეჰ	ბეჰ	ბეჰ

და სხვა.

დარგუული ენის მულის დიალექტში გვხვდება ფარინგალური ჰ ასპირატის ინტენსიური (გემინირებული) სახეობებიც. მაგალითად:

ასუშ.-წუდახ.	მულ.
მეჰე „ტენი“	მეჰე
ყეჰე „თალგამი“	ყეჰე
გეჰელ // ქეჰელ „რვა“	ქეჰელ
დჰჰი // დუჰჰ „თოვლი“	დუჰჰ

ლაკურ ენაში ჰ ფონემის ინტენსიური სახეობები დადასტურებული არ არის.

ფონემა ზ: დარგულ ენაში მნიშვნელოვანი გავრცელება ჰპოვა ფარინგალურმა მჟღერმა ზ ფონემამ; მისი შესუსტებული ვარიანტი ვლინდება ლაკური ენის ვიცხიური დიალექტის ცალკეულ სახელებში:

დარგ.	ლაკ.
ჭატა „ბაყაყი“	ჭორბატი
ჭარჭა „ქათამი“	ჭანაკი
და სხვა.	

ფონემა ჰ: როგორც ლაკურ, ისე დარგულ ენებში შეიმჩნევა მნიშვნელოვანი ლექსიკური ფენა, რომლის შემადგენლობაშიც გამოიყოფა ლარინგალური ასპირატი ჰ. მაგალითად:

დარგ.	ლაკ.
ჰულუ „ოსპი“	ჰულუ
ჰუ „თესლი“	ჰანა
ხურჰარი „ფილტვები“	ჰუთრუ

იგივე ფონემა ხშირად გვხვდება არაბულ-თურქულ-სპარსულ მრავალრიცხოვან ნასესხობებში: ბაჰანა „მიზეზი“, ჰალმანჩუ „ამხანაგი“, ჰუნარჩი „აკრობატი“, ფაჰლივან „მუშაითი“, ჰავა „ჰაერი“, ჰუჟუმ „შეტევა“, მამჰურ „გამორენილი“ და სხვა.

ფონემა ც: დარგულ და ლაკურ ენათა სახელებში ეს ლარინგალური აბრუპტივი მეტად იშვიათად გვხვდება.

ღარგ.	ლაკ.
ბჰცლი „ბალი“	ბჰცლი
ნაცმაყ „სლოკინი“	ბაცბაც

ღარგუული ენის ახუმურ-ურახულ დიალექტებში უ ძირითადად გვევლინება სხვადასხვა თანხმოვანთა რეფლექსად; ასეთი თანხმოვნებია ღარგუულში გ, უ, ღ, ზ, ხოლო ლაკურში კ, ყ, წ. მაგალითები:

წუღახ.	ახუმ.-ურახ.	ლაკ.
მიგ „ყინული“	მიც	მიკ
ნიგ „რძე“	ნიც	ნაკ
ღიგ „ხორცი“	ღიც	ღიკ
აჟღალ „ოთხი“	აჟღალ	მუყ
ბერღჟიზ „გაშრობა“	ბერჟჟიზ	ყაყან
ბაღღიზ „ჭრა“	ბეღღეს	ყუყინ
ნიზ „ტილი“	ნერჟ	ნაწ
უმჟუსე „სუფთა“	უმჟულ	მარწ
ჟაზა „თაფლი“	ჟარჟა	ნიწ
ზური „კარსკვლავი“	ცურჟი	წუ

ღა სხვა.

იგივე ლარინგალური აბრუპტივი ლაკურ ენაში გვხვდება ნასესხებ სიტყვებშიც; შღრ:

ღარგ.	ლაკ.
ნიჟმათ „ნეტარება“	ნიცმათ
მაჟნა „მნიშვნელობა“	მჰცნა

ფონემა ა: შუაენისმიერ (ნახევარხმოვან) ა ფონემას დარგულ და ლაკურ ენებში გავრცელების მნიშვნელოვანი არეალი და გამოყენების საკმაოდ დიდი სიხშირე მოეპოვება. განსაკუთრებით ფართოდ გამოიყენება ეს ფონემა კუბაურში გრამატიკული კლასის ნიშან რ-ს ა ფონემაში გადასვლის წყალობით; გარდა ამისა, ინფინიტივის აფიქსი კუბაურში ასევე ა ფონემათ ბოლოვდება: ბახიდ „სწავლა“, ბაყიდ „გაკეთება“ და სხვა.

ფონემა ა დასტურდება აგრეთვე დარგულ და ლაკურ ენათა სახელის ფუძეებში:

დარგ.

ლაკ.

ჟადსი „ცოდნა“

ვადლილსა

დალადა „სიმღერა“

ბალადა

ბადა „კოცნა“

ფაადა

და სხვა.

გვხვდება აგრეთვე არაბულ-თურქულ-სპარსული და აგრეთვე რუსული ენიდან ნასესხობებში:

დარგ.

ლაკ.

ფადა „სარგებელი“

ფადა

შადატან „ემშაკი“

შადატან

ჰაულადსი „ხელსაყრელი“

ჰაულადსა

და სხვა.

ფონემა ბ: ერთადერთი სიტყვა, რომელშიც დასტურდება ფრიკატიული ფშვინვიერი ბ წარმოადგენს ხმაბაძვით სიტყვას. იგი გვხვდება როგორც დარგულ, ისე ლაკურ ენებში: დარგ. უბ (იკეს) „შებენა“, ლაკ. უბ (უზინ).

როგორც შედარებითი ანალიზიდან ჩანს, დარგუული ენის კუბაჩურ-წუდასარული ტიპის დიალექტებს ახასიათებს ის, რომ ამ დიალექტთა ფონეტიკურ სისტემაში წარმოდგენილია ღრმად განვითარებული სისტემა ინტენსიური (გემინირებული) ფონემებისა.

3.2. ფონეტიკური პროცესები

3.2.1. ბაგისმიერი ხშულები ბ, ფ, ფა, პ. საერთო დაღესტნური მჟღერი ხშული ბ სრულადაა შენახული ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის დონეზე: დარგ. ბეკ // ბიკ „თავი“ : ლაკ. ბაკ; დარგ. ბეწ // ბიწ „მგელი“ : ლაკ. ბარწ...

უკვე ისტორიულ პერიოდში ბ ხშულმა მოგვცა მ რეფლექსი, რაც ნათლად ჩანს სახელთა ანლაუტში, მონათესავე დაღესტნურ ენათა მასალის შედარებისას:

დარგ. მარგა : ლაკ. ბურნ ნი : ხუნძ. ბინ ინ „ხვადი“; დარგ. ბუტა : ლაკ. ბუტა, ჰინუხ. მუტა „წილი“; დარგ. მუჩი : ჰინუხ. მეში : ლაკ. ბარჩ „ფეტვი“; დარგ. ბაზ // ბად // ბაცა : ლაკ. ბარზ : ხუნძ. მოწა „მთვარე“ და სხვა (აკიევი, 1977: 100).

იოლად რეკონსტრუირდება ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობისათვის ფშვინვიერი ფ : დარგ. ფენწ „ცვარი“ : ლაკ. ფიწ; დარგ. ფუმ „საბერველი“ : ლაკ. ფურმ... ვერ აღდგება აღნიშნული დონისათვის ინტენსიური (გემინატი) ფა, რომელიც ბ ბგერისგან არის განვითარებული მხოლოდ ლაკურში და დარგუული ენის კუბაჩურ-წუდასარული ტიპის დიალექტებში: ბ → ფ, ბბ → ფა, მაგ., ახუმ. ბალა „მატყელი“ → წუდახ. ფალა → ლაკ. ფალ, ახუმ. ვაუბა „გუმბათი“ → წუდახ. ვაუფა // ლაკ. ვაუფა... ლაკურ ენაში ბაგისმიერ ბგერათა თავმოყრა ასევე იძლევა ფა-ს: შაფა „შინ“ (III გრ. კლასი) ← *შაბა (შდრ. შარდა „შინ“, II გრ. კლასი) ... ინტენსიური ფა-ს ჩამოყალიბების პროცესი დასრულებული არ არის.

ლაკურ დარგუული ენობრივი ერთობის დონისათვის პ აბრუპტივი აღდგება საკმაოდ მწირი მასალის საფუძველზე: დარგ. კაპი „ფოთოლი“ : ლაკ. ჭაპი ... დარგ. პარ-პარ (იკეს) „ბუზღონი“ : ლაკ. პარ-პარ (ტუნ)...

ამრიგად, ძირეულ ლექსემათა შედარება საშუალებას იძლევა ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის დონეზე რეკონსტრუირებულ იქნეს ბ, ფ, პ ფონემები.

3.2.2. **დენტალური ხშულები დ, თ, თა, ტ.** დენტალური მჟღერი ხშული დ ერთ-ერთი მკვიდრი ელემენტია მთის კავკასიურ ენათა ფონეტიკურ სისტემაში. ლაკურ ენაში ეს ფონემა არ მონაწილეობს სიტყვათა ინლაუტსა და აუსლაუტში, ამიტომ მისი რეკონსტრუქცია აღნიშნული დონისათვის ხერხდება მხოლოდ თავკიდურ პოზიციაში: დარგ. დიგ // დიგ „ხორცი“ : ლაკ. დიკ ... ისტორიულად დ არაიშვიათად გადადის რ ბგერაში: დარგ. დუკ „უღელი → ლაკ. რუკ; ლაკ. დუშ „ქალიშვილი“ → დარგ. რურსი (შდრ. მეკებ. დიადლ. დურსი).

მიუხედავად თ (← დ) რეფლექსის დამთხვევისა ამოსავალ თ ბგერასთან, ლაკურ-დარგუული ერთობის დონეზე შემოინახა საერთოდ აღესტნური ენობრივი ერთობის თ ფონემაც: დარგ. ბათაეს „დაგლება“ : ლაკ. ბუთან (შდრ. ხუნდ. ბორთიზე „დავარდნა“) და ა.შ.

ლაკურ-დარგუული ერთობის დონეზე ვერ რეკონსტრუირდება ინტენსიური თა, რომელიც ფუნქციონირებს მხოლოდ კუბაჩურ-წუდახარული ტიპის დიალექტებსა და ლაკურ ენაში. მისი ფორმირების ძირითადი წყაროა პროცესი დ → თა: დარგ. დარშალ „ასი“ : ლაკ. თაურშ, დარგ. ჩუდუ „ღვეზელი“ : ლაკ. ჩუთაუ... თუმცა დასტურდება თ → თა პროცესის შემთხვევებიც: დარგ. თექაუ „ვირის ჩოჩორი“ : ლაკ. თაუქაუ; დარგ. ბითეს „დარტყმა“ : ლაკ. ბათან...

ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის დონისათვის ამოსავალი ტ ვლინდება ძირეული ლექსიკის მნიშვნელოვან ნაწილში: დარგ. ტუტი „ყურძენი“ : ლაკ. ტუტი „ყვავილი“; დარგ. კინტ „წვეთი“ : ლაკ. კუნტ; დარგ. კატა „ნიჩაბი“ : ლაკ. ჭატა ... თუმცა ვლინდება საერთოდ აღესტნური დ ბგერის ტ-ში გადასვლის შემთხვევებიც: თაბ. ჭუდ „რწყილი“ → დარგ., ლაკ. ჭიტ, ხუნდ. ჭეტ ... ან დ → ტ ლაკურ-დარგუული ერთობის დონეზე: დარგ. ყადა „ბუჩქი“ → ლაკ. ვატა...

ამრიგად, წინაენისმიერთა რიგში ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის დონისათვის აღდგება დ, თ, ტ, ხოლო ინტენსიური თ მეორეულია.

3.2.3. **სონორები.** საერთო დაღესტნური დ ბგერის რ ბგერაში გადასვლის მრავალრიცხოვანი შემთხვევების მიუხედავად, რ ფონემა აღდგება განსაკუთრებული სირთულეების გარეშე: დარგ. ვარა „მუხუდო“ : ლაკ. ვურუ; დარგ. მივირ „მკერდი“ : ლაკ. ვურუ...

ნ ფონემა აღდგება როგორც საერთო ლაკურ-დარგუული, ისე საერთოდ აღესტნური ენობრივი ერთობის დონეზეც: დარგ. ნეგ „ბზე“ : ლაკ. ნავ; დარგ. უნც „ხარი“ : ლაკ. ნიც...

საერთო დაღესტნური ერთობის დონეზე მ ფონემის პოსტულირებისათვის მოიპოვება საკმაოდ ვრცელი მასალა, თუმცა თავკილური მ ამ ენებში შეიძლება აღმოჩნდეს გაქვავებული გრამატიკული კლასის ნიშან ბ-ს რეფლექსი, მაგრამ არაერთი ლექსემა საშუალებას იძლევა იოლად იქნეს რეკონსტრუირებული მ ფონემა როგორც საერთო დაღესტნურ, ისე საერთო ლაკურ-დარგულ დონეზე: დარგ. მიც // მიგ „ყინული“ : ლაკ. მიკ // მეჰ // მეხ...

აუსლაუტში და მ თანხმოვნის წინ ლაკურ ენაში მ გადადის ნ ბგერაში: ჭუნ „დრო“ : ჭუმულ (ნათ. ბრ.), შმუ „ხონჩა“ : შნთულ (ნათ. ბრ.)... მაგრამ დარგული მ-ს ინარჩუნებს: დარგ. გუმგუმ „ლოქი“, შდრ. ლაკ. გუნგუმი; დარგ. ხამხა „სხეული“, შდრ. ლაკ. ხანხა...

ლაკურ დარგული ენობრივი ერთობის დონეზე რეკონსტრუირდება თავკილური ლდარგ. ლჰვი „ლოყი“ : ლაკ. ლჰინ; დარგ. ლიგა // ლიქა „ძვალი“ : ლაკ. ლიჩა ... თუმცა ლ შეიძლება მიღებული იყოს დ → რ → ლ პროცესის შედეგად, ამიტომ ამოსავალი ლ-ს რეკონსტრუქციისას უპირატესობა ენიჭება ინლაუტისა და აუსლაუტის ჩვენებებს: დარგ. ჰულუ „ოსპი“ : ლაკ. ჰულუ; დარგ. დალაჰ : ლაკ. ბლაჰ; დარგ. გილი „უნაგირი“ : ლაკ. კილი...

3.2.4. უკანანისმიერი (ველარული) გ, ქ, ქზ, კ. მჟღერი ხშული გ ლაკურსა და კუბაჩურ-წუდახარული ტიპის დიალექტებში ცვლილებებს ექვემდებარება ისეთი პროცესების გამო, როგორცაა გ → ქ → ჩ, გ → ქ, გ → კ და გ → ზ // ზ. მიუხედავად გ ბგერის არასტაბილურობისა, იგი მაინც რეკონსტრუირდება მინიმალური რაოდენობის ძირეული ლექსიკის საფუძველზე: დარგ. გჰაჰა // გჰაჰა // ქჰაჰე „შუქნა“ : ლაკ. გუჰა; დარგ. ჟურუგ „მრგვალი“ : ლაკ. გურგა „კვერი“ ...

ამოსავალი ქ-ს რეკონსტრუქცია შესაძლებელია ძირეული ლექსიკის მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილის მეშვეობით: დარგ. ნიქა „ჩლიქი“ : ლაკ. ნიქ „მუხლი“; დარგ. ქაინ „კუჭი“ : ლაკ. ქუ // ბადა-ქუ ... შემორჩა საერთოდაღესტნური დონის ზოგიერთ სიტყვაშიც. ამოსავალ ქ ბგერაზე უარყოფითად იმოქმედა ისეთმა პროცესებმა, როგორცაა: აფრიკატიზაცია ქ → ჩ, გემინაცია ქ → ქზ და სპირანტიზაცია ქ → ზ.

ინტენსიური ქზ ვერ აღდება ამოსავალი სისტემისათვის, რამდენადაც იგი სტატიკაშია წარმოდგენილი როგორც შედეგი პროცესისა გ (ახუშურ-ურახულის დონე) → ქზ (ლაკურისა და კუბაჩურ-წუდახარულის დონე): დარგ. გული „ტყავი“ → ლაკ. ქული // ქირი; დარგ. ლიგა „ძვალი“ → ლაკ. ლიჩა ← *ლიქა (შდრ. ნათ. ლიქურალ) და ა.შ.

ამოსავალი აბრუპტივი კ შემონახულია ძირეულ ლექსიკაში: დარგ. კუჭა // კიჭა // კია „ალო“ : ლაკ. კუ; დარგ. კინტ „წვეთი“ : ლაკ. კუნტ; დარგ. ურკი „გული“ : ლაკ. ლაკ...

ამრიგად, ლაკურ-დარგუული ერთობის დონისათვის რეკონსტრუირდება ამოსავალი გ, ქ, კ, ხოლო ინტენსიური ქ მეორეულია და იგი სინქრონიამიც ვითარდება.

3.2.5. ფარინგალური ხშულები ვ, ვა, ყ. ლაკურ-დარგუული ერთობის დონისათვის ამოსავალი ვ დასტურდება, უპირველეს ყოვლისა, საერთოდალესტნური ლექსიკის შემადგენლობაში: დარგ. ნივა „შვრია“ : ლაკ. ნივა; დარგ. ვუ „ყანა“ : ლაკ. ვუ და ა.შ. იგი დასტურდება აგრეთვე ლაკურ-დარგუულ ძირეულ ლექსიკაში: დარგ. ბუუუტა „ყვითელი“ : ლაკ. ვავისა; დარგ. ვიწიწ „გირჩა“ : ლაკ. ვიწი და ა.შ.

რაც შეეხება ინტენსიურ ვა-ს, უნდა აღინიშნოს, რომ ახუმურ-ურახული ტიპის დიალექტებში მან ჯერ კიდევ ვერ ჰპოვა განვითარება. მისი გამოჩენა ლაკურში და კუბაურ-წუდახარული ტიპის დიალექტებში განპირობებულია ამოსავალი ვ ბერის ვა-ში გადასვლით, აგრეთვე სუსტი ვ-ს მიერ ინტენსიურობის მოპოვების პროცესის გამოისობით: ვ → ვა.

ამოსავალი აბრუპტივი ყ აღდება საერთო ლაკურ-დარგუულში: დარგ. ყაწ „პირი“ : ლაკ. ყანწ; დარგ. ყამსიქ „ხრტილი“ : ლაკ. ყანსლუ, დარგ. ყუტ „კაკუნი“ : ლაკ. ყუტ; დარგ. წირყ „ვეფხვი“ : ლაკ. წინიყ და სხვა მრავალი.

წარმოდგენილი მასალა საფუძველს იძლევა, რომ საერთო ლაკურ დარგუულ დონეზე რეკონსტრუირებულ იქნეს ხშული ფარინგალური თანხმოვნები ვ, ყ. ინტენსიურ ვა-ს რაც შეეხება, ლაკურ ენასა და კუბაურ-წუდახარული ტიპის დიალექტებში იგი ისტორიულად გვევლინება ვ-ს რეფლექსად.

3.2.6. სპირანტები ზ, ს, სა, ჟ, შ, შა. საერთოდალესტნური დონის ამოსავალი ზ გამოიყოფა ძირეული ლექსიკის არც თუ მნიშვნელოვან ნაწილში: დარგ. აზხეს „აღომა“ : ლაკ. იზან; დარგ. აზხეს „შეერთება“ : ლაკ. ბაზინ ... გამოიყოფა იგი საერთო ლაკურ-დარგუულ ლექსემებშიც: დარგ. კაზ „აბრეშუმი“ : ლაკ. კიზ „თმის კულული“; დარგ. ღურზამ „ცხვრის ფარა“ : ლაკ. თურზან და სხვა.

იოლად რეკონსტრუირდება საერთო ლაკურ-დარგუულიათვის ამოსავალი ს ფონემაც: დარგ. სუსულ „ჭვავი“ : ლაკ. სუს; დარგ. სირის „თრვილი“ : ლაკ. სირთ; დარგ. ყამსიქ „ხრტილი“ : ლაკ.

ყანსლუ... **ს** ფონემა ვლინდება საერთოდადესტნურ ლექსემებშიც: დარგ. ნუსი „ყველი“ : ლაკ. ნის; დარგ. მუსი „ოქრო“ : ლაკ. მუსი ...

ინტენსიური **ს** ბგერის სტატუსი ამ ენებში ანალოგიურია ზემოთ აღწერილი ფა, თა, ქა თანხმოვნების მდგომარეობისა... მისი ფორმირება დაკავშირებულია **ს** → **ს** პროცესთან: ლაკ. ყუსაა „კოვზი“ → წუდახ. ყულსაა ... ახუმ. სიგ „ჟანგი“ → სი ... აგრეთვე ამოსავალი მჟღერი **ძ**-ს რეფლექსაციასთან.

ამოსავალი ლაკურ-დარგუული **ჟ** რეკონსტრუირდება საერთო ლაკურ-დარგუულ ღონეზე ძირეული ლექსიკის მეტად მიზერული რაოდენობის საფუძველზე, თუმცა ისიც არ არის საიმელო, რამდენადაც დარგ. ლაჟი „ლოყა“ და ლაკ. ლაჟინ, რომელთა შემადგენლობაშიც ამჟამად ფუნქციონირებს მჟღერი სპირანტი **ჟ**, მომდინარეობენ **ლაგინ** ფორმისაგან.

საერთო ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის სპირანტი **შ** დასტურდება ძირეულ ლექსიკაში: დარგ. ბურუმ „ლეიბი“ : ლაკ. შანუ; დარგ. ფუმ „საბერველი“ : ლაკ. ფურშ; დარგ. ფიმ „ლიმილი“ : ლაკ. ფიმ... გვხვდება საერთოდადესტნურ ლექსიკაშიც: დარგ. დარშალ „ასი“ : ლაკ. თაურშ ... **შ** სპირანტიან სიტყვათა რაოდენობის გაზრდას ლაკურ და დარგუულ ენებში ხელს უწყობს პროცესები **ს**→**შ**, **ს**→**შ**, **ც**→**ს**.

ინტენსიური სპირანტი **შ** წარმომავლობის თვალსაზრისით ანალოგიურია **ს** სპირანტისა. ამ ბგერამ განვითარება ჰპოვა მხოლოდ კუბაჩურ-წუდახარული ტიპის დიალექტებსა და ლაკურ ენაში. ძირითადი ფონეტიკური პროცესი, რამაც ხელი შეუწყო **შ** ინტენსიური სპირანტის წარმოქმნას, არის **შ** → **შა**: ურახ. დარშალ „ასი“ → წუდახ. დარშალ; ურახ. ში „სოფელი“ → შაე : ლაკ. შარ და სხვა.

შესამჩნევია აგრეთვე, რომ ინტენსიური **შა**-ს წარმოქმნას ამ ენებში ხელს უწყობს პროცესებიც **ს**→**შა**, **ს**→**შა**, აგრეთვე **ძ**→**ცა**→**სა**→**შა**.

ამრიგად, წინაენისმიერი სპირანტებიდან ამოსავალი ლაკურ-დარგუული სისტემისათვის რეკონსტრუირდება **ზ, ს, ჟ** (ეს უკანასკნელი მინიმალური სანდობით) და **შ**.

3.2.7. უკანაენისმიერი სპირანტები **ღ, ხ, ხა, ხ**, **ხ**, **ხა**. მჟღერი ველარული **ღ** შედის საერთოდადესტნური და ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის ღონის ლექსიკის მნიშვნელოვან ნაწილში: დარგ. ღამ „ახლო“ : ლაკ. ღან; დარგ. ღადრა „ჭურჭელი“ : ლაკ. ღადრა; დარგ. ზალ „შაბი“ : ლაკ. ზალ და სხვა. მიუხედავად იმისა, რომ საერთოდადესტნური **ღ** ლაკურში ყრუვდება და

ფარინგალურ **ჰ**, **ჰ**, **ჟ** ბგერებში გადადის, მაინც შემოინახა არქეტიპი და შენარჩუნდა ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის ღონეზე.

ამოსავალი **ხ** აღდგება ძირეული ლექსიკის მონაცემების მეშვეობით: დარგ. უმხა „ცარიელი“ : ლაკ. ხაბსა // ხაფსა; დარგ. ხახ „გავა“ : ლაკ. ხახ ... ორსავე ენაში წარმოდგენილია მრავალი სიტყვა, რომელთა შემადგენლობაშიც ფუნქციონირებს ფშვინვიერი **ხ**.

ჯერ კიდევ ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის პერიოდში მიმდინარეობდა პროცესი **ხ** თანხმოვნის გადასვლისა ინტენსიურ ბგერაში, რადგან უმეტეს შემთხვევებში საერთოდად სტნური **ხ** ლაკური ენისადა კუბაურ-წულასარული ტიპის დიალექტებში გადავიდა ინტენსიურ **ხა** ბგერაში და ურახული ტიპის დიალექტებში – ლარინგალურ **ჰ** სპირანტში, მაგ., წულახ. ბილხეიხ „ჭრა“ → ლაკ. ბიხვან // ურახ. ბელჰეს; ურახ. ნირხ „ერბო“ : ხუნდ. ნახ : არჩ. ნიხ → ლაკ. ნაჰ...

ინტენსიური **ხა** შეიძლება რეკონსტრუირებულ იქნეს ლაკურ-ხუნძური ენობრივი ერთობის ღონეზე, მაგრამ არა ლაკურ-დარგუული ერთობისა, რადგან იგი სხვა ინტენსიურების მსგავსად ვერ განვითარდა ახუშურ-ურახული ტიპის დიალექტებში: ახუშ. ურახ. ხაჰსა „მტკერი“ → ლაკ. ლახ (→ ნათ. ბრ. ლუხა-ალ), ახუშ.-ურახ. ხალა-დემ „სიამაყე“ → ლაკ. ხალლილ-შივეუ; ახუშ.-ურახ. ბიხეს „თრევა“ → ლაკ. ბუხინ, კუბაჩ. ბუხიდ „კერვა“ → ლაკ. ბურუხან და სხვა. **ხა**-ს განვითარებას ხელს უწყობს აგრეთვე ამოსავალი **ჟ**-ს დაშლა, მაგ., დარგ. ინიჟ „გამოქვაბული“ → ლაკ. ნუხ (შდრ. ნათ. ნუხა-ულ), ხუნდ. ჯეჟე „დაკვლა“ → ლაკ. ბიხვან; ხუნდ. ჯუჯაჟე „ხერხვა“ → ლაკ. ხუქუ-დან და ა.შ.

ამრიგად, ველარული სპირანტებიდან ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის ხანისათვის აღდგება **ღ** და **ხ** ფონემები.

ამავე რიგის ველარული სპირანტებიდან ლაკურსა და დარგუულში წარმოდგენილია **ხ** ფონემა ლექსემათა მნიშვნელოვან ნაწილში: დარგ. დირხ ა „ჯოხი“ : ლაკ. თაარხ ; დარგ. მირხ ა „სინდიყი“ : ლაკ. დახ ი ; დარგ. ბიხ ეს „დადება“ : ლაკ. ბიხ ლან და სხვა. ინტენსიური **ხ** ა-სფორმირება ძირითადად ხდება სადა **ხ** სპირანტიდან, მაგრამ ეს არ არის ერთადერთი საშუალება. ასე, მაგ., ვლინდება **გ** → **ხ** პროცესი, რომელიც გაშუამავლებულია **ქ** (→ **ქ**) პროცესით: ახუშ. დუგი „ღამე“ → წულახ. დუგი (← დუქი) → ხ ოუ; ახუშ. მიგლა „მუხისა“ → წულახ. მიქულა → ლაკ. მურხ ; ახუშ. ნეგ „ნამჯა, ბზე“ → წულახ. ნაქ → ლაკ. ნახ (ნათ. ბრ. ნუხ ალ) ... **ქ** → **ხ** პროცესი ფიქსირდება ლაკურ ენაშიც.

3.2.8. ფარინგალური ჟ და ჰ, ლარინგალური ე და ჰ. მიუხედავად იმისა, რომ ძირეული ლექსიკის დიდი ნაწილი ინარჩუნებს ფარინგალურ ჟ და ჰ სპირანტებს, მაინც განსახილველ ენებში ისინი წარმოადგენენ ფონეტიკური ინვენტარის ნაკლებეკვან ერთეულებს. მჟღერი ფარინგალური ჟ გვხვდება ძირეულ ლექსიკაში: დარგ. დჰ „ქარი“ : ლაკ. დჰ „სიცივე“; დარგ. ჟატა „ბაყაყი“ : ლაკ. ჟურბატი; დარგ. ჟარჟჰ „ქათამი“ : ლაკ. ჟანჰკი; დარგ. ჟანჟი „მიწა“: ლაკ. ჟარში და სხვა. ძირეულ ლექსიკაში გამოიყოფა ამავე რიგის ყრუ ფარინგალური ჰ ფონემაც: დარგ. ჰარჰლი „ჩემად“ : ლაკ. ჰურჰა; დარგ. ბეჰ // ბჰჰ „ბოლო“ : ლაკ. ბარჰ „ზურგი“ ... თუმცა არც ისე იშვიათია დარგ. ჟ → ლაკ. ჰ, დარგ. ჰ → ლაკ. ჰ პროცესის შემთხვევები: დარგ. ჟანჟა „ნახარში“ : ლაკ. ჰავ; დარგ. ჰეჟა „პერანგი“ : ლაკ. ჰეჟა; დარგ. დჰჰიმწალა „სარკე“ : ლაკ. დჰჰანი...

ლარინგალური აბრუპტივი ე ბგერის წარმოქმნის საშუალებაა პროცესები ჟ → ე, ჰ → ე, ან ჟ → *ჰ → ე, აგრეთვე გ → ე (გაფრინდაშვილი, 1966: 272). პროცესი ჟ → ე და ჰ → ე შეინიშნება ლაკურ ენაშიც, ოღონდ ნასესხებ ლექსიკაში. ლაკურ და დარგულ ენათა მონაცემები ადასტურებს ე აბრუპტივის რეფლექსოგენურ ბუნებას ამ ენებში და არ არსებობს საფუძველი ამოსავალ სისტემაში მისი რეკონსტრუქციისა.

ლარინგალური ჰ წარმოადგენილია ძირეულ ლექსიკაში: დარგ. ჰინთა „ირემი“ : ლაკ. ჰინთა; დარგ. ჰულუ „ოსპი“ : ლაკ. ჰულუ; დარგ. ჰე „თესლი“ : ლაკ. ჰანა; დარგ. ბეჰლა „იოლად“ : ლაკ. ბიჰასა „იოლი“ და სხვა.

ჰ ფონემა დადესტნურ ენათა ლექსიკაში ფართოდაა წარმოადგენილი. მისი არსებობა ლაკურ-დარგული ერთობის დონის ამოსავალ სისტემაში სრულიად უეჭველია, თუმცა ჰ-ს ფორმირების სპექტრი შესადარებელ ენებში ფართოვდება ისეთი პროცესების წყალობით, როგორცაა ჟ → ჰ, ჰ → ჰ.

3.2.9. მჟღერი აფრიკატები ძ და ჯ. ფონემები ძ და ჯ გვხვდება ახუმურ-ურახული ტიპის დიალექტებსა და თქმებში, ხოლო ლაკურ ენასა და კუბაჟურ-წუდახარული ტიპის დიალექტებში რეფლექსაცია განიცადეს შესაბამისი რიგის ბგერებად: ძ ← *ძ → ცჰ // → ზ, ძ ← *ძ → ცჰ // წ, ძ ← *ძ → ც // ცჰ, ძ ← *ძ → ცჰ // ს (→ შ). ხუნძური ინტენსიური აბრუპტივი წა წარმოადგენს ერთ-ერთ მაკავშირებელ რგოლს რეფლექსაციისა: *ძ → ცჰ // წა → წა.

ლექსემათა მცირე ნაწილში ვლინდება მჟღერი შიშინა აფრიკატი **ჯ**, რომელიც ასევე რეფლექსაციას განიცდის და იძლევა პროცესებს **ჩა // (ჟ) ← ჯ ← *ჯ → ჩა // ჩა, ჯ ← *ჯ → ჩა // ჭ → ჭა**.

ძ და **ჯ** ფონემათა პოზიციურა ახუმურ-ურახული ტიპის დიალექტებსა და თქმებში და მათ შესატყვის რეფლექსთა ფუნქციონირება აღგვადგენინებს მათ სტატუსს ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის დონეზე.

3.2.10. აფრიკატები ც, ცა, წ, ჩ, ჩა, ჭ. საერთოდალესტნური და ასევე საერთო ლაკურ-დარგუული ამოსავალი აფრიკატი **ც** წარმოდგენილია ძირეულ ლექსემებში: დარგ. უნც „ხარი“ : ლაკ. ნიც; დარგ. არც „ვერცხლი“ : ლაკ. არცუ; დარგ. უმცეს „გაზომვა“ : ლაკ. ბუცინ; დარგ. ცა „ერთი“ : ლაკ. ცა და სხვა. არაიშვიათად ლეზაფრიკატი ზაციის შედეგად **ც** გადადის **ს** ბგერაში.

ც → **ცა** პროცესის პროლექტიულობა არ დასტურდება. ინტენსიური **ცა**-ს შემცველი ძირეული ლექსემები მეტწილად მომდინარეობენ მჟღერი **ძ** აფრიკატისაგან: **ძ** → **ცა**, ანდა **დ** → ***ძ** → **ცა**.

ბევრად უფრო დიდა **წ** აფრიკატის შემცველ ამოსავალ ლექსემათა რიცხვი: დარგ. აწ „ათი“ : ლაკ. აწ; დარგ. წუ-ბა „თეთრი“ : ლაკ. წუ-სა „ახალი“; დარგ. ბიწეს „ავსება“ : ლაკ. ბუწინ; დარგ. ბიწეს „ღნობა“ : ლაკ. ბავწინ და სხვა. ზოგჯერ დარგუულ **წ**-ს ლაკურში შეესატყვისება ამავე რიგის შიშინა **ჭ** ფონემ: დარგ. ბაწ-სი „ცარიელი“ : ლაკ. ბაჭვა-სა, დარგ. ვუწარ „მხარი“ : ლაკ. ვაჭ ... დასტურდება ლეზაფრიკატი ზაციის შემთხვევებიც **წ** → **ტ**: ლაკ. წუში „ცოცხი“ → ლაკ. ტუში... დარგ. ვიწიწი „გირჩა“ → ლაკ. ყიტი... ლაკ. წუნვა-ტუნ „წოვა“ → დარგ. უტუჯ „საწოვარა“...

საერთო ლაკურ-დარგუულ ფონეტიკურ სისტემაში **წ** აფრიკატის რეკონსტრუქციისათვის მასალა სრულიად საკმარისი და საიმედოა.

ამოსავალი აფრიკატი **ჩ** წარმოდგენილია ძირეულ ლექსემებში: დარგ. ურჩი „ცხენი“ : ლაკ. ჩუ; დარგ. ჩინა „საით“ : ლაკ. ჩუნ; დარგ. ჩატა „მერცხალი“ : ლაკ. ჩიტუ და სხვა. **ჩ** აფრიკატის შემცველ ლექსემათა რაოდენობა ორსვე ენაში იზრდება **გ** → **ქ** → **ჩ** პროცესის წყალობით. საერთო ლაკურ-დარგუულ დონეზე აფრიკატი **ჩ** იოლად რეკონსტრუირდება.

ინტენსიური **ჩა** ორსვე შესადარებელ ენაში ვითარდება შემდეგი პროცესის მეშვეობით: **გ** → **ქ** → **ჩა** : დარგ. ლიგა „ძვალი“ → *ლიქა → ლაკ. ლიჩა; დარგ. დიგა „სიყვარული“ → *დიქა → ლაკ. ჩავეუ...

გარდა ამისა, სხვა დადესტნურ ენათა მასალა საშუალებას იძლევა თვალი გავადევნოთ **ჩ** → **ჩა** პროცესს, მაგ., ხუნდ. ჩედ „პური“ → ლაკ. ჩაატ და, პირიქით, ლაკ. ჩავავ „თევზი“ → ხუნდ. ჩაუჭა...

ინტენსიური ჩა-ს ფუნქციონირების შემთხვევები საერთო ლაკურ-დარგუულ ფონეტიკურ სისტემაში არ შეინიშნება.

ამოსავალი აბრუპტივი **ჭ** წარმოდგენილია ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის მნიშვნელოვან ლექსიკურ ნაწილში: დარგ. ურჭემალ „ცხრა“ : ლაკ. ლაკ. ურჭ; დარგ. ჭიჭ „ლილი“ : ლაკ. კიჭ; დარგ. კიჭა // კუიჭა „ჯამი“ : ლაკ. კიჭუ // კუიჭუ და სხვა. ზოგჯერ **ჭ** დეზაფრიკატიზაციას განიცდის და **ტ**-ს „იძლევა: ლაკ. ჭუ „ხმა“ → დარგ. ტამა, ლაკ. ბაჭინ „გაყოფა“ → დარგ. ბურტეს...

ჭ აბრუპტივიან ლექსემათა არეალის გაფართოებას ხელს უწყობს პროცესები **გ** → **კ** → **ჭ**: დარგ. ლუგი „თავთავი“ → ლაკ. ჭალი (← *კალი), დარგ. აგუის „დანახვა“ → ლაკ. ჭალან (← *კალან)... **კ** → **ჭ**: ახუმ.-ურახ. კიმი „კუდი“ → წულახ. ჭიმი, ურახ. კუინტ → წულახ. ჭუინტ...

3.2.11. სპირანტები დ და ძ. სპირანტი **დ** დასტურდება ლაკურ-დარგუულ ძირეულ ლექსემებში, როგორცაა, მაგ., დარგ. უა-სი „ცული“ : ლაკ. ვა; დარგ. დალა „სიყვარული“ : ლაკ. ბალა; დარგ. ბა „კოცნა“ : ლაკ. ფა; დარგ. მუდ „ქონი“ : ლაკ. მა და სხვა. **დ** ფონემის განვითარებას საერთოდადესტნურ დონეზე ხელს უწყობდა სპონტანური პროცესი **დ** → **რ** → **დ**. იგივე პროცესი დასტურდება დარგუული ენის დიალექტებშიც: მეჭებ დურსი „ქალიშვილი“ → ურახ.-ახუმ. რურსი → კუბაჩ. დუსე.

სპირანტი **დ** ასრულებს მორფოლოგიურ ფუნქციასაც, კერძოდ, იგი ლაკურ ენაში გვევლინება ინტერვოკალურ პოზიციაში ამოვარდნილი **I** გრამატიკული კლასის შემცველად: ცა-დ-ა „ერთი“ (**I** კლ.), კი-დ-ა „ორი“ (**I** კლ.), ხა-დ-ა „ხუთი“ (**I** კლ.), არუ-დ-ა „შვიდი“ (**I** კლ.)...

დ ფონემის რეკონსტრუქცია ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის დონეზე, ამრიგად, იოლად ხერხდება მის შემცველ ლექსემათა და მორფემათა საკმაო რაოდენობის გათვალისწინებით.

ერთადერთი ძირეული ლექსემა ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობისა, რომელიც **ძ** სპირანტს შეიცავს, ხმაბადებითი ხასიათისაა: დარგ. უძ (იკეს) „შებერვა“ და ლაკ. უძ (უჩინ) „შებერვა“. ამ ლექსემის გარდა არ მოიპოვება ძირეული ლექსიკური მასალა **ძ** ფონემის ლაკურ-დარგუული ენობრივი ერთობის დონეზე რეკონსტრუქციისათვის.

3.2.12. პალატალიზაცია და აფრიკატიზაცია. ლაკური ენისა და დარგუული ენის კუბაჩურ-წუდახარული ტიპის დიალექტთა მონაცემები ადასტურებენ, რომ მათ ფონეტიკურ სისტემებში ისტორიულად მოქმედებდა ველარულ ფონემათა პალატალიზაციისა და აფრიკატიზაციის პროცესები. ამჟამად ამ პროცესების კვალი დაჩნდება როგორც დიალექტურ და დიალექტთაშორის, ასევე ენათაშორის დონეზე: წუდახ. ურუი „ისარი“ ← *ურგი (შდრ. ურგნე „ისრები“), წუდახ. ჭუელ „ორი“ ← კუელ (ურახ.)... ან ლაკურში (ლუმუქ.): ხენკ „ხინკალი“ → ხენჭალ ... აგრეთვე ლაკ. (ლუმუქ.) ქავაცა „ჭაკი“ → ჩავაცა (ვიხლ. დიალ.), კვისა „თითი“ (ლუმუქ.) → ჭვისა (ვიხლ.)... ლაკ. (ლუმუქ.) ჭვანი „შუქი“ ← ხუნძ. ქან „შუქი“, ლეზგ. ექუ; ლაკ. ჩვუ „სად“, შდრ. ხუნძ. ქიბ „სად“... ამრიგად, პალატალიზაციის პროცესში ხშულ-მსკლომი გ ფონემა გადადის ჟ სპირანტში, ხოლო ხ^ა → შ და ხ^ა → შა. აფრიკატიზაციის შემთხვევებში უკანაენისმიერი ქ, ქჟ, კ ფონემები იძლევა ჩ, ჩა, ჭ ფონემებს. ამ პროცესს ადგილი აქვს იმ შემთხვევაში, თუ დარგუული ენის ველარები ი და ე ხმოვანთა და უი, უე დიფთონგთა წინამავალ პოზიციაშია, ხოლო ლაკურში – ი და ა ხმოვნების წინ არიან.

3.2.13. ასიმილაცია-დისიმილაცია. დარგუულ ენაში ნ და ლ სონორების თავმოყრა (ნ + ლ) იძლევა ნლ კომპლექსს, ხოლო ლაკურში ეგევე პროცესი ნ+ლ → ნნ მეტად იშვიათია. დარგუულ და ლაკურ ენებში ნიშანდობლივია აგრეთვე პროცესი რ+ლ → ლლ.

ლაკური ენა ვერ იგუებს რ+რ → რრ პროცესს განსხვავებით დარგუულისაგან, რომლისთვისაც რრ თანხმოვანთა შეყრა არ არის უცხო (ურახულ დიალექტში). წუდახარულ დიალექტში რრ → ნრ, ხოლო ხაიდაყურში რრ → ნდ, ხოლო გუბდენის მეტყველებაში რრ → ჯ. ლაკურისათვის ბუნებრივია პროცესი რ + ნ → ნნ, ასევე ლ+დ → ლლ; ლაკურში ლ+ნ → ნნ, ხოლო ვიცხიურ დიალექტში ნაწილობრივ ლ+ნ → ნდ: ზალ „ღმერთი“ + ნ-ალ (ნათ. ბრ.) → ზან-ნ-ალ (ლუმუქ. დიალ.) და ზალ+ნ-ალ (ნათ. ბრ.) → ზან-დ-ალ (ვიცხ. დიალ.) // ზან-ნ-ალ (ვიცხ. დიალ.); კუბაჩურში დ+ლ → ლლ, დ+ნ → ნნ, ბ+მ → მმ, რაც ლაკურისათვის დამახასიათებელი არ არის; ლაკურსა და კუბაჩურში ნ+ბ → მბ (ვიცხ. დიალ.), ხოლო მბ კომპლექსი, თავის მხრივ, → მმ (ლუმუქ. დიალ.). დისტანციური რეგრესული დისიმილაციისას ლაკურში ლ ← რ, ხოლო დისტანციური ასიმილაციისას – რ → ლ.

3.2.14. სუბსტიტუცია. დამახასიათებელია ბ ხშულის შეცვლა ვ სპირანტით (ბ → ვ) ლაკურში. დარგუულის დიალექტებში დ → რ → ღ პროცესი ისტორიულად მოქმედებდა და ამჟამად იგი

შეჩერებულია. ლაკურში შესამჩნევია კლასის ნიშან **ღ**-ს ჩანაცვლება (სუბსტიტუცია) **რ** თანხმონით (**ღ** → **რ**) ზმნურ ფორმებში: ლუტინ „დასხმა“ → რუტინ, დატინ „შეკრება“ → რატინ... **ღ**→**რ** პროცესი ლაკურში ამჟამადაც მიმდინარეობს, თუმცა ამ ენაში მან ვერ მოიპოვა სისტემური და რეგულარული ხასიათი.

3.2.15. მეტათეზისი. ლაკური და დარგუული ენების მასალის ანალიზით ვლინდება მეტათეზისის შემთხვევებამ ენათა ძირეულ ლექსიკაში: დარგ. უნც „ხარი“ : ლაკ. ნიც; დარგ. უნზა „კარი“ : ლაკ. ნუზ... თუმცა მეტათეზისის შემთხვევები უფრო ხშირად დასტურდება არაბულ-სპარსულ-თურქულ ნასესხობებში: დარგ. ჭამრუ „ცხოვრება“ : ლაკ. ურმუ; დარგ. უქალი „აქლემი“ : ლაკ. ვარანი // ვანარი...

3.2.16. რელექცია. დარგუული ენის დიალექტებსა და ლაკურ ენაში სიტყვებში ყველაზე ხშირად ვარდება ფარინგალური **ჭ** და **ჭ** ფონემები. ლაკური ენის ლუმუქურ დიალექტში **ჭ** სავსებით ამოვარდნილია ლექსიკური შემადგენლობიდან და მისგან მხოლოდ ფარინგალური ტონილა არის დარჩენილი მეზობელ თანხმონებზე. ცალკეულ შემთხვევებში ახუშურ დიალექტში ვარდება ლარინგალური **ც** აბრუპტივიც. ახუშურ დიალექტში სრულ რელექციას ექვემდებარებიან ერგატივის და ნათესაობითის **ლლ** და **ნნ** კომპლექსებიც, ხოლო ურახულში **ბლ** კომპლექსიდან ვარდება **ბ**. დამახასიათებელი მოვლენაა ლაკურისათვის **ლ** (← **რ**) თანხმონის ამოვარდნის პროცესი ზმნურ ფორმებში: ლაკ. ჰა-ღ-ან „გალეწვა“ (შდრ. ჰარუსა „გალეწილი“), მაგრამ *ჰარ-ღ-ან → ჰალ-ღ-ან „კალოზა“. **ლლ** (← **რლ**) კომპლექსის ამოვარდნა ამ შემთხვევაში კომპენსირდება **ღ** ფონემით (**ღ** ← **რ**).

3.3. თანხმონათა შესატყვისობანი ლაკურ და დარგუულ ენებში

ლაკურ და დარგუულ ენებს შორის არსებულ თანხმონათა შესატყვისობების საკითხს ეძღვნება შ. გაფრინდამვილის ვრცელი სტატია (გაფრინდამვილი, 1954: 281-326) და ა.აკიევის მონოგრაფია (აკიევი, 1977: 59-93).

შ. გაფრინდაშვილის გამოკვლევის თანახმად, ფონემათა შესატყვისობების თვალსაზრისით, ყველაზე უფრო რთულ ვითარებას ფარინგალური თანხმოვნები წარმოგვიდგენენ. დარგუულის ფარინგალურ ყრუ სპირანტ ჰ-ს ლაკურში შეესატყვისება **ღ**; მაგალითად:

დარგ.	ლაკ.	
ჰული	და	„თვალი“
ჰპაღ	აღღიუ	„სტუმარი“
ყეჰე	ყადა	„თალგამი“
ჰინტინა		მატაოლ „წითელი“ და სხვა.

შეინიშნება აგრეთვე შესატყვისობა დარგუულ ფარინგალურ ყრუ სპირანტ ჰ-სა და ლაკურ წინაენისმიერ შ (← ჟ) და ზ სპირანტებს შორის:

დარგ.	ლაკ.	
ჰუშა	ზუ	„თქვენ“
ჟჰჰ	ზალ	„ღმერთი“
ჰჰაღ	შანვა	„სამი“ და სხვა.

შესატყვისობა შეინიშნება ლარინგალურ ყრუ სპირანტ ჰ-სა და წინაენისმიერ ყრუ სისინა სპირანტ ს-ს შორის:

დარგ.	ლაკ.	
ჰიმი	სი	„მრისხანება“, „ნაღველი“
მურჰი	მუსი	„ოქრო“
ჟარჰი	ვარსი	„ნაბადი“ და სხვა.

შესატყვისობა **ჰ : ს**, აგრეთვე **ჰ : ს : თ** დასტურდება დარგუული ენის დიალექტებს შორისაც.

დარგუული ენის ხშულ მსკდომ თანხმოვნებს ლაკურში ხშირ შემთხვევაში სპირანტი შეესატყვისება. ეს მოვლენა განსაკუთრებით შესამჩნევია ფარინგალთა და უკანაენისმიერთა შორის:

დარგ. ვ	ლაკ. ხ	
ჰარავილ		არხსა „შორი“ „შორი“
ცინივ	ნუხ	„გამოქვაბული“
ჯარ	მარხვ	„ჯირკი“ და სხვა.

ამავე დროს მეტად ხშირია შემთხვევები, როცა დიფერენცირებული შესატყვისობების ნაცვლად დარგულ და ლაკურ ენებში ფარინგალთა იდენტური შესატყვისობებია წარმოდგენილი:

დარგ.	ლაკ.	
ანვ	ავ	„ბალი“
უვნა	ვუნა	„ბებერი“
ვუ	ვუ	„სახნავი მიწა“ და სხვა.

ძირეული ლექსიკის ერთი ნაწილი გვიჩვენებს შესატყვისობას დარგულ უკანაენისმიერ მჟღერ ღ-სა და ლაკურ ყრუ ყ-ს შორის:

დარგ.	ლაკ.	
ნირღ	მაყ	„ცრემლი“
ბერღუიზ	ყაყან	„განმობა“
აჟღაღ	მუყბა	„ოთხი“
ღაღ	ყუბა	„ოცი“
ბაღლიზ	ყუყინ	„ჭრა“ და სხვა.

დარგულის უკანაენისმიერი ყრუ ფშვინვიერი ხშული ქ-ს შესატყვისად ლაკურში ვლინდება პალატალიზებული ყრუ სპირანტი ქ და აგრეთვე ამ უკანასკნელისაგან მიღებული თანხმოვანი შ:

დარგ.	ლაკ.	
ნიქუა	მიქ	„ფრჩხილი“

ლაკურში წარმოდგენილი ქ მეორეულია, პალატალიზაციის შედეგს წარმოადგენს.

დარგ.	ლაკ.	
სინქა	ცუშა	„დათვი“

დარგულის უკანაენისმიერ გ ფონემას ლაკურში შეესატყვისება კომორგანული ყრუ აბრუპტივი კ:

დარგ.	ლაკ.	
ღიგ	ღიკ	„ხორცი“
მიგ	მიკ	„ყინული“
ნიგ	ნაკ	„რძე“ და სხვა.

დარგუული ენის დიალექტების **ძ** და **ც** აფრიკატებს ლაკურში შეიძლება შეესატყვისებოდეს როგორც მუდური სპირანტი **ზ**, ისე ყრუ ინტენსიური სპირანტი **ს** და ყრუ აფრიკატი **წ**:

დარგ.	ლაკ.	
მეც	მაზ	„ენა“
უნძა	ნუზ	„კარი“
ბად	ბარზ	„მთვარე“ და სხვა.

დარგ. ზ	ლაკ. წ	
ზუ	წა	„სახელი“
ზუმალ	წუნსაა	„ხშირი“, „მჭიდრო“
უმზუსე	მარწსაა	„სუფთა“
ბიზილ	ნაწუსაა	„ტკბილი“
ჟაზა	ნიწ	„თაფლი“
ზარაცი	წულდასაა	„კანმრთელი“
ზური	წუქუ	„კარსკვლავი“ და სხვა.

დარგ. ძ	ლაკ. ს	
ძუჟარი	საავ	„ცა“
რუძი	საუ	„და“
უძი		„უსაუ“ „ძმა“ და სხვა.

გადიფერენცირებულ შესატყვისობათა გარდა დარგუულ და ლაკურ ენებში ხშირია იდენტურ ბგერათშესატყვისობათა მაგალითებიც. იდენტური შესატყვისობები ნიშანდობლივია წინაენისმიერი თანხმოვნებისათვის, მაგალითები:

დარგ. თ	ლაკ. თ	
ჟათის	ბითან	„დატოვება“
ბითის	ბათან	„ცემა“ და სხვა.

დარგ. წ	ლაკ. წ	
ბეწ	ბარწ	„მგელი“
ბირწის	დარწან	„ღნობა“
ბიწიბსე	ბუწუესა	„სავსე“
ჭაწა	ვაწა	„ტყე“
ჭიწალ	აწ	„ათი“ და სხვა.

დარგ. ს	ლაკ. ს	
ასის	ლასუნ	„აღება“
ნუსია	ნის	„ყველი“
ბურსის	ბუსან	„თქმა“ და სხვა.

ბაგისმიერთა შესატყვისობები დარგუელსა და ლაკურს შორის არ სცილდება თითოეული ამ ენის შიგნით დადასტურებული ბგერათხანაცვლების (სუბსტიტუცია) ფარგლებს:

დარგ. მ	ლაკ. ნ	
ღამსი	ღანსა	„ანლომყოფი“
ხამხა	ტანი	„ტანი“
ზუმაღ	წუნსა	„ხშირი“, „მჭიდრო“ და სხვა

დარგ. ჟ	ლაკ. მ	
ჟერალ	მდაღ	„რვა“
ქიჟა	ქუმ-ღი	„ცხვრები“ და სხვა.

დარგ. მ	ლაკ. ბ, ფ	
მურღა	ბურთი	„მხედარი“
უმაღ	ფაღ	„კოცნა“ და სხვა.

ისტორიული განვითარების ხანგრძლივ პერიოდში დარგუელი და ლაკური ენების თანხმოვანმა ფონემებმა განიცადეს სხვადასხვაგვარი კომბინატორული და სპონტანური ფონეტიკური ცვლილებები.

კომბინატორულ და სპონტანურ ცვლილებებს აქვთ ან კანონზომიერი ანდა შემთხვევითი ხასიათი. შემთხვევით ფონეტიკურ ცვლილებებს ა. აკიევი უწოდებს იმ სპონტანურ ცვლილებებს, რომელთა ახსნაც გაძნელებულია დარგულ და ლაკურ ენათა საკმარისად შეუსწავლელობის გამო და ისინი რჩებიან შემთხვევითობად (სპონტანურობად) ვიდრე არ არის გარკვეული ის შინაგანი მექანიზმი, რამაც განაპირობა ამგვარი ცვლილებები, ვიდრე არ გარკვეულა შინაგანი კანონები, რომლებიც მართავენ ამგვარ ცვლილებებს (აკიევი, 1977: 98).

ლაკური და დარგული ენების ლექსიკური მონაცემების შედარება ცხადყოფს, რომ რაც უფრო უკანა წარმოებისაა ბგერები, მით უფრო მდიდრადაა წარმოდგენილი ბგერათშესატყვისობები, რომლებიც მიიღება მათი ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად. შესატყვისობები წინა წარმოების ბგერათა შორის ისევე ფართოდაა გავრცელებული, როგორც უფრო უკანა წარმოების ბგერებს შორის, თუმცა წინა წარმოების ბგერებს შორის არსებული შესატყვისობანი ამ ენებში განპირობებულია ძირითადად ისეთი ფონეტიკური პროცესებით, როგორცაა პალატალიზაცია, ღეზაფრიკატიზაცია, გემინაცია, მონაცვლეობა და ა.შ.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებენ ბგერათშესატყვისობები, რომლებიც წარმოიქმნენ ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში და ამჟამად შეწყვეტეს თავისი ფუნქციონირება, აგრეთვე ის შესატყვისობები, რომლებიც დღესაც ფუნქციონირებენ ლაკურ და დარგულ ენებში.

დარგულ-ლაკური ძირეული ლექსიკის ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი ცხადყოფს, რომ ბგერათცვლილებები (მონაცვლეობა, შესატყვისობა და ა.შ.), რომლებიც მიმდინარეობს როგორც დიალექტებს შიგნით, ისე ამ ენებს შორის, უმეტეს შემთხვევებში რეგულარული და კანონზომიერი ხასიათისაა. ეს ფაქტი როგორღაც რ ეთანხმება შ. გაფრინდაშვილის თვალსაზრისს იმის შესახებ, რომ „ზოგადად მთის კავკასიურ ენებში ბგერათა შესატყვისობები შეზღუდული ხასიათისაა. ძლიერ იშვიათია შემთხვევები, როცა ბგერათა შესატყვისობები ვრცელდება ხოლმე ენის მთელს ლექსიკაზე. ეს გამოწვეულია არა იმით, რომ ბგერათშესატყვისობათა კანონზომიერებას სპორადული ხასიათი აქვს, ანდა იმით, რომ მთის კავკასიურ ენათა რთული ბგერითი სისტემა აძნელებს ხსენებულ შესატყვისობათა გამოვლენას, არამედ იმით, რომ ეს შესატყვისობები, რომლებიც დასტურდება გენეტიკურად ერთმანეთთან დაკავშირებულ სიტყვებში, შეიცავენ ბგერებს, მსგავსს იმ ბგერებისა, რომლებიც წარმოდგენილია მათთან საერთოს არმქონე სხვა ფუძეებში“ (გაფრინდაშვილი, 1966: 99).

ა. აკიევის თქმით, რაც შეეხება ლაკურ-დარგულ ბგერათშესატყვისობებს, ისინი, შ. გაფრინდაშვილის მოსაზრების ფონზე, როგორც ჩანს უნდა განვიხილოთ როგორც გამონაკლისი, რამდენადაც ისინი არ ატარებენ შეზღუდულ (სპორადულ) ხასიათს და მოიცავენ ამ ენათა ძირეული ლექსიკის მნიშვნელოვან ნაწილს. გარდა ამისა, არ არის აუცილებელი, რომ ბგერათშესატყვისობები ვრცელდებოდნენ ენის მთელს ლექსიკაზე. ეს არ არის დამახასიათებელი ლინგვისტური პროცესებისათვის ზოგადად (ა. აკიევი, 1977: 99).

3.4. თანხმოვანთკომპლექსები

ლაკურ და დარგულ ენებში თანხმოვანთკომპლექსების ფორმირება დაკავშირებულია ლაბიალიზაციის პროცესთან. შ. გაფრინდაშვილის დაკვირვებით, დარგულ ენაში ლაბიალიზაცია ამჟამად ძირითადად მოიცავს უკანაენისმიერ და კიდევ უფრო მეტად ღრმა წარმოების ბგერებს, ხოლო ლაკურ ენაში ფართოდაა გავრცელებული ლაბიალიზაცია წინაენისმიერი სისინა სპირანტებისა, რომლებიც დარგულ ენაში იშვიათად გვხვდებიან ლაბიალიზებული სახით (გაფრინდაშვილი, 1966: 221-226).

ასევე დიალექტში, რომელიც საფუძვლად უდევს დარგულ სალიტერატურო ენას, თანხმოვნები არ ლაბიალიზდებიან. თანხმოვანთა ლაბიალიზაცია გვხვდება წუდახარულ, ურახულ დიალექტებში. დარგულ ენაში არ არის ისეთი თანხმოვნები, რომლებიც ყოველთვის ლაბიალიზდება (აბდულაევი, 1954: 51-54).

ურახულ და წუდახარულ დიალექტებში ლაბიალიზაცია, რომელიც არაიშვიათად ასრულებს ფონოლოგიურად მნიშვნელოვან ფუნქციებს, ატარებს მნიშვნელობათა განმასხვავებელ თვისებას. ლაბიალიზებული და არალაბიალიზებული წყვილები სახელებში ასხვავებენ სემანტიკას, მაგალითად:

ურახულში

გჷაზა „ჭაკი“	გაზა „წერაქვი“
იგჷის „წვა“	იგის „ყვარება“
ქჷანი „მუცელი“	ქანი „საით“
კჷი „ორი“	კი „ლარი“

ღჭარი „კვალი“ ღარი „უსმინე“ და სხვა.

წუღახარულში

ბიხუბ „ყოფნა“ ბიხიხ „შეკვრა“

ქუტუცა „ჭაკი“ ქუტუცა „წერაქვი“

იჭუბიხ „ღაპარაკი“ იჭიხ „არჩევა“ და სხვა.

ღარგუულ და ღაკურ ენებში გამოიყოფა ღაბიალიზაციის შეღეგად წარმოქმნილი შემღეგი თანხმოვანთკომპლექსები (გაფრინღაშვილი, 1966 : 226):

ღარგუული:ღჭ, თჭ, ტჭ, გჭ, ქჭ, ქიჭ, კჭ, (ბჭ), ცჭ, ციჭ, წჭ, (ჯჭ), ჩჭ, ჩიჭ, ჭჭ, ჟჭ, შჭ, შიჭ, ლჭ, ხჭ, ხიჭ, ყჭ, ვჭ, ვიჭ, ჰჭ, ჰიჭ, ჭჭ, ცჭ.

ღაკური: ტგ, გგ, ქგ, ქიგ, კგ, ცგ, ციგ, წგ, ჩგ, ჩიგ, ჭგ, ჟგ, შგ, შიგ, ლგ, ხგ, ხიგ, ყგ, ვგ, ვიგ, ჰგ, ჰიგ, ჭგ, ცგ.

თავი IV

ლეზგიურ ენათა კონსონანტური სისტემა:

ფონეტიკური პროცესები, შესატყვისობანი, თანხმოვანთკომპლექსები

ფონეტიკური პროცესები

4. 1. კონსონანტური სისტემის ზოგადი დასახიათება. ლეზგიურ ენათა ფონოლოგიურ სისტემებში გამოიყოფა ფონემურ ერთეულთა სამი ძირითადი კლასი: I ჩქამიერები; II სონორები; III სონანტები (resp. აპროქსიმანტები). ჩვენი აზრით, სონორები (რ, ლ, მ, ნ) და სონანტები (ჟ, ძ) საკვლევ ენებში ერთ კლასად ვერ გაერთიანდება, რასაც ხშირად ვხვდებით სპეციალურ ლიტერატურაში: ე. წ. ნახევარ-ხმოვნები ასრულებდნენ ხმოვნის ალოფონის ფუნქციას, ანუ დამატებით დისტრიბუციაში იმყოფებიან სათანადო ხმოვნებთან: ჟ - უ, ძ - ი, რაც არ ითქმის სონორების მიმართ.

„სერების“ მიხედვით, ჩქამიერები თანხმოვნები იყოფა სამ ქვეჯგუფად: 1. ხშულ-მსკდომები: ბ, ფ, ფფ, ფფ²⁸, პ, დ, თ, თთ, თუ, ტ, გ, ქ, ქა, ქა, კ, კ, ც; 2. აფრიკატები: ზ, ც, ცა, ცა, წ, წა, ჯ, ჩ, ჩა, ჩა, ჭა, ჯა, რ⁰, ჩა⁰, ჩა⁰, ჭ⁰, ლა, ტბ, დვ, ვა, ჯყ, ყა; 3. სპირანტები: ხ, ს, სა, ყ, შ, შა, ლ²⁹, ლა, ლ²⁹, ს, ხა, ღ, ხ, ხა, ჟ, ჟ, კ, კ. ლოკალური რიგების მიხედვით, ჰორიზონტალურად ჯგუფდება ჰომორგანული/ჰეტეროგენული ზემომოყვანილი თანხმოვნები, რომლებიც ათ ლოკალურ რიგს ქმნიან: წყვილბაგისმიერი (ბილაბიალური), კბილისმიერი (დენტალური), წინაუნიისმიერი (პრეალვეოლარული), შუანუნიისმიერი (ინტერალვეოლარული), უკანაუნიისმიერი (პოსტალვეოლარული), შუაუნიისმიერი (ინტერდორსალური), წინასასისმიერი (პრეველარული), უკანასასისმიერი (პოსტველარული), ხახისმიერი (ფარინგალური), ხორხისმიერი (ლარინგალური).

ვინაიდან სპეციალურ ლიტერატურაში ცალკეულ ენათა კონსონანტური სისტემები განხილუ-

²⁸პრერუპტივები (ფუ, თუ, ქუ, ცუ, ჩუ, ვუ) როგორც ფონემები დასტურდება უდიურ ენაში (სოფ. ზინობიანის მეტყველების გამოკლებით), ხოლო დანარჩენ ლეზგიურ ენებში მათი ფონემურობა საეჭვოა. პრერუპტივები უდიურ ენაში მიღებულია აპროპტივების ლაბრუპტივიზაციის შედეგად [თალიბოვი 1967; 1974; 1980: 176-180; 186-194; გუკასიანი 1973; კიბრიკი, კობასოვი 1990: 347].

²⁹მჟღერი ლატერალური სპირანტი არჩიბულ ენაში დასტურდება, თუმცა მას ფონემის სტატუსი არ მოუპოვება [კახაძე 1958: 344; მიქაილოვი 1967: 28].

ლია დაწვრილებით [გიგინეიშვილი 1977: 46-65; თალიბოვი 1980: 43-216; კიბრიკი, კოძასოვი 1990: 335-347 და სხვ.], ამიტომ აქ დაწვრილებით ამ საკითხებზე აღარ შევჩერდებით.

ცხრილი № 1 ლეზგიური ენების თანხმოვანთა განაწილების კრებულთა ტაბულა

რაგვარობა		ჩქამიერი															სონორი		სონა
		ზმული															ნაზალი	არანაზალი	სონა
		ზმულ-მსკდომი					აფრიკატი					სპირანტი							
		ყრუ		ლატერალი		არალატერალი			ლატერალი		არალატერალი			ნაზალი	არანაზალი	სონა			
ფშვინგ.	მჟღერი	ფშვინგ.	მჟღერი	ფშვინგ.	მჟღერი	აბრუპტი	ფშვინგ.	მჟღერი	ყრუ	ნაზალი	არანაზალი	სონა							
არაინტენსიური	ინტენსიური	პრერუპტივი	აბრუპტივი	ფშვინგეი	აბრუპტივი	მჟღერი	არაინტენსიური	ინტენსიური	პრერუპტივი	არაინტენსიური	ინტენსიური	მჟღერი	არაინტენსიური	ინტენსიური	ნაზალი	არანაზალი	სონა		
წყვილბაგისმიერი	ბ	ფ	ფა	ფა	ჰ										ვ	ფ		ჟ	
კბილისმიერი	ღ	თ	თა	თა	ტ										ნ			ჩ	
							ძ	ც	ცა	ცა	წ	წა			ზ	ს	სა		
																		ჭ	
წინაენისმიერი	უკანაენისმიერი	არადენტოლამბია						ჯ	ჩ	ჩა	ჩა	ჭ	ჭა		შ	შ	შა		
		დენტოლამბიალი						ჯ ⁰	ჩ ⁰	ჩა ⁰	ჩა ⁰	ჭ ⁰	ჭა ⁰		შ ⁰	შ ⁰	შა ⁰		
შუაენისმიერი						ღა	ტა							(წ)	წა	წა			
უკანაენისმიერი	წინაველარული	გ	ქ	ქა	ქა	ა									ღ	ჩ	ჩა		
	უველარული							ფ	ვ	ვა	ვა	ყ	ყა		ღ	ჩ	ჩა		
ფარინგალური															ფ	ჭ			
ლარინგალური					ხ										ჰ				

შენიშვნა: ფრჩხილებში () ჩასმულია ფონამური ღირებულების არმქონე ბგერები.

4. 2. ლატერალიზაცია. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ იბერიულ-კავკასიურ ენებში დადასტურებული ლატერალები უძველესი ფორმაციის თანხმონებია [ვან-გინეკენი 1938: 25-26]. ვან-გინეკენი ვარაუდობდა, რომ ლატერალური თანხმონებები გვქონდა ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში (მათ შორის ქართველურ ენებშიც); მეტიც: ი. ვან-გინეკენის აზრით, ლატერალების რიცხვი კავკასიურ ენებში 40-ს აღწევდა. ეს მოსაზრება არ იქნა გაზიარებული: „ლატერალები რომ თანხმონებთანაა ძველისძველ სერიას წარმოადგენს კავკასიურ ენებში, სარწმუნო არ ჩანს; ორმოცი ლატერალი რომ ივარაუდა ვან-გინეკენმა კავკასიურ ენებში, ეს გამომდინარეობს მისი ზოგადი ვარაუდიდან: კაცობრიობის მეტყველებაში ამ რიგის თანხმონებები ძველისძველიაო. იბერიულ-კავკასიურ ენათა კონსონანტიზმის ისტორია ასეთ ვარაუდს არ ამართლებს“ [ჩიქობავა 1979: 75; იხ. აგრეთვე ახვლედიანი 1999: 414-415; შდრ. ქურდიანი 2007: 504].

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით კი, ლატერალური თანხმონებები იბერიულ-კავკასიურ ენებში მეორეულია: საყურადღებო თვალსაზრისებია გამოთქმული ლატერალურ თანხმონებთანაა შესაბამისი გე-ლარული თანხმონებების გაპალატალების გზითწარმოქმნის შესახებ[ტრუბეცკოი 1987: 243; გუდავა 1954: 61-65].ო. კახაძეც არჩიულ ენაში წარმოადგენილ ლატერალთა თავისებურებებზე დაყრდნობით ამ თვალსაზრისს უჭერს მხარს [კახაძე 1958: 339-344; კახაძე 1959: 303-312].

ამის მიუხედავად, მაინც საფიქრებელია, რომ იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის ლატერალურ თანხმონებთანაა სერია უძველესია; ამის შესახებ მეტყველებს:

ლატერალები უეჭველად აღდგება საერთოდალესტნურ ფუძეენაში [გიგინეიშვილი 1977]; ლატერალებს აღადგენენ საერთო-ნახურ-დალესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზეც [იმნაიშვილი 1977: 194-199; ბოკარიოვი 1981: 30-32];

ლატერალები უეჭველად აღდგება საერთო-აფსახურ-ადილურში [კუმახოვი 1981: 211-215];

მ. ქურდიანი აღადგენს ლატერალურ აფრიკატებს (ავტორის ტრანსკრიფციით: *ღ*, *თ*, *ტ*) საერთო-ქართველურ-ბასკურისათვის [ქურდიანი 2007: 492-493].

არჩიბული ამჟამად ერთადერთი ლეზბიური ენაა, რომელსაც ლატერალები შემორჩა. არჩიბულს ოთხი ლატერალური თანხმოვანი მოეპოვება: ლბ, ტბ, ლ', ლბ. ამათგან, ლბ და ტბ, მიუხედავად იმისა, რომ ლატერალურ აფრიკატებში ინტენსივობის მიხედვით კორელაციარ გვაქვს, რეალიზებული არიან როგორც ინტენსიური ბგერები.

არჩიბულს მჟღერი ლატერალური ბგერაც მოეპოვება, რომელიც უეჭველად მეორეულია; სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ ბგერის შესახებ ორი განსხვავებული თვალსაზრისი გვხვდება: ო. კახაძეს დახასიათებით, ეს ბგერა უკანაენისმიერი მჟღერი ლატერალური აფრიკატია, რომელიც ასიმილაციის შედეგადაა მიღებული [კახაძე 1958: 344], ხოლო ყ. მიქაილოვის აზრით, ეს არის მჟღერი ლატერალური სპირანტი, რომელიც ტბაფრიკატის კომბინატორულ ვარიანტს წარმოადგენს მჟღერი დენტალური დ თანხმოვნის წინ, მაგ., ნოტბ “სახლი” ნოლდურ “სახლები” [მიქაილოვი 1967: 28]. გასათვალისწინებელია, რომ არჩიბულში შეინიშნება გლოტალური აფრიკატების სპირანტიზაცია დენტალური თანხმოვნების (დ, თ, თ') წინ, მაგ., კაჭი “ფოთოლი” > კაჭლე “ფოთლები” [მიქაილოვი 1967: 36]. შესაბამისად, ყ. მიქაილოვის მოსაზრება უფრო სარწმუნო ჩანს.

ო. კახაძემ არაერთი გამოკვლევა მიუძღვნა არჩიბული ენის ლატერალურ თანხმოვნებს, სადაც მთელი სიცხადით გვიჩვენა, რომ ლატერალები არჩიბულში ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ლატერალური ბგერებისაგან განსხვავდება: თუ ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში ლატერალური თანხმოვნები პირის ღრუს წინა ნაწილში იწარმოება, არჩიბულ ენაში ლატერალები შედარებით უკან იწარმოება ისინი პალატალიზებულ ჯ, ქ, კ'-ზე ოდნავ წინ გამოითქმის [კახაძე 1958]. ეს გარემოება განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ლატერალთა რეკონსტრუქცია საერთოლეზბიურში დიდწილად არჩიბული ენის მონაცემებს ეყრდნობა. ამას გარდა, უნდა აღინიშნოს, რომ ლატერალები არჩიბულ ენაში (ლბ, ტბ, ლ', ლბ) პოზიციურად არ არის შეზღუდული და, რაც ყველაზე მთავარია, ფართოდაა წარმოდგენილი საკუთარ ლექსიკაში, რომელშიც ვლინდება რეგულარული და კანონზომიერი შესატყვისობები მონათესავე ენებთან.

არჩიბულში დაცული ლატერალები ზოგიერთ ლექსემაში საერთო-ნახურ-დალესტნური და საერთოდალესტნური ლატერალების რეკონსტრუქციის საფუძველს წარმოადგენს: ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში ამჟამად თვალშისაცემია ლატერალთა მოშლის ტენდენცია, რაც სხვადასხვა ენებსა და თანხმოვანთა სხვადასხვა სერიებში არათანაბრად არის რეალიზებული [კახაძე 1979: 46-47]. ამ

თვალსაზრისით გამორჩეული ადგილი უჭირავს ხუნძურს, საკ. ანდიურსა და დიდოურ ენებს, რომლებშიც ლატერალურ თანხმოვანთა ელიმინაცია სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური პროცესებით არის შეპირობებული.

ერთი რამ ცხადია: ლატერალთა არსებობა საერთოლუზგიურ ფუძეენაში ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. სამეცნიერო ლიტერატურაში წარმოდგენილია საერთოლუზგიური კონსონანტიზმის რეკონსტრუქციის რამდენიმე ცდა, რომელიც ფუძეენაში ლატერალების აღდგენასა და სინქრონულ დონეზე მათი რეფლექსების პოვნის შესახებ მოიცავს:

ს. სტაროსტინი საერთოლუზგიურში ექვი ლატერალისა და მათი ლაბიალიზებული ვარიანტების არსებობას ვარაუდობს (*ლ', *ლზ, *ტ, *ტბ, *ლ, *ლზ; *ლ', *ლზ, *ტ, *ტბ, *ლ, *ლზ)[სტაროსტინი 1975];

ე. ბოკარიოვი ფუძეენაში *ლ, *ტ, *ტბ და *ლზ ბგერებს აღადგენს [ბოკარიოვი 1981: 58].

ბ. თალიბოვი კი მხოლოდ ორ გლოტალურ ლატერალურ აფრიკატს ვარაუდობს (*ტ, *ტბ)[თალიბოვი 1980: 310-313].

ლუზგიურ ენათა მონაცემებით ხერხდება ხუთი ლატერალური თანხმონის რეკონსტრუქცია, ესენია: *ლ, *ლზ, *ტ, *ლ და *ლზ. ჩვენი დასკვნები ეხმიანება ბ. გიგინეიშვილის მოსაზრებას: როგორც მკვლევარი ვარაუდობს, საერთოდადესტურში *ლ, *ლ', *ლზ, *ტ, *ტბ, *ლ და *ლზ ლატერალები გვქონდა, ხოლო საერთოლუზგიურში, არჩიბულის გამოყოფამდე (მკვლევრის მოსაზრებით, რომელსაც ჩვენც ვიზიარებთ, არჩიბული პირველი გამოყოფილი საერთოლუზგიურს), *ლ და *ტ სხვა რიგის ბგერებში გადავიდა[გიგინეიშვილი 1977: 151].

4. 2. 1. ლატერალურ აფრიკატთა დელატერალიზაცია. როგორც აღინიშნა, ლუზგიურ ენებში ლატერალური აფრიკატები შემონახულია მხოლოდ არჩიბულ ენაში. არჩიბულში დასტურდება ორი ლატერალური აფრიკატი ფვშინვიერი და გლოტალური. მიუხედავად იმისა, რომ ლატერალურ აფრიკატთა შორის ინტენსივობის მიხედვით კორელაცია არ არსებობს ისინი რეალიზებულნი არიან როგორც ინტენსიური ბგერები.

ამ ბგერების გარდა საერთოლუზგიურ ფუძეენაში მჟღერი ლატერალური სპირანტიც აღდგება. მჟღერი ლატერალების არსებობა ფუძეენაში ივარაუდება არამხოლოდ სისტემის სიმეტრიულობის გა-

თვალისწინებით, არამედ მათი რეკონსტრუქციისათვის სხვა ხელშესახები ფაქტები მოგვეპოვება. *ღ ბგერა ლეზგიურ ენებში სხვა რეკონსტრუირებულ ლატერალთაგან განსხვავებულ რეფლექსაციას გვიჩვენებს, რომლის გაერთიანება სხვა რომელიმე ფორმულასთან ვერ ხერხდება.

მჟღერმა *ღ-მ ლეზგიურ ენებში მოგვცა სხვა მჟღერ აფრიკატებთან სიმეტრიული რეფლექსები. არჩიბულში, რომელშიც შემონახულია ლატერალი, მჟღერმა აფრიკატებმა მოგვცეს ფშვინვიერი აფრიკატები: *ძ>ც; *ჯ>ჩ; *ღ>ჯ; *ღ>ლზ. ლზ რეფლექსი ვერ ჩაითვლება არაკანონზომიერად იქიდან გამომდინარე, რომ არჩიბულში ლატერალურ აფრიკატებში მოშლილია ინტენსივობის მიხედვით კორელაცია და ისინი რეალიზებულნი არიან როგორც ინტენსიური ბგერები და, ამასთან ერთად, სუსტი ლატერალური აფრიკატები მოიშალა ჯერ კიდევ საერთოლეზგიური ფუძეების დაშლამდე. ხინალურში კი მოხდა მჟღერი აფრიკატების აბრუპტივიზაცია: *ძ>წ; *ჯ>ჭ; *ღ>ყ; *ღ>კ. აქაც კ ბგერა ვერ ჩაითვლება არაკანონზომიერ რეფლექსად იქიდან გამომდინარე, რომ ხინალურში *ღ ვერ მოგვცემდა შესაბამისი ლოკალური რიგის აბრუპტიულ აფრიკატს.

ლეზგიურში *ღ წარმოდგენილია ორი ძირითადი რეფლექსით: ქზ (მასვილის წინ) და ლ (მასვილის შემდგომ), მაგ., ლ-უნ „მიცემა“, „მოცემა“; ქჟრ (< *ქუქჟრ) „საქონელი“, შღრ. სხვა მჟღერ აფრიკატთა რეფლექსაციას ლეზგიურ ენაში: *ძ>ც/ძ; *ჯ>ჩ/ჯ; *ვ>ჟ/ღ. აღსანიშნავია, რომ მჟღერი შემონახულია მასვილის შემდგომ, ხოლო მასვილის წინ მჟღერი აფრიკატი გვაძლევს ინტენსიურ ფშვინვიერს. ერთგვარი თავისებურება შეინიშნება უგულარულ და ლატერალურ რიგში, რომლებშიც მჟღერმა განიცადა სპირანტიზაცია. ეს, როგორც ჩანს, იმითაა გამოწვეული, რომ ღ ბგერა თითქმის ყველა ლეზგიურ ენაში მოიშალა. რაც შეეხება მჟღერ ლატერალურ აფრიკატს: თავდაპირველად მასაც უნდა მოეცა ორი კანონზომიერი რეფლექსი (*ღ, *ლზ), ხოლო შემდგომში პირველმა მათგანმა სპირანტიზაცია განიცადა, ხოლო მეორე შესაბამისს ხშულ-მსკდომს შეერწყა. მხოლოდ მჟღერი რეფლექსები დასტურდება თაბასარანულ ენაში: *ძ>ძ; *ჯ>ჯ; *ღ>ღ; *ღ>ღ. ისტორიულად იგივე რეფლექსაცია უნდა იყოს დამასასიათებელი აღულურისა და რუთულურისათვის, რომლებშიც გარკვეული კომბინატორული ცვლილებები განხორციელდა, კერძოდ, ლ ბგერა ყველა პოზიციაში გარდა აუსლაუტისა მოგვცა ღ, ხოლო აუსლაუტში მოხდა ლ ბგერის დაყრუება: ლ>ზ. ამას გარდა, რუთულურში უ ხმოვნის წინ შეინიშნება უ რეფლექსი. დანარჩენ ლეზგიურ ენებშიც საერთოლეზგიური *ღ ბგერა წარმოდგენილია ორი ძირითადი რეფლექსით. კრიწულში დასტურდება ლ

და ჯბ, ხოლო ბუღუხურში იგივე რეფლექსებია იმ განსხვავებით, რომ ლ რეგულარულად გვადლევს მ-ს. მეორე რეფლექსი (ჯბ) ლეზგიურ ქბ-ს შეესატყვისება. საყურადღებოა წახურსა და უდიურში დასტურებული რეფლექსები: ლ და ლ. ამასთან, ლ დასტურდება წინა რიგის ხმოვნების (ი, ე, უ) წინ. ლ რეფლექსი წახურსა და უდიურში (წახ. ვი-ლ-ეს „მოცემა“, „მიცემა“; მოლი-ლლ „რვა“; უდ. ბელე „საქონელი“...) უფრო მყარად დასტურებს *ლ ფონემის რეკონსტრუქციის აუცილებლობასა და მართებულობას საერთოლეზგიურში. კავკასიის ალბანურში ოდენ ლ რეფლექსი დასტურდება (კუნდ „შვიდი“; მუნდ „რვა“; და-ლ-ეს „მოცემა“, „მიცემა“).

რაც შეეხება საერთოლეზგიურ *ლბ-ს: სამურულ ენებში დელატერალიზაციასთან ერთად მოხდა ამ ბგერის სპირანტიზაცია და დენტენსივიზაცია (*ლბ > წ). ერთადერთი განონაკლისია ერთ-ერთი (ლ-სთან ერთად) ლეზგიური რეფლექსი გ (რუგუ-დ „ექვსი“). უდიურსა და კავკასიის ალბანურში *ლბ გადავიდა სუსტ ფვშვინვიერ უველარულ აფრიკატში (ვ უვ „ექვსი“; ვო „ხუთი“). ხინალულურში ამ ბგერამ სუსტი წინაველარული ხშულ-მსკდომი მოგვცა (ქ ზექ „ექვსი“; ქინ „ჩვენ“ (ინკლ.)). ლატერალური ბგერა მხოლოდ არჩიბულს შემორჩა, თუმცა აქაც სპირანტიზაცია და ნაწილობრივ დენტენსივიზაცია განვითარდა, მაგ., ლბო „ხუთი“; დილ „ექვსი“.

საერთოლეზგიური *ტბ-ც შემონახულია მხოლოდ არჩიბულ ენაში, თუმცა ზოგჯერ დენტენსივიზაციას განიცდის, მაგ., ატ „ხორცი“; ბონტ „ლორი“; ნატ „რძე“; ტან „ნდომა“, „ყვარება“. სხვა ლეზგიურ ენებში *ტბ დელატერალიზაციას განიცდის: კავკასიის ალბანურში იგი გადასულია სუსტ უველარულ გლოტალურ აფრიკატში (ბუყ-ესუნ „ნდომა“, „ყვარება“), ხოლო უდიურში უველარულ პრერუპტივში (სოფ. ზინობიანის მეტყველებამი აბრუპტივში), მაგ., ევ „ხორცი“; ბოვ „ლორი“; ნავ „დო“; ბუვ-სუნ „ნდომა“, „ყვარება“. დანარჩენ ლეზგიურ ენებში *ტბ გადასულია წინაველარულ ხშულ-მსკდომებში: გ, ქ, ქბ, კ. ყველაზე მეტი საში რეფლექსი (გ, ქ, ქბ) დასტურდება წახურში. ორ-ორი რეფლექსი დასტურდება ლეზგიურში (ქ, კ), რუთულურსა (გ, ქ) და ხინალულურში (ქბ, კ). ოდენ ქ რეფლექსი გვხვდება თაბასარანულსა და ალულურში, ხოლო კრიწულსა და ბუღუხურში ოდენ ქ რეფლექსი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ საერთოლეზგიური ფუძემდებლის დაშლამდელატერალთა სერიაში ორი ფონეტიკური ცვლილება განხორციელდა: როგორც ბ.

გიგინეიშვილი ვარაუდობს, არაინტენსიურმა ლატერალურმა აფრიკატებმა არაინტენსიური უკანაენისმიერი ხშულ-მსკლომები მოგვცა (*ლ' > *ქ; *ტ' > *კ) [გიგინეიშვილი 1977: 151].

არსანიშნავია, რომ ორივე ზემოაღნიშნულ პროცესს ლეზგიურ ენათა ფაქტობრივი მონაცემები მხარს არ უჭერს.

საეჭვოა, რომ ქ ბგერა ლეზგიურ ენებში დასტურდება როგორც საერთოდალესტნური *ლ'-ს შესატყვისი სინქრონულ დონეზე. ბ. გიგინეიშვილი *ლ' ბგერის კონონზომიერ რეფლექსად ხინალულურში ქ ბგერას მიიჩნევს [გიგინეიშვილი 1977: 94] და ეს ვარაუდი მხოლოდ ერთ მაგალითზეა დაფუძნებული (ქ-ირი³⁰). ამასთან, ბ. გიგინეიშვილმა სწორედ ხინალულური ენის ჩვენებაზე დაყრდნობით ივარაუდა *ლ' > *ქ პროცესი საერთოლესტიურისათვის.

რაც შეეხება ბ. გიგინეიშვილის მიერ ნავარაუდევ *ტ' > *კ პროცესს [გიგინეიშვილი 1977: 151]: ეს პროცესი რომ განვითარებულიყო საერთოლესტიურში, მაშინ საერთოდალესტნური *ტ'-სა და *კ ბგერები ლეზგიურ ენებში ერთნაირ რეფლექსებს მოგვცემდა; შდრ.: საერთოდალესტნური *კ > ლეზ. კ: თაბ. კ: აღ. კ: რუთ. კ: წახ. კ: კრიწ. კ: ბუდ. კ: არჩ. კ: უდ. კ: ხინ. კ/გ [გიგინეიშვილი 1977: 81-82; ბოკარიოვი 1981: 65; თალიბოვი 1980: 288-290]. ვფიქრობთ, რომ საერთოდალესტნური *ტ' საერთოლესტიურში გადავიდა წინაველარულ სუსტ გლოტალურ აფრიკატში (პირობითად *კ²), რომელმაც შემდგომ ორი განსხვავებული კორესპონდენცია მოგვცა ლეზგიურ ენებში (კ და ყ). აგრეთვე, როგორც აღინიშნა, ვერგავი ზიარებთბ. გიგინეიშვილის მიერ ნავარაუდევ *ლ' > *ქ პროცესსაც [გიგინეიშვილი 1977: 94]. თუ საერთოდალესტნური *ქ ლეზგიურ ენებში იდენტური კორესპონდენციებითაა წარმოდგენილი, *ლ' ბგერა, როგორც წესი, ხ-ს გვაძლევს. ვფიქრობთ, რომ *ტ' > *კ² პროცესის პარალელურად საერთოლესტიურში *ლ' > *ქ პროცესი განვითარდა.

ბ. თალიბოვი [თალიბოვი 1980: 310-311] და ე. ბოკარიოვი [ბოკარიოვი 1981: 83-84] საერთოლესტიურ ქრონოლოგიურ დონეზე *ტ' ფონემის არსებობას ვარაუდობენ. ვფიქრობთ, არ გვაქვს არანაირი საფუძველი, რომ ამ ბგერის რეკონსტრუქცია საერთოლესტიურში შესაძლებლად მივიჩნიოთ.

³⁰ბ. გიგინეიშვილის მასაზრებით, ზმნა ქირი “გახდომას” აღნიშნავს [გიგინეიშვილი 1977: 94], თუმცა ხინალულურში ეს ლექსემა ოდენ “კეთების” მნიშვნელობით დასტურდება [გაბიევა 2002: 153-154], ხოლო “გახდომას” გადმოსცემს ყი ზმნა, რომელიც “გახდომის” აღმნიშვნელ საერთოლესტიურ ზმნას არ უნდა უკავშირდებოდეს.

ჩვენთვის სრულიად ცხადია, რომ ამ ბეგრამ ცვლილება განიცადა ჯერ კიდევ არჩიბულის გამოყოფამდე, ანუ საერთოლუზგიური ფუძეების დაშლამდე, და, ამდენად, მისი პოსტულირება საერთოლუზგიური ფუძეებისათვის მხოლოდ ჰიპოთეტურადაა შესაძლებელი. აღსანიშნავია, რომ კ კორესპონდენცია ლაკურშიც და დარგუულშიც გვხვდება, რაც გვაძლევს საფუძველს, რომ *ტ> *კ² პროცესის დაწყება ვივარაუდოთ ჯერ კიდევ საერთოდალესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზე (რიგ დიალექტებში).

რომ დავეშვათ *ტ ბგერის არსებობა საერთოლუზგიურში, მაშინ ამ ბგერის პოსტულირება უნდა მოხდეს აღმოსავლურ-სამურულ და დასავლურ-სამურული ერთობისათვის, რაც დაუშვებლად მიგვაჩნია (იხ. ბგერათშესატყვისობათა ფორმულა, რომლის მიხედვით ბ. თალიბოვი და ე. ბოკარიოვი ვარაუდობენ ამ ბგერის არსებობას საერთოლუზგიურში: არჩ. კ: ლუზგ. ყ: თაბ. კ, ჭ: აღ. კ: რუთ. ყ: წახ. კ[/ყ]:³¹ კრიწ. ყ: ბუდ. ყ: უდ. Ø /ყ: ხინ. კ), მით უფრო, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ამ რიგის ინტენსიური ლატერალური აბრუპტივიინტენსიური ფშვინვიერი აფრიკატის მსგავსად მოიშალა ჯერ კიდევ საერთოსამურული ერთობის დაშლამდე.

ამრიგად, მჟღერი და ინტენსიური ლატერალური აფრიკატები მოიშალა შედარებით გვიან. ფონეტიკური პროცესები განვითარდა დამოუკიდებლად არჩიბულში, უდიურში, ხინალურსა და საერთოსამურულში. საერთოდალესტნური სუსტი ლატერალური აფრიკატები, საფიქრებელია, საერთოლუზგიური ერთობის დაშლამდე გადავიდნენ სუსტ წინაველარულ აფრიკატებში.

4.2.2. ლატერალურ სპირანტთა დელატერალიზაცია. ლატერალური სპირანტები საერთოლუზგიურში ძალიან მალე არჩიბულის განცალკევების შემდეგ და უდიურის გამოყოფამდე, შეერწყნენ ერთმანეთს, ანუ გახდნენ ნეიტრალურები ინტენსივობის თვალსაზრისით, ხოლო შემდეგ ნეიტრალურმა ყრუ ლატერალურმა სპირანტმა წინაველარული ყრუ სპირანტი (*წ) მოგვცა. ამგვარ განვითარებას ადასტურებს ორივე ლატერალური სპირანტის ერთნაირი რეფლექსაცია ლუზგიურ ენებში, თუ არ ჩავთვლით არჩიბულ ენას, რომლის ჩვენებაც *ლ'-სა და *ლზ-ს ცალ-ცალკე რეკონსტრუქციის

³¹აღსანიშნავია, რომ ბ. თალიბოვი წახურში ვარაუდობს *ტ-ს ერთ-ერთ რეფლექსს ყ ბგერის სახით, თუმცა ის არც მის მიერ წარმოდგენილ მაგალითებსა და არც ე. ბოკარიოვის მიერ შემოთავაზებულ ფორმულაში არ გვხვდება [თალიბოვი 1980: 310-311; ბოკარიოვი 1981: 83-84].

საშუალებას გვაძლევს. ამას გარდა, გარკვეული კომბინატორული ცვლილებებიც შეინიშნება: ლეზგიურში *ლ'-სა და *ლზ-ს შესატყვისად ძირითადად რეფლექსი დასტურდება, რომელიც წ'-საგან უნდა იყოს მიღებული გამჟღერების შედეგად, და იგი, თავის მხრივ, ძ-შიც გადადის ხშირად. კავკასიის ალბანურსა და უდიურში წ' რეგულარულად გვაძლევს ხ ბერას. რუთულურში წ' > ჰ შეინიშნება. სხვადასხვა ლეზგიურ ენებში ხშირია წ' > შ და წ' > ჟ გადსვლა.

4.3. თანხმოვანთა დაყრუება. მჟღერი თანხმოვნების დაყრუება ლეზგიურ ენებში ყველაზე მეტადაა დამახასიათებელი ლეზგიური ენისათვის, თუმცა სხვა ენებშიც ეს პროცესი საგრძნობია. იქდან გამოძინარე, რომ საერთოლეზგიური ფუძეენისათვის მჟღერი სპირანტების აღდგენა სათუთა, დაყრუების პროცესი შეინიშნება ხშულ-მსკლემებსა და აფრიკატებში. ამასთან, მჟღერი თანხმოვნები ხშირად გვაძლევს ინტენსიურ ფშვინვიერ ან აბრუპტიულ ხშულ-მსკლემებსა თუ აფრიკატებს: დასტურდება ბ>ფ // ფ // ჰ,ღ>თ // თა // ტ,გ>ქ // ქა // კ, (*ღ>) ღ>ვ // ვა // ყ // ხ,ძ>ც // ცა // წ,ჯ>ჩ // ჩა // ჭპროცესები, მაგ.:

ლეზგ. ფფელ; შდრ. რუთ. ბბლ; კრიწ. ბელ; ბუდ. ბელ-იჯ „შუბლი“;

ლეზგ. სფფელ // სიფფელ; თაბ. სუფფალ; აღ. სუფფალ; რუთ. სფფელ; შდრ. წახ. სიბელ; კრიწ. სიბელ „ულვაში“;

ლეზგ. თაჭარ; შდრ. თაბ. უღარ; აღ. ვიღარ; კრიწ. ვიღარ; უდ. ვიღარ „ბრინჯი“; „მარცვალი“;

ლეზგ. აჭაჭახ, აჭაჭახ; არჩ. ბ-აჭაუს, ბ-არჭაურ; კავკ.-ალბ. აკესუნ; უდ. აჭსუნ; შდრ. თაბ. ა-ღ-გუზ „ძებნა“; აღ. აგჭას; ბურშ. აგჭას // უგას „ძებნა“; რუთ. ა-ჭ-გჭას, მრ. ა-ღ-გჭეს; წახ. ჰჭაჭას, ჰა-ჭ-გუ „ჩვენება“; „ნახვა“;

ლეზგ. ქაუზ, ქაუნა; არჩ. ბ-ოქას // ბ-უქას, ბ-ორჭაურ; კავკ.-ალბ. ბოკოკესუნ; უდ. ბოჭ-სუნ; შდრ. თაბ. უ-რ-გუზ; აღ. უგჭას; ბურშ. იგის; კრიწ. უგაჯ; ბუდ. სუგორ, სუგოჯი; „წვა“, „ხრუკვა“;

ლეზგ. ქაულ; არჩ. მუქაულ; შდრ. თაბ. მურგულ; აღ. მუგულ; რუთ. მუგულ; კრიწ. მაგულ; ბუდ. მოგულ; ვართ.-ზინ. მუგულ, ნიჯ. მუნგულ „ცოცხი“;

ლეზგ. ცაზ, ცააჭაუნი; არჩ. ცაც; უდ. ცაც; შდრ. თაბ. ზაზ; დიუბ. ძაძა; აღ. ზაზ; რუთ. ზაზ; წახ. ზაზ „ეკალი“;

ლეზგ. ცაზ, ცაანა; არჩ. ბ-აცას; შდრ. თაბ. უ-რ-ზუზ; ყანდ. უძუზ; დიუბ. უჭუზ; აღ., ბურშ. უზას;

რეთ. ჟ-აზას; წას. ეზას; კრიწ. ჟ-იზაჯ; ბუდ. სოზუ, სიზეჯი; უდ. ეზ „ხენა“;

ლეზგ. ცაჟ; კავკ.-ალბ. რ-ულუ; შდრ. თაბ. ძაჟ, ზაჟ; აღ. ძაჟ, ზაჟ; კრიწ. ზოვ; ბუდ. ზევ; ხინ. ძო; „ცა“;

ლეზგ. ჩინ; ხლუტ. დიჩინ; კავკ.-ალბ. რა; უდ. რო; კრიწ. იჯინ; ბუდ. იჯინ; „სახე“;

ლეზგ. ვაჟურ; დიუბ. ვაჟურ; წას. კილ. ვაჟე; კრიწ. ვაჟურ; ბუდ. ვაჟურ; შდრ. თაბ. ღურ; აღ. ჭურ, ბურმ. ჭურ; ფიბ. ღურ; ბურკ. ჭურ; თფილ. ჭურ; რეთ. ღერ; წას. ღეჟე; გილმ. ღეჟა; ვართ.-ხინ. ღუ „კურდღელი“...

4.4. თანხმოვანთა გამჟღერება. ეს ფონეტიკური პროცესი არ არის გავრცელებული ლეზგიურ ენებში. უნდა აღინიშნოს მხოლოდ ყრუ უგულარულ, წინავგულარულ და ლატერალურ თანხმოვანთა გამჟღერება ლეზგიურ ენაში. სხვა ლეზგიურ ენებში გამჟღერება იშვიათია და კომბინატორულ ფონეტიკურ პროცესებს მიეკუთვნება. ლეზგიურში უნდა აღინიშნოს შემდეგი სპონტანური პროცესები: *ჯ>ღ, *ლბ>ღ; *ქ>ღ, *ხ>ღ; *ლ>ღ; *ლბ> (*ღ) დ:

ლეზგ. მელჟ (1); ხლუტ. მაღჟ (1); შდრ. თაბ. მავჟ (2); დიუბ. მავ; ბურმ. მავან კურ (2); რეთ. მახჟ (2); წას. მოჯ (2); გილმ. მავჟა (2); კრიწ. მელ(2); უდ. მავ // მახ (1) „რკო“ (1), „მუნხა“ (2);

ლეზგ. ნაღჟ (2); ფიბ. ნჟღ; შდრ. თაბ. ნავჟ (2); ყანდ. ნიჯჟ; დიუბ. ნუჯ; თფილ. ნავჟ (1); რეთ. ნახჟ (1); წას. ნავჟ (1); არჩ. ნახჟ, ნეხჟი (2); კრიწ. ნოხ (1); ბუდ. ნოხ (2); უდ. ნეჯ(1), „ნამჯა“ (1); „ბზე“ (2);

ლეზგ. (მეორეული ღ--თი) ღჟღღღ, გველი“; ხლუტ. ჟღაღ; „id“; შდრ. თაბ. მაღავჟ; დიუბ. მუღავჯ; აღ. მალუჯ; ბურკ. მალუჯჟ; რეთ. მულუხ; წას. მგჯ; არჩ. მილიხჟ; ბუდ. მულაჯ; უდ. მეჯ, ჭია“;

ლეზგ. დაღ, ცაი (< *ღად, *ღიცი); ხლუტ. დაღ, დიცი; შდრ. თაბ. შიდ, შითუ (< *წიდ, *წითუ); დიუბ. შად, შითაი; აღ. წედ, წითა; ფიბ. წიდ, წითაი-; ბურმ. შჟერ, შჟირი- (< *ხჟერ, *ხჟირი); რეთ. წად, წიდი-; წას. წან, წინენ; არჩ. ლბან, ლბენენ; კრიწ. წად, წიჯ; ბუდ. წჯღ, წიდი-; ხინ. წუ; კავკ.-ალბ. ხე; უდ. ხე, წყალი“;

ლეზგ. დარღაღ; შდრ. თაბ. დარხლა; აღ. ჟარხა, „შორს“; რეთ. ხგრგ-ღგ, „id“; არჩ. ახ; კავკ.-ალბ.

აწი; უდ. აწილ „შორეული“;

ლეზგ. ლელ; შდრ. თაბ. წად; აღ. წარ; რუთ. ხაყად-ი; წახ. წანე; კრიწ. ხაჭ; ბუდ. ხაჭ; ხინ. ფხუნწ; კავკ.-ალბ. ხალ~უმ „ვარსკვლავი“;

ლეზგ. დარლი; შდრ.თაბ. დარხი; აღ. დარწე-ც, რუთ. ხელწხ-დი; წახ. ხელი-ნ; არჩ. ლახა; ბუდ. ლახა„მაღლა“; კავკ.-ალბ. ჰალა „მაღლა“; უდ. ლახო „მაღლა“; „გრძელი“...

4.5. სისინა სიბილანტთა გაშიშინება. ლეზგიურ ენებში გავრცელებულია ამოსავალი ყრუ სისინა აფრიკატების გაშიშინება. ამას გარდა, დასტურდება საერთოლეზგიური *ს სპირანტის გაშიშინების პროცესიც.

სისინა აფრიკატებიდან, როგორც წესი, შიშინებში გადადის *ც ბგერა. ნაკლებადაა გავრცელებული სხვა ყრუ სისინა აფრიკატების გასისინება. *ც ბგერა კი ლეზგიურ ენებში შემდეგ შიშინა რეფლექსებს გვაძლევს: ჩ, ჩა, ჩ⁰, ჩ^o, ჟ, შ.

თაბ. ჩ^oი, -ჩ^oი; აღ. ჩუ, -ჩუ; ბურკ. ჩუ; ბურშ. ჩ^oუ; რუთ. შუ; წახ. ჩოუ // ჩოჯ; არჩ. უშ-ღუ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდ, მრ. შიდიშბი; ბუდ. შიდ, შიდი-; კავკ.-ალბ. ვიჩი; უდ. ვიჩი შდრ. სხვ. დაღ.: ხუნძ. ვ-აცუ, დარგ. უზი „ძმა“;

თაბ.ჩი,ჩუჩუ; აღ. ჩი, -ჩი, მრ. -ჩარ; რუთ. რიში; წახ. იჩი; არჩ. დოშ-ღურ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდღრ; ბუდ. შიდღრ; უდ. ხუნ-ჩი (ხუნი „ქალი“, „დედალი“); სხვ. დაღ.: ხუნძ. დ-აცუ, დარგ. რუზი „და“...

როგორც აღინიშნა, გაშიშინებას *ს სპირანტიც განიცდის (თაბასარანულში, უდიურსა და კავკასიის ალბანურში; იშვიათად ლეზგიურშიც):

თაბ., დიუბ. შ^oუმ; კავკ.-ალბ. შ^oუმ „პური“; უდ. შ^oუმ „id“; შდრ. ლეზგ., ხლუტ. სამ; ფიტ., ბურკ. სუმ; ბურშ. სუმ; რუთ. სუმ; მიშლ. სომ; არჩ. სუმ; კრიწ. სუმ; ბუდ. სუმ „ნამჯა“;

თაბ. შ^oეც; ყანდ. შ^oეც; დიუბ. შ^oეცე; უდ. შ^oედე; შდრ. ლეზგ., ხლუტ. სეჟ; რუთ. სი; წახ. ს,ო // ს,ო⁰; კრიწ. სარ; ბუდ. სორ „დათვი“...

4.6. სპირანტიზაცია. ისტორიულად ლეზგიურ ენებში სპირანტიზაციის ტენდენცია ძლიერი უნდა ყოფილიყო: იგი ძველისძველი სპონტანური ფონეტიკური პროცესია, რომელმაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა თანამედროვე კონსონანტიზმის ჩამოყალიბებაში. სპირანტიზაციის პროცესები ენებსა

და დიალექტებში სხვადასხვადროულად მიმდინარეობდა.

სპირანტიზაცია მოიცავს როგორც აფრიკატებს (როგორც წესი), ისე ხშულ-მსკლომებსაც (იშვიათად). ჩვეულებრივ ხდება მჟღერი და ფშვინვიერი აფრიკატების სპირანტიზაცია, ხოლო აბრუპტივების სპირანტიზაცია იშვიათია. მიზანშეწონილად გვესახება გამოიყოს სპირანტიზაციის ორი სახეობა: ა) უშუალოსპირანტიზაცია, რომლის დროსაც ესა თუ ის ფონემა, ლატენტური საფეხურის გარეშე, პირდაპირ გადადის სპირანტში. ცვლილების ეს სახეობა აფრიკატთა წყებისთვის არის ნიშანდობლივი; ბ) შუალობითისპირანტიზაცია, რომელიც ხდება აფრიკატიზაციის საფეხურის გავლით. ეს პროცესი ძირითადად ხშულ-მსკლომებში ხორციელდება. მართალია, შემოხსენებული პროცესები შედეგის მიხედვით ერთგვაროვანია, თუმცა ფონეტიკურ ცვლილებათა გრადაციით განსხვავებული.

4.6.1. მჟღერ აფრიკატთა სპირანტიზაცია. ამოსავალი მჟღერი აფრიკატები ლეზგიურ ენებში რეგულარულად გვაძლევს სპირანტებს. გამონაკლისია მჟღერი შიშინა აფრიკატი (*ჟ), რომელიც სპირანტიზაციას არ განიცდის.

დასტურდება:

1) *ძ>ზ (ეს გადასვლა გავრცელებულია ყველა ლეზგიურ ენაში არჩიბულისა და ხინალუღურისგამოკლებით. ამასთან, რუთულურში, წახურში, კრიწულსა და ბუდუხურში სპირანტიზაციის პროცესი დასრულებულია):

ლეზგ. ჟარზ; თაბ. ჟაზ; აღ. ჟაზ; რუთ. ჟაზ; წახ. ჟაზ; კრიწ. ვაზ; ბუდ. ვგზ; კავკ.-ალბ. ბუზე; შდრ. არჩ. ბაც; ხინ. ვაწ „მოვარე“, „თვე“;

ლეზგ. მეზ; აღ. მეზ; რუთ. მიზ; წახ. მიზ; კრიწ. მეზ, მიზ; ბუდ. მეზ; კავკ.-ალბ. მუზ; უდ. მუზ; შდრ. ლეზგ. მეცაი; თაბ. მელძ; დიუბ. მილძი; არჩ. მაც „ენა“;

ლეზგ. ცაზ,ცაჯუნი; დიუბ. ძაძა; არჩ. ცაც; უდ. ცაც; შდრ.თაბ. ზაზ;აღ. ზაზ; რუთ. ზაზ; წახ. ზაზ „ეკალი“;

2) *ღ>ღ (*ღ ბგერის სპირანტიზაცია გავრცელებულია ყველა ლეზგიურ ენაში, ოღონდ არჩიბულში ამ პროცესის ნაცვლად დასტურდება *ღ>ზ, ხოლო უდიურში *ღ>ღ პროცესის გვერდით *ღ>ზ-ც შეინიშნება. კავკასიის ალბანურსა და უდიურში სპირანტიზაციის პროცესი დასრულებულია):

ლეზგ. რაღ; თაბ. რიღ; აღ. რაღ; რუთ. ჟირიღ; წახ. ჟირღღ // ჟერღღ; კრიწ. ჟირაღ; კავკ.-ალბ.

ბენლ; უდ. ბენლ; შდრ. ლეზგ.რაჯინი;არჩ. ბარჯ,ბერჯე „მზე“;

ლეზგ. დულ; თაბ. დილ;ალ. დალ; ფიტ., ბურკ. დალ; ბურშ. მაჭ; რუთ. დილ; წახ. დელ; კრიწ. დილ; ბუდ. დილ; კავკ.-ალბ. დი; უდ. დი; შდრ. ლეზგ.დიჯა; დიუბ. დიჯი; არჩ. იჯ „ლლე“;

თაბ. დი; რუთ. დი-ლა; წახ. დი-ნ,ა; კავკ.-ალბ. დე; უდ. დე; შდრ. ლეზგ. ჯე; დიუბ. ჯი; წახ. კილ. ჯბ-ნა; არჩ. ჯი „ლისით“; კრიწ. ჯე; ბუდ. ჯე; *ჯი // ჯა „ლლეს“;

თაბ. ღურ; აღ. ჭურ, ბურშ. ჭურ; ფიტ. ღურ; ბურკ. ჭურ; თფიდ. ჭურ; რუთ. ღგრ; წახ. ღგდე; გილმ. ღგა; ვართ.-ზინ. ღუ; შდრ. ლეზგ. ჯურ; დიუბ. ჯურ; წახ. კილ. ჯგდე; კრიწ. ჯურ; ბუდ. ჯურ „კურდელი“...

3) *ღ > ლ/ლ/ლ (*ღბგერის სპირანტიზაცია გავრცელებულია ყველა ლეზგიურ ენაში ბუდუხურის, არჩიბულისა და ხინალუღურის გამოკლებით):

ყანდ. ურღ-უ-ბ; კრიწ. დღღ-ღ-ღ;კავკ.-ალბ. ვუნღ; უდ. ვუნღ; შდრ.არჩ. ჟილ „შვიდი“;
ლეზგ. მუჟუ-ღ(< *მუღ-ღ); თაბ. მირჟი-ბ (< *მირღი-ბ); კრიწ. მიღი-ღ; კავკ.-ალბ. მუნღ; უდ. მუნღ; შდრ.არჩ. მეღ „რა“...

4.6.2. არანტენსიურ აფრიკატთა სპირანტიზაცია. ისტორიულად ყველა არამაგარი ფშვინგიერი აფრიკატი სათანადო სპირანტად გარდაიქმნა:

1) *ც > ს/ შ (ყველა ლეზგიური ენაში, მათ შორის არჩიბულისა და კრიწულში მხოლოდ ს რეფლექსი; ხინალუღურსა და უდიურში შ რეფლექსიც დასტურდება):

თაბ.სლიბ; დიუბ. სილიბ; აღ. სილებ; ბურშ. სელეჟ; რუთ. მრ. სელ-აბერ; წახ. სილი; არჩ. სოთ; კრიწ. სილ; ბუდ. სილ; უდ. ულ-უხ (< *სულ-უხ); სხვ. დაღ.: ხუნდ. ცა, დარგ. ცულა „კბილი“;

ლეზგ. (ყველა დიალექტში) სა; თაბ. სა-ბ, დიუბ. სა-ჟ; აღ., ფიტ., ბურკ. სა-დ; ბურშ. სა-რ; ფიტ. სა; წახ., გილმ. სა; არჩ. ოს,სჟე-ტუ; კრიწ. სა-დ; ბუდ. სა-დ; კავკ.-ალბ. სა; უდ. სა; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ცო „ერთი“;

ლეზგ. სუჟ; თაბ. სიჟ; დიუბ. სიჟ; აღ. სუ; ბურშ. სუ; რუთ. სჟჟ „უღელტეხილი“; წახ. სჟჟა // სუჟა // სუჟა; არჩ. სობ „ზამთრის სამოვარი მთაში“; კავკ.-ალბ. ბუ, მრ. *ბუ-რუხ; უდ. ბუ-რუხ(< *უბ-რუხ(Pl. Tantum) < *სუბ-); სხვ. დაღ.: შდრ. ახვ. ბეჩა „მთა“...

2) *ჩ > შ/ჟ(ყველა ლეზგიური ენაშიკრიწულის, ბუდუხურისა და ხინალუღურის გამოკლებით);

არჩიბულსა და უდიურში მხოლოდ შ რეფლექსი; რეთულურში, კრიწულში, სინალულურსა და კავკასიის ალბანურში ჟ რეფლექსიც დასტურდება):

შინ. ჟი, ნათ. იშ-ღვ; წახ. ში, ნათ. დიშ-; კრიწ. ჟინ, ირ. ფუძე ჟა-; ბუღ. ჟინ; კავკ.-ალბ. ჟან, მიც. ჟა-, ნათ. ბეში „ჩვენ“; უღ. ბეში „ჩვენ“ (ნათ.); შღრ. ლეზგ. ჩუნ, ირ. ფუძე ჩა, ნათ. ჩი(ნ); თაბ. ურუ, ნათ. იჩ; აღ. ჩინ, ნათ. იჩ „ჩვენ“ (ექსკლ.)...

3) *ლ' > წ/ხ (ყველა ლეზგიური ენაში უდიურისა და კავკასიის ალბანურის გამოკლებით, რომლებშიც განვითარდა ლ' > წ > ხ; სინალულური და ბულუსური რეფლექსი დაუდგენელია; დასტურდება კომბინატორული პროცესები წ > შ და წ-ჟ > ჭ):

ლეზგ. დიღ (< *დიწ-ჟ); ხლუტ. დიღ (< *დიწ-ჟ); თაბ. დიშო (< *დიწ-ჟ); დიუბ. დიჟი; უღ. დიშა; აღ. ჭუშ (< *ჭუწ); ბურშ. იშა; ბურკ. ცუშ; რუთ. ჟეშ (< *ჟეწ); იხრ. დუშ; ხნოვ. დუშო; წახ. ეწა; არჩ. იშ (< *იწ); კრიწ. დიღ (< *დიწ-ჟ); ბუღ. დუჟუზ „ღამით“; კავკ.-ალბ. შუ (< *უხ < *უწ); უღ. ჟშე // შჟ (< *უხ < *უწ), ვართ.-ზინ. შუ // იშო; სხვ. დაღ.: ხუნდ. რელა „ღამით“, ახვ. რელა „ღამით“;

თაბ. შიბ (< *წიბ); ხურ. შაჟ; დიუბ. შაჟ; რუთ. წაბ, წიბღლ-; წახ. წგუნა; გილმ. წგებნა (< *წგმგ-ბა); უღ. მუხ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. მალ „ფრჩხილი“;

ლეზგ. წ-უნ; თაბ. წ-უზ; აღ. წ-ას; წახ. წ-ეს; შღრ. ხუნდ. ლ'-იზე; ანდ. ლ'-იდუ; დიდ. ლ'-ა; დარგ. ი-ქ-ის; ლაკ. წ-უნ „განდობა“, „გაკეთება“...

4) *ჭ > ხ (ყველა ლეზგიური ენაში სინალულურის, უდიურისა და კავკასიის ალბანურის გამოკლებით. სინალულურში ჳ შემონახულია, ხოლო უდიურსა და კავკასიის ალბანურში ჳ > ღ; არჩიბულში კი ჳ რეგულარულად გადადის ხ ბგერაში):

თაბ. ხალ „სახლი“; აღ. ხალ; რუთ. ხალ; წახ. ხაჟ; არჩ. ხალ „სორო“; სხვ. დაღ.: დარგ. ჳალი „სახლი“, „ოთახი“;

თაბ. ხერ; აღ. ხუ; რუთ. ხუღ; ხინ. იწა; არჩ. უხ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ხურ; ანდ. ხურ; ახვ. ჳური; დიდ. ხურ; ლაკ. ჳუ; დარგ. ჳუ „სახნავე“, „მინდორი“;

ლეზგ. [ჩუ]-ხჟერ; თაბ. [ჯე]-ხერ; აღ. [ჯი]-ხერ; რუთ. ხერ; წახ. [ჯი]-ხა; არჩ. ხერ-თ; უღ. არ; სხვ. დაღ.: ლაკ. ჳურ-თ; დარგ. ჳარ „მსხალი“...

არაინტენსიური მკვეთრი აფრიკატები ლეზგიურ ენებში, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ წ' > ხ

და ჭ > ზ გარდაქმნას აუსლაუტში (ხინალულური), სხვა მხრივ სპირანტიზაციისაკენ მიდრეკილებას არ ამჟღავნებენ.

4.6.3. ინტენსიურ აფრიკატთა სპირანტიზაცია. ლეზგიურ ენებში გავრცელებულია ფშვინვიერი აფრიკატების სპირანტიზაცია, ხოლო ინტენსიურ გლოტალურ აფრიკატთა სპირანტიზაცია, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (*ჟ > ხ კრიწულსა და ბულუხურში), არ ხდება.

დასტურდება შემდეგი პროცესები:

*ც > შ / ს / ჟ (დასტურდება ლეზგიურში (*ც > ჟ), რუთულურში, კრიწულში, ბულუხურსა (*ც > შ) და არჩიბულში (*ც > შ / ს). ამასთან, რუთულურში, კრიწულში, ბულუხურსა და არჩიბულში სპირანტიზაცია დასრულებულია):

რუთ. შუ; არჩ. უშ-ლუ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდ, მრ. შიდიმბი; ბუდ. შიდ, შიდი-; შდრ. თაბ. ჩ⁰, -ჩ⁰; აღ. ჩუ, -ჩუ; ბურკ. ჩუ; ბურშ. ჩ⁰უდ; წახ. ჩოჟ // ჩოჯ; კავკ.-ალბ. ვიჩი; უდ. ვიჩი „ძმა“;

რუთ. რიში; არჩ. დოშ-ლურ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდღრ; ბუდ. შიდღრ; შდრ. თაბ. ჩი, ჩუჩუ; აღ. ჩი, -ჩი; წახ. იჩი; უდ. ხუნ-ჩი „და“...

*ჩ > შ (დასტურდება რუთულურში, წახურში, არჩიბულსა და კავკასიის ალბანურში. რუთულურსა და არჩიბულში სპირანტიზაცია დასრულებულია):

რუთ. შილ-დგ; შდრ. აღ. ჩულლე-ფ // ჩუ⁰ლლე-ფ „ლურჯი“; ბურშ. ჩ⁰ულლე-რ; ბურკ. ჩულლე-ფ; წახ., წახ. კილ. ჩუ⁰ა⁰-ნ (+ „სველი“); გილმ. ჩი⁰ა⁰-ნ; ბუდ. ჩულა-ჯ „მღვრიე“; უდ. ჩალი „თევზი“ (< „სველი“);

კავკ.-ალბ. აშ⁰ალ; შდრ. ლეზგ. ჩილ; წახ. ჭიდე; ხინ. ინჩი; უდ. ოჩ⁰ალ „დედამიწის ზედაპირი“, „ნიადაგი“...

*ლ⁰ > ზ⁰ / ღ⁰ / ჭ (დასტურდება ლეზგიურში (*ლ⁰ > ღ⁰), რუთულურში (*ლ⁰ > ზ⁰ და *ლ⁰ > ჭ), თაბასარანულში, ალუღურში, წახურში, კრიწულსა და ბულუხურში (*ლ⁰ > ზ⁰). ამასთან, რუთულურში, თაბასარანულში, ალუღურში, წახურში, კრიწულსა და ბულუხურში სპირანტიზაცია დასრულებულია):

თაბ. ნ-უ-ბ; დიუბ. ნ-უ-ჟ; აღ. ჭა-ფ-დ(< *ჭა-ნ-ჟ-დ); რუთ. ნ-უ-დ; წახ. ნ-ო-ლლ; კრიწ. ფ-დ(< *ნ-ჟ-დ); ბუდ. ფ-დ(< *ნ-ჟ-დ); შდრ.არჩ. ლზო,ლ-ჟე-ტ-უ; ხინ. ფზ-უ (< *ფჟ-უ); კავკ.-აღბ. ჯო; უდ. ჯო, „ხუთი“;

თაბ. დირნ-უ-ბ; აღ., ფიტ., ბურკ. დერნი-დ; ბურშ. დერ-ში-რ; რუთ. რინ-გ-დ; წახ. დინ-გ-ლლ; კრიწ. რგნ-გ-დ; ბუდ. რგნ-გ-დ; შდრ.არჩ. დილ,დილი-დ-ტ-უ; ხინ. ზექ; კავკ.-აღბ. უნ; უდ. უნ „ექსი“;

*ქ>ხ / ღ(დასტურდება ლეზგიურში (*ქ>ღ), კრიწულში (*ქ>ხ / ღ), რუთულურში, ბულუსურსა და არჩიბულში (*ქ>ხ) და ყველა აღნიშნულ ენაში სპირანტიზაციის პროცესი დასრულებულია):

ლეზგ. მელჟ (1); ხლუტ. მანღ-ჟ (1); რუთ. მან-ჟ (2); კრიწ. მელ(2); შდრ. თაბ. მავ-ჟ,-უ (2); დიუბ. მავ; ბურშ. მავან კურ (2); წახ. მოვ (2); გილმ. მავ-ჟა (2); უდ. მავ // მან (1) „რკო“ (1), „მუნა“ (2);

ლეზგ. ნაღჟ; ფიძ. ნ-ჟღ; რუთ. ნახ-ჟ (1); არჩ. ნახ-ჟ, ნეხ-ჟი (2); კრიწ. ნოხ (1); ბუდ. ნოხ (2); თაბ. ნავ-ჟ (2); ყანდ. ნივ-ჟ; დიუბ. ნუვ; თფილ. ნავ-ჟ (1); წახ. ნან-ჟ (1); უდ. ნევ(1) „ნამვჯა“ (1); „ბზე“ (2)...

*ჯ>ხ / ღ (დასტურდება ლეზგიურში (*ჯ>ღ), კრიწულში (*ჯ>ხ / ღ), რუთულურში, არჩიბულსა და კავკასიის ალბანურში (*ქ>ხ); მხოლოდ კრიწულსა და არჩიბულ ენაში დასრულებული სპირანტიზაციის პროცესი):

ლეზგ. (მეორეული ღ--თი) ღ-ღლღ „id“; ხლუტ. ჟ-ღლღ „გველი“; რუთ. მულუხ; არჩ. მილიხ-უ; შდრ. თაბ. მანლაჯ-ჟ; დიუბ. მუნლაჯ; აღ. მალუჯ; ბურკ. მანლევ-ჟ; წახ. მგჯ; ბუდ. მულაჯ; უდ. მევ, ჭია“;

არჩ. ხი-რ // ხა-რა; შდრ. ყანდ. ჯა; რუთ. ჯუც-სურ „უკანა ნაწილი“; კავკ.-აღბ. *-ჯ-ოშ (*ორიენტირთან უკნიდან მოახლოების მაწარმოებელი); უდ. ჯო-შ „უკან“, „შემდგომ“;

არჩ. დახა-ას; კავკ.-აღბ. ახად „ღია“; შდრ. ლეზგ. აჯა „ღია“, „გაღებული“; აღ. დაჯას; წახ. კილ. აჯას; ?ბუდ. ჯავუ, ჯავაჯვი „გათქმა“ (საიდუმლოსი); უდ. ჯად „ნათელი“, „ღია“...

4.6.4. ხშულ-მსკდომთა სპირანტიზაცია. ხშულ-მსკდომი თანხმონების სპირანტიზაცია ლეზგიურ ენებში, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, არ ხდება. ჩვენ დავადასტურეთ მხოლოდ ერთი

პროცესი: ეს არის *ტ > ს პროცესი ხინალულურში, თუმცა ისიც იშვიათია:

ხინ. მისი; შდრ. ლეზგ. ბიწი; იარკ. ბუტუ; თაბ. ბიწი; აღ. ბიწი; უდ. მიცუიქ; არჩ. ტი „პატარა“.

4.7. აფრიკატიზაცია. ლეზგიურ ენებში შეინიშნება როგორც ხშულ-მსკლოძთა, ისე სპირანტთა აფრიკატიზაცია. ხშულ-მსკლოძთა აფრიკატიზაცია დასტურდება მხოლოდ ლენტაღურ რიგში: აფრიკატიზაციის განიცდის ამ რიგის ძველი და გლოტალური წევრები. *ღ ბგერის აფრიკატიზაცია გავრცელებულია ლეზგიურ ენაში. მაღალი აწეულობის ხმოვნების წინ *ღ გადადის სისინა აფრიკატებში (ც, ცხ, წ), ხოლო ზოგჯერ – შიშინა აფრიკატებში (ჩ, ჩხ, ჭ). ამას გარდა, *ღ ბგერის აფრიკატიზაცია და გადასვლა შიშინა აფრიკატებში დასტურდება თაბასარანულსა და ხინალულურში, ხოლო ალულურში – სისინა აფრიკატებში:

ლეზგ. ცუქ; შდრ. თაბ. დუკ; აღ. დუკ; რუთ. დუქ; წახ. დიკ; ბუდ. დიკ „ფეთვი“;

ლეზგ. ციბი; შდრ. თაბ. დიქ; ჯიბი; აღ. დიქ; ბუდ. ჯუქ; არჩ. დილჟ „ღრუბელი“;

*ტ ბგერა ლეზგიურსა და ალულურში ზოგჯერ გადადის წ ბგერაში, ხოლო თაბასარანულში წ-სა და ჭ-ში:

ლეზგ. ბიწი; თაბ. ბიწი; აღ. ბიწი; უდ. მიცუიქ; შდრ. იარკ. ბუტუ; არჩ. ტი; ხინ. მისი „პატარა“;

ლეზგ. ციფიწ (<წიპიწ); შდრ. თაბ. ტუმბ-არ; აღ. ტიბი; რუთ. ტემგლ; წახ. ტუმულ; არჩ. ტუმულ; ბუდ. ტიმბულ „ქლიავი“; უდ. თუელ „ყურძენი“.

როგორც აღინიშნა, ლეზგიურ ენებში სპირანტთა აფრიკატიზაცია დასტურდება. აღსანიშნავია *შ>ჩ პროცესი უდიურში და *შ>ჭ პროცესი კავკასიის ალბანურში:

კავკ.-ალბ. ბაჭ; უდ. ბაჩ; შდრ. ლეზგ. ჟიშ; თაბ. ჟარჟ; დიუბ. ჟარჟა; აღ. ბარშ; ბურშ. ჟარშ; რუთ. ჟაშ; გილმ. ჟაშ; არჩ. ბაშა-„ასი“.

უდ. ხუნ-ჩი (ხუნი „ქალი“, „დედალი“); შდრ. რუთ. რიში; არჩ. დომ-დურ, მრ. ოშობ; კრიწ.

შიდგრ; ბუდ. შიდგრ „და“.

იშვიათად ზოგიერთ ლეზგიურ ენაში (ხინალულური, არჩიბული) დასტურდება *ხ ბგერის აფრიკატიზაცია: *ხ>ჯ:

არჩ. ჯან ქვეს; შდრ. ლეზგ. ხაზ, ხანა; თაბ. ხუზ; აღ. უხას; ბურშ. რუხას; რუთ. ჰუ-ხჟას; წახ.

უხას; კრიწ. ხუიჯ; ბუდ. ხოსუ; კავკ.-ალბ. ბიხესუნ; უდ. ბიხსუნ „მოზა“, „გაჩენა“;

ნინ. მაჯა; შდრ. ლეზგ. მუხ; თაბ. მუხ; აღ. მუხ; კრიწ. მგხ; ბუდ. მუხ; არჩ. მახა; უდ. მუ „ქერი“.

4.8. ლაბიალიზაციის საკითხისათვის. ლეზგიურ ენებში, თუ თაბასარანულს არ ჩავთვლით, რომელსაც მოეპოვება ფონოლოგიური ღირებულების მქონე დენტოლაბიალიზებული ბგერები (ჯ⁰, ჩ⁰, ჳ⁰, ჟ⁰, შ⁰), დასტურდება **C + W** ტიპის ლაბიალიზებული კომპლექსები, რომლებიც წარმოადგენენ ფაქტობრივად ორი დამოუკიდებელი ფონემის ჯამს. საანალიზო ლაბიალიზებული კომპლექსის (**C + W**) ბიფონემურობა სინქრონულ დონეზე მტკიცდება ნ. ტრუბეცკოის [ტრუბეცკოი 1960 : 63-68] ბგერათა ფონემური კლასიფიკაციის მონოფონემის დადგენის წესების მიხედვით.

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ კორელაცია „**ლაბიალიზებული არა-ლაბიალიზებული**“ ისტორიულად ნიშანდობლივი იყო დაღესტნური ფუძემენისათვის [ტრუბეცკოი 1987 : 322]. ნ. ტრუბეცკოიდან მოყოლებული ამ შეხედულებას ავრცელებს სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების მიმართაც და, სათანადო არგუმენტაციის გარეშე, იზიარებს ამ ენათა ზოგი მკვლევარი [იუშმანოვი 1937 : 36; ჟღენტი 1941 : 185; ლომთაძე 1952 : 34-35; 1997 : 17-20; 1998 : 162-172; გაფრინდაშვილი 1954 : 16-19; გუდავა 1956 : 231-232; მიქაილოვი 1958 : 33; იმნაიშვილი 1963 : 15, 21; ჯეირანაშვილი 1966 : 355-357; მაჰომეტოვი 1974 : 169-176; თალიბოვი 1980 : 227-246; სტაროსტინი 1975ა...]. მათი აზრით, **C + W** ლაბიალიზებული კომპლექსი წარმოქმნილია ამოსავალ ლაბიალიზებულ ფონემათა შემადგენელ ელემენტებად დაშლის ($C^0 > C + W$) შედეგად.

ქ. ლომთათიძემ ქართველურსა და აფხაზურ-აბაზურ ენებში დამაჯერებლად დაასაბუთა ერთი რიგის ლაბიალიზებულ კომპლექსთა და ფონემათა მეორეული წარმომავლობა [ლომთათიძე 1968 : 69-73; 1976 : 222-225]. ამის შემდეგ ჰ. ფენრიხმა [ფენრიხი 1971, 149-158] და ბ. გიგინეიშვილმა (გიგინეიშვილი 1977 : 140-141) სავსებით სამართლიანად ივარაუდეს, რომ საერთო-დაღესტნურში ფუძისეული მორფემის ანლაუტი **C + W** ლაბიალიზებული კომპლექსის შემცველი იყო. საანალიზო კომპლექსის მეორე კომპონენტი ჟ იმთავითვე წარმოადგენდა დამოუკიდებელი სონანტური ფონემის უმარცვლო ალოფონს [გიგინეიშვილი 1977 : 34].

იმ მკვლევართაგან, ვინც საერთო-დაღესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზე ლაბიალიზებულ ფონემათა რეკონსტრუქციას ახდენს, არავინ ასახელებს ფუძემენაში ისტორიულად სავარაუდებელ ამ ტიპის

თანხმოვანთა ზუსტ რიცხვს და არავინ განსაზღვრავს მათ რაგვარობას სათანადო ტაბულაში. ჩვეულებრივ გამოყოფენ უკანაენისმიერებსა და ფარინგალურ თანხმოვნებს.

საერთოლექსიურ ქრონოლოგიურ დონეზე კი ლაბიალიზებული თანხმოვნების რეკონსტრუქციის ცდა ეკუთვნის ს. სტაროსტინს [სტაროსტინი 1975ა]. მისი აზრით, საერთოლექსიურში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა მთელი წყება აღდგება: *თ⁰, *თ^ა, *ტ⁰, *ტ^ა, *ქ⁰, *ქ^ა, *ც⁰, *ც^ა, *წ⁰, *წ^ა, *ჩ⁰, *ჩ^ა, *ჭ⁰, *ლ⁰, *ლ^ა, *ტ⁰, *ტ^ა, *ვ⁰, *ვ^ა, *ყ⁰, *ყ^ა, *ჰ⁰, *ჰ^ა, *ც⁰, *ც^ა, *ყ⁰, *ყ^ა, *ს⁰, *ს^ა, *შ⁰, *შ^ა, *ლ⁰, *ლ^ა, *ღ⁰, *ხ⁰, *ხ^ა, *ხ⁰, *ხ^ა, *ჰ⁰, *ც⁰, *ყ⁰.

აღსანიშნავია, რომ ლაბიალიზებული თანხმოვნების პოსტულირების საფუძველს ჰქმნის ლექსიურ ენებში გავრცელებული ლაბიალიზებული კომპლექსები და დენტოლაბიალიზებული ფონემები. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ლაბიალიზებულ კომპლექსებში შემავალი ჩქამიერი თანხმოვნები და შესაბამისი სადა თანხმოვნები იდენტურ ბგერათშესატყვისობებს გვიჩვენებენ. გარდა ამისა, დასტურდება არაიდენტური შესატყვისობანი, რომელთა ერთმანეთის მიმართ კორელატებად მიჩნეული სახესხვაობანი ენათა მიხედვით ერთგვაროვნებას ამჟღავნებენ და მწყობრ სისტემას ქმნიან:

როგორც შემომოყვანილი მაგალითები მოწმობენ, მარტივ თანხმოვანსა და მის ისტორიულად სავარაუდო ლაბიალიზებულ კომპლექსს (resp. ბილაბიალიზებულ თანხმოვანს) შორის ერთგვაროვანი ბგერათშესატყვისობები იჩენს თავს.

იბადება კითხვა: შეიძლება თუ არა დავუშვათ, რომ მარტივმა თანხმოვანმა და მისმა ლაბიალიზებულმა კორელატმა იდენტური შესატყვისობები ჩამოიყალიბეს და ამჟამად, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ლაბიალურ კომპონენტს, შესატყვისობის ერთნაირი ფორმულებით გვხვდებიან?

ვფიქრობთ, ამგვარი თეორიული ვარაუდის დაშვებას ეწინააღმდეგება კორელაციის წყვილთა (მაგ., ინტენსიური არაინტენსიური) არაერთგვაროვანი ტრანსფორმაციის თვალშისაცემი სურათი. აქედან გამომდინარე, ლაბიალიზებულსა და არალაბიალიზებულ სახეობებს, თუ ამოსავალში ისინი არსებობდნენ, კანონზომიერებით სხვადასხვა შედეგი უნდა მოეცა.

აგრეთვე მეორეული უნდა იყოს ე. წ. დენტოლაბიალიზებული ფონემები თაბასარანულში. მათი მეორეულობა ცხადი გახდება, თუ თაბასარანული ენის საანალიზო თანხმოვანთა შემცველ ფუძეებს შევადარებთ ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა მონაცემებთან, მაგ.: თაბ. ცჟურ, ჩჟურ (დიალ. ვარ.), აღ.

თურ, ლეზ. ტარ, ტჭარ (ლიალ. ვარ.) ~ ხუნდ. წარ ~ ანდ. წერ, ბოთლ. წერი ~ დიდ. ცი, ბეჟ. ცარო „სახელი“.

ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში ძირეულ მორფემად გვაქვს წა (ხუნდ.-ანდ.), ც (დიდ.), რომლისთვისაც ფუძეენაში წაჟ ოდენობის აღსადგენად სირთულეები გვხვდება [გუდავა 1979 : 156]. მასადაძმე, უნდა ვიფიქროთ, რომ დენტოლაბიალი ზაცია თაბასარანულში მეორეული მოვლენაა. მასთან, დენტოლაბიალი ზებულ და ბილაბიალი ზებულ ფონემა-კომპლექსთა ურთიერთმონაცვლეობა [მაჰომეტოვი 1974 : 174] გენეზისურად მათ კავშირსაც ცხადყოფს.³²

4. 9. ფარინგალიზაციის საკითხისათვის:

ფარინგალიზაციის მიზეზთა შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა მოსაზრება გამოითქვა. ზოგიერთი ლინგვისტი-კავკასილოგი ფარინგალიზაციას განიხილავს როგორც ხმოვნის სემანტიკურ თვისებას (ეეგ. ჯეირანიშვილი, ვლ. ფანჩვიძე, ე. ბოკარევი, ბ. გიგინეიშვილი, ბ. თალიბოვი, ვ. გუკასიანი და სხვ.). ნ. ტრუბეცკოის მოსაზრებით კი, ფარინგალიზაციის მიზეზია ე. წ. ემფატიკურად დარბილებული თანხმოვნები [ტრუბეცკოი 1931: 11-12]. ამას სხვა მკვლევარებიც იზიარებენ (ჟ. დიუმეზილი, ალ. მაჰომეტოვი, შ. გაფრინდაშვილი, დ. იმნაიშვილი, ელ. ლომთაძე და სხვ.).

სრულიად სხვა მოსაზრება გ. დეეტერსმა გამოთქვა. მისი აზრით, ფარინგალიზაცია ისეთი პროცესია, რომელიც ახასიათებს არა ცალკეულ ფონემას (თანხმოვანსა თუ ხმოვანს), არამედ იგი, ინტონაციის მსგავსად, ვრცელდება მარცვალსა ან მთელს სიტყვაზე [დეეტერსი 1963: 33]. ამ მოსაზრებას დაეთანხმა არნ. ჩიქობავა [ჩიქობავა 1979: 62] და სხვა ზოგიერთი მკვლევარი.

ფარინგალიზაციის პროცესი ამა თუ იმ ფორმით დასტურდება ყველა ლეზგიურ ენაში. ფარინგალიზაციის პროცესი ყველაზე მეტად ნიშანდობლივია რეთულური, წახური, უდიური და კავკასიის ალბანური ენებისათვის. იგი აგრეთვე საგრძნობია თაბასარანულში, ალუღურში, არჩიბულსა და ლეზგიური ენის დიალექტებში. ფარინგალიზაცია იშვიათია ე. წ. შაჰდაღის ენებში (კრიწული, ბუდუხური, ხინალუღური).

³² ნ. ტრუბეცკოის მოსაზრებაზე დამყარებით, ა. მაჰომეტოვი ხუნძურსა და თაბასარანულ ენებში ლაბიალი ზებულ/არალაბიალი ზებულ თანხმოვანთა შესატყვისად განსხვავებულ რეფლექსებს წარმოგვიდგენს [მაჰომეტოვი 1974 : 175]. სინამდვილეში ცხ>ჩ პროცესი პოზიციურად ჩანს შეპირობებული [იხ. გიგინეიშვილი 1977 : 106].

ფარინგალიზაციის პროცესი ლეზგიურ ენებში მკვლევართა მიერ უფრო ხშირად განიხილებოდა როგორც ხმოვნის სეგმენტური თვისება: ასე, მაგალითად, ევგ. ჯეირანიშვილი რუთულურის, წახურისა და უდიურის ფარინგალიზებული ბგერების საკითხს მიუძღვნა სპეციალური წერილი, რომელშიც რენტგენოგრაფიულ მონაცემთა საფუძველზე მიიჩნია, რომ ამ ენებში ფარინგალიზაცია ხმოვნის თვისებაა და არა თანხმოვნისა [ჯეირანიშვილი 1959: 339-359]. უდიურში ფარინგალიზებული ხმოვნების არსებობას აღნიშნავენ ვლ. ფანჩიძე და ვ. გუკასიანი, წახურში – ბ. თალიბოვი და სხვ. რუთულურში, წახურსა³³ და უდიურში ვარაუდობდნენ ექვსი ფარინგალიზებული ხმოვნის არსებობას (ა^წ, თ^წ, უ^წ, ე^წ, ი^წ, გ^წ)³⁴, არჩიბულში – ხუთი (ა^წ, თ^წ, უ^წ, ე^წ, ი^წ), თაბასარანულში – ორი (ა^წ, უ^წ). ამას გარდა, ფარინგალიზებული ხმოვნების აღმნიშვნელი ნიშნები დასტურდება კავკასიის ალბანურ ანბანში (ა^წ, თ^წ, უ^წ, ე^წ, ი^წ).

აღ. მაჰომეტოვი აღულურსა და თაბასარანულ ენებში ფარინგალიზებულ ხმოვნებს იმოწმებს, თუმცა თაბასარანულ ენაში იგი ფარინგალიზებულ თანხმოვნებზეც მიგვითითებს. მკვლევრის აზრით, ფარინგალიზაცია თაბასარანულში ჩვეულებრივ უვულარულ თანხმოვნებს ახასიათებს, ხოლო ხმოვანთაგან – ასევე უკანა რიგის ხმოვნებს (ა, უ). აქედან გამომდინარე, თაბასარანულში, აღ. მაჰომეტოვის აზრით, ხშირად ფარინგალიზებული მარცვალის დასტურდება [მაჰომეტოვი 1965: 49-51].

საყურადღებოდ გვესახება ს. კოდასოვის მოსაზრება. მკვლევრის აზრით, ფარინგალიზაცია ენათა მიხედვით შეიძლება სხვადასხვაგვარად იყოს გამოხატული. ლეზგიურ ენათაგან, როგორც ს. კოდასოვს მიაჩნია, არჩიბულში, წახურსა და უდიურში ფარინგალიზაცია პროსოდის თვისებას წარმოადგენს, რუთულურში – ფარინგალიზებული თანხმოვნები გვაქვს, აღულურსა და თაბასარანულში კილო-თქმათა მიხედვით ფარინგალიზაციას შეიძლება ჰქონდეს როგორც სუპრასეგმენტური, ისე სეგმენტური გამოხატულება (ამასთან, მკვლევრის აზრით, თაბასარანულში ფარინგალიზებულ თანხმოვნებთან ერთად დასტურდება ფარინგალიზებული ხმოვნებიც), ხოლო ლეზგიურში, როგორც

³³ ბ. თალიბოვი წახურში მხოლოდ ოთხ გლოტალიზებულს (resp. ფარინგალიზებულს) იმოწმებს (ა^წ, თ^წ, უ^წ, ი^წ) [თალიბოვი 1955: 29], ხოლო ევგ. ჯეირანიშვილი – ექვს (ა^წ, თ^წ, უ^წ, ე^წ, ი^წ, გ^წ) [ჯეირანიშვილი 1959: 339-359].

³⁴ რუთულური ენის ბორჩულ დიალექტსა და უდიური ენის ვართაშნულ დიალექტში – ხუთი (ა^წ, თ^წ, უ^წ, ე^წ, ი^წ).

მკვლევარს მიაჩნია, ფარინგალიზაციის მიზეზია ა ხმოვანი, რომლის გვერდითაც ხდება უკუულარულ თანხმოვანთა ფარინგალიზაცია [კიბრიკი, კოძასოვი 1990: 335-347].

ფარინგალიზებული ფონემები საერთოლუზგიური წინარეების ფონოლოგიური სისტემისათვის იყო ნავარაუდები. ე. ბოკარევის აზრით, საერთოლუზგიურში ორი ფარინგალიზებული ხმოვანი აღდგება (*ა[◌], *უ[◌]) [ბოკარევი 1960; ბოკარევი 1981: 85], ხოლო ს. სტაროსტინის მოსაზრებით, – ხუთი: *ა[◌], *ა[◌], *ე[◌], *ი[◌], *ო[◌] [სტაროსტინი 1975ბ]. აღსანიშნავია, რომ ს. სტაროსტინი ფუძეენაში ფარინგალიზებულ თანხმოვნებსაც აღადგენს: *ჟ[◌], *ჟ[◌], *ჟ[◌], *ჟ[◌], *ყ[◌], *ყ[◌], *ყ[◌], *ყ[◌], *ღ[◌], *ღ[◌], *ხ[◌], *ხ[◌], *ხ[◌], *ც[◌], *ც[◌], *ჰ[◌] [სტაროსტინი 1975ა].

აღსანიშნავია, რომ თითქმის ყველა მაგალითი, რომელიც მოყვანილია ფუძე-ენაში ფარინგალიზებული ხმოვნების დასადასტურებლად, შეიცავს უკუულარულ თანხმოვანს, რაც გარემოება ეჭვქვეშ აყენებს ფარინგალიზაციის პროცესის კვალიფიკაციას საერთოლუზგიურში როგორც ხმოვანთა სემანტიკური თვისების. ასევე, თუ მიმოვიხილავთ ფარინგალიზებული თანხმოვნების პოსტულირებისთვის მოყვანილ ფორმულებს და ფარინგალიზაციის ელემენტს თუ გამოვრიცხავთ, მივიღებთ შესაბამისი „სადა“ თანხმოვნების ფორმულებს. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ფორმულები არამკაფიოა და არასისტემური.

ამის მიუხედავად, ფარინგალიზაცია, როგორც ჩანს, უკვე საერთოლუზგიური ქრონოლოგიური დონისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი. იმის გამო, რომ ვერ ეძებნება მკაფიო ფორმულები ფუძეენაში ფარინგალიზებული ხმოვნებისა თუ თანხმოვნების პოსტულირებისათვის, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ფარინგალიზაცია საერთოლუზგიურში სუპრაგემენტურ პროცესს წარმოადგენდა, როგორც ეს არის დღეს ლეზგიურ ენა-კილოთა უმრავლესობაში. ფუძეენაში ფარინგალიზაციის პროსოდიული პროცესის პოსტულირებისათვის, ვფიქრობთ, შემდეგი მაგალითები გამოდგება:

„რკო“ (1), „მუხა“ (2) ლეზგ. მეღ[◌] (1); ხლეტ. მან[◌] (1); თაბ. მავ[◌] (2); დიუბ. მავ[◌]; ბურშ. მავან[◌] კურ (2); რუთ. მან[◌] (2); წან. მოვ[◌] (2); გილმ. მავ[◌] (2); კრიწ. მეღ (2); უდ. მავ[◌] // მან[◌];

„კურდღელი“ ლეზგ. ვაჰ[◌]; თაბ. დ[◌]; დიუბ. ვაურ; აღ. ზჰ[◌], ბურშ. ზურ; ფიტ. დ[◌]; ბურკ. ზურ; თფიდ. ზურ; რუთ. დ[◌]; წან. დ[◌]; წან. კილ. ვ[◌]; გილმ. დ[◌]; კრიწ. ვაურ; ბუდ. ვაურ; ვართ.-ზინ. დ[◌]; სხვ. დალ.: დარგ. ზარა; დიდ. ვ[◌]; ხვარშ. ვ[◌];

„ჭია“ ლეზგ. დ[◌]; ხლეტ. ულ[◌] „გველი“; თაბ. მანავ[◌]; დიუბ. მუნავ[◌]; აღ. მალუვ[◌]; ბურკ.

მწლეუჭუ; რუთ. მუღუზ; წახ. მკვ; არჩ. მილიზუ; ბუდ. მუღაყ; უდ. მევ;

„გზა“ ლეზგ. რეკ,რეყი; ნუტ. რან; მრ. რეყერ; ხლუტ.რაყ; თაბ. რაჯ; დიუბ. რაჯა; აღ., ბურმ., თფილ.რაჯ; ბურკ. რევა; რუთ. რაჯ,რჯვ; წახ. მაჯ,მაჯვ; არჩ. ლეყ; კავკ.-ალბ.ლყყ;უდ. მაჯ; სხვ. დალ.: დარგ. დწყ„ბილიკი“;

„ორი“ ლეზგ. ვუჟ-დ; თაბ. ყუ-ბ; დიუბ. ყუ-ჟ; აღ., ფიტ. ყუ-დ; ბურმ. ყუ-რ; ბურკ. ყად; თფილ. ყუ-დ; რუთ. ვუჟ-დ; გილმ. ყო-ლლ; არჩ. ვუჟ; კრიწ. ვუჟ-დ; ბუდ. ყა-ბ; კავკ.-ალბ. პა;უდ. ფა (< *ყუჟა);

„ასი“ ლეზგ. ჟიშ; თაბ. ჟარყ; დიუბ. ჟარყა; აღ. ბარშ; ბურმ. ჟარშ; რუთ. ჟაშ; გილმ. ჟაშ, -ენ; არჩ. ბაშა-; კავკ.-ალბ. ბაჭ;უდ. ბაჩ;

„ნახვა“ თაბ. რა-ტ-ვუზ; დიუბ. ა-ჟ-ვუს; ბურმ. რაჯას; რუთ. გა-ჟ-ვაას„თვალთვალი“, „ყურება“; კრიწ. ი-ბ-ვაჯ; ბუდ. ირჯი,გ-ბ-ვაჯი; კავკ.-ალბ. ბოჯესუნ;უდ. ნიჯ. ბაღა-მესუნ„პოვნა“; სხვ. დალ.: ჩირალ. -აჭ-„ნახვა“;

„წაღება“ ლეზგ. ვუჟეზ„მოსვლა“; თაბ. ღუზ„id“; ღაზ; ყანდ. ღუზ, აღუზ; დიუბ. ვუს, აჯუს; წახ. პოლა; აღ. ბაზ; თფილ. ჟაშ; რუთ. ვუღუზ„წასვლა“; არჩ. ვეს, ღურ. ორჯირ; ბ-ერჯას; ბუდ. ჩაღარ (შდრ. ჩილი„წაღება“); კავკ.-ალბ. პელესუნ „მოსვლა“;უდ. ელალო„მოსული“, კართ.-ზინ. ე-სუნ, ნიჯ. ე-სუნ„მოსვლა“;

„შუა ნაწილი“ ლეზგ. დყყ „შუა ნაწილი“, „წელი“; თაბ. დუჯაჟ „წელი“; ყანდ. დყყ „ზურგი“; დიუბ. დყყ „წელი“; აღ. იყ „შუა ნაწილი“; ბურმ. დყყ „ზურგი“; თფილ. დყყ „ზურგი“; ფიტ. დყყ „შუა ნაწილი“; ბურკ. დყყ „შუა ნაწილი“; რუთ. დყყ „ზურგი“; წახ. დყყ „ზურგი“; არჩ. იღ-და (< *იყ-და) „შუაში“; კრიწ. დყყ„წელი“, „ზურგი“; ბუდ. დყყ-იჯ „ზურგი“; კავკ.-ალბ. ბუნლა;ნიჯ. ბიღ // ბეღ...

მოყვანილ მაგალითებში ფარინგალიზაცია დასტურდება ორ ან სამ ერთეულში იმ ოთხიდან, რომელიც საერთოლუზგიური ფუძეების დაშლის შედეგად წარმოიქმნა და ხშირად შესატყვისი ლუზგიური ქვეჯგუფის გარეთაც ეძებნება: ლაკურში, დარგუულსა თუ დიდოურ ენებში.

ფარინგალიზაციის პროცესს საერთოლუზგიურ ფუძეებში ადასტურებს აგრეთვე ხმოვანთა პალატალიზაციის პროცესი, რომელიც ან ფარინგალიზაციის, ანდა ფარინგალიზაციის მოშლის შედეგად ვითარდება და სხვა პირობები მისთვის არ ჩანს:

ლუზგ. ყელ (< *ყალ): თაბ. ყილ (< *ყალ): აღ. ყალ (< *ყალ): რუთ. ყალ: წახ. ყეჟ (< *ყაჟ): კრიწ., ბუდ. ყელ (< *ყალ): ხინ. ყა (< *ყა): უდ. ელ (< *ყელ) „მარილი“;

ლუზგ. რელჟ (< *რალჟ): თაბ. რალინ: აღ. პრჟ: რუთ. რინ (< *რან): წახ. დობაჟა: ხინ. ზოს: არჩ. დუხათ „წისქვილი“;

ლუზგ. ყურ (< *ყურ): თაბ. ლურ (< *ლურ): აღ. ჭურ: რუთ. ღირ (< *ღურ): წახ. ყინდე (< *ყინდე): კრიწ., ბუდ. ყურ: ხინ. კინ: უდ. ღურ „კურდღელი“;

ლუზგ. რალ: თაბ. რილ (< *რალ): აღ. რალ: რუთ. ჟირელ (< *ჟირალ): წახ. ჟირილ (< *ჟირალ): კრიწ., ბუდ. ჟირალ: ხინ. გნყ: არჩ. ბარვ: უდ., კავკ.-ალბ. ბელ (< *ბალ) „მზე“...

საერთოლუზგიური ფუძეებიდან მომდინარე ფარინგალიზაციის გარდა, ლუზგიურ ენებში შეინიშნება მეორადი ფარინგალიზაციის პროცესი: ზოგიერთ შემთხვევაში ფარინგალიზაცია გვევლინება ერთგვარ საკომპენსაციო პროცესად, რომელიც გამოწვეულია უვეულარულ თანხმოვანთა დაკარგვითა ან სხვა კონსონანტებში გადასვლით. შევეცდებით, დავასაბუთოთ ეს მოსაზრება მაგალითებით:

უდ. ამ– არჩ. ვუნ: ლუზგ. ვუნ: თაბ. ლუნ: აღ. ღუნ: რუთ. ღუნ: ხუნდ. ლუჟ: ანდ. ლაჟუ: ასვ. ღუნა: ლაკ. ვან „მხარი“; შდრ. აგრეთვე: წახ. ლულზე „ბარი“;

უდ. ეშ (ეშე); არჩ. ანშ; დიუბ. ჟან– აღ. ჰან: ხუნდ. შერ: ასვ. შერე: დიდ. შირე: ლაკ. ჰიუნ: დარგ. შინც „კაშლი“;

რუთ. ჰაწულ ლუზგ. ყეწილ; თაბ. ყაწლი; აღ. ყაწულ-ფ; რუთ. ჰაწულ; წახ. წელერ; კრიწ. ყაწუ-ნ; ბუდ. ყაწუ-ნ; კავკ.-ალბ. აყაჭი, უდ. აყაჭი [შიფნერი 1863: 74] „შიშველი“;

უდ. მონლ // მელ – არჩ. ნოყონ: ლუზგ. ყიფ: თაბ. ყულ: აღ. ცულ: რუთ. ყულ: წახ. ყოჟ: კრიწ. ყალ: ბუდ. ყელ: ხვარშ. აყჟე „თავი“;

უდ. (კართ.) ნანინე – ლუზგ. ნაყ: აღ. ნაყჟ: რუთ. ნაყა: კრიწ. ნაყ: ბუდ. ნაყა „გუშინ“;

უდ. ჟე-ნ [ჟე-ნ], კავკ.-ალბ. ჟე-ნ – ლუზგ. ჯჟან: თაბ. ღჟან: აღ. ღჟან „ქვა“; შდრ. აგრეთვე: არჩ. ვჟან: ხუნდ. ყონო „ქვის ფილა“...

სამეცნიერო ლიტერატურაში მსგავს მოვლენაზე აღუღურ ენაშიც მიგვითითებენ [მაჰომეტოვი 1970: 30].

საერთოლესზგიური კონსონანტიზმი:

4.10. ზოგადი: თანხმოვანთა სისტემა საერთოლესზგიურში ძირითადად ინარჩუნებს საერთოლესზტური კონსონანტიზმის დამახასიათებელ ვითარებას, თუმცა გარკვეული ფონეტიკური ცვლილებები შეინიშნება: საერთოლესზტური სუსტი ლატერალური აფრიკატები საერთოლესზტურში გადავიდნენ ველარულ აფრიკატებში, ერთმანეთს შეერწყა სუსტი უველარული გლოტალური აფრიკატი და უველარული გლოტალური ხშულ-მსკლომი,³⁵ სისინა, შიშინა და უველარული სუსტი და ინტენსიური სპირანტები. ამას გარდა, ფუძე-ენის დაშლის საწყის ეტაპზე ერთმანეთს შეერწყა სუსტი და ინტენსიური ლატერალური სპირანტი (არჩიბულის განცალკევების შემდეგ) და განვითარდა *ბ > *ჟ პროცესი ანლუტში (არჩიბულისა და კავკასიის ალბანურის/უღიურის გამოყოფის შემდეგ).

საერთოლესზტური კონსონანტიზმი ასეგვესახება:

	ხშულ-მსკლომი			აფრიკატი				სპირანტი		სონორი	სონანტი	
	მჟღერი	ფშვინვეერი	აბრუპტივი	მჟღერი	ფშვინვეერი		აბრუპტივი		სუსტი			ინტენსიური
					სუსტ.	ინტ.	სუსტ.	ინტ.				
ლაბიალური	*ბ	*ფ									*მ	*ტ
დენტალური	*ღ	*თ	*ტ								*ნ	
წინააღვეოლარული				*ძ	*ც	*ცზ	*წ	*წზ	*ს			
აღვეოლარული				*ჯ	*ჩ	*ჩზ	*ჭ	*ჭზ	*შ		*რ	
პალატალური				*ღ ^პ		*ღ ^ბ		*ტ ^ბ	*ლ ^რ	*ლ ^ბ	*ლ	[*ღ]
უკანაენისმიერი	*გ	*ქ	*კ		*ქ ²	*ქ ^ბ	*კ ²	[*კ ^ბ]				
უველარული				*ღ	*ვ	*ვ ^ბ	*ყ	*ყ ^ბ	*ხ			

³⁵გარკვეული საფუძველი არსებობს, რომ საერთოლესზტურში ადვადინოთ არა ერთი უველარული გლოტალური ხშულ-მსკლომი, არამედ ორი სუსტი უველარული გლოტალური ხშულ-მსკლომი და ინტენსიური უველარული გლოტალური ხშულ-მსკლომი; იხ. [გიგინეიშვილი 1977: 137-138].

საერთოლესეზიურში არ აღდგება ლესეზიური ენებისათვის ისეთი დამახასიათებელი ბგერები, როგორებიცაა, მაგალითად, მჟღერი სპირანტები, ფარინგალური სპირანტები, ლარინგალური თანხმოვნები, პრერუპტივები. რთულია ლაბიალიზებული თანხმოვნების რეკონსტრუქციის საკითხი. ვფიქრობთ, რომ საერთოლესეზიურ ფუძეენაში აღდგება ლაბიალური კომპლექსები და არა ლაბიალიზებული ფონემები.

შესატყვისობანი

4.11. ნშული (ნშულ-მსკლომი) თანხმოვნები

4.11.1. **ზოგადი.** საერთოლესეზიურის მსგავსად საერთოლესეზიურისათვისაც დამახასიათებელი იყო ნშულ-მსკლომთა სამეულებრივი სისტემა (მჟღერი, ფშვინვიერი, აბრუპტივი). საერთოლესეზიურში აღდგება ნშულ-მსკლომთა ორი სრული ლოკალური რიგი კბილ-ბაგისმიერთა (*დ, *თ, *ტ), უკანაენისმიერთა (*ბ, *ქ, *კ) და ერთი ნაკლული ბაგისმიერთა (*ზ, *ფ). საერთოლესეზიურისათვის პოსტულირებული უგულარული გლოტალური ნშულ-მსკლომი ან გლოტალური ნშულ-მსკლომი თანხმოვნები (სუსტი და ინტენსიური), სვარაუდოდ, ჳერ კიდევ არჩიბულის განცალკეევაბმდე შეერწყა სუსტ უგულარულ გლოტალურ აფრიკატს (*ყ).

4.11.2. ბილაბიალური ნშულები.

*ბ ბგერა: საერთოლესეზიური *ბ ბგერა თითქმის ყველა ლესეზიურ ენაში ორი ძირითადი რეფლექსითაა წარმოდგენილი (ბ და ჟ). სიტყვის ანლაუტში და უკანა რიგის უმახვილო ხმოვნების წინ *ბ ბგერა რეგულარულად გვაძლევს ჟ ბგერას. ეს პროცესი არ განვითარდა კავკასიის ალბანურ, უდიურსა და არჩიბულ ენებში, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ აღნიშნული პროცესი განხორციელდა ამ ენების საერთოლესეზიური ერთობიდან გასვლის შემდეგ. ლესეზიურ ენაში სიტყვის ანლაუტსა ან ინტერვოკალურ პოზიციაში მახვილიანი ხმოვნის წინ აღინიშნება *ბ>ფ (ზოგჯერ >პ) პროცესი. ამას გარდა, ლესეზიურ ენებისათვის დამახასიათებელია *ბ ბგერის დაყრუება სიტყვის აუსლაუტში. ასეთ შემთხვევაში *ბ შეიძლება მოგვეცეს ფ, პ ან ფ (თაბასარანულსა და აღულურში ამ პოზიციაში *ბ>ჟ). თაბასარანულში, წანურში, ხინალულურში, არჩიბულსა და უდიურში დასტურდება *ბ>მ პროცესიც.

ს.-ლევზ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უღ.
*ბ	ბ, უ	ბ, უ, ფა	ბ, უ	ბ, უ	ბ, უ	ბ, უ	ბ, უ	ბ, უ	ბ	ბ	ბ

„სამი“ ლევზ. ფაუ-ღ; თაბ. შუბუ-ბ; დიუბ. შიბუ-ბ; აღ. წიბუ-ღ; ბურშ. შიბუ-რ; რუთ. წიბუ-ღ; გილმ. წებუ-ლლუ; არჩ. ლებ; კრიწ. შიბი-ღ; ბუღ. შუბუ-ღ; კავკ.-ალბ. ხიბ;უღ. ხიბ; სხვ. დღ.: ხუნძ. ლაბ-გოლასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 191; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 76; ჩკელ: 768 (ს.-ლევზ. *ლ'ფუ)].

„ყური“ ლევზ. დაბ,დაფაუ; თაბ. იბ,-უ(-ა-); დიუბ. იუ; აღ. დაბურ; ფიტ. იბურ; ბურშ. იჟურ; ბურკ. იჟურ; რუთ. უბურ,უბურ- IV; არჩ. იბ, მრ. -ომ IV; კრიწ. იბრ,-ვ IV; ბუღ. იბირ IV (ზოგიერთ ენაში Pl. Tantum); კავკ.-ალბ. ი (< *ი) „ყური“, ი-მუხ; „ყურები“;უღ. ი-მ-უხ (< *იბ-მ-უხ - Pl. Tantum); სხვ. დღ.: ხუნძ. შინ „ყური“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; გიგინეიშვილი 1977: 116; თალიბოვი 1980: 274; ჩკელ: 240 (ს.-ლევზ. *ც'ამ)].

„ლორი“ ლევზ. ჟაქ,ჟაკა; ფიტ. ჟაქა,-ალა; ხნუხ. ჟაქ,-ა- (სალანძლ.); წახ. ჟოქ,ჟოქან III; არჩ. ბოტ,ბატა, მრ. -ორ III; კრიწ. ჟაქ III; ბუღ. ჟექ III; უღ. ბოჯ; სხვ. დღ.: ლაკ. ბურკ, ჰუნძ. ბულ'უ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [მეილანოვა 1975: 225; გიგინეიშვილი 1977: 75, 109; ჩკელ: 1047 (ს.-ლევზ. *ჟ'ტბ)].

„ასი“ ლევზ. ჟიშ; თაბ. ჟარყ; დიუბ. ჟარყა; აღ. ბარშ; ბურშ. ჟარშ; რუთ. ჟაშ; გილმ. ჟაშ, -ენ; არჩ. ბაშა-; კავკ.-ალბ. ბაჭ;უღ. ბაჩ; სხვ. დღ.:ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბეშანოლასხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 588 (ს.-ლევზ. *ჟ'ლშ-)].

„მთვარე“, „თვე“ ლევზ. ჟარზ; თაბ. ჟაზ; აღ. ჟაზ; რუთ. ჟაზ; წახ. ჟაზ; კრიწ. ვაზ; ბუღ. ვგზ; არჩ. ბაც; ხინ. ვაწ; კავკ.-ალბ. ბუზე.

ბ ბერა დალესტნურ ენებში ხშირად დასტურდება სახელური და ზმნური ფორმების ანლაუტში და წარმოადგენს ნივთის გრამატიკული კლასის გაქვავებულ ნიშანს. საერთოდალესტნურმა *ბ- კლასის ნიშანმა ლევზიურ ენებში (არჩიბულის, კავკასიის აღბანურისა და უდიურის გარდა) მოგვცა ჟ-. მას

შეიძლება სხვა კლასიფიკატორებიც შეესატყვისებოდეს, ხშირად კი კლასის ექსპონენტი ლეზგიურ ენებში საერთოდ დაკარგულია:

„მზე“ ლეზგ. რაღრაჟინი; თაბ. რიღ,-ღი; აღ. რაღ,-უ; რუთ. ჟირიღ,-რიღ- III; წახ. ჟირღლ// ჟერღლ, -რღენ III; არჩ. ბარვ,ბერვ III; კრიწ. ჟირაღ III; კავკ.-აღბ. ბეღ;უღ, ბეღ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ბაყაღასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 184; გიგინეიშვილი 1977: 75; ჩკელ: 1051 (ს.-ლეზგ. *ჟირაჟ)].

„თავი“ ლეზგ. ყიღ, -ი; თაბ. კულ; აღ. კიღ, -ი; რუთ. ჰუყულ, -ი- III (< *ჟუყ-ულ); წახ. ჟუკულ, -კღენ III; კრიწ. ყღღ,ყღღი III; ბუღ. ყღღ III; ხინ. მიკირ (< *ჟიკირ); კიღ „თავთავი“; კავკ.-აღბ. ბულ;უღ, ბულ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ბეტერ, ლაკ. ბაკ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 268, 284 (არჩ.-ის გარეშე); ლექსიკა 1971: 107 (არჩ.-ით: ქარტი); გიგინეიშვილი 1977: 69, 104 (არჩ.-ის გარეშე); ჩკელ: 1041 (არჩ.-ით:ტიღ-ლიტ „თავქვეშ“) (ს.-ლეზგ. *ჟოტულ)].

„მთა“ ლეზგ. სუჟ,-ა; თაბ. სიჟ,-ი; დიუბ. სიჟ; აღ. სუ,-ჟა; ბურშ. სუ,-ჟა; რუთ. სგჟ,-ა- III „უღელტეხილი“; წახ. სგჟა// სუჟა// სჟა,-ღენ III; არჩ. სობ, მრ. -ოთ IV „ზამთრის საძოვარი მთაში“; კავკ.-აღბ.ბუ. მრ.*ბუ-რუხ;უღ. ბუ-რუხ(< *უბ-რუხ(Pl. Tantum)< *სუბ-); სხვ. დაღ.: შღრ. ახვ. ბეჩა, კარ. ბესაღასხვ.. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 133; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 1053 (ს.-ლეზგ. *სგჟა)].

„ყოფნა“ (მეშვ. ზმნა) ლეზგ. ძა; თაბ. ჟუ; დიუბ. ჟუჟუ; აღ. ე; ბურშ. ჟუ; რუთ. ე-იცი; წახ. ჟო- (კლასის ნიშნით:ჟო-რ,ჟო-ბ,ჟო-ღ); არჩ. ი; კრიწ. -ი; ბუღ. ჟი; კავკ.-აღბ.ბუ;უღ. ბუ; სხვ. დაღ.: კარ. ი-ღაღასხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 252 (ს.-ლეზგ. *ცე)]. თანხმონებიჟ-ბ-ღაღ-ისტორიულად კლასის ნიშნებს წარმოადგენენ. ამასთან, ჟ- ბ- კლასიფიკატორისაგან არის მიღებული.

***ფ ბგერა:**საერთოლეზგიური *ფბგერა იდენტური ბგერათშესატყვისობის მიხედვით აღღება, თუმცამ შესატყვისობის მაგალითთა რაოდენობა საკმაოდ შეზღუდულია. ამას გარდა, ფ ბგერა ლეზგიურ ენებში ზოგიერთი კომბინატორული ცვლილებების შედეგადაც არის მიღებული.

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ, ბ	ფ	ფ

„თქმა“ ლუზგ. **ლუჭუზ,ლაჰანა**; თაბ. **ფუზ**; აღ. **ფას**; წახ. **ეჰეს,ლაპარაკი**“; არჩ. **ბოს,ჭარ**; კრიწ. **ლუფფჯ,ლური**, პროპ. **მუჟუ**; ბუღ. **ფუჟუ,ფუფჯი**; კავკ.-აღბ. **(უ)ფესუნ**; უღ. **ფესუნ**; სხვ. დაღ.: დარგ. **ე-ს**, თქმა“, ხუნდ. **ა-ბ-იზე**, „ლაპარაკი“ დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 88; გიგინეიშვილი 1977: 138; თალიბოვი 1980: 277; ჩკელ: 625 (ს.-ლუზგ. *ციფ^ფგ)].

„ხასვი (მწვანე)“ რუთ. **სი-ფილ**; წახ. **სი-ფა**; არჩ. **ფილ**; სხვ. დაღ.: ხუნდ. **ფერ**; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 80; თალიბოვი 1980: 277; ბოკარევი 1981: 61].

პ ბერა:პ არ აღდგება არც საერთოდალესტნურ და არც საერთოლუზგიურ დონეზე.³⁶ ეს ბერალუზგიურ ენებში სინქრონულ დონეზეც იშვიათია. შეინიშნება პ ბერის მიღების ორი ძირითადი გზა:

*ყ^ჟ ან *კ^ჟ ლაბიალური კომპლექსებისაგან, იხ.: [ჯგერანიშვილი 1966: 353]; მაგ.:

კავკ.-აღბ. **ჰა^ჟ**; უღ. **ფა^ჟ** (<ჰა^ჟ < *ყ^ჟჰა) „ორი“, შდრ. ლუზგ. **ჯა^ჟ-დ**; თაბ. **ყ^ჟ-ბ**; დიუბ. **ყ^ჟ-ჟ**; აღ., ფიბ. **ყ^ჟ-დ**; ბურშ. **ყ^ჟ-რ**; რუთ. **ჯა^ჟ-დ**; გილმ. **ყ^ჟ-ლლ**; არჩ. **ჯა^ჟ-ჟ**; კრიწ. **ჯა^ჟ-დ**; ბუღ. **ყა-ბ**;

კავკ.-აღბ. **ბიჰ^ჟ**; უღ. **ბიფა^ჟ** (<ბიჰ^ჟ < *ბიყ^ჟ) „ოთხი“, შდრ. ლუზგ. **ყუ-დ**; თაბ. **ფუყუ-ბ**; აღ. **ფუყუ-დ**; რუთ. **ფუყუ-დ**; გილმ. **ფუყუ-ლლ**; არჩ. **ებყ**; კრიწ. **ფუყუ-დ**; ბუღ. **ფუყუ-ბ**;

ბაგისმიერთა რიგის მჟღერი წევრისაგან (*ბ):

კავკ.-აღბ. **პი**; უღ. **ფი** „სისხლი“, შდრ. გილმ. **ე-ბი**; არჩ. **ბი**; სხვ. დაღ.: ხუნდ. **ბი** და სხვ.

ლუზგიურ ენებში ბ გვადღევს პ ბერას სხვადასხვა კომბინატორული პროცესების შედეგად. ბ > პ პროცესი ზოგიერთ ლუზგიურ ენაში ვითარდება აბრუპტივებთან მეზობლობაში, მაგ.: წახ.

³⁶ეგვ. ბოკარევი საერთოლუზგიურისათვის აღადგენს *პ ბერას. ამ ბერის პოსტულირებისათვის მოხმობილია შემდეგი მაგალითები: „ფოთოლი“, „ტუჩი“ (= კრიწ. „ცხვირი“) და „კილე“, „კუთხე“ [ბოკარევი 1981: 61], შდრ. [ბოკარევი 1961: 61]. აღსანიშნავია, რომ სამიდან არცერთ მაგალითში არ მოგვეძვეება არჩიბული, უღიური, ხინალუღური და ბუღუზური ენის მონაცემები, ამდენად, *პ ბერის პოსტულირება შესაძლებლად გვესახება ოღენ საერთოსამურულ ქრონოლოგიურ დონეზე.

ალებტენა < ალებტენა „აილო“; ბუდ. საწაფი < საწაფი „აივსო“; კრიწ. შაბჭულე < შაბჭულე „შევიდა“; ყაბჭულე < ყაბჭულე „გამოვიდა“...

თაბასარანულში კი ბ ბერის კომპლექსი ე. წ. ლარინგალურ აბრუპტივთან რეგალურულად გვაძლევს ჰ ბერას, მაგ.: აბუბ < აფუბუბ < *აბუბ „კეთება“; ალაბუე < ალაფუბუე < *ალაბუე „ჩაცმა“...

4.11.3. დენტალური ნშულები.

*დ ბერა: საერთო ლეზგიური *დ ბერა ლეზგიურ ენებში სშირად გარკვეულკომბინატორულცვლილებებს განიცდის. განსაკუთრებული მრავალფეროვნებით გამოირჩევა ლეზგიური ენა. დაბალი აწეულობის ხმოვნების წინ ხდება *დ ბერის დაყრუება და იგი გვაძლევს თ-ს, თა-სა ან ტ-ს, ხოლო მაღალი აწეულობის ხმოვნების წინ *დ გადადის სისინა აფრიკატებში (ც, ცბ, წ), ხოლო ზოგჯერ – შიშინა აფრიკატებში (ჩ, ჩა, ჭ). ამას გარდა, ლეზგიურ ენებში გავრცელებულია: ბოლოკიდური *დ ბერის დაყრუება (რუთულური, ხინალულური, ალულურის ზოგიერთი თქმა); *დ-ს გადასვლა ნ ბერაში (წახური, არჩიბული, უდიური, ხინალულური); *დ > რ (თაბასარანული და ალულური ენების ზოგიერთ თქმაში); *დ > დ (დიუბეკის თქმაში); *დ > თა ინტერვოკალურ პოზიციაში (არჩიბული). თაბასარანულსა და ხინალულურში დასტურდება *დ ბერის აფრიკატიზაცია და გადასვლა შიშინა აფრიკატებში, ხოლო ალულურში – სისინა აფრიკატებში.

ს.-ლეზგ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უდ.
*დ	დ, თ, ტ, თა, ც, წ, ცბ	დ (რ, დ)	დ (რ)	დ, თ	დ (ნ)	დ	დ	დ, (ნ), თ, ჩა, ჭ	დ, (ნ), თა	დ, (ლ ~)	დ, (ნ), ღ

„მამა“ თაბ. ადამ; აღ. დად; რუთ. დიდ; წახ. დამ; ბუდ. ად; არჩ. დიდა; კავკ.-ალბ. დე; სხვ. ნახ.-
დალ.: დარგ. ადა; ჩეჩნ. და; ინგ. და; შდრ. აგრეთვე: უდ. სემ-დე „მამამთილი“.

„ხე“, „ტყე“ ლეზგ. თაზარ; აღ. დარ; კრიწ. დარ; ბუდ. დერ; კავკ.-ალბ. დურუდ „ჯვარი“, „ხე
(ბელი)“, უდ. დურუთ „ხის მასალა“.

„მარცვალი“ ლეზგ. თაზარ; თაბ. უდარ; აღ. ვიდარ; შდრ. აგრეთვე: კრიწ. ვიდარ; უდ. ვიდარ
„ბრინჯი“; იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: ბოკარევი 1981: 63].

„რწყილი“ ლეზგ. ჭუთ,-რა; თაბ. ჭუდ,-რუ; დიუბ. ჭუბ; აღ. ჭიდ,-ალა; ფიტ., ბურკ. ჭიდ; ბურმ.
ჭირ; შინ. ჭიდ; წახ. ჭინ,-გნ III; ხნუხ. ჭით,-ი,-მრ. -ერ III; არჩ. ჭინ III; კრიწ. ჭიდ,-ა III; ბუდ. ჭიდ
III; უდ. ინ;სხვ. დალ.: ანდ. ჭონნიდასხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 296; ლექსიკა 1971: 149;
გიგინეიშვილი 1977: 75, 101; ჩკელ: 395 (ს.-ლეზგ. *ჭუნI)].

„წყალი“ ლეზგ. დად,ცაი; ხლუტ. დად,დიცაი; თაბ. შიდ,შოთუ; დიუბ. შად,შითაი; აღ. ნედ,წითაი;
ფიტ. წიდ, წითაი-; ბურმ. შერ,შირი-; რუთ. წაღ,წიდი- IV; წახ. წ,ან,წინენ IV; არჩ. ლან,ლენენ
IV; კრიწ. წაღ,წიჯ IV; ბუდ. წაღ,წიდი- IV; ხინ.წუ (< *წუნ,შდრ. ერგ. ბრ. წუნ-ი);კავკ.-ალბ.
ხე;უდ. ხე (შდრ. ხენე,წყლიანი); სხვ. დალ.: ლაკ. შინ, ხუნდ. ლიმდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკო
1922: 122; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 128; თალიბოვი 1980: 278–279; ჩკელ: 1061
(ს.-ლეზგ. *ლანა)].

რაც შეეხება *დ-ს გადასვლას ნ ბგერაში (წახური, არჩიბული, უდიური, ხინალუღური), *დ>რ
(თაბასარანული და აღულური ენების ზოგიერთ თქმაში) და *დ>ღ (დიუბეკის თქმაში) პროცესებს,
უნდა აღინიშნოს, რომ ეს პროცესები დასტურდება სიტყვის აუსლაუტში და უნდა უკავშირდებოდეს
ირიბი ფუძისა და ერგატივის (ირიბ ბრუნვათა ფუძე და ერგატივი საერთოლენგვიურში,
საფიქრებელია, ერთმანეთს ემთხვეოდა)გაქვავებული C ან CV სტრუქტურის სუფიქსების
მონაცვლეობას. საყურადღებოა, რომ კავკასიის ალბანურში, ასეთ შემთხვევაში, რეფლექსად
გვევლინება ლ ბგერა, მაგ.:

„ვარსკვლავი“ ლეზგ. დედ; თაბ. წად; აღ. წარ; რუთ. ხაყად-ი; წახ. წანე; კრიწ. ხაჭ; ბუდ. ხაჭ;
ხინ. ფხუნწ; კავკ.-ალბ. ხალ უმ.

„ღრუბელი“ ლეზ. ციფი; თაბ. დიფ; ჯიფ; აღ. დიფ; ბუდ. ჯუჭი; არჩ. დილ'ჟი; კავკ.-აღბ. აღ ეგ; იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 279; გიპერტი და სხვ. 2008: IV-5 (ს.-ლეზგ. *თVლ°)].

სამეცნიერო ლიტერატურაში მიუთითებენ *ღ>ზ სპონტანურ პროცესზე ლეზგიურ ენებში. ბ. გიგინეიშვილის აზრით, საერთოლეზგიურში არჩიბულისა და უდიურის განცალკევების შემდეგ ანლაუტსა და უმახვილო უკანა რიგის ხმოვნების წინ განვითარდა *ღ> *ღ (ინტერდენტალური სპირანტი) პროცესი, რომელიც შემდეგ *ღ>ზ პროცესით გაგრძელდა [გიგინეიშვილი 1977: 154].

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ვარაუდი, ფაქტობრივად, ერთ მაგალითზეა დაფუძნებული:³⁷

ხუნძ. დუ-ნ; ანდ. დე-ნ; ახვ. დე-ნე; დიდ. დი; ხვარშ. და; დარგ. დი (ირიბი ბრ. ფუძე); ლაკ. თაუ (ირიბი ბრ. ფუძე); ლეზგ. ზუ-ნ; თაბ. იზუ; აღ. ზუ-ნ; რუთ. ზგ; წახ. ზგ; ხინ. ზგ; არჩ. ზონ; უდ. ზუ „მე“ [გიგინეიშვილი 1977: 76].³⁸

ივ. ჯავახიშვილი ლეზგიურ ენათა ზ თანხმოვნის შემცველ ნაცვალსახელო ფორმებს ნახურ და აფხაზურ-ადიურ ენათა ანალოგიურ ფორმებს უკავშირებს, ხოლო მათ კავშირს ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ და ლაკურ-დარგულ ენათა I პირის ნაცვალსახელებთან მხოლოდობითში უარყოფს [ჯავახიშვილი 1937: 559-560]. არნ. ჩიქობავა კი ლეზგიურ ენათა I პირის ნაცვალსახელებს ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ენების ანალოგიურ ფორმათაგან მიმდინარედ მიიჩნევს, თუმცა, ბ. გიგინეიშვილისაგან განსხვავებით, *ღ> *ძ>ზ პროცესს ვარაუდობს [ჩიქობავა 1942: 38].

ამრიგად, *ღ>ზ შესაძლო პროცესს რეგულარული ხასიათი არ მოეპოვება და, ამას გარდა, წარმოდგენილ მაგალითში ჩვენთვის არც ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა დ ბგერის დაკავშირება ლეზგიურ ენებში დადასტურებულ ზ ბგერასთან არის ცხადი.

***თ ბგერა:** საერთოლეზგიური *თ ლეზგიურ ენებში უცვლელადაა დაცული და იდენტური ბგერათშესატყვისობის საფუძველზე აღდგება, თუმცა *თ ბგერაზე მაგალითების რაოდენობა არ არის

³⁷ ამას გარდა, ბ. გიგინეიშვილი ერთმანეთს უკავშირებს დ-კლასიფიკატორს, რომელიც გვხვდება ლაკურში, დარგულსა და არჩიბულში, და ხინალურული ენის ზ-კლასის ფორმანტს [გიგინეიშვილი 1977: 76], რასაც ვერ გავიზიარებთ: დ-კლასიფიკატორის შესატყვისად ლეზგიურ ენებში რ- და ე-ფორმანტები გვევლინება. რ-კლასიფიკატორი დ-ფორმანტის შესატყვისად აგრეთვე ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში დასტურდება.

³⁸ ორ უკანასკნელ ფორმას ბ. გიგინეიშვილი არაკანონზომიერად მიიჩნევს; ეს ფორმები, მკვლევრის აზრით, სხვა ლეზგიურ ენეთაგან უნდა იყოს ნასესხები [გიგინეიშვილი 1977: 76], თუმცა ეს მოსაზრება არ ჩანს გასაზიარებელი, მით უფრო, თუ გავითვალისწინებთ კავკასიის ალბანურში დადასტურებულ ზუ ფორმას.

ლიდი; ამას გარდა, თ ბგერა ლეზგიურ ენებში ხშირად სხვადასხვა კომბინატორული თუ სპონტანური ფონეტიკური პროცესების შედეგადაა მიღებული:

ს.-ლეზგ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უღ.
*თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	*თ

„ფეხი“ ლეზგ. **დუთურ**; ხლუტ. **დათურ**; თაბ. **დათურ**; კრიწ. **დეტერ IV**; ბუღ. **დოთურ IV**; „ბარკალი“; კავკ.-ალბ. **თურ**; უღ. **თურ**; ევგ. ჯეირანიშვილი უდიურ სიტყვას უკავშირებს ქართულ მასალას [ჯეირანიშვილი 1952]; შდრ. დარგ. **ურდურ** „ბარკალი“; იხ. აგრეთვე: [სადიევი 1969: 118; ხადაკოვი 1973: 29; ჩკელ: 674 (ს.-ლეზგ. ***დათურ**)].

„ციკანი“ რუთ. **მეტელ-თლა- III**; არჩ. **მოთოლ,მათლა**, მრ. **-უმ IV**; ბუღ. **თილ III**; უღ. **თულ,ცხოველის ნამიერი**“იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1981: 63; ხადაკოვი 1973: 23; ჯეირანიშვილი 1956: 347-348].

„გამეება“, „დატოვება“ ლეზგ. **თახ,თუნა**; თაბ. **ღ-ი-ღ-თუზ**; აღ., ბურშ. **ათას**; რუთ. **ს-ა-ბ-თას**; მრ. **სა-ლ-თას**; არჩ. **ა-ბ-თის**; კრიწ. **და-ბ-თერ-იჯ**; ბუღ. **დორთუ,დე-ბ-თირჯი**; კავკ.-ალბ. **ბართესუნ**; უღ. **ბართესუნ**; სხვ. დაღ.: ხუნძ. **თე-ზე** „დატოვება“ დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 62; ლექსიკა 1971: 257; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩკელ: 271 (ს.-ლეზგ. ***ათაზ**)].

***ტ ბგერა**: საერთოლეზგიური *ტ ბგერა ლეზგიურ ენებში, როგორც წესი, დაცულია, თუმცა გარკვეული ცვლილებები მაინც შეინიშნება:

ს.-ლეზგ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უღ.
*ტ	ტ, წ	ტ, წ, ჳ	ტ, თა, წ	ტ, ღ	ტ, ძ	ტ	ტ	ტ, ს	ტ	ტ	თა, ძ

„ყურბენი“ ლეზგ. ციფიწ; თაბ. ტუმტ-არ; აღ. ტიბიტ; რუთ. ტემელ III; წახ. ტუმულ IV; არჩ. ტუმულ III; ბუდ. ტომბულ III „ქლიავი“; უდ. თუელ; იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 161; გიგინეიშვილი 1977: 70, 107; თალიბოვი 1980: 285; ჩკელ: 1004 (ს.-ლეზგ. *ტუმ[მ]ულ // ტუმ[მ]ულ)].

„ბუზი“ ლეზგ. ტუმტ,-რე (< *ტუმტ < *ტემტ); აღ. ტუმტ,-ურა; რუთ. დედ,-გრ- III; წახ. ტოტ,-ან III „ფუტკარი“; არჩ. ტანტ, მრ.-უმ III „id“; კრიწ. ტეტ III; ბუდ. ტუმტ III; უდ. თათა; სხვ. დალ.: ხუნდ. ტუმტ, დარგ. ტენტლასხვ. გ. კლიმოვი ამ ლექსემას ქართველურ მასალას უდარებს [კლიმოვი 1964: 141]. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 156; თალიბოვი 1980: 285; ბოკარევი 1981: 64 (თალიბოვთან და ბოკარევთანაგრეთვეთაბ. ჭამჩა); ჩკელ: 998 (ს.-ლეზგ. *ტამტ)].

„პატარა“, „მომცრო“ ლეზგ. ტი-მილ„ცოტა“; არჩ. ტი; ნიჯ. თოი-ლინ ქაშშ„ნეკა“. სხვ. დალ.: ხუნდ. ჰიტინ-აბ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 1001 (ს.-ლეზგ. *ტი-)].

4.11.4. წინაველარული ხშულები.

*გ ბგერა: მაგალითები გვიჩვენებს, რომ საერთოლეზგიურ *გ-ს კავკასიის ალბანურშიც ბგერის გარდაკ-ც შეესატყვისება. *გბგერა, თავის მხრივ, ბგერათშესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლეზგ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*გ	გ, ქბ	გ	გ	გ, ქბ	გ	გ	გ	გ, ქბ, კ	გ, ქ, ქბ	გ, კ	გ, ქ

„ნახვა“ ლეზგ. აქაჭაზ, აქაუნა; თაბ. ა-ღ-გუზ„ძებნა“; აღ. აგუას; ბურშ. აგუას // უგას„ძებნა“; რუთ. ა-ტ-გუას, მრ. ა-ღ-გუეს; წახ. კაგუას, კა-ტ-გუ„ჩვენება“; არჩ. ბ-აქაუს, ბ-არქაურ; კავკ.-ალბ. აკესუნ; უდ. აქსუნ; სხვ. დალ.: ლაკ. ქაჭაქა-ნ„ნახვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 65; ლექსიკა 1971: 243; გიგინეიშვილი 1977: 78; ჩკელ: 255 (ს.-ლეზგ. *ცაქაუნ)].

„წვა“, „ხრუკვა“ ლეზ. ქუზ, ქუნა; თაბ. უ-რ-გუზ; აღ. უგჳას; ბურშ. იგის; არჩ. ბ-ოქას // ბ-უქას, ბ-ორქურ; კრიწ. უგაჯ; ბუღ. სუგორ, სუგოჯი; კავკ.-აღბ. ბოკოკ-ესუნ; უღ. ბოქ-სუნ; სხვ. დაღ.: დარგ. იგესდასხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 245; გიგინეიშვილი 1977: 79; ჩკელ: 860 (ს.-ლეზ. *ცოქებ)].

„ცოცხი“ ლეზ. ქულ, -უნი; თაბ. მურგულ; აღ. მუგულ; რუთ. მუგულ III; არჩ. მუქულ IV; კრიწ. მაგულ III; ბუღ. მოგულ III; ვართ.-ზინ. მუგულ, ნიჯ. მუნგულ; შდრ. აგრეთვე: წახ. მეგულ III „გვერდი“, წახ. კილ. მუგულ „id“ (< *„ნეკნი“ < *„ცოცხის ლერო“, შდრ. თაბ. მურგლინ ტულ; „დალესტნურ ენათა შედარებით-ისტორიულ ლექსიკაში“ ეს სიტყვა სხვა ეთიმოლოგიურ ბუღეშია მოქცეული [ლექსიკა 1971: 103]) სხვ. დაღ.: დარგ. მუცულ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 284 (უსუჰ. II წახ. ფორმები გაერთიანებულია ლეზ., თაბ., აღ. ვ^წტალ-თან), 285, 297; 1980: 264; ლექსიკა 1971: 104 (ივარაუდება კლასოვანი პრეფიქსი მუ-); გიგინეიშვილი 1977: 79; ჩკელ: 834 (ს.-ლეზ. *მურქულ)].

„მრგვალი“ თაბ. გერგმი; აღ. გილგენ-ფ; იხრ. გერგენგ-დ; წახ. გეზგრა-ნ; წახ. კილ. გერგ-რან; მიშლ. გილილენ; არჩ. გუქი (შესაძლებელია, < ლაკ. ქურქი-); კრიწ. გურ-გუმ; ბუღ. გუნგურ-ტი; ვართ.-ზინ. ქაქანიქ, ნიჯ. ქანქორო; სხვ. დაღ.: ლაკ. ქურქი-, ხუნდ. გურგინა-ბ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 221; გიგინეიშვილი 1977: 68; ჩკელ: 438 (ს.-ლეზ. *ქ(ე)ლქომ // -ნ)].

***ქ ბგერა:** საერთოლეზგიური *ქ ლეზგიურ ენებში არ განიცდის ცვლილებებს და იდენტური ბგერათშესატყვისობის საფუძველზე აღდგება:

ს.-ლეზგ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ

„ხელი“ ლეზ. ქულ, -უნი „მაჯა“, „მტევანი“; თაბ. ქულ-ერ „ვაზი“; ბურკ. ქულ, -უ „ტოტი“; რუთ. ქულ-ბ IV „იდაყვი“; არჩ. ქულ, ქურა, მრ. ქურულ IV; კავკ.-აღბ. ქულ; უღ. ქულ; სხვ. დაღ.:

ხუნდ. ქვერ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 69, 80; თალიბოვი 1980: 288; ჩკელ: 707 (ს.-ლუზ. *ქოლ)].

„ჭამა“ არჩ. ქუმუს; კავკ.-ალბ. უქესუნ, უდ. უქსუნ; სხვ. დალ.: ხუნდ. ქინედასხვ. შდრ. [გიგინეიშვილი 1977: 80-81; ჩკელ: 207 (ს.-ლუზ. *ციქწ)].

„წაქცევა“, „გაბნევა“, „გაშლა“ თაბ. ალლა-ღ-ქუზ; აღ. ალლადარქას, წაქცევიება; ბურშ. ალთარქის, „დასაძინებლად დაწოლა“; წახ. კილ. პილადქარას, პილა-ბ-ქერ; არჩ. ე-ბ-ქას, ბ-ერქურ; ბუდ. შაშქი, შაქჯვი; კავკ.-ალბ. საქ-ფესუნ; უდ. საქსუნ; სხვ. დალ.: დარგ. ქა-ბ-ი-რქეს, წაქცევა „დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 144; ჩკელ: 266 (ს.-ლუზ. *ცერქერ // *ცა-)].

„განთიადი“ ლუზ. ექტ, -წნი; თაბ. აქტ, -ნუ; აღ. შაქტ, -ადი; ფიტ. ექტ; ბურშ., ბურკ., თფილ. ცქქტ; რუთ. ძაქტ, -ა-IV; არჩ. აქონ IV (შდრ. აქუ-ქეს – თაბ. აქუნ უზგათენება); კავკ.-ალბ. ქენ; უდ. ქად; კავკ.-ალბ. ქენ და არჩ. აქონარქაულ ფორმებად გვესახება და არა სუფუქსურ წარმოებად. დანარჩენ ენებში -ნ ელემენტი დაკარგულია. ამას გარდა, სამურულ ენებში, როგორც ჩანს, მოხდა მეტათეზა. სხვ. დალ.: ახვ. ქტან „სინათლე“, ხუნდ. ქან „ნათელი“ დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 63; ლექსიკა 1971: 199; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩკელ: 703 (ს.-ლუზ. *ცაქა „სინათლე“)].

ლოკალიზაციის მაჩვენებელი “ორიენტირთან უშუალო შეხება”: ს.-ლუზ. *-ქ- > ლუზ. -ქ: თაბ. -ქ: აღ. -ქ: რუთ. -ქ: წახ. -ქ: კრიწ. -ქ: ბუდ. -ქ: არჩ. -ქ: კავკ.-ალბ. -ქ(ა) (აღესივი I).

*კ ბგერა: საერთოლუზიური *კ ლუზიურ ენებში თითქმის არ განიცდის ცვლილებებს და შემდეგი ბგერათშესატყვისობის საფუძველზე აღდგება:

ს.-ლუზ.	ლუზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*კ	კ, ქ	კ	კ	კ, ს	კ	კ	კ	კ, ღ	კ	კ	ქ

„გული“ ლუზ. რიკ, -ი; თაბ. დუკტ, კტა; აღ. ირკტ, -ურა; ბურკ. ირკტ; ბურშ., ფიტ. დირკტ; რუთ. დიკ, -ი- IV; წახ. დიკ, -ენ IV; არჩ. იკტ IV; კრიწ. დიკ, -ი // -ა IV; ბუდ. დგკ IV; კავკ.-ალბ.

პუკ; უდ. უქ // უქ; სხვ. დალ.: ხუნდ. რაკ, დარგ. ურკი და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; დიუმეზილი 1933: 16; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 82; თალიბოვი 1980: 289; ჩკელ: 678 (ს.-ლუზგ. *ფირკ)].

„თქმა“, „ლაპარაკი“ ლუზგ. ლუკუნინ; თაბ. ბ-იკუზ; ბურშ.ლი-კანას; წახ. ოკანას,ო-ბ-კენ; კავკ.-ალბ. უკა-„თქმა (აწმყოს ფუძე)“; უდ. უქ-„თქმა“ (მყოფ. ფუძე) უქალ„მთქმელი“, „მთხრობელი“; სხვ. დალ.: დარგ. ლუკეს„წერა“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 261; ხაიდაკოვი 1973: 134; ჩკელ: 634 (ს.-ლუზგ. *ცილკან„წერა“ (<„მოყოლა“?)].

„კოჭლობა“ თაბ. ლაკუნ„გადავარდნა“; რუთ. არკას„კოჭლობა“, ალკა-დ„კოჭლი“; გილმ. კაჟან „id“, არჩ. ლანკ-ბოს„კოჭლობა“; კავკ.-ალბ. კალა „კოჭლი“; უდ.ვართ.-ზინ. ქალა„კოჭლი“; სხვ. დალ.: დარგ. -ალკა„კოჭლი“, ლაკ. უ-ალკატუნ„ფენის არევა“, „ქანაობა“,ლინკ„კოჭლობა“, ჩეჩნ. ლანკა„კოჭლი“ (ინმარება უარყოფით კონტექსტში). იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 261 (ს.-ლუზგ. *ცალკ- // *ლაკ-)].

4.12. აფრიკატები

4.12.1. **ზოგადი.** საერთოდალესტნურის მსგავსად საერთოლესტნურისათვისაც დამახასიათებელიყო აფრიკატთა ხუთეულეობრივი სისტემა (მჟღერი, ფშვინვიერი სუსტი, ფშვინვიერი ინტენსიური, აბრუპტივი სუსტი, აბრუპტივი ინტენსიური). საერთოლესტნურში აფრიკატთა ხუთი ლოკალური რიგი გამოიყოფა; ამათგან სამი ლოკალური რიგი სრულია წინააღვეოლარული (სისინა) (*ძ, *ც, *ცა, *წ, *წა), აღვეოლარული (შიშინა) (*ჯ, *ჩ, *ჩა, *ჭ, *ჭა), უგულარული (*ღ, *ვ, *ვა, *ყ, *ყა), ხოლო ორი ლოკალური რიგი ნაკლულია ლატერალური (*ღ, *ლ, *ტ), რომლის სუსტი წევრები საერთოლესტნური ფუძე-ენის დაშლამდე გადავიდნენ შესაბამის სუსტ წინაველარულ აფრიკატებში, და წინაველარული რიგი, რომელიც, სვარაულოდ, ოთხი წევრით უნდა განისაზღვროს (*ქ, *ქა, *კ, *კა).

4.12.2. წინანუნისმიერი (სისინა) აფრიკატები.

*ძ ბგერა: საერთოლესტნური *ძ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმების მიხედვით აღგება:

ს.-ლესტ.	ლესტ.	თაბ.	აღ.	რეთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*ძ	ძ, ზ, ცა	ძ, ზ	ძ, ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ძ, ცა, წ	ც, ცა	ზ	ზ, ც

„ენა“ ლესტ. მეზ,მეცაი; თაბ. მელძ; დიუბ. მილძი; აღ. მეზ,-ურა; რეთ. მიზ,-ი- III; წახ. მიზ,-ენ III; არჩ. მაც III; კრიწ. მეზ,მიზ // -ილ III; ბუღ. მეზ III; კავკ.-აღბ. მუზ; უღ. მუზ; სხვ. დაღ.: ხუნძ. მაწ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 85; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 127; გიგინეიშვილი 1977: 70, 84; თალიბოვი 1980: 293; ჩკელ: 802 (ს.-ლესტ. *მელცა)].

„მთვარე“, „თვე“ ლესტ. ჟარზ; თაბ. ჟახ; აღ. ჟახ; რეთ. ჟახ; წახ. ჟახ; კრიწ. ვახ; ბუღ. ვვზ; არჩ. ბაც; ხინ. ვაწ; კავკ.-აღბ. ბუზე; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 84; თალიბოვი 1980: 293; ბოკარევი 1981: 77].

„ეკალი“ ლეზ. ცაზ,ცაყუნ; თაბ. ზაზ,-ლი; დიუბ. ძაძა; აღ. ზაზ,-ი // -ალა; რუთ. ზაზ,-გლ-IV; წაბ. ზაზა,-ნ IV; არჩ. ცაც IV; უდ. ცაც; სხვ. დალ.: ხუნძ. ზაზ; ლაკ. ცაც და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 84; ლექსიკა 1971: 164; გიგინეიშვილი 1977: 84; თალიბოვი 1980: 293; ჩკელ: 1091 (ს.-ლეზ. *ცაყა)].

„ცა“ ლეზ. ცაჟ; თაბ. ძაჟ, ზაჟ; აღ. ძაჟ, ზაჟ; კრიწ. ზოვ; ბუდ. ზევ; ხინ. ძო; კავკ.-ალბ. ჩუღ; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 84; თალიბოვი 1980: 293; ბოკარევი 1981: 77].

„სუფთა“, „წმინდა“ თაბ., ყანდ. მარცაი; დიუბ. მარძი; ?აღ. მართე-ფ; ხნუხ. მჭთ-დღ „გამჭირვალე“ (წყალზე ითქმის); ?წაბ. მწთჲ-ნ; არჩ. მარწ (შდრ. მარწა-ას „გაწმენდა“); კავკ.-ალბ. მუწურ; უდ. აცუარ (< *მარწ), მაცუი „თეთრი“; სხვ. დალ.: ხუნძ. ბა-წა-ად; ანდ. ბერ-წა-ომ; ახვ. მა-წა-დაბე; ბავ. ბა-წ-არ-აბ; ტინდ. ბა-ცა-ად-აბ; ბეჟ. დან-ც-ომო; ლაკ. მარწ-, მარცა-; დარგ. უმუ-ზ-ი „სუფთა“, „წმინდა“; შდრ. აგრეთვე: დიდ. ბო-ცც-წი „გაწმენდილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 71; ლექსიკა 1971: 227; გიგინეიშვილი 1977: 107 (ს.-დალ.: *ბა-წა-ად); ჩკელ: 552 (ს.-ლეზ. *მარწე- „სუფთა“)].

„ხენა“ ლეზ. ცაზ,ცაანა; თაბ. უ-რ-ზუნ; ყანდ. უძუნ; დიუბ. უქძუნ; აღ., ბურშ. უზას; რუთ. ჟ-წას; წაბ. ეზას; არჩ. ბ-აცას; კრიწ. ჟ-იწწ; ბუდ. სოზუ, სიზეჯი; უდ. ეზ; იხ. აგრეთვე: ნაწარმოები: ლეზ. ცაან, თაბ. იზან, მუხ. დიძან, ბუდ. დიზენ „სახნავი“; სხვ. დალ.: ლაკ. ზუნ-„მუშაობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1969: 109; ლექსიკა 1971: 170, 260; ჩკელ: 280 (ს.-ლეზ. *ცაყა, ხენა, „თესვა“)].

„ელენთა“ შდრ. ლეზ. ცაჟლეზ; ხლეტ. ცაილას; თაბ. ჟილერჟე; ხურ. ჯილერჯე; აღ. ზჟელეზ; ბურშ. ზულერზ // ზულეზ; რუთ. ზილიზ, ლზი- III; წაბ. ზელზ-ამ III; უდ. ზიზ-ამ (-ამ – *მრ. რიცხვის მარწმობელი); სხვ. დალ.: ჩირალ. ზილას და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 293; ბოკარევი 1981: 77 (ორივე უდ. გარეშე); ჩკელ: 1099 (ს.-ლეზ. *ცაილერცა)].

*ც ბგერა: საერთოლეზგიური *ცლეზგიურ ენებში წარმოდგენილია ორი ძირითადი რეფლექსით: ც და ს:

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*ც	ც, ს	ც, ს	ც, ს	ც, ს	ც, ს	ს	ც, ს	ც, ს, შ	ს	ც, ს	ც, ს, შ

„კბილი“ თაბ.სლიბ; დიუბ. სილიბ; აღ. სილუბ; ბურშ. სელეჟ(-იბ,-ებ,-ეჟ – *მრ. რიცხვის მაწარმოებლებია); რუთ. მრ. სელ-აბერ; წახ. სილი,-ინ IV; არჩ. სოთ, მრ. სოთორ IV; კრიწ. სილ,-ი // -
 Ø IV; ბუღ. სილ IV; უღ. ულ-უხ(<*სულ-უხ); სხვ. დაღ.: ხუნდ. ცა, დარგ. ცულა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 85; ლექსიკა 1971: 111; გიგინეიშვილი 1977: 70; თალიბოვი 1980: 269, 295; ჩკელ: 326 (ს.-ლუზგ. *სელა)].

„ხარი“ ლუზგ. დაც,-რა; თაბ. დიც,-რუ; აღ. ბეც,-უნა; ბურშ. დაცჟ; ბურკ. ჟეც; რუთ. დას,-ა III; იხრ., შინ. დას; ხნოვ. დაც; წახ. დაც,-ან III; არჩ. ანს,-ა, მრ. უნსურ; უღ. უს;სხვ. დაღ.: დარგ. უნც, ტინდ. მუსადასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 84; ხაიდაკოვი 1969: 109; ლექსიკა 1971: 149; გიგინეიშვილი 1977: 82; ჩკელ: 680 (ს.-ლუზგ. *ამც)].

„ერთი“ ლუზგ. (ყველა დიალექტში) სა; თაბ. სა-ბ, დიუბ. სა-ჟ; აღ., ფიტ., ბურკ.სა-დ; ბურშ. სა-რ; ფიტ. სა; წახ., გილმ. სა; არჩ. ოს,საჟ-ტუ; კრიწ. სა-დ; ბუღ. სა-დ; კავკ.-აღბ.სა;უღ. სა; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ცოდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 69; გიგინეიშვილი 1977: 89; ჩკელ: 323 (ს.-ლუზგ. *სა)].

„ჯღღმა“, „დაჯღღმა“ თაბ. ღუ-ღ-სუზ,„დასმა“;კავკ.-აღბ. ა(რ)ცესუნ;უღ. არცესუნ; სხვ. დაღ.: კარ. კ-უს-აღა,„დაჯღღმა“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 282 (ს.-ლუზგ. *ც[ო]სა)].

„მთა“ ლუზგ. სუჟ,-ა; თაბ. სიჟ,-ი; დიუბ. სიჟ; აღ. სუ,-ჟა; ბურშ. სუ,-ჟა; რუთ. სჟჟ,-ა- III „უღელტეხილი“; წახ. სჟჟა // სუჟა // სჟა,-დენ III; არჩ. სობ, მრ. -ოთ IV „ზამთრის სამოვარი მთაში“; კავკ.-აღბ.ბუ, მრ.*ბუ-რუხ;უღ. ბუ-რუხ(< *უბ-რუხ(Pl. Tantum)< *სუბ-); სხვ. დაღ.: შდრ. ახვ. ბეჩა, კარ. ბესადასხვ.. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 133; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 1053 (ს.-ლუზგ. *სჟჟა)].

***ცა ბგერა:** საერთოლესიური *ცა ბგერის რეფლექსაცია შეიძლება ასე წარმოვადგინოთ:

ს.-ლესი.	ლესი.	თაბ.	აღ.	რესი.	წახ.	კრიწ.	ბესი.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	ესი.
*ცა	ზ, ჟ, გ	ჩ	ც, ჩ	შ	ც, ჩ	შ	შ	ცა	ს, შ	ჩ	ჩ

„ძმა“ თაბ. ჩ⁰ი,-ჩ⁰ი; აღ. ჩუ,-ჩუ; ბურკ. ჩუ; ბურშ. ჩ⁰უდ; ფიტ. ქუდ; რესი. შუ, მრ. -ბ; წახ. ჩოუ // ჩოჯ, -გნ; არჩ. უშ-ლუ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდ, მრ. შიდიში; ბესი. შიდ, შიდი-; კავკ.-ალბ. ვიჩი; ესი. ვიჩი შდრ. სსვ. დღ.: ხუნდ. ვ-აცა, დარგ. უხი „ძმა“ და სსვ. შდრ. აგრესიე ესი. ხუნ-ჩი „ღ“. იხ. აგრესიე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლესიკა 1971: 128; გიგინეიშვილი 1977: 95; ჩკელ: 669 (ს.-ლესი. *ჩ⁰დ (< **ჟა-ჩეღ)].

„ღ“ თაბ. ჩი, ჩუჩუ; აღ. ჩი,-ჩი, მრ. -ჩარ; რესი. რიში; წახ. იჩი; არჩ. დომ-დურ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდურ; ბესი. შიდურ; ესი. ხუნ-ჩი (ხუნი „ქალი“, „ღეღალი“); სსვ. დღ.: ხუნდ. დ-აცა, დარგ. რუხი, რურსი, ლაკ. დუშ „ღ“ დასსვ. იხ. აგრესიე: [ბოკარევი 1961: 70; ლესიკა 1971: 133; გიგინეიშვილი 1977: 95; ჩკელ: 669 (ს.-ლესი. *ჩეღ // *რე-ჩეღ)].

***წ ბგერა:** *წ ბგერა ლესიური ენებში შემდეგ რეფლექსებს გვაძლევს:

ს.-ლესი.	ლესი.	თაბ.	აღ.	რესი.	წახ.	კრიწ.	ბესი.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	ესი.
*წ	წ, ც	წ	წ	წ, ს	წ, ს	წ	წ, ჳ	წ, ჳ, ზ	წ	წ, ღ	ცა, ღ

„ათი“ ლესი. წუ-ღ; თაბ. იწუ-ბ; აღ., ბურკ. იწუ-ღ; ბურშ. იწუ-რ; ფიტ. იწუ-ღ; რესი. იწუ-ღ; გილიბ. იწუ-ღღ; არჩ. ჟიწ; კრიწ. იწუ-ღ; ბესი. იწუ-ღ; კავკ.-ალბ. ვიწ; ესი. ვიწ; სსვ. დღ.: დარგ. ჟეწ-ალ, ხუნდ. აწწ-ღღ. იხ. აგრესიე: [ბოკარევი 1961: 70; ჩკელ: 245 (ს.-ლესი. *ჟიწუ-)].

„ცეცხლი“ ლეზ. წა, წუ (ხლუტ. ძგწგ); თაბ. წაწი; აღ. წაწი; ბურშ., ბურკ. წა; ფიტ. წა; რუთ. წა, წგIV; იხრ. წა; ხნოვ. წა; წახ. წა-ძგნ, IV; არჩ. ოწ, ლოკ. წერე-ვIV; კრიწ. წაწგ IV; ბუდ. წგ-ძილ- IV; კავკ.-აღბ. წე;უდ. ა-რუხ (< *წა-რუხ – Pl. Tantum); სხვ. დაღ.: ხუნდ. წა, ლაკ. წუდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 193; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 354 (ს.-ლეზ. *წა)].

„ახალი“ ლეზ. წიდი; თაბ. წიდი; აღ. წაძე-ფ; რუთ. წინ-ღე; წახ. კილ.წე-ღ-გნ; არჩ. მაწა; კრიწ. წიძა; კავკ.-აღბ. ენ~ი (< *წ-ენ~ი);უდ. ინი (< *წ-ინი) (აზერბაიჯანულენი-სთან მსგავსება ან შემთხვევითია, ანდა აზერბაიჯანული ფორმა კავკასიის ალბანურისაგან უნდა იყოს მიღებული); სხვ. დაღ.: ხუნდ. წი-ძაბ, კარ. წინო-ბდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ბოკარევი 1961: 70; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 357 (ს.-ლეზ. *წენძა- // წენჴ)].

„კალია“, „კუტკალია“ ლეზ. წიწ,-რე;თაბ. წიწ,-რე; ბურშ. წირწირალი // წირწინალი; რუთ. წგწ, მრ. -არ IV; წახ. წითა, -ენ // -გნ IV; გილმ. წით,-თაენ IV; უდ.ცუეცუ „ჩრჩილი“; სხვ. ნახ.-დაღ.: დარგ. წერწ, ჩენწ. წოზდასხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 296; ბოკარევი 1981: 78; ჩკელ: 823 (ს.-ლეზ. *წიწ (// წიწა)].

„შიშველი“ ლეზ. ყეწილ; თაბ. ყაწლი; აღ. ყაწულ-ფ; რუთ. ჰაწულ; წახ. წელურ; კრიწ. ყაწუ-ნ; ბუდ. ყაწუ-ნ; კავკ.-აღბ. აყაჭი(!), უდ. აყაჭი(!) [შიფნერი 1863: 74]; იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 296; ბოკარევი 1981: 78].

„სავსე“ ლეზ. აწუზ,აწუნა; თაბ. ა-ფ-წუზ; აღ. აწას; რუთ. ტერმ. ა-ჴ-წგრ;წახ. გაწას; არჩ. ა-ბ-წას; კრიწ. ჰაწა-დ, სავსე“; ბუდ. სარწარ,სგ-ბ-წგვი (კაუზ. სერწი); კავკ.-აღბ.ბაღ (< *ბაწ);უდ. ბუღ (< *ბუწ); სხვ. დაღ.: ხუნდ. წე-ზე, ლაკ. -უწი-ნდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 255; გიგინეიშვილი 1977: 100; ჩკელ: 526 (ს.-ლეზ. *ჰაწგ „ავსება“, „გავსება“)]. ამ მაგალითში წ ბგერა კავკასიის ალბანურსა და უდიურში განიცდის პალატალიზაციას, რომლის მიზეზი ნათელი არ არის (მოგვიანო დიფთონგიზაცია?).

აღსანიშნავია, რომ არაინტენსიურ გლოტალურ სისინა აფრიკატს უდიურში ყველა პოზიციაში აუსლაუტის გარდა აქვს ნულოვანი რეფლექსაცია, ხოლო აუსლაუტში იგი გვამღვეს პრერუპტივს (სოფ. ზინობიანის მეტყველებაში – აბრუპტივს). ანლაუტსა და ინლაუტში წ ბგერის დაკარგვის

პროცესი კავკასიის ალბანურშიც შეინიშნება (იხ. ენი „ახალი“), თუმცა ბოლომდე დასრულებული არ არის (იხ. წე „ცეცხლი“).

***წა ბგერა:** საერთოლესიური *წა ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლესზ.	ლესზ.	თაბ.	აღ.	რესთ.	წას.	კრისწ.	ბესდ.	სინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	ესდ.
*წა	თ, ტ, წ	ცა, ჩა ^o	თა, ტ, თ	თ, თა, დ	თ, თა, დ	თ	თ	წ	წა	წ	ცა, ჩა

„სახელი“ ლესზ. ტჟარ,-წი // -უნის; სლესტ. თაჟარ; თაბ. ჩა^oურ,-ნეს; დესბ. ძესრ,-ის; აღ. თაურ,-ის; რესთ. დესრ IV; წას., გილბ. დო,-აგნ IV; არჩ. წორ, მრ. -ომ IV; კრისწ. თესრ,-ა IV; ბესდ. თესრ IV; კავკ.-აღბ. წის;ესდ. ცაის; სხვ. დად.: სუნბ. წარდასხვ. იხ. აგრესთვე: [ტრესბესკოი 1930: 87; ლესქსიკა 1971: 142; გიგინესიშვილი 1977: 68, 106; თაღიბოვი 1980: 264, 297; ჩკესლ: 1098 (ს.-ლესზ. *წა^oესრ)].

„სესფთა“, „წმინდა“ თაბ., ყანდ. მარცაის; დესბ. მარძის; აღ. მართაეს-ფ; სნესხ. მესთ-დეს „გამჭირვალეს“ (წყალსეს ითქმის); ?წას. მწათეს^o-ნ; არჩ. მარწ (შდრ. მარწა-ას „გაწმენდა“);კავკ.-აღბ. მესწესრ; ესდ. აცარ (< *მარწარ), მაცაის „თესთრის“; სხვ. დად.: სუნბ. ბა-წა-ად; ანდ. ბესრ-წა-ომ; ახვ. მა-წა-დაბეს; ბავკ. ბა-წ-არ-აბ; ტინდ. ბა-ცა-აბ; ბესჟ. ან-ც-ოლო; ლაკ. მარწ-, მარცა-; დარგ. უმეს-ზ-ის „სესფთა“, „წმინდა“; შდრ. აგრესთვე: დიდ. ბო-ცეს-წის „გაწმენდილი“და სხვ. იხ. აგრესთვე: [ბოკარესვი 1961: 71; ლესქსიკა 1971: 227; გიგინესიშვილი 1977: 107 (ს.-დად.: *ბა-წა-ად); ჩკესლ: 552 (ს.-ლესზ. *მარწეს- „სესფთა“)].

„თაფლი“ ლესზ. ჟესრთ,ჟესრტესდი; სლესტ. ჟესრთ,ჟესრთესდი; თაბ. დიჩა^o, -ეს; დესბ. დიჩა^o; აღ. ითაჟეს,-ა; ბესრშ. დითაჟეს; რესთ. ით,-გ- IV; წას. უთ,უთაესნ IV; გილბ. ითჟეს,ითაესნ IV; არჩ. იმწ,იმწის IV; კრისწ. დით,-ა IV; ბესდ. დით IV; ესდ. უჩ^o; სხვ. დად.: სუნბ. ჰოწო, ლაკ. ნისწ და სხვ. სავარაესდოდ, აქეს

ეტიმოლოგიური კავშირი „ტკბილი“-ს ადმინიშვნულ ლექსემასთან. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 71; ლექსიკა 1971: 205; გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩკელ: 825 (ს.-ლუზ. *ციმწ)].

„ტკბილი“ ლუზ. ჟერწი; ხლუტ. ჟერცაი; თაბ. იცაი; აღ. ითჟე-ფ; რუთ. იღ-ღ; იხრ. ითჟ-ღ; შინ. ით-ღ; წახ. უთჟ-ნ; წახ. კილ. უთჟ-ნ; არჩ. იწ (-წა-); უდ. მუჩა; უდიური ფორმა, როგორც ჩანს, არქაულია, შდრ. სხვ. დალ.: დარგ. მური-სი, კარ. მიწა-ბდასხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 106; ჩკელ: 825 (ს.-ლუზ. *ციწჟ)].

„კალო“ ლუზ. რათ, რატრა; ხლუტ. რათ, მრ. რათარ; თაბ., ყანდ. რაცა, -უ(-ა-); დიუბ. რაცა; აღ. რათა, -ინ; რუთ. რათ, -ად- // რიდი- IV; იხრ. რათ, რითაი-; წახ. ათა, -დჟ IV; არჩ. წი (< *დიწი – ლოკ.) IV; უდ. ეჩ; სხვ. დალ.: ხუნბ. ჰოწჟუ, ლაკ. თარაწალუდასხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 299; თალიბოვი 1980: 265; ხაიდაკოვი 1969: 108; ლექსიკა 1971: 171; გიგინეიშვილი 1977: 107; ჩკელ: 504 (ს.-ლუზ. *რაწა)].

4.12.3. უკანანუნისმიერი (შიშინა) აფრიკატები.

*ჯ ბგერა: საერთოლუზიური *ჯ ბგერა ლუზიურ ენებში სამი ძირითადი რეფლექსით არის წარმოდგენული: ჯ, ჩ, ჩა.

ს.-ლუზ.	ლუზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*ჯ	ჯ, ჩა, ჭ	ჯ, ჩ, ჩა ⁰	ჯ, ჩ	ჯ, ჩ, ჭ, ღ	ჯ, ჭ	ჯ, ჩა	ჯ, ჩ, ჭ	ჯ, ჩ, ჭ	ჩ, ჭ, ღ	ჩ, ჩ ^c , შ ^c	ჯ, ჩ, ჩა

„თვითონ“ (I-II) ლუზ. ჟუჟ; თაბ. ჟ⁰უჟ; რუთ. ჟუჯ I, რიჯ II, მიც. ჯუ-ს I, ჯი-ს II; წახ. ჟუჯ I, დიჯ II, ნათ. ჯუ-ნა I, ჯე-ნა II; არჩ. ინჟ, ერგ. ჟუI, ჟე II; კრიწ. იჯ II; კავკ.-ალბ. იჩ; უდ. იჩ; შდრ. აგრეთვე: ლუზ. ჟინ, მრ. ჩებ; თაბ. უჩ⁰, ნათ. ჩან, მრ. ჩიბ; ბურშ. იჩ⁰, ერგ. ჩე, მრ. ჩაჟ; წახ. ნათ. ჩი-ნა III, ჩი-ნ IV; სხვ. დალ.: დარგ. მრ. ერგ. ჩუ-ლი, მიც. ჩუ-სდასხვ. სხვ. დალ.: ანდ. ჟი-„თვითონ“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 114; თალიბოვი 1980: 299; ჩკელ: 347 (ს.-

ლუზ. *ციჟ (უ-იჟ I, რ-იჟ II), ირ. ფუძე *ჟ^o- I, *ჟე- II *ცინ;(*ჟ-ინ, *მ-ინ), ირ. ფუძე *ჩი-„თვითონ“ (IIIIV)].

„სახე“ ლუზ. ჩინ,-ი; ხლუტ. დინინ; კრიწ. იჯინ III; ბუდ. იჯინ III; კავკ.-ალბ. ჩა;უდ. ჩო; სხვ. დალ.: ლაკ. ლაჟინ, ახვ. რიჟი „სახე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 296; ლექსიკა 1971: 116; ჩკელ: 678 (ს.-ლუზ. *დინინ)].

„ჭინჭარი“ ახტ. მიჩა-არ „მხალეულობა“; აღ. მაჟ; არჩ. მაჩ,-ათაჟ III; კრიწ. მეჯ IV; უდ. მეჩ; სხვ. დალ.: ხუნდ. მიჭა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 298; ლექსიკა 1971: 165; გიგინეიშვილი 1977: 70; ჩკელ: 808 (ს.-ლუზ. *მაჩა)].

„კული“, შდრ. თაბ. რიჯ^o,-ნი; დიუბ. რიჯ^o; აღ. რუჟ,-ურა; ბურშ., ბურკ. რუჯ; რუთ. ჯგ-ბერ III; ?წახ. ჯგ-კრუ „ლუმა“; არჩ. ოჩ, მრ. -ორ IV; კრიწ. ჯი IV; ბუდ. ჯი-ბირ IV; ვართ.-ზინ. ოჟ^oნლ; ნიჯ. ოჟ^oულ (-ი^oლ,-ულ – *ირიბი ფუძის სუფიქსებია); სხვ. დალ.: ხუნდ. რაჭა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 85; იბრაჰიმოვი 1981: 33; ჩკელ: 529 (ს.-ლუზ. *ჭერჩა)].

***ჩ ბგერა:** *ჩ ბგერა საერთოლუზიურში შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღლება:

ს.-ლუზ.	ლუზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*ჩ	ჩ, შ	შ, ჩ	ჩ, შ	ჩ, შ, ჟ	ჩ, შ	ჩ, ჟ	ჩ	ჩ, ჟ	შ	ჟ (< შ	შ

„ჩვენ“ (ექსკლ.) ლუზ. ჩუნ, ირ. ფუძე ჩა, ნათ. ჩი(ნ); თაბ. უჩუ, ნათ. იჩ; აღ. ჩინ, ნათ. იჩ; შინ. ჟი, ნათ. იშ-დუ; წახ. ში, ნათ. დიშ-; კრიწ. ჟინ, ირ. ფუძე ჟა-; ბუდ. ჟინ;კავკ.-ალბ. ჟან,მიც. ჟა-, ნათ. ბეში,ჩვენ“; უდ. ბეში „ჩვენ“ (ნათ.); სხვ. დალ.: ხუნდ. ნიჟ, ლაკ. ჟუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლუზ. *ჯი-ნ, *ჯა, ნათ. *იჯ)].

„ვაშლი“ ლეზგ. იჩ,-ინი; თაბ. ჟინ,-უ; ლიუბ. ჟაჩ; აღ. ჰარ; ბურკ. ჰაჩ; ბურშ. ჰერ; თფილ. ჰერ; ფიბ. ჰინ,-უ; რუთ. შიჩირ-III; წახ. ერ,-ენ III; არჩ. აწშ, მრ. -უმ IV; კრიწ. აერ III; ბულ. აერ III; უდ. ეშ; სხვ. დალ.: ხუნდ. შერ, ლაკ. ჰიჩრლასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 84; ბოკარევი 1961: 72; ლექსიკა 1971: 168; გიგინეიშვილი 1977: 91; ჩკელ: 237 (ს.-ლეზგ. *ჰაშჩ)].

„ქარი“, „ჰაერი“ ლიუბ. მიჩ,,იმელი“; ბურშ. მუშ,,იმელი“; წახ. კილ. მუც,-ენ III „ქარი“; კავკ.-აღბ. მუშ; უდ. მუშ,,ქარი“; სხვ. დალ.: ლაკ. მარჩ,,ქარი“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 180; გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩკელ: 826 (ს.-ლეზგ. *მურ)].

***ჩა ბგერა:** საერთოლესგიური *ჩა ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლეზგ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბულ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უდ.
*ჩა	ჩ	ჩ	ჩ	შ	ჩ, შ	?	ჩ	ჩა	შ	ჩ, შ	ჩ

„თევზი“ (<„სველი“) აღ. ჩულლე-ფ // ჩულლე-ფ,,ლურჯი“; ბურშ. ჩოულე-რ; ფიბ. ქული-თ; ბურკ.ჩულლე-ფ; რუთ. შილ-დგ; წახ., წახ. კილ. ჩულტან (+ „სველი“); გილმ. ჩიტან; ბულ. ჩულა-ჯ,,მღვრიე“; უდ. ჩაწლი; სხვ. დალ.: ლაკ. შოულლი-,,მწვანე“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 69, 96; ჩკელ: 532 (ს.-ლეზგ. *ჩოილან-,,მწვანე“)].

„თვითონ“ (IIIIV) ლეზგ. ჟინ, მრ. ჩებ; თაბ. უჩო, ნათ. ჩან, მრ. ჩიბ; ბურშ. იჩო, ერგ. ჩე, მრ. ჩაჟ; წახ. ნათ. ჩი-ნა III, ჩი-ნ IV; სხვ. დალ.: დარგ. მრ. ერგ.ჩუ-ლი, მიც. ჩუ-სდასხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 114; თალიბოვი 1980: 299; ჩკელ: 347 (ს.-ლეზგ. *ციჟ (უ-იჟ I, რ-იჟ II), ირ. ფუძე *ჟი- I, *ჟე- II *ცინ; (*ჟ-ინ, *დ-ინ), ირ. ფუძე *ჩი-,,თვითონ“ (IIIIV)].

„აღება“ ლეზგ. ვაჩრუზ,ვაჩრუნა; წახ. სა-ბა-ჩეს,,მიღება“, „წაღება“; კავკ.-აღბ. *ჰერესუნ „მოტანა“, „მოყვანა“ (< ჰერალ სრ. სახის მიმდ.); უდ. ერ-სუნ „მოტანა“, „მოყვანა“; სხვ. დალ.: დარგ. -ურ-ეს,,კრეფა“; ხუნდ. -აჩა-იზე,,წაღება“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 254 (ს.-ლეზგ. *ცაროგ)].

„ღელამიწის ზელაპირი“, „ნიადგი“ ლეზგ. ჩილ; წახ. ჭიდე (!); კავკ.-ალბ. აშ^ალ; ხინ. ინჩი; უდ. ოჩ^ალ; იხ. აგეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 96; თალიბოვი 1980: 299; ბოკარევი 1981: 77]. ეს მაგალითი, შესაძლებელია, საერთოლუზგიური *ჯ ბგერის რეფლექსაციას ასახავდეს; შდრ.: [თალიბოვი 1980: 299; ბოკარევი 1981: 77].

***ჭ ბგერა:**საერთოლუზგიური *ჭ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*ჭ	ჭ	ჭ, ჩ ^ა	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ, წ, კ	ჭ	ჭ, ზ, კ	ჭ	ღ, ჭ? ³⁹	ჩ, ღ

„ცხრა“ ლეზგ. კუ^ა-ღ; ყურად. ჭუ^ა-ღ; თაბ. ურჭ^აუ^ა-ბ; დიუბ. ჰურჭუ^ა-უ; აღ. მარჭუ^ა-ღ; ბურშ. მერჭ^აუ^ა-რ; ფიტ. მერკუ^ა-ღ; ბურკ. მერჭუ^ა-ღ; რუთ. ჰუჭუ^ა-ღ; წახ. მიჭუ^ა-ლლ; არჩ. უჭ; კრიწ. მიჭი-ღ; ბუღ. უჭი-ბ; კავკ.-ალბ. ვუ^ა; უდ. ვუ^ა; სხვ. დაღ.: ხუნდ. იჭ-, ლაკ. ურჭ-დასხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 208 (ს.-ლუზგ. *უ[ი]ლჭ^აღ-)].

„რწყილი“ ლეზგ. ჭუ^ათ,-რა; თაბ. ჭუ^აღ,-რუ; დიუბ. ჭუ^აღ; აღ. ჭიდ,-ალა; ფიტ., ბურკ. ჭიდ; ბურშ. ჭირ; შინ. ჭიდ; წახ. ჭინ,-ღნ III; ხნუხ. ჭით,-ი,-მრ. -ერ III; არჩ. ჭინ III; კრიწ. ჭიდ,-ა III; ბუღ. ჭიდ III; უდ. ინ; სხვ. დაღ.: ანდ. ჭონნიდასხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 296; ლექსიკა 1971: 149; გიგინეიშვილი 1977: 75, 101; ჩკელ: 395 (ს.-ლუზგ. *ჭუნ^აI)].

³⁹საერთოლუზგიური *ჭ ბგერა კავკასიის ალბანურში წარმოდგენილია ნულოვანი რეფლექსით, ხოლო სხვა შესატყვისი მას არ დაეძებება („ცხრა“ ლექსემის აუსლაუტში, სადაც ჭ ბგერა საერთო წესის მიხედვით უნდა შენარჩუნებულიყო, ის როგორც კავკასიის ალბანურსა, ისე უდიურში პალატალიზაციის შედეგად გადავიდა მ ბგერაში. ეს, როგორც ჩანს, იმითაა გამოწვეული, რომ უდიურში არაინტენსიური *ჭ ბგერა შემონახულია მხოლოდ სიტყვის აუსლაუტში (უფრო ზუსტად – პრერუპტივშია გადასული, სოფ. ზინობიანის მეტყველების გამოკლებით, რომელშიც აბრუპტივი შენარჩუნებულია), ხოლო ყველა დანარჩენ პოზიციაში ის ნულოვან რეფლექს გვადლევს.

„მუქი“ ლეზ. მიჭი; თაბ. მუჭუ; აღ. მუჭე-ფ; შინ. მიჭავ-ღ; წახ. მუჭახ-ღნ; არჩ. მაჭა; კრიწ. მიჭე; ბუღ. მიჭი; უღ. მაინ „შავი“; რუთ.-საღაწახ.-შილოკატიური სუფიქსებია. სხვ. დაღ.: ხუნძ. მაჭ-აბ, მუქი რუხი“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 226; გიგინეიშვილი 1977: 102; თალიბოვი 1980: 301; ჩკელ: 820 (ს.-ლეზ. *მიჭ(ვ)-)].

„სარეველა“ ლეზ. ეჭელ, თაბ. აჭალ, ბურშ. ჭალ; უღ. ილ< *ჭილ; იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 302; ჩკელ: 223 (ს.-ლეზ. *ცაჭალ, ნაწარმოების.-ლეზ. *ცაჭა(რ) „მარგვლა“-დან (ლეზ. ეჭე-ზ, ეჭე-ნა; ხურ. ჟუ-რ-ჭუჟ)].

„სიტყვა“, „ხმა“, „მეტყველება“ ლეზ. ჭალ; თაბ. ჭალ; აღ. ჭალ; რუთ. ჭელ; კრიწ. ჭელ; ბუღ. ჭელ; არჩ. ჭათ; კავკ.-აღბ. ილ~(უ) (< *ჭილ~(უ)).

***ჭა ბგერა:** საერთოლენგიური *ჭბბგერა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება, თუმცა მაგალითების რაოდენობა ძალზე მცირეა (სულ ორი ერთეულით შემოიფარგლება):

ს.-ლეზ.	ლეზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*ჭა	ჭ	ჩა	ჭ	ჭ, ჩ	ჭ	ჭ, ჩ	ჭ	ჭ	ჭ, ჭა	?	ჩა

„კარაქი“ ლეზ. ჭემ; ხლუტ. ჩემ, -ი // -ელი; თაბ. ჩიმ; დიუბ. ჯაშ; აღ. ჩაშ, -ა; ხნოვ. ჩამ; კრიწ. ჩემ, -ა IV; უღ. ჩაშინ; სხვ. დაღ.: პინ. ცენ „ხაჭო“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხადაკოვი 1973: 51; თალიბოვი 1980: 271; ბოკარევი 1981: 81; ჩკელ: 624 (ს.-ლეზ. *ჭაშ)].

„მარჯვენა“ ლეზ. ერჭი; ხლუტ. ეთი; თაბ. არჩულ; ბურშ. ჰარჩალე-რ; რუთ. ჰარჩა-დ; არჩ. ორჭუ-ში „მარჯვნივ“; ვართ.-ხინ. აჩა; სხვ. დაღ.: ლკ. ურჭა- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელ: 545 (ს.-ლეზ. *ჭ[არჭა-)].

4.12.4. მაგარსასისმიერი ლატერალური აფრიკატები. ლატერალების რაობისა და იბერიულ-კავკასიურ ენებში მათი სიძველის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გვხვდება ორი ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრება:

ი. ვან-გინეკენმა 1938 წელს ამსტერდამში გამოაქვეყნა „კავკასიურ ენათა შედარებითი გრამატიკის ნარკვევი“ [ვან-გინეკენი 1938], რომელშიც სხვა დებულებათა შორის წარმოდგენილი იყო მოსაზრება იმისშესახებ, რომ ლატერალები თანხმოდანთა არქაული ფორმაციის სერიაა კავკასიურ ენებში. ვან-გინეკენი ვარაუდობდა, რომ ლატერალური თანხმოდანები გვქონდა ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში (მათ შორის ქართველურ ენებშიც); მეტიც: ი. ვან-გინეკენის აზრით, ლატერალების რიცხვი კავკასიურ ენებში 40-ს აღწევდა. იმის მიუხედავად, რომ ლატერალთა ამ რაოდენობით რეკონსტრუქციას ფუძეენაში მხარს არ უჭერს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფაქტობრივი მონაცემები (თუმცა თეორიულად ეს შესაძლებელია), ვან-გინეკენის მოსაზრება საყურადღებოდ მიგვაჩნია.

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით კი, ლატერალური თანხმოდანები იბერიულ-კავკასიურ ენებში მეორეულია: ასე, მაგალითად, ნ. ტრუბეცკოი ვარაუდობს ლატერალების უკანაენისმიერთაგან წარმოშობას [ტრუბეცკოი 1922]. ო. კახაძეც არჩიულ ენაში წარმოდგენილ ლატერალთა თავისებურებებზე დაყრდნობით ამ თვალსაზრისს უჭერს მხარს [კახაძე 1958: 339-344; კახაძე 1959: 303-312].

არნ. ჩიქობავას მოსაზრებითაც, „ლატერალები რომ თანხმოდანთა ძველისძველ სერიას წარმოადგენს კავკასიურ ენებში, სარწმუნო არ ჩანს. ორმოცი ლატერალი რომ ივარაუდა ვან-გინეკენმა კავკასიურ ენებში, ეს გამომდინარეობს მისი ზოგადი ვარაუდიდან: კაცობრიობის მეტყველებაში ამ რიგის თანხმოდანები ძველისძველიაო, იბერიულ-კავკასიურ ენათა კონსონანტიზმის ისტორია ასეთ ვარაუდს არ ამართლებს“ [ჩიქობავა 1979: 75].

ამის მიუხედავად, მაინც საფიქრებელია, რომ იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის ლატერალურ თანხმოდანთა სერია უძველესია; ამის შესახებ შემეტყველებს:

ლატერალები უეჭველად აღდგება საერთოდალესტნურ ფუძეენაში [გიგინეიშვილი 1977]; ლატერალებს აღადგენენ საერთო-ნახურ-დალესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზეც [იმნაიშვილი 1977: 194-199; ბოკარიოვი 1981: 30-32];

ლატერალები უეჭველად აღდგება საერთო-აფსახურ-ადილურში [კუმახოვი 1981: 211-215].

მ. ქურდიანი აღადგენს ლატერალურ აფრიკატებს (ავტორის ტრანსკრიფციით: *დ', *თ', *ტ') საერთო-ქართველურ-ბასკურისათვის [ქურდიანი 2007: 492-493].

არჩიბული, როგორც აღინიშნა, ამჟამად ერთადერთი ლეზვიური ენაა, რომელსაც ლატერალები შემორჩა. არჩიბულს ოთხი ლატერალური თანხმოვანი მოეპოვება: ლბ, ტბ, ლ', ლბ. ამათგან, ლბ და ტბ, მიუხედავად იმისა, რომ ლატერალურ აფრიკატებში ინტენსივობის მიხედვით კორელაცია არ გვაქვს, რეალიზებულნი არიან როგორც ინტენსიური ბგერები.

არჩიბულს მჟღერი ლატერალური ბგერაც მოეპოვება, რომელიც უეჭველად მეორეულია; სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ ბგერის შესახებ ორი განსხვავებული თვალსაზრისი გვხვდება: ო. კასაძეს დახასიათებით, ეს ბგერა უკანაენისმიერი მჟღერი ლატერალური აფრიკატია, რომელიც ასიმილაციის შედეგადაა მიღებული [კასაძე 1958: 344], ხოლო ყ. მიქაილოვის აზრით, ეს არის მჟღერი ლატერალური სპირანტი, რომელიც ტბაფრიკატის კომბინატორულ ვარიანტს წარმოადგენს მჟღერი დენტალური დ თანხმოვნის წინ, მაგ., ნოტბ “სახლი” ნოტდდურ “სახლები” [მიქაილოვი 1967: 28]. გასათვალისწინებელია, რომ არჩიბულში შეინიშნება გლოტალური აფრიკატების სპირანტიზაცია დენტალური თანხმოვნების (დ, თ, თ) წინ, მაგ., კაჭი “ფოთოლი” > კაჭდუ “ფოთლები” [მიქაილოვი 1967: 36]. შესაბამისად, ყ. მიქაილოვის მოსაზრება უფრო სარწმუნო ჩანს.

ო. კასაძემ არაერთი გამოკვლევა მიუძღვნა არჩიბული ენის ლატერალურ თანხმოვნებს, სადაც მთელი სიცხადით გვიჩვენა, რომ ლატერალები არჩიბულში ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ლატერალური ბგერებისაგან განსხვავდება: თუ ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში ლატერალური თანხმოვნები პირის ღრუს წინა ნაწილში იწარმოება, არჩიბულ ენაში ლატერალები უკანაენისმიერ კონსონანტებს მიეკუთვნება ისინი პალატალიზებულ გ , ქ , კ -ზე ოდნავ წინ გამოითქმის [კასაძე 1958]. ეს გარემოება განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ლატერალთა რეკონსტრუქცია საერთოლევზიურში დიდწილად არჩიბული ენის მონაცემებს ეყრდნობა. ამას გარდა, უნდა აღინიშნოს, რომ ლატერალები არჩიბულ ენაში (ლბ, ტბ, ლ', ლბ) პოზიციურად არ არის შეზღუდული და, რაც ყველაზე მთავარია, ფართოდაა წარმოდგენილი საკუთარ ლექსიკაში, რომელშიც ვლინდება რეგულარული და კანონზომიერი შესატყვისობები მონათესავე ენებთან.

სამეცნიერო ლიტერატურაში წარმოდგენილია საერთოლუზგიური კონსონანტიზმის რეკონსტრუქციის რამდენიმე ცდა, რომელიც ფუძეენაში ლატერალების აღდგენასა და სინქრონულ ღონეზე მათი რეფლექსების პოზიტივობასაც მოიცავს:

ს. სტაროსტინი საერთოლუზგიურში ექვი ლატერალისა და მათი ლაბიალიზებული ვარიანტების არსებობას ვარაუდობს (*ლ', *ლბ, *ტ, *ტბ, *ლ', *ლბ; *ლ', *ლბ°, *ტ°, *ტბ°, *ლ', *ლბ°)[სტაროსტინი 1975];

ე. ბოკარიოვი ფუძეენაში *ლპ, *ტ, *ტბ და *ლბგერებს აღადგენს[ბოკარიოვი 1981: 58].

ბ. თალიბოვი კი მხოლოდ ორ გლოტალურ ლატერალურ აფრიკატს ვარაუდობს (*ტ, *ტბ)[თალიბოვი 1980: 310-313].⁴⁰

ლუზგიურ ენათა მონაცემებით ხერხდება ხუთი ლატერალური თანხმოვნის რეკონსტრუქცია, ესენია: *ლპ, *ლბ, *ტ, *ლ' და *ლბ. ჩვენი დასკვნები ეხმიანება ბ. გიგინეიშვილის მოსაზრებას: როგორც მკვლევარი ვარაუდობს, საერთოდალესტნურში *ლპ, *ლ', *ლბ, *ტ, *ტბ, *ლ' და *ლბ ლატერალები გვექნა, ხოლო საერთოლუზგიურში, არჩიბულის გამოყოფამდე (მკვლევრის მოსაზრებით, რომელსაც ჩვენც ვიზიარებთ, არჩიბული პირველი გამოყოფა საერთოლუზგიურს), *ლ' და *ტ სხვა რიგის ბგერებში გადავიდა [გიგინეიშვილი 1977: 151].

***ლპ ბგერა:** საერთოლუზგიური *ლპ (მჟღერი ლატერალური აფრიკატი) შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:⁴¹

⁴⁰უნდა აღინიშნოს, რომ ბ. თალიბოვის ნაშრომში სათანადოდ არ არი სწარმოდგენილი ლატერალთა ისტორია. ასე, მაგალითად, არც ბგერათშესატყვისობათა ფორმულებსა და არც ფონეტიკურიპროცესების აღწერისას არსად არ გვხვდება არჩიბულში დადასტურებული ორი ლატერალი: ლბ და ლბ. ბ. თალიბოვის აზრით, არჩიბულ ლატერალთაგან მხოლოდ ტბ იმავე საერთოლუზგიური ბგერისაგან მომდინარეობს, ხოლო არჩიბული ლ' *ლ^{1/2}-საგან, ზოგჯერ, *ლ^{1/2} ბგერისაგან არის მიღებული. თავის მხრივ, როგორც ბ. თალიბოვი მიიჩნევს, საერთოლუზგიურმა *ტ ბგერამ არჩიბულში მოგვცა კ [თალიბოვი 1980: 335]. მეორე მხრივ, მკვლევარი არ აღადგენს არა მარტო ბ. გიგინეიშვილის მიერ საერთოდალესტნურისათვის პოსტულირებულ არაგლოტალურ ლატერალურ აფრიკატებს (*ლ', *ლბ) [გიგინეიშვილი 1977: 94; 97], არამედ მჟღერ ლატერალურ აფრიკატსა (*ლპ) და ლატერალურ სპირანტებს (*ლ', *ლბ), რომელთა რეკონსტრუქციის აუცილებლობა საერთოდალესტნურისათვის მკვლევართა შორის ეჭვს არ იწვევს [ბოკარიოვი 1961: 67; 73-75; ლექსიკა 1971: 29; 46-50; გიგინეიშვილი 1977: 86]. ამასთან, არარსაჩვენებია ბგერათატრანსფორმაციის საერთოლუზგიურში. ზოგადად შეიძლება აღინიშნოს, რომ ბ. თალიბოვი გარე რეკონსტრუქციას, როგორც ეწევი, არ მიმართავს და, შესაბამისად, მისი ნაშრომიც საერთოლუზგიურ ქრონოლოგიურ ღონეს ვერ სცდება.

⁴¹შდრ. ხუნძ. ტბ: ანდ. ტბ: ახვას. ტბ: დიდ. ლბ: დარგ. გ || ქს || ჰ: ლაკ. ქს/ლ... (<ს.-დად. *ლპ).

ს.-ლზგ.	ლზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*ღი	ღ, ქბ	ღ გ	ხ, დ	ხ, დ, უ	ღ, ჯ	ღ, ჯა	დ, ჯა	კ	ღა	ღ, ?	ღ, ჯ

„შვილი“ ლზგ. ირი-დ (< *ირლი-დ); ყანდ. ურლუ-ბ; დიუბ. ურგუ-უ; ალ., ფიტ., ბურკ. დერი-დ (< *დერლი-დ); რუთ. დიჟ-დ; გილბ. დიდგ-ლლ; არჩ. უილ; კრიწ. დღღ-დ; ბუდ. დიდი-დ; ხინ. დიკ; კავკ.-ალბ. ვუნლ-უდ. ვუნლ; სხვ. დალ.: ხუნდ. ანტბ-ლაკ. არულ-დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკო 1922: 197; ჩკელ 1994: 247 (ს.-ლზგ. *უირლზგ-⁴²)].

„რვა“ ლზგ. მჟჟჟ-დ (< *მულუ-დ); თაბ. მირჟი-ბ (< *მირლი-ბ); ალ., ბურკ. მუდა-დ; ბურშ. მუდა-რ; ფიტ. მუდი-დ; რუთ. მგდე-დ; წახ. მოლი-ლლ; არჩ. მელქ; კრიწ. მილი-დ; ბუდ. მგდგ-დ; ხინ. ინკ; კავკ.-ალბ. მუნლ-უდ. მულ; სხვ. დალ.: ხუნდ. მიტბ-გოდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკო 1922: 197; ლექსიკა 1971: 236; გიგინეიშვილი 1977: 86; ჩკელ 1994: 315 (ს.-ლზგ. *მენლზგ)]. ლზგიურსა და თაბასარანულში ამ ლექსემაში *ლ>ჟ პროცესი განვითარდა, შდრ. *ხ>შ პროცესს, რომელიც გავრცელებულია ლზგიურ და სხვა დალესტნურ ენებში.

„მოცემა“, „მიცემა“ ლზგ. ლ-უნ (< *უნლ-უნ); თაბ. ლ-უზ; ალ. დ-ეს; რუთ. ჯვ-უ-უნ; წახ. ჯი-ლ-ეს; კავკ.-ალბ. დალ-ეს; სხვ. დალ.: ხუნდ. ტბეზე, დიდ. ნე-ლზ-ა, დარგ. ლ-იზ||გ-ეზ, ლაკ. უნლ-უნ და სხვ.

***ლზ ბგერა:** საერთოლზგიური *ლზ (არაგლოტალური ინტენსიური ლატერალური აფრიკატი) ლზგიურ ენებში შემდეგი რეფლექსებითაა წარმოდგენილი:⁴³

⁴² „ჩრდილოკავკასიურ ეთნოლოგიურ ლექსიკონში“ [ჩკელ 1994] წარმოდგენილ ზოგიერთ რეკონსტრუქციას ვერ გავიზიარებთ.

⁴³ შდრ. ხუნდ. ლზ: ანდ. ლზ: ახვას. ლზ: დიდ. ლზ: დარგ. ლ||გ||ჟ: ლაკ. ხა... (< ს.-დალ.ლზ).

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*წ	ღ გ	წ	წ	წ ჰ	წ	წ	წ	ქ	წ, ლ	ვ	ვ

„ხუთი“ ლუზგ. ჟად (< *ღჟად); თაბ. წუბ; დიუბ. წუჟ; აღ. ჟა-ჟუღ (< *ჟა-წჟუღ); რუთ. წუღ; წახ. წო-ღღ; არჩ. ლზო, ლჟეღ-ტუ; კრიწ. ჟღ (< *წჟღ); ბუღ. ჟღ (< *წჟღ); ხინ. ფწუ (< *ფწუ); კავკ.-აღბ. ვო; უღ. ვო; სვ. დაღ.: დიდ. ლენოღასვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 193; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩკელ 1994: 426 (ს.-ლუზგ. *ღ⁴)].

„ექვსი“ ლუზგ. რუგუღ; ნუტ. რუღუღ; თაბ. დირწუბ; აღ., ფიტ., ბურკ. დერწიღ; ბურმ. დერ-შირ; რუთ. რინგღ; წახ. დინგ-ღღ; არჩ. დიდ, დიდიღტუ; კრიწ. რგნგღ; ბუღ. რგნგღ; ხინ. ზექ; კავკ.-აღბ. უწ; უღ. უწ; სვ. დაღ.: ლაკ. რაწ, ხუნდ. ანღ-ღასვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192–193; ჩკელ 1994: 219 (ს.-ლუზგ. *რიღ⁴)].

*ტბგრა: საერთოლუზგიური *ტბ (გლოტალური ინტენსიური ლატერალური აფრიკატი) შემდეგ კორესპონდენციებს გვაძლევს:⁴⁴

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*ტ	ქ, კ	ქ	ქ	გ, ქ	გ, ქ, ქ	ქ	ქ	კ, ქ	ტ, ტ	ყ	ჟ

„ხორცი“ ლუზგ. ძაქ, ძაკუ; თაბ. დიქბ, -უ; აღ. ძაქბ, -უ; რუთ. ძაქ, დიგგ- IV; არჩ. ატ IV; კრიწ. დექ, დიქ IV; ბუღ. დქ IV; ხინ. ლქა; უღ. ევ; სვ. დაღ.: ანდ. რიტბი და სვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 195; დიუმეზილი 1933: 21; ხადაკოვი 1969: 110; ლექსიაკა 1971: 204; გიგინეიშვილი 1977: 109; ჩკელ 1994: 945 (ს.-ლუზგ. *ცატ⁴)].

⁴⁴ უღ. ხუნდ. ტ: ანდ. ტ: ახვახ. ტ: დიდ. ლ: დარგ. მ || გ: ლაკ. კ... (< ს.-დაღ. *ტ⁴).

„ლორი“ ლეზგ. ჟაქ, ჟაკა; ფიტ. ჟაქა, ალა; ხნუხ. ჟაქ, ა- (სალანძღ.); წახ. ჟოქ, ჟოქან III; არჩ. ბონტ, ბანტა, მრ. -ორ III; კრიწ. ჟაქ III; ბუდ. ჟუქ III; უდ. ბოჯ; სხვ. დაღ.: ლაკ. ბურკ, ჰუნდ. ბულ'უ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [მეილანოვა 1975: 225; გიგინეიშვილი 1977: 75, 109; ჩკელ 1994: 1047 (ს.-ლეზგ. *ჟანტ)].

„რძე“ ლეზგ. ნექ, ნეკელი; თაბ. ნიქა, -დი; აღ. ნექა, -ურა; თფილ. ნექა, -დი; რუთ. ნაქ, -იი- III; წახ. ნაქ, ნიქენ III; არჩ. ნატ, ნეტი IV; ნაჯ „ლო“ (შდრ. მურჩა-ნაჯ „რძე“); სხვ. დაღ.: ლაკ. ნაკ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარიოვი 1961: 59; ხაიდაკოვი 1969: 110; გიგინეიშვილი 1977: 110; ჩკელ 1994: 850 (ს.-ლეზგ. *ნანტ)].

„ნდომა“, „ყვარება“ ლეზგ. კანსუნ; თაბ. ქუნსუნ; დიუბ. დიჯუს; აღ. ქანსას; რუთ. ჟი-გვას; წახ. კილ. ექანას; არჩ. ტან; კრიწ. იქაჯ; ბუდ. დიქჯვი (ტერმ.); კავკ.-აღლ. ბუყესუნ, უდ. ვართ.-ზინ. ბუჯუსუნ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. -ოჯც-იზელასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარიოვი 1961: 75; ლექსიკა 1971: 253; გიგინეიშვილი 1977: 111; ჩკელ 1994: 645 (ს.-ლეზგ. *ციტან)].

„ორიენტირის ქვეშ“ ლოკალიზაციის მაჩვენებელი ს.-ლეზგ. *-ტბ- >: ლეზგ. -ქ; თაბ. -ქა; აღ. -ქა; რუთ. -ქ; წახ. -ქ; კრიწ. -ქ; ბუდ. -ქ; არჩ. -ტ; ხინ. -ც; კავკ.-აღლ. -ყ (სუპერესივი). იხ. აგრეთვე: [ალექსეევი 1985: 55; ლოლუა 2013: 114].⁴⁵

4.12.5. საერთოდალესტნური *ლ' და *ტ' ბგერების საკითხი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ საერთოლესტნურში არჩიბულის გამოყოფამდე ლატერალთა სერიაში ორი ფონეტიკური ცვლილება განხორციელდა: როგორც ბ. გიგინეიშვილი ვარაუდობს, არაინტენსიურმა ლატერალურმა აფრიკატებმა არაინტენსიური უკანაენისმიერი ხშულ-მსკლომები მოგვცა (*ლ' > *ქ; *ტ' > *კ) [გიგინეიშვილი 1977: 151].

საერთოდალესტნური *ლ' (სუსტი არაგლოტალური ლატერალური აფრიკატი) ლეზგიურ ენებში შემდეგ კორესპონდენციებს გვაძლევს:⁴⁶

⁴⁵ აღსანიშნავია, რომ *-ტბ- ფორმანტი საერთოდალესტნურ დონეზეც აღდგება [დიუმეზილი 1933: 84-85; ბოკარიოვი 1960: 48; გიგინეიშვილი 1976: 35], შდრ. ანდ. -ტბი: ახვ. -ტბი: დიდ. -ლ': დარგ. -ჯუ- (ურახ.) // -გუ(კუბარ)...

⁴⁶ შდრ. ხუნდ. ლ': ანდ. ლ': ახვ. ლ': დიდ. ლ': დარგ. ქ: ლაკ. ხ...

ს.-დად.	ლუზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*მ	ხ	ხ	ხ	ხ	ხ	ფ < *ხ	ფ, ?	?	მ < *ხ	*ხ	ხ, ფ

„ლაძე“ ლუზგ. დიფ (< *დინ^ჲ),-ე // ფე; ხლუტ.დიფ (< *დინ^ჲ); ნუტ. დუ^ჲჲ; თაბ. დიშ^ო (< *დინ^ჲ),-უ(-ა);დიუბ. დიჟ^ო; ულდ. დიშ^ო; ად. ჭუშ (< *ჭუნ^ჲ),-ადი; ბურშ. იშ^ო; ფიბ.ჟუ; ბურკ. ცუშ; რუთ. ჟეშ (< *ჟეხ^ჲ),-ი- IV; იხრ. დუშ; ხნოვ. დუშ^ო;წახ. გხა; არჩ. იშ (< *ინ^ჲ) IV (შდრ. ში^ო„ლამით“); კრიწ. დიფ (< *დინ^ჲ),-ა IV; ბუდ. დუჟუხ„ლამით“; კავკ.-ალბ. შუ (< *უხ < *უნ^ჲ);უდ. ჟუშე // შუ (< *უხ < *უნ^ჲ), ვართ,-ხინ. შუ // იშ^ო; სხვ. დალ.: ხუნდ.რულ^ჲდა„საღამო“ ახვ. რულ^ჲა„ლაძე“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 50; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 94; ჩკელ 1994: 524 (ს.-ლუზგ. *ციშ^ო)].

„ფრჩხილი“ თაბ. შიბ (< *ნიბ),-რუ; ხურ. შაჟ; დიუბ. შაჟ; რუთ. ხ^ჲხ^ჲნიბელ- III; წახ. ხ^ჲგ^ჲხ^ჲა,-დგ IV; გილმ. ხ^ჲგ^ჲხ^ჲა (< *ხ^ჲგ^ჲმ^ჲა); უდ. მუხ; სხვ. დალ.: ხუნდ. მალ^ჲ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192; ლექსიკა 1971: 119; ჩკელ 1994: 814 (ს.-ლუზგ. *ლ^ჲაშა)].

„გახლომა“, „კაკეთება“ ლუზგ. ხ-უნ; თაბ. ხ-უხ; ად. ხ-ას; წახ. ხ-ეს; შდრ. ხუნდ. ლ^ჲ-იზე; ანდ. ლ^ჲ-იდუ; დიდ. ლ^ჲ-ა; დარგ. ი-ქ-ის (მეშველიზმნა); ლაკ. ხ-უნ.

როგორც აღინიშნა, ბ. გიგინეიშვილი საერთოლუზგიური სათავის *ლ^ჲ > *ქ პროცესს ვარაუდობს [გიგინეიშვილი 1977: 151], თუმცა ლუზგიურ ენათა ფაქტობრივი მონაცემები ამას მხარს არ უჭერს.

საეჭვოა, რომ ქ ბგერა ლუზგიურ ენებში დასტურდება როგორც საერთოდალესტონური *ლ^ჲ-ს შესატყვისი სინქრონულ დონეზე. ბ. გიგინეიშვილი *ლ^ჲ ბგერის კონონზომიერ რეფლექსად ხინალულურში ქ ბგერას მიიჩნევს [გიგინეიშვილი 1977: 94] და ეს ვარაუდი მხოლოდ ერთ მაგალითზეა დაფუძნებული (ქ-ირი⁴⁷). ამასთან, ბ. გიგინეიშვილმა სწორედ ხინალულური ენის ჩვენებაზე დაყრდნობით ივარაუდა *ლ^ჲ > *ქ პროცესი საერთოლუზგიური სათავის.

⁴⁷ბ. გიგინეიშვილის მასაზრებით, ზმნა ქირი „გახლომას“ აღნიშნავს [გიგინეიშვილი 1977: 94], თუმცა ხინალულურში ეს ლექსემა ოღონ „კეთების“ მნიშვნელობით დასტურდება [განიევა 2002: 153-154], ხოლო „გახლომას“ გადმოსცემს ყი ზმნა, რომელიც „გახლომის“ აღნიშნულ საერთოლუზგიურ ზმნას არ უნდა უკავშირდებოდეს.

საერთოდალესტნური *ტ (სუსტი გლოტალური ლატერალური აფრიკატი) ლეზიურ ენებში შემდეგი რეფლექსებითაა წარმოდგენილი:⁴⁸

ს.-დად.	ლზზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წაბ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უდ.
*ტ	ყ	კ	კ	ყ	კ	ყ	ყ	კ	კ	*ყ, ღ	კ, ღ

„თავი“ ლზზ. ყილ, -ი (< *ჟიყილ); თაბ. კულ; ად. კილ, -ი; რუთ. ჰუყულ, -ი- III (< *ჟუყულ); წაბ. ჟუკულ, -კლენ III; კრიწ. ყვლყალი III; ბუდ. ყვლ III; ხინ.მიკირ (< *ჟიკირ), კილ«თავთავი»; კავკ.-აღბ. ბულ (< *ბუყულ); უდ. ბულ (< *ბუყულ); სზვ. დალ.: ხუნდ. ბეტერ, ლაკ. ბაკ და სზვ. იბ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 268, 284 (არჩ.-ის გარეშე); ლექსიკა 1971: 107 (არჩ.-ით: ქარტი); გიგინეიშვილი 1977: 69, 104 (არჩ.-ის გარეშე); ჩკელ 1994: 1041 (არჩ.-ით: ტილ-ლიტ „თავქვეშ“; ს.-ლზზ. *ჟოტულ)].

„ბალახი“ ლზზ. ჟყყ, -ი; ხლუტ. ჟყყ; თაბ. უკ, -უ(-ა); დიუბ. უკუ; ად. უკ // უკ, -ი; ბურშ. დიკუ; ფიტ., ბურკ. უკ; რუთ. უყ, -უ- IV; წაბ. ოკ, -ან III; გილმ. ოყ; არჩ. დოკი IV „ზაფხულის საძოვარი“; ალიკ. ჰუყ IV „მდელო“; ბუდ. ჟუყ „სათიბი“; კავკ.-აღბ. ო(ჰ)ე; უდ. ო // ოდ (< *ოყ); სზვ. დალ.: ლაკ. ჰუკუ, „აფსინთი“ და სზვ. იბ. აგრეთვე: [ბოკარიოვი 1961: 73, 74; ლექსიკა 1971: 168; გიგინეიშვილი 1977: 104; ჩკელ 1994: 230 (ს.-ლზზ. *ცეტ)].

„სიზმარი“ თაბ. ნიჟკ, -უ; ად. ემკ; ბურშ. ნიკ; რუთ. ნაყ IV; წაბ. ნაკნიკენ IV; არჩ. ნაბკნიბკი (მდრ. მიკირ „ძილში“, „სიზმარში“); კრიწ. ნეყირ IV; ბუდ. ნეყირ; კავკ.-აღბ. ნეპ (< *ნეყუ); უდ. ნეჟ (< *ნეყუ); სზვ. დალ.: ხუნდ. მატბუდასსვ. იბ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 148; გიგინეიშვილი 1977: 135; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ 1994: 620 (ს.-ლზზ. *ნჟტ)].

„მოკვდობა“, „მოკვლა“ ლზზ. რეყიზყენა, დიყ (ბრძ.); თაბ. დი-ღ-კუზ; არჩ. კისკარ; ად. კას; ბურშ. კის; რუთ. ჟ-იყყ, ღ-ყდრყას(მრ.); წაბ. ვეკეს; კრიწ. ყვ-დიჯ, სყ(ბრძ.); ბუდ. სარყარ, საყაჯვი;

⁴⁸მდრ. ხუნდ. ტ (ჰილური დიალ. ტ): ანდ. ტ: აზვ. ტ: დიდ. ტ: დარგ. კ: ლაკ. კ...

კავკ.-ალბ. უპ (< *უყჳ), ბი-ლ-ა-(აწმყ. ფუძე); უდ. ბიდე-სუნ; სხვ. დალ.: ახვ. იტუ-რულ⁴⁹ დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარიოვი 1961: 63; გიგინეიშვილი 1977: 103; ჩკელ 1994: 662 (ს.-ლუზგ. *ციტე)].

კავკასიის ალბანურში ბგერა წარმოდგენილია როგორც ნულოვანი რეფლექსაციით, ისე პ ბგერით, რომელიც ლაბიალიზებული *ყჳკომპლექსისაგან არის მიღებული. ამას გარდა, შეინიშნება ლ რეფლექსი⁴⁹ (ბილ^ა«მოკვდომა» ფორმაში აწმყ. ფუძე), რაც აღძრავს ეჭვს კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში ჩქამიერი ლატერალური თანხმოვნის არსებობის შესახებ.

როგორც აღინიშნა, ბ. გიგინეიშვილი საერთოლუზგიურისათვის *ტ > *კ პროცესის შესახებ მიუთითებს [გიგინეიშვილი 1977: 151], რასაც ვერ გავიზიარებთ. ეს პროცესი რომ განვითარებულიყო საერთოლუზგიურში, მაშინ საერთოდალესტნური *ტ-სა და *კ ბგერები ლუზგიურ ენებში ერთნაირ რეფლექსებს მოგვცემდა; შდრ.: საერთოდალესტნური *კ > ლუზგ. კ: თაბ. კ: აღ. კ: რუთ. კ: წახ. კ: კრიწ. კ: ბუდ. კ: არჩ. კ: უდ. კ: ხინ. კ/გ [გიგინეიშვილი 1977: 81-82; ბოკარიოვი 1981: 65; თალიბოვი 1980: 288-290]. ვფიქრობთ, რომ საერთოდალესტნური *ტ საერთოლუზგიურში გადავიდა წინაველარულ სუსტ გლოტალურ აფრიკატში (პირობითად *კ²), რომელმაც შემდგომ ორი განსხვავებული კორესპონდენცია მოგვცა ლუზგიურ ენებში (კ და ყ). აგრეთვე, როგორც აღინიშნა, ვერგავიზიარებთ ბ. გიგინეიშვილის მიერ ნავარაუდევ *ლ > *ქ პროცესსაც [გიგინეიშვილი 1977: 94]. თუ საერთოდალესტნური *ქ ლუზგიურ ენებში იდენტური კორესპონდენციებითაა წარმოდგენილი, *ლ ბგერა, როგორც წესი, წ-სგვამლევს (იხ. ზემოთ). ვფიქრობთ, რომ *ტ > *კ² პროცესის პარალელურად საერთოლუზგიურში *ლ > *ქ პროცესი განვითარდა.

საფიქრებელია, რომ საერთოდალესტნური ფუძეენა უკანაენისმიერ თანხმოვანთა სიჭარბით გამოირჩეოდა. მას სავარაუდოდ მოეპოვებოდა როგორც წინაველარული ხშულ-მსკლომები, ისე წინაველარული აფრიკატები. როგორც ჩანს, ფუძე-ენის დაშლამდე უკანაენისმიერთა სისტემა გამარტივდა: წინაველარულ აფრიკატთა უმეტესობა სხვა თანხმოვნებს შეერწყა და, შესაბამისად, უკვალოდ დაიკარგა, თუმცა მათი გარკვეული რელიქტები მაინც შეინიშნება. ბ. გიგინეიშვილი საერთოდალესტნურისათვის წინაველარულ აფრიკატთა ხუთეულს ვარაუდობს, თუმცა ამ ხუთეულის მჟღერი და სუსტი წევრები, როგორც მკვლევარი მიიჩნევს, საერთოდალესტნური ფუძე-ენის

⁴⁹უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ბგერის გადმომცემი I გრაფემის ფონემური ღირებულება დაზუსტებას საჭიროებს. რაც შეეხება ლ ვარიანტს იგი შემოთავაზებულია ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ [გიპერტი და სხვები 2008: II-13].

დამლამდე ხმულ-მსკლომებს შეერწყა [გიგინეიშვილი 1970: 189]. რაც შეეხება ინტენსიურ წინაველარულ აფრიკატებს: ბ. გიგინეიშვილმა აღადგინა ფშვინვიერი აფრიკატი საერთოდალესტნურ ღონეზე [გიგინეიშვილი 1977: 97-98], ხოლო გლოტალური წვერის რეკონსტრუქცია მხოლოდ საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ღონეზე მოხერხდა [გიგინეიშვილი 1977: 111-113]. საყურადღებოა, რომ ტ. გუდავას მოსაზრებით, ანდიურ ენებში წინაველარული ინტენსიური აფრიკატები (ქა, კა) სინქრონულ ღონეზეც კი მოგვეპოვება [გუდავა 1964: 75-81; 141-142].

ბ. თალიბოვი [თალიბოვი 1980: 310-311] და ე. ბოკარიოვი [ბოკარიოვი 1981: 83-84] საერთოლესტიურ ქრონოლოგიურ ღონეზე *ტ ფონემის არსებობას ვარაუდობენ. ვფიქრობთ, არ გვაქვს არანაირი საფუძველი, რომ ამ ბგერის რეკონსტრუქცია საერთოლესტიურში შესაძლებლად მივიჩნიოთ.

ჩვენთვის სრულიად ცხადია, რომ ამ ბგერამ ცვლილება განიცადა ჯერ კიდევ არჩიბულის გამოყოფამდე და, ამდენად, მისი პოსტულირება საერთოლესტიური ფუძე-ენისათვის მხოლოდ ჰიპოთეტურადაა შესაძლებელი. აღსანიშნავია, რომ კ კორესპონდენცია ლაკურშიც და დარგულშიც გვხვდება, რაც გვაძლევს საფუძველს, რომ *ტ > *კ პროცესის დაწყება ვივარაუდოთ ჯერ კიდევ საერთოდალესტნურ ქრონოლოგიურ ღონეზე (რიგ დიალექტებში).

რომ დაეუშვათ *ტ ბგერის არსებობა საერთოლესტიურში, მაშინ ამ ბგერის პოსტულირება უნდა მოხდეს აღმოსავლურ-სამურულ და დასავლურ-სამურული ერთობისათვის, რაც დაუშვებლად მიგვაჩნია (იხ. ბგერათშესატყვისობათა ფორმულა, რომლის მიხედვით ბ. თალიბოვი და ე. ბოკარიოვი ვარაუდობენ ამ ბგერის არსებობას საერთოლესტიურში: არჩ. კ: ლეზ. ყ: თაბ. კ, ჭ: აღ. კ: რუთ. ყ: წახ. კ[/ყ]:⁵⁰ კრიწ. ყ: ბუდ. ყ: უდ. ღ /ყ: ხინ. კ), მით უფრო, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ამ რიგის ინტენსიური აბრუპტივი ინტენსიური ფშვინვიერი ლატერალური აფრიკატის მსგავსად საერთოსამურული ერთობის დაშლამდე გადავიდა სავარაუდოდ ინტენსიურ წინაველარულ აფრიკატში (კ). ეს დასტურდება *ტ-ს რეფლექსაციით ლესტიურ ენებში: ლეზ. ქ/კ: თაბ. ქა: აღ. ქა: რუთ. გ/>ჯ (< *ქა): წახ. გ/ქა: კრიწ. ქ: ბუდ. ქ: უდ. ყ: ხინ. კ/ქა, შდრ. ბ. გიგინეიშვილის მიერ სხვა ინტენსიურთა ანალოგიის ნავარაუდევ *კა-ს რეფლექსებს ლესტიურ ენებში: თაბ. ქა: აღ. ქა: რუთ. გ/ქ: წახ. გ/ქ: უდ. კ:

⁵⁰აღსანიშნავია, რომ ბ. თალიბოვი წახურში ვარაუდობს *ტ-ს ერთ-ერთ რეფლექსს ყ ბგერის სახით, თუმცა ის არც მის მიერ წარმოდგენილ მაგალითებსა და არც ე. ბოკარიოვის მიერ შემოთავაზებულ ფორმულაში არ გვხვდება [თალიბოვი 1980: 310-311; ბოკარიოვი 1981: 83-84].

ხინ. კ [გიგინეიშვილი 1977: 111]. ასევე საყურადღებოა, რომ არჩიბული ტ^ბ ხუნძურ-ანდიურ ენებში შეესატყვისება როგორც ანალოგიურ თანხმოვანს, ისე ზოგჯერკა ბგერას, რომელიც საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დილოური *კა-საგან მომდინარეობს.

თავის მხრივ, მჟღერი და ინტენსიური ლატერალური აფრიკატები, როგორც ლეზგიური ენების მონაცემები გვიჩვენებს, მოიშალა საერთოლეზგიური ფუძე-ენის დიფერენციაციის შემდეგ. ფონეტიკური პროცესები განვითარდა დამოუკიდებლად არჩიბულში, უდიურში, სინალულურსა და საერთოსამურულში. საერთოდალესტნური სუსტი ლატერალური აფრიკატები კი, როგორც აღინიშნა, საერთოლეზგიური ერთობის დაშლამდე გადავიდნენ სუსტ წინაველარულ აფრიკატებში.

4.12.6. წინაველარული აფრიკატები.

ჩვენი აზრით, საერთოლეზგიურფუძენას მოეპოვებოდა როგორც წინაველარული ხშულ-მსკდომები, ისე წინაველარული აფრიკატები. წინაველარულ აფრიკატთა რიგი, სავარაუდოდ, ოთხი წევრით უნდა განისაზღვროს (*ქ², *ქა, *კ², *კა).

წინაველარული აფრიკატები დალესტნურ ენებში სინქრონულ დონეზეც კი დასტურდება: ტ. გუდავა შენიშნავს, რომ ინტენსიური წინაველარული თანხმოვნები ანდიურ ენებში (ქა, კა) აფრიკატებს განეკუთვნება, ხოლო სუსტი წინაველარული თანხმოვნები ხშულ-მსკდომებს [გუდავა 1964: 75-81; 141-142]. რაც შეეხება დიაქრონიულ ვითარებას: ბ. გიგინეიშვილი საერთოდალესტნურისათვის წინაველარულ აფრიკატთა ხუთეულს ვარაუდობს, თუმცა ამ ხუთეულის მჟღერი და სუსტი წევრები, როგორც მკვლევარი მიიჩნევს, საერთოდალესტნური ფუძე-ენის დაშლამდე ხშულ-მსკდომებს შეერწყა [გიგინეიშვილი 1970: 189]. რაც შეეხება ინტენსიურ წინაველარულ აფრიკატებს: ბ. გიგინეიშვილმა აღადგინა ფშვინვიერი აფრიკატი საერთოდალესტნურ დონეზე [გიგინეიშვილი 1977: 97-98], ხოლო გლოტალური წევრის რეკონსტრუქცია მხოლოდ საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ დონეზე მოხერხდა [გიგინეიშვილი 1977: 111-113].

აღსანიშნავია, რომ წინაველარული აფრიკატების პოსტულირების ცდა საერთოლეზგიურისათვის სამეცნიერო ლიტერატურაში არ ყოფილა. ამის მიუხედავად, ვფიქრობთ, რომ საერთოლეზგიურში აღდება არამარტო ინტენსიური წინაველარული აფრიკატები (*ქა, *კა), არამედ სუსტი წინაველარული აფრიკატებიც (პირობითად *ქ², *კ²). თუ ინტენსიური

წინაველარული აფრიკატები საერთოლუზგიურში იმავე ჟღერადობის საერთოდალესტნური ფონემებისაგან მომდინარეობს, სუსტი წინაველარული აფრიკატები საერთოდალესტნურ სუსტ ლატერალურ აფრიკატთაგან არის მიღებული. ჩვენი აზრით, საერთოდალესტნური *ლ' და *ტ' ბგერები საერთოლუზგიურში მოგვცა სუსტი წინაველარული აფრიკატები, ხოლო შემდგომი პროცესები სხვადასხვაგვარად წარიმართა: თუ სუსტმა ფშვინვიერმა წინაველარულმა აფრიკატმა განიცადა სპირანტიზაცია (*ქ² > ს'), სუსტმა გლოტალურმა წინაველარულმა აფრიკატმა ორი განსხვავებული კორესპონდენცია მოგვცა ლუზგიურ ენებში (კ და ყ).⁵¹

***ქ² ბგერა:** საერთოლუზგიური *ქ² (სუსტი არაგლოტალური წინაველარული აფრიკატი) ლუზგიურ ენებში შემდეგ კორესპონდენციებს გვაძლევს:⁵²

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კაკკ.-ალბ.	უღ.
*ქ²	ს'	ს'	ს'	ს'	ს'	ფ < *ს'	ფ, ?	?	შ < *ს'	*ს	ს, ფ

„ლაძე“ ლუზგ. დიფ (< *დინ'ჟ),-ე // ჟე; ხლუტ.დიფ (< *დინ'ჟ); ნუტ. დუ'ვუ; თაბ. დიშ⁰ (< *დინ'ჟ),-უ(-ა); დიუბ. დიჟ⁰; ულდ. დიშ⁰; ად. ჟუშ (< *ჟუხ'),-აი; ბურშ. იშ⁰; ფიტ. უუ; ბურკ. ცუშ; რუთ. ჟეშ (< *ჟეხ'),-ი- IV; იხრ. დუშ; ხნოვ. დუშ⁰; წახ. გხა; არჩ. იშ (< *ინ') IV (შდრ. შ⁰ი „ლამით“); კრიწ. დიფ (< *დინ'ჟ),-ა IV; ბუღ. დუჟუხ „ლამით“; კაკკ.-ალბ. შუ (< *უხ < *უხ'); უღ. უშე // შუ (< *უხ < *უხ'), ვართ.-ხინ. შუ // იშ⁰; სხვ. დღ.: ხუნდ. რულ'და, სალამო“ ახვ. რულ'ა „ლაძე“ დასხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 50; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 94; ჩკელ 1994: 524 (ს.-ლუზგ. *ციშ⁰)].

⁵¹ვერ გავიზიარებთ ბ. გიგინეიშვილის მიერ ნაგარაუდეგ *ლ' > *ქ პროცესს (გიგინეიშვილი 1977: 94). თუ საერთოდალესტნური *ქ ლუზგიურ ენებში იდენტური კორესპონდენციითაა წარმოდგენილი, *ლ' ბგერა, როგორც წესი, ს'-ს გვაძლევს (იხ. ზემოთ).

⁵²შდრ. ხუნდ. ლ': ანდ. ლ': ახვ. ლ': დიდ. ლ': დარგ. ქ: ლაკ. ს'...

„ფრჩხილი“ თაბ. შიბ (< *ნიბ),-რუ; ხურ. შაჟ; დიუბ. შაჟ; რუთ. სპ,ნიბელ- III; წახ. სგჟნა,-დჟნ IV; გილმ. სგბენა (< *სგმბ-ბა); უდ. მუხ; სხვ. დად.: ხუნდ. მალ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192; ლექსიკა 1971: 119; ჩკელ 1994: 814 (ს.-ლუზგ. *ლამბ)].

„გახლომა“, „გაკეთება“ ლუზგ. ს-უნ; თაბ. ს-უზ; აღ. ს-ას; წახ. ს-ეს; შდრ. ხუნდ. ლ-იზე; ანდ. ლ-ილე; დიდ. ლ-ა; დარგ. ი-ქ-ის (მეშველიზმნა); ლაკ. ს-უნ.

*ქა ბგერა: საერთოლუზგიური *ქა (ინტენსიური ფშვინვიერი წინაველარული აფრიკატი) ლუზგიურ ენებში შემდეგ კორესპონდენციებს გვაძლევს:⁵³

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უდ.
*ქა	ღ	ჰ	ჰ	ხ	ჰ	ღ, ხ	ხ	ქა	ხ	?	ჰ

„რკო“ (1), „მუხა“ (2) ლუზგ. მელჟ,-ჟ (1); ხლუტ. მანღჟ (1); თაბ. მავჟ,-ჟ (2); დიუბ. მავ; ბურმ.მავან კურ (2); რუთ. მასჟ,-აღ- III (2); წახ. მოჯ,-ან III (2); გილმ. მავჟა III (2); კრიწ. მელ-ა III (2); უდ. მავ // მას (1); სხვ. დად.: ხუნდ. მიქა „მუხა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 163; გიგინეიშვილი 1977: 70, 98; ჩკელ: 812 (ს.-ლუზგ. *მავა, -ჰ III „რკო“; „მუხა“)].

„ნამჯა“ (1); „ბზე“ (2) ლუზგ. ნალჟ,-ადი (2); ფიფ. ნუღ; თაბ. ნავჟ,-დი (2); ყანდ. ნიჟჟ; დიუბ. ნუჯ; თფიდ.ნავჟ,-არი (1); რუთ. ნასჟ,-უდ- IV (1); წახ. ნავჟ, ლოკ. ნუჯ-ნჟ(1); არჩ. ნასჟ,ნეზჟი IV (2); კრიწ. ნოხ IV (1); ბუდ. ნოხ IV (2); უდ. ნეჯ(1);სხვ. დად.: ხუნდ. ნაქჟ,„ბზე“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 177; გიგინეიშვილი 1977: 72, 98; ჩკელ: 848 (ს.-ლუზგ. *ნავჟ „ნამჯა“; „თივა“)].

⁵³შდრ. ხუნდ. ქა: ანდ. ქა: ახვ. ს: ჰუნზ. ხ: დარგ. ლ||გ||ქა: ლაკ. ხ/ჰ...

***კ² ბგერა:** საერთოლევზიური *კ² (სუსტი გლოტალური წინაველარული აფრიკატი) ლევზიურ ენებში შემდეგი რეფლექსებითაა წარმოლევნილი:⁵⁴

ს.-ლევზ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უღ.
*კ ²	ყ	კ	კ	ყ	კ	ყ	ყ	კ	კ	*ყ, ღ	კ ² , ღ

„თავი“ ლევზ. ყილ, -ი (< *ჭიყილ); თაბ. კულ; აღ. კილ, -ი; რუთ. ჰუყულ, -ი- III (< *ჭუყულ); წახ. ჟუკულ, -კლენ III; კრიწ. ყღლყალი III; ბუღ. ყღლ III; ხინ.მიკირ (< *ჭიკირ), კილ,თავთავი“; კავკ.-ალბ. ბულ (< *ბუყულ); უღ. ბულ (< *ბუყულ); სხვ. დაღ.: ხუნძ. ბეტერ, ლაკ. ბაკ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 268, 284 (არჩ.-ის გარეშე); ლექსიკა 1971: 107 (არჩ.-ით: ქარტი); გიგინეიშვილი 1977: 69, 104 (არჩ.-ის გარეშე); ჩკელ 1994: 1041 (არჩ.-ით: ტილ-ლიტ „თავქვეშ“; ს.-ლევზ. *ჭოტულ)].

„ბალახი“ ლევზ. ჟეყ, -ი; ხლუტ. ჟჷყ; თაბ. უკ, -უ(-ა); დიუბ. უკუ; აღ. უკ // უკ, -ი; ბურშ. დიკუ; ფიტ., ბურკ. უკ; რუთ. უყ, -უ- IV; წახ. ოკ, -ან III; გილმ. ოყ; არჩ. დოკი IV „ზაფხულის საძოვარი“; ალიკ. ჰუყ IV „მდელო“; ბუღ. ჟუყ „სათიბი“; კავკ.-ალბ. ო(ჰ)ე; უღ. ო // ოდ (< *ოყ); სხვ. დაღ.: ლაკ. ჰუკუ, „აფსინთი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარიოვი 1961: 73, 74; ლექსიკა 1971: 168; გიგინეიშვილი 1977: 104; ჩკელ 1994: 230 (ს.-ლევზ. *ც²ეტ)].

„სიზმარი“ თაბ. ნიჭკ, -უ; აღ. ემკ; ბურშ. ნიკ; რუთ. ნაყ IV; წახ. ნ²აკნიკენ IV; არჩ. ნაბკნიბკი (შღრ. მიკირ „ძილში“, „სიზმარში“); კრიწ. ნეყირ IV; ბუღ. ნეყირ; კავკ.-ალბ. ნეპ (< *ნეყე); უღ. ნეფ (< *ნეყე); სხვ. დაღ.: ხუნძ. მატ²უდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 148; გიგინეიშვილი 1977: 135; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ 1994: 620 (ს.-ლევზ. *ნ²ეტ)].

„მოკვდობა“, „მოკვლა“ ლევზ. რეყიზყენა, დიყ (ბრძ.); თაბ. დი-ღ-კუზ; არჩ. კისკარ; აღ. კას; ბურშ. კის; რუთ. ჟ-იყეს, ღე-ყღრყას(მრ.); წახ. ვეკეს; კრიწ. ყვ-დიჯ, სყ(ბრძ.); ბუღ. სარყარ, საყავი;

⁵⁴ შღრ. ხუნძ. ტ (ჰილური დიალ. ტ): ანდ. ტ: ახვ. ტ: დიდ. ტ: დარგ. კ: ლაკ. კ...

კაკკ.-აღბ. უპ (< *უყუ), ბი-ლ-ა-(აწმყ. ფუძე); უდ. ბიდე-სუნ; სხვ. დალ.: ახვ. იტუ-რულ-ადასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარიოვი 1961: 63; გიგინეიშვილი 1977: 103; ჩკელ 1994: 662 (ს.-ლუზგ. *ციტე)].

*კა ბგერა: სირთულეს აწყდება *კაბგერის (ინტენსიური გლოტალურ იწინაველარული აფრიკატი) რეკონსტრუქცია საერთოლუზგიურში. ის მხოლოდ ორ მაგალითზეა დაფუძნებული და, ამასთან ერთად, *კა ბგერის რეფლექსები ლუზგიურ ენბში, თუკამ ენას არ მივიღებთ მხედველობაში (წახური, არჩიბული, უდიური), დაუდგენელია:⁵⁵

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კაკკ.-აღბ.	უდ.
*კა	?	?	?	?	ქ	?	?	?	გ (ტბ?)	?	ქუ

„კვამლი“ არჩ. გუნ(-ნნ-) „მტვერი“; უდ. ქუინ „კვამლი“; მომდინარეობს „კვამლი“-ს აღსანიშნავი საერთოლუზგიური ლექსემისაგან, შდრ. ხუნდ. კოუდასხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 111; ჩკელ: 738 (ს.-ლუზგ. *ქუნა)].

„ლურჯი“ წახ. [წღ]-ნაქ-ნა; არჩ. ნატ-ქეს „გალურჯება“; სხვ. დალ.: ხუნდ. ნაკუ-ღ-აბ „რუხი“, „ლურჯი“; ჰინ. ნიქ-დიუ; ლაკ. ნაქ-შა „ლურჯი“; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 112].

4.12.7. უველარული აფრიკატები.

საერთოლუზგიურ ღონეზე აღდგება უველარულ აფრიკატთა ხუთეული: *ღ, *წ, *ვბ, *ყ, *ყბ.

*ღ ბგერა: უველარული ხუთეულის მჟღერი წვერი საერთოლუზგიურში შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

⁵⁵შდრ. ხუნდ. კა: ანდ. კა: ახვ. კა: დიდ. ქ: ლაკ. კ...

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*ღ	ღ, ვა	ღ, ვა	ღ, შ, ვა, ყ	ღ, ვა	ღ, ვა	ღ, ვა	ღ, ვა	ღ, კ, ყ	კ, ხა	ღ	ღ, ხ

„მზე“ ლუზგ. რაღ,რაჯინი; თაბ. რიღ,-ღი; აღ. რაღ,-უ; რუთ. ჟირიღ,-რიღ- III; წახ. ჟირღ // ჟერღ, -რღენ III; არჩ. ბარჯ,ბერჯე III; კრიწ. ჟირაღ III; კავკ.-აღბ. ბეღ;უღ. ბეღ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ბაყდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 184; გიგინეიშვილი 1977: 75; ჩკელ: 1051 (ს.-ლუზგ. *ჟირაჯ)].

„ღღ“ ლუზგ. დუღ,დიჯა; თაბ. დიღ,-ა, დიუბ. დიჯა; აღ. დაღ,-უდინ; ფიბ., ბურკ. დაღ; ბურშ. დაჰ; რუთ. დიღ, -ა- IV; წახ. დეღ,-გნ IV; არჩ. იჯ IV; კრიწ. დიღ, -ღ // -ა IV; ბუღ. დიღ IV; კავკ.-აღბ. დი;უღ. დი; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ყოღასხვ. შდრ. [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 85; თალიბოვი 1980: 303; ჩკელ: 622 (ს.-ლუზგ. *დიჯ)].

„ღღღს“ ლუზგ. ვაჰ; თაბ. ღი; დიუბ. ვაჰ; რუთ. ღი-ღა; წახ. ღი-ნ,ა; წახ. კიღ. ვაგ-ნა; არჩ. ვი „ღღღსით“; კრიწ. ვაჰ; ბუღ. ვაჰ; *ვაჰ // ვაჰ; კავკ.-აღბ. ღე;უღ. ღე; იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 97; ჩკელ: 622 (ს.-ლუზგ. *დიჯ „ღღღს“)].

„ცრემლი“ ლუზგ. ნაღჟ,ნაჯჟაღი; თაბ. ნიჟღ // ნიჟჟა,-უ; ყანდ. ნიჟჟა; დიუბ. ნიჟჟა; აღ. ნეღჟ,-ი; ბურკ. ნეღჟ; ფიბ. ნიბღჟ; ბურშ. ნაჯჟ (< *ნაჟჟ); რუთ. ნაღჟ,-აღ- IV; წახ., გიღმ. ნ,აღ,-გნ IV; წახ. კიღ. ნაღ IV; არჩ. ნაბჯ,ნიბჯი IV; კრიწ. ნრღ სნიდიჯ „გახარება“; ბუღ. ნუღა დისჯრ „id“; უღ. ნეღ „ცრემლი“; სხვ. დაღ.: ხუნდ. მაჟუ ‘чрез’ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 120; ლექსიკა 1971: 125; გიგინეიშვილი 1977: 86; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ: 849 (ს.-ლუზგ. *ნაჟჟ)].

„კურღღელი“ ლუზგ. ვაჟრ, -ე; თაბ. ღურ, -უ (-ა-); დიუბ. ვაჟრ; აღ. ჟურ, -ა, ბურშ. ჟურ; ფიბ. ღურ; ბურკ. ჟურ; თფიღ. ჟურ; რუთ. ღურ, -ა III; წახ. ღურღე, -ნ III; წახ. კიღ. ვურღე III; გიღმ. ღურღ III; კრიწ. ვაჟრ, -ღ // -ურღ III; ბუღ. ვაჟრ,-უღღ- III; ვართ.-ხინ. ღუ; სხვ. დაღ.: დარგ. ჟარა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 297; თალიბოვი 1980: 264; მეილანოვა 1975: 226; ჩკელ: 472 (ს.-ლუზგ. *ვარა)].

„წვიმა“ ლეზ. **ვ^აჭალ**, ხლუტ. **ფუჯ^აჭალ**, აღ., ბურკ., ფიტ. **ულ(უ)ალ**, ბურმ. **უჭალ**, რუთ. **პულჭალ**; უდ. **აღალა**; შდრ. აგრეთვე: ლეზ. **ვ^აჭაზ, ვ^აჭანა**; თაბ. **უ-რ-ლუზ**; აღ. **ულას**; ბურმ. **უჭას**; რუთ. **პულჭას**, ტერმ. **ლულურ**; წახ. **გოლ^ას** „წვიმის მოსვლა“; სხვ. ნახ.-დალ.: ლაკ. **ღარალ**, ჩეჩნ. **ლოღაღასხვ**. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 298; ლექსიკა 1971: 185; ჩკელ: 1010 (ს.-ლეზ. ***ცოვ^აალ** – ნაწარმოების.-ლეზ. ***ცოვ^აა**, „წვიმის მოსვლა“)].

***ვ ბგერა:** საერთოლესიური ***ვ** ბგერალესიური ენებში გვამლევს ორ ძირითად რეფლექს (**ვ** და **ხ**), ხოლო უდიურსა და კავკასიის ალბანურში წარმოდგენილია ნულოვანი რეფლექსაციით:

ს.-ლეზ.	ლეზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღლ.	უდ.
* ვ	ხ, ვ	ხ, ვ	ხ, ვ	ხ, ვ	ხ, ვ	ხ, ვ	ხ, ვ	ვ	ხ	∅	∅

„შერია“ ლეზ. **ნეხუ** (ერთგვარი მარცვლეული, ლათ. *Triticum spelta*); ?არჩ. **ბუყ**, -არი III; კავკ.-აღლ. **მუ**, უდ. **მუ**; სხვ. დალ.: ანდ. **ნიხა**; ახვ. **ნიჟა, მუყა**; ხვარშ. **ნიხა**; დარგ. **ნიჟა**; ლაკ. **ნეჟა** დასხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩკელ: 1058 (ს.-ლეზ. ***მუყ**)].

„სასლი“, „ოთახი“ თაბ. **ხალ** „სასლი“; აღ. **ხალ**; რუთ. **ხალ**; წახ. **ხაჟ**; არჩ. **ხალ** „სორო“; სხვ. დალ.: დარგ. **ჟალი**; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92].

„სასნავი“, „მინდორი“ თაბ. **ხერ**; აღ. **ხუ**; რუთ. **ხუდ**; ხინ. **ინჟა**; არჩ. **უხ** (მრ. რიცხვი: **უხურ-ჩენ**); სხვ. დალ.: ხუნდ. **ხურ**; ანდ. **ხურ**; ახვ. **ჟური**; დიდ. **ხურ**; ლაკ. **ჟუ**; დარგ. **ჟუ**; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92].

„მსხალი“ ლეზ. **[ჩუ]-ხერ**; თაბ. **[ჯე]-ხერ**; აღ. **[ჯი]-ხერ**; რუთ. **ხერ**; წახ. **[ჯი]-ხა^ა**; არჩ. **ხერ-თ**; უდ. **არ**; სხვ. დალ.: ლაკ. **ჟურ-თ**; დარგ. **ჟარ**; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92].

***ჟ ბგერა:** საერთოლესიური გემინირებული აფრიკატი ***ჟ** მესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლევზ.	ლევზ.	თაბ.	ჯდ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*ვა	ვ, ლ	ვ	ვ	ხ, ვ	ვ	ხ, ლ	ვ	ქ	ხ	ხ	ვ

„ჭია“ ხლუტ. **ქლალ** „გველი“; ლევზ. (მეორეული **ღ-თი**) **ღუღლ** „id“; თაბ. **მალაჯ**; დიუბ. **მულაჯ**; აღ. **მალუჯ**; ბურკ. **მალეჯ**; რუთ. **მულუნ, -ლხუ- III**; წახ. **მეჯ, -ენ III**; არჩ. **მილინუ III**; ბუდ. **მულაჯ III**; უდ. **მევ**; სხვ. დალ.: დარგ. **მილიჯა** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 97; ხაიდაკოვი 1973: 11; ჩკელ: 817 (ს.-ლევზ. ***მულაჯ**)].

„ნახვა“ თაბ. **რა-ღ-ჯუზ (?)**; დიუბ. **ა-ჟ-ჯუს**; ბურშ. **რახას**; რუთ. **გა-ჟ-ჯას**, მრ. **გა-ღ-ჯეს**, თვალთვალი“, „ყურება“; კრიწ. **ი-ბ-ჯაჯ**; ბუდ. **ირჯი, გ-ბ-ჯაჯი**; კავკ.-ალბ. **ბოჯესუნ**; უდ. ნიჯ. **ბაღა-მესუნ**, „პონა“; სხვ. დალ.: ჩირად. **-აჰ-**, „ნახვა“ დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 121; ჩკელ: 547 (ს.-ლევზ. ***სარჟა**)].

„უკან“, „შემდგომ“ ყანდ. **ვა**; რუთ. **ჯუჯ-სურ** „უკანა ნაწილი“; არჩ. **ხი-რ // ხა-რა**; კავკ.-ალბ. ***-ჯ-ოშ** (*ორიენტირთან უკნიდან მოახლოების მაწარმოებელი), **-ოშ** (*ლატივის მაწარმოებელი); უდ. **ჯო-შ**; იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 1027 (ს.-ლევზ. ***ჯა**)].

„გაღება“ ლევზ. **აჯა** „ლია“, „გაღებული“; აღ. **დაჯას**; წახ. კილ. **აჯას**; არჩ. **დახა-ას**; ?ბუდ. **ჯაჯუ, ჯაჯაჯი**, „გათქმა“ (საიდუმლოსი); კავკ.-ალბ. **ანა** „ლია“; უდ. **ჯა** „ნათელი“, „ლია“; სხვ. დალ.: ლაკ. **ცაჯა-ნ**, ფართოდ გაღება“ დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 68; ლექსიკა 1971: 259; გიგინეიშვილი 1977: 134; ჩკელ: 264 (ს.-ლევზ. ***ცაჯა**)].

***ყ ბგერა**: საერთოლევზიური სუსტი უვეულარული გლოტალური აფრიკატი *ყსხვადასხვა წარმოშობისა: ის შეიძლება მომდინარეობდეს როგორც საერთოდალესტნური უვეულარული აფრიკატისაგან (*ყ), ისე საერთოდალესტნური ფარინგალიზებული უვეულარული ხშულ-მსკლომისაგან (*ყ'). საერთოლევზიური *ყ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლევზ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უღ.
*ყ	ყ	ყ	ყ, ჟ	ყ	ყ, კ	ყ	ყ	ყ, კ, ლ	ყ	ყ, ლ	კ, ზ, ძ

„ორი“ ლევზ. **კუჭე-ღ**; თაბ. **ყუ-ბ**; დიუბ. **ყუ-ქ**; აღ. ფიტ. **ყუ-ღ**; ბურმ. **ყუ-რ**; ბურკ. **ყაღ**; თფილ. **ყუ-ღ**; რუთ. **კუჭა-ღ**; გილმ. **ყო-ლლზ**; არჩ. **კუჭე**; კრიწ. **კუჭა-ღ**; ბუღ. **ყა-ბ**; კავკ.-ალბ. **პა** (< *ყჭა); უღ. ფანლაბილიზებული *ყჭ ბგერა კავკასიის ალბანურში ხშირად გვადღევს **პ-ს** (უდიურში **ფა-ს**); სხვ. დაღ.: ხუნდ. **კი-გოდასხვ**. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 137; ჩკელ: 924 (ს.-ლევზ. *კაფ)].

„ოთხი“ ლევზ. **ყუ-ღ**; თაბ. **დუყუ-ბ**; აღ. **დაყუ-ღ**; რუთ. **დუყუ-ღ**; გილმ. **დოყუ-ლლზ**; არჩ. **ეყ**; კრიწ. **დუყუ-ღ**; ბუღ. **დუყუ-ბ**; კავკ.-ალბ. **ბიჟ**; უღ. **ბიფა** (< *ბიყქ); სხვ. დაღ.: ლაკ. **მუყდასხვ**. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 233; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 489 (ს.-ლევზ. *ბიყქ)].

„შიშველი“ ლევზ. **ყეწილ**; თაბ. **ყაწლი**; აღ. **ყაწულ-ფ**; რუთ. **ჰაწულ**; წახ. **წელერ**; კრიწ. **ყაწუ-ნ**; ბუღ. **ყაწუ-ნ**; კავკ.-ალბ. **აყაჭი**, უღ. **აყაჭი** [შიფნერი 1863: 74]; იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 296; ბოკარევი 1981: 78].

„შუა ნაწილი“ ლევზ. **დუყ, -ჭა** „შუა ნაწილი“, „წელი“; თაბ. **დუჭაჭ-ღ (-ა)** „წელი“; ყანდ. **დიყ** „ზურგი“; დიუბ. **დიყი** „წელი“; აღ. **იყ** „შუა ნაწილი“; ბურმ. **დიყ** „ზურგი“; თფილ. **დაყ** „ზურგი“; ფიტ. **დიყ** „შუა ნაწილი“; ბურკ. **დაყ** „შუა ნაწილი“; რუთ. **დჟყ IV** „ზურგი“; წახ. **დჟყ-ან IV** „ზურგი“; არჩ. **იღ-ღა** (< *იყ-ღა) „შუაში“; კრიწ. **დიყ-ი IV** „წელი“ „ზურგი“; ბუღ. **დიყ-იჟ IV** „ზურგი“; კავკ.-ალბ. **ბუნღა; ნიჯ. ბიდ // ბედ**; სხვ. დაღ.: ახვ. **რაჭა-ღი** „ზურგი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; თალიბოვი 1980: 307; ჩკელ: 577 (ს.-ლევზ. *დიჭა)].

„მარილი“ ლევზ. **ყელ, -ე**; თაბ. **ყიღ, -უ (-ა-)**; აღ. **ყაღ, -ა**; თფილ. **ყაღ**; ბურმ., ბურკ. **ყელ**; რუთ. **ყაღ, ყიღი // ყიღი-ღ** III; წახ. **ყეჭ, -ან III**; კრიწ. **ყელ, ყიღ IV**; ბუღ. **ყელ III**; კავკ.-ალბ. ***ელ** (< **ელენ-ბიდესუნ** „დამარილება“, „შემარილება“); უღ. **ელ**; სხვ. დაღ.: ბეჟ. **ნ-იყ-არო** „მწარე“, დარგ.

ყუღყუ-სი „მწარე“ დასხვ.. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 103; თალიბოვი 1980: 267, 307; ჩკელ: 912 (ს.-ლუზ. *ყაღ „მარილი“, *ყა-ყაღ- „მწარე“)].

„ყელი“, „ხორხი“ ყანდ. ყარყარ; აღ. ყურყ, -ჟა; რუთ. ყაყარ-აქ; არჩ. ყაყარა III „ცხოველის ყელი“; უდ. ჯოჯუ; ნიჯ. ჯაილ (?); ლუზ. ჯუჯა-ჟმ „ჩიყვი“, „ნემსის ყუნწი“ (?); სხვ. დალ.: ჰინ. ყეყ „ყელი“, „ხორხი“, ლაკ. ყაყარი „ყელი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 106; თალიბოვი 1980: 307; ჩკელ: 473, 909 (ს.-ლუზ. *ყარყ// *ყარყარ)].

„ნახარში“ აღ. რიყ, -ი; რუთ. რეყ, -გ- // -ად- III; წახ. დეყ, -გნ IV; გილმ. დიყ, -გნ III; არჩ. ლიყ, -ი IV; უდ. იდაღ „პიურე“; სხვ. დალ.: ლაკ. ნაყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 202; თალიბოვი 1980: 265 (უდ.-ის გარეშე); ჩკელ: 499 (ს.-ლუზ. *რიყ)].

*ყა ბგერა: საერთოლუზგიური გემინირებული უგულარული გლოტალური აფრიკატი *ყა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლუზ.	ლუზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*ყა	ყ, ჯ	ყ, ჯ	ყ, ჯ	ყ, ჯ, ღ	ჯ, ჯა	ჯ, ხ	ჯ, ხ	კ	ყ, ღ	ყ	ჯა, ჯ, ქა

„ოცი“ ლუზ. ჯა-ღ; თაბ. ჯა-ბ; აღ. ჯა-ღ; რუთ. ჯა-ღ, გილმ. ჯა-ღღ; არჩ. ყა; კრიწ. ჯა-ღ; ბუღ. ჯა-ღ (ჯა-ღ?); კავკ.-ალბ. ყო; უდ. ჯა; სხვ. დალ.: ხუნდ. ყო-დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 238; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელ: 456 (ს.-ლუზ. *ყა)].

„გზა“ ლუზ. რეჯ, რეყი; ნუტ. რაჯ; მრ. რეყერ; ხლუტ. რაყ, -ი; თაბ. რაჯ, -უ; დიუბ. რაჯა; აღ., ბურმ., თფიდ. რაჯ, -უ; ბურკ. რეჯ; რუთ. რაჯ, რაჯ-გ- III; წახ. მაჯ, მაჯგნ III; არჩ. ლეყ, ლოკ. ლეყუ III; კავკ.-ალბ. ლაყ; უდ. მაჯ; სხვ. დალ.: დარგ. დაყ „ბილიკი“ დასხვ.. იხ. აგრეთვე: [ლიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 109; თალიბოვი 1980: 264; ჩკელ: 604 (ს.-ლუზ. *რაჯა)].

„ხმობა“ ლეზგ. ყურაზ, ყურანა; თაბ. უ-რ-ვაუზ, „გახმობა“ (პურიხა); აღ. რუჯ^ჲჲს; ბურშ. ურჯ^ჲჲს; არჩ. ყურას, ბრძ. ყურაყა; ვაჲს, „შეშრობა“, „აორთქლება“. იხ. აგრეთვე: ლეზგ. ყურუ, ხლუტ. ვაურვაურ, აღ. რუჯუ-ფ, რუთ. ვაურუ-დ; წახ. ვაურუ-ნ, ბუღ. ვაურუ; კავკ.-აღლ. ყარი-ბიდეუს „გახმობა“; უღ. ვარი „მშრალი“; რუთულურში, წახურსა დაბუღუხურში და დასტურებული ვაურუ-შეიდლება ნასესხები იყოს, შღრ. აზ. გურუ „მშრალი“; სხვ. დაღ.: ხუნძ. -აყაჲ-ზე „ხმობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელი: 632 (ს.-ლეზგ. *ცოყ^ჲარ)].

„აღება“, „ჭერა“ ლეზგ. ყაზ, ყუნა; თაბ. ღაღა-ღ-ღუზ; დიუბ. ა-ჲ-ვაუს, „გამოღება“; ბურშ. ავას; რუთ. ჰა-ჲ-ვას, მრ. ჰა-ღ-ვაეს; წახ. ა-ჲ-ვას, ა-ჲ-ვაგ, ღურ. ა-ჲ-ვაჲვა; არჩ. ბ-აყას „დატოვება“; კრიწ. დიჯრიჯ; ბუღ. სურჯუ, სუ-ვაჲრჯი; კავკ.-აღლ. ბიყესუნ, ბაყესუნ, ჰეყესუნ; უღ. ავ-სუნ; სხვ. დაღ.: დიდ. -იჯირა „დაჭერა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 124; ჩკელი: 254 (ს.-ლეზგ. *ცაყ^ჲარ)].

4.13. სპირანტები

4.13.1. ზოგადი. საერთოლუზგიურში, თუ არ ჩავთვლით ლატერალურ სპირანტთა ლოკალურ რიგს, სპირანტთა ლოკალური რიგები თითო-თითო წევრით იყო წარმოდგენილი. რაც შეეხება ლატერალურ სპირანტებს: ამ რიგისთვის დამახასიათებელი იყო წყვილულებრივი სისტემა, თუმცა არა მჟღერი და ყრუ წევრებით, როგორც ეს არის იმ ლეზგიურ ენებში, რომლებშიც სპირანტთა წყვილულებრივი სისტემები დასტურდება, არამედ მას შედეგად სუსტი და ინტენსიური ყრულატერალური სპირანტები (*ლ^ჲ, *ლბ^ჲ). სავარაუდოდ, სუსტი და ინტენსიური ლატერალური სპირანტები ერთმანეთს შეერწყა არჩიბულის გამოყოფის შემდეგ.

საერთოლუზგიურში სპირანტთა კიდევ სამი ლოკალური რიგი გამოიყოფა თითო-თითო წევრით: წინაალველარული (სისინა)(*ს); ალველარული (შიშინა)(*შ); უველარული (*ხ). ამას გარდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში კბილბაგისმიერთა (ე. ბოკარევი), წინაველარულ (ე. ბოკარევი, ბ. თალიბოვი), ფარინგალურ და ლირინგალურ (ს. სტაროსრინი) სპირანტთა რიგებზეც მიუთითებენ, რასაც ლეზგიური ენების ფაქტობრივი მონაცემები, ჩვენი აზრით, მხარს არ უჭერს. ზოგიერთი მკვლევარი საერთოლუზგიურისათვის მჟღერი სპირანტების არსებობასაც ვარაუდობენ (ე. ბოკარევი, ბ. თალიბოვი, ს. სტაროსტინი), რასაც ასევე ვერ გავიზიარებთ.

საერთოლეზგიურ ღონეზე ძნელია ინტენსიური სისინა და შიშინა სპირანტების პოსტულირება. თუ არ ჩავთვლით არჩიბული ენის ჩვენებას, სადაც შემონახულია **ს** და **შ** ბგერები, გემინირებული სისინა და შიშინა სპირანტების რეკონსტრუქციის საფუძველი საერთოლეზგიურში არ გვაქვს, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ბგერებიც მეორეული ჩანს და არ შეესატყვისება ხუნძურ-ანდიურ ენებსა და ლაკურში დადასტურებულ შესაბამის ინტენსიურებს, ანუ საერთოდალესტნური ***ს** და ***შ** ბგერებისან არ მომდინარეობს, რაც, ფაქტობრივად, საერთოლეზგიურისათვის ინტენსიური სისინა და შიშინასპირანტების რეკონსტრუქციას აცლის ყოველგვარ საფუძველს.

4.13.2. წინანუნისმიერი სპირანტები.

***ს ბგერა:** საერთოლეზგიური ***ს** ბგერა ლეზგიურ ენებშიილენტურ ბგერათშესატყვისობას გვაძლევს, თუმცა გარკვეული კომბინატორული ცვლილებები შეინიშნება:

ს.-ლეზგ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*ს	ს, ზ, ჟ	ს, სი, ზ შ ⁰ , ჟ ⁰	ს, სი	ს	ს, სი	ს	ს, ზ	ს	სა, ს	ს, შ	ს, შ, ც

„წელიწადი“ რუთ. **სან**, -ა- // **სადი**- IV; წახ. **სენ** IV; გილმ. **სენ**, -ინ IV; არჩ. **სან** IV; კრიწ. **სან** IV; ბუღ. **სან**, **სუნუჯ**- IV; კავკ.-აღბ. **უსენ**; უღ. **უსენ**; სხვ. დაღ.: ხუნძ. **სონ**, ლაკ. **შინდასხვ.** იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 182; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 976 (ს.-ლეზგ. ***სან**)].

„ბუღე“ ლეზგ. **მეს**, -ი; რუთ. **მან**, -გ- IV; არჩ. **მას**, ლოკ. **მესე** III; კრიწ. **მის** IV; უღ. **მეც** // **მეს**; სხვ. დაღ.: დარგ. **მუსა**, „ადგილი“ დასხვ. იხ. აგრეთვე: [სადიევი 1969: 122; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 833 (ს.-ლეზგ. ***მან**, „დასაწოლი“)].

„ნამჯა“ ლეზგ., ხლუტ. **სამ**, -უნი; თაბ., დიუბ. **შ⁰უმ**; ფიტ., ბურკ. **სუმ**; ბურშ. **სუმ**; რუთ. **სუმ**, -ად- IV; მიშლ. **სომ**, -ან IV; არჩ. **სუმ** IV; კრიწ. **სუმ** IV; ბუღ. **სუმ**; კავკ.-აღბ. **შ⁰უმ** „პური“; უღ. **შ⁰უმ**

„id“; სვ. დად.: ხუნდ. სუმ, წუდახ. სუმა „ნამჯა“ და სვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933, 50; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 176; გიგინეიშვილი 1977: 71; თალიბოვი 1980: 271; ჩკელ: 764 (ს.-ლუზ. *სუმ „ნამჯა“)].

„ბოლო“ ლუზ. სიჟ,-ი; თაბ. უშ⁰, -ნი; დიუბ. უჟ⁰; აღ. სიბ,-ი; ბურშ. სიჟ; ფიტ., ბურკ. სიჟ; წახ. სიჟ,-გნ IV „კიდე“; არჩ. საობ, ლოკ. სებე, მრ. -ოთ IV; კრიწ. სიჟ// სჟჟ IV; ბუდ. სიჟ IV; კავკ.-აღბ. -ოშ (*ლატივის ფორმათა მაწარმოებელი), უდ. ოშ⁰; მდრ. ლაკ. სიჟა „გვირაბი“ (< *⁰ „ხვრელი“) და სვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 108; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 584 (ს.-ლუზ. *სეჟ, -გ, პირი“)].

„ძველი“ ლუზ. სურ; თაბ. დირსი; დიუბ. დერსჟ-ჟ; ?აღ. დარსე-ფ; რუთ. დის-დგ; გილმ. დისე დინ; უდ. ბისი (ბ – გაქვევებული კლასიფიკატორი); იხ. აგრეთვე: ლუზ. დის,-ა; თაბ. დის, დიუბ. დიზი, აღ. ის, ბურშ. ის წელიწადი“. სვ. დად.: მდრ. ხუნდ. ბ-ასრა-აბ „ძველი“; ახუშ. დუს, ჩირად. დუს „წელიწადი“ და სვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 182; ხაიდაკოვი 1973: 110; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 968 (ს.-ლუზ. *დის-)].

„მელია“ ლუზ. სიკ,-რე; თაბ. სულ,-უ(-ა-); დიუბ. სულ,-ა; აღ. სულ,-ე(ა); ბურშ. სულ; ფიტ., ბურკ. სულ; რუთ. სიკ,-ირ- III; წახ., წახ. კილ., გილმ. სე⁰ჟ⁰, -დგნ // -ან III; არჩ. სოლ, სალა, მრ.-ორ III; კრიწ. საქულ III; ბუდ. სოქულ III; ვართ.-ზინ. შულ; სვ. დად.: ხუნდ. ცერ, ლაკ. ცულ-ჭა და სვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ლექსიკა 1971: 154; ხაიდაკოვი 1973: 12; გიგინეიშვილი 1977: 69; 134; თალიბოვი 1960: 284; თალიბოვი 1980: 295; ჩკელ: 324 (ს.-ლუზ. *სოლ და მისგან ნაწარმოები *სოლ-კ (> რუთ., ლუზ.), *სოლ-ჟე // *სოქულ (> კრიწ., ბუდ.)].

„დათვი“ ლუზ., ხლუტ. სეჟ,-რე; თაბ. შუეს,-დი; ყანდ. შუეს,-რე; დიუბ. შუესე; რუთ. სი,-რ-, მრ. -ბს III; წახ. ს,ო // ს,ო⁰, -დგნ III; კრიწ. სარ,-გრდ III; ბუდ. სორ,-ულდ- III; უდ. შუეჟ; სვ. დად.: ხუნდ. ცი, დიდ. ზე და სვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ლექსიკა 1971: 155–156; ხაიდაკოვი 1973: 12; მეილანოვა 1975: 226; გიგინეიშვილი 1977: 134; თალიბოვი 1960: 284; თალიბოვი 1980: 295; ჩკელ: 329 (ს.-ლუზ. *სუეს)].

დატივის მაწარმოებელი (ს.-ლუზ. * -ს) > ლუზ. -ზ: თაბ. -ზ: აღ. -ს: რუთ. -ს: წახ. -ს/-სა: კრიწ. -ს: ბუდ. -ზ: არჩ. -სა; კავკ.-აღბ. -Vs (დატივი III).

4.13.3. უკანანუნისმიერი სპირანტები.

*შ ბგერა:საერთოლესგიური *შ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლესგ.	ლესგ.	თაბ.	აღ.	რეს.	წახ.	კრიწ.	ბეს.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	ეს.
*შ	შ	შ, ჟ	შ	შ	შ	შ	შ	შ	შ	შ, ჩ	შ, ჩ

„ასი“ ლესგ. ჟიშ; თაბ. ჟარჟ; დიუბ. ჟარჟა; აღ. ბარშ; ბურშ. ჟარშ; რეს. ჟაშ; გიღბ. ჟაშ, -ენ; არჩ. ბაშა-; კავკ.-აღბ. ბაჭ-;ეს. ბაჩ-; სხვ. დაღ.:ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბესანოღასხვ. იხ. აგრესევე: [დიუმესილი 1933: 51; ჩესელ: 588 (ს.-ლესგ. *ჟალშ-)].

„ქალიშვილი“ ლესგ. რეს, თაბ. რიშ, აღ. რეს, რეს. რეს, წახ. დიშ, კრიწ. რიშ, ბეს. რიჟ, ხინ. რიში, კავკ.-აღბ. შა; შდრ. აგრესევე: ეს. ხუნ-ჩი (ხუნი „ქალი“, „დეღალი“); რეს. რიში; არჩ. დომ-ღურ, მრ. იშობ; კრიწ. შიღურ; ბეს. შიღურ „და“; სხვ. დაღ.:ხუნძ. დ-ას, ანდ. დიში; ახვ.დიშეს; დარგ. რურსი; ლაკ. დეს „და“ღასხვ. იხ. აგრესევე: [გიგინესიშვილი 1977: 120; თალიბოვი 1980: 316; ბოკარესი 1981: 72].

„ერეს“ ლესგ. ბიში, ფაში; თაბ. ბიში; აღ. ბჟშეს-ფ; რეს. ბიშ-; წახ. ბიშეს-; კრიწ. ბესი; ხინ. ბაშ; კავკ.-აღბ. ჰიოშა.

„გარჟმა“ თაბ. ლიტი-ღ-შეს; რეს. ა-ჟ-შეს; წახ. ვესეს; ბეს. ზარშეს, ზარშესი, „შერჟმა“;კავკ.-აღბ. ბიშესუნ;ეს. ბიშესუნ, „ღასაფლავება“, დამარხვა“, „ციხესი ჩასმა“; სხვ. დაღ.: ლაკ. ბ-აშა-ნ, „ერეს დახურვა“, „ამოკეტვა“ღასხვ. იხ. აგრესევე: [ჩესელ: 205 (ს.-ლესგ. *ჟაშეს)].

4.13.4. ლატერალური სპირანტები.

საერთოლესგიურში ორი ლატერალური სპირანტი აღდგება, ესენია *ლ და *ღ.

*ლ' ბგერა: საერთოლგზგიური *ლბგერის (ყრუარაინტენსიურილატერალური სპირანტი) რეფლექსაციასეთია:⁵⁶

ს.-ლგზგ.	ლგზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*ლ'	ღ, გ	წ	წ	წ, ჰ	წ	წ	წ	წ	ღ'	ხ	ხ

„სამი“ ლგზგ. ფგუ-ღ (< *ღ'უბუ-ღ); თაბ. შუბუ-ბ (< *წ'უბუ-ბ); აღ. წიბუ-ღ; ბურშ. შიბუ-რ; რუთ. წიბგ-ღ; გიღმ. წებგ-ლღ; არჩ. ლ'ებ; კრიწ. შიბი-ღ (< *წ'იბი-ღ); ბუღ. შუბუ-ღ (< *წ'უბუ-ღ); კავკ.-აღბ. ხიბ; უღ. ხიბ; სხვ. დღღ.: ხუნდ. ლაბ-გოღასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 191; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 76; ჩკელ 1994: 768 (ს.-ლგზგ. *ლ'ეფუგ)].

„ნარშვა“, „აღღღღა“ ლგზგ. რგაზ, რგანა (< *რღ'აზ, *რღ'ანა); თაბ. უ-რ-წ'უზ; ღიუბ. უ-ჟ-წ'უზ; აღ. ურჯეს; ბურშ. ურშას (< *ურწ'ას); რუთ. რუწ'ას; წახ. ქოღწ'არას; ხინ. წ-გლი; უღ. ბოსხუნ; სხვ. დღღ.: ხუნდ. -ელ'ინე, „ნარშვა“ღასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192; ლექსიკა 1971: 241; გიგინეიშვილი 1977: 122; ჩკელ 1994: 1030 (ს.-ლგზგ. *ცორღ'არ)].

„ფიწალი“ რუთ. წგღან IV; წახ. წეჟა-ღწ IV; არჩ. ლ'ოღ, მრ. -ორ IV; კრიწ. წინერ (< *წ'იღ-წერ) III; ბუღ. წინწერღ (< *წ'იღ-წ-ერ) III; უღ. ხაღღ (ვართ.-ზინ. „ფორჩხი“); სხვ. დღღ.: ხუნდ. წენ, ლაკ. წუღღ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192; ხაიდაკოვი 1969: 108; ლექსიკა 1971: 169; გიგინეიშვილი 1977: 122].

„ღაღღა“, „ღაღღმა“ ლგზგ. ავან'იზ „ჩაგორღა“, „ჩამოსვღა“, აკან'იზ „ჩამოყრა“; თაბ. ა-ღ-წ'უზ; აღ. ლარწ'ას; რუთ. წ'ღღ, ლი-წ'-ინ; წახ. ყაყა-ჟ-წ'ას; ბუღ. არასწ'არ; არჩ. ეღ'ას; ხინ. ჩე-შ-ირი (< *ჩე-წ'-ირი); კავკ.-აღბ. ძეხესუნ; უღ. ლასხუნ; სხვ. დღღ.: ხუნდ. ლ'-ეზე; ახვ. ბი-ღ'-ურ-უღ'ა; დარგ. [ქა]-ბი-წ'-ეს; ლაკ. ბი-შ-ინ (< *ბი-წ'-ინ, შღღ. ნამყოს ფორმა: ბი-ჟ-წ'-უნწი).

⁵⁶შღღ. ხუნდ. ლ': ანღ, ლ': ახვან. ლ': ღიღ, ლ: დარგ. წ: ლაკ. წ/შ... (<ს.-ღღღ.*ღ').

*ლბ ბგერა: საერთოლუზგიური *ლბ (ერუინტენსიურილატერალური სპირანტი) ლუზგიურენებში შემდეგი შესატყვისობებითაწარმოდგენილი:⁵⁷

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უღ.
*ლბ	ღ < *ლ	ს	ს	ს, ჰ	ს	ს	ს	ს	ლბ	ს	ს

„წყალი“ ლუზგ. **აღცაი** (<*ლად, *ლიცაი); ხლუტ. **აღციცაი**; თაბ. **შიღშთუ** (<*ნიღ, *ნითუ); დიუბ.**შიღშითი**; აღ. **სედნითა**; ფიტ. **ნიღ, ნითი-**; ბურშ. **შერშირი-**(<*ნჷ-ერ, *ნი-რი); რუთ. **სადნიდი- IV**; წახ. **სანსინენ IV**; არჩ. **ლანლენე IV**; კრიწ. **სადნიჯ IV**; ბუღ. **სედნიდი- IV**; ხინ. **სუ** (<*სუნ, შდრ. ერგ. ბრ.**სუნ-ი**); კავკ.-ალბ. **ხე; უღ. ხე** (შდრ. **ხენე**, „წყლიანი“); სხვ. დალ.: ლაკ. **შინ** (<*ნინ), ხუნდ. **ლამდასხვ. იხ. აგრეთვე**: [ტრუბეცკოი 1922: 122; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 128; თალიბოვი 1980: 278–279; ჩკელ 1994: 1061 (ს.-ლუზგ. *ლანა)].

„ქალი“, „დედალი“ აღ. **სიღულ-ფ**; რუთ. **სედელ-ღ**, მრ. **სელა**; წახ. **სუნაშე**; არჩ. **ლან-ნოღ**, **ლანა**; კრიწ. **სიღიღ**; ბუღ. **სედლი**; ხინ. **სინი-[მკირ]**; კავკ.-ალბ. **ხიშუ; უღ. ხუნი**; სხვ. დალ.: დარგ. **სუნულ**; იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 130; გიგინეიშვილი 1977: 73, 128; ჩკელ 1994: 762 (ს.-ლუზგ. *ლანა(ოღ))].

“ორიენტირთან” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი – ს.-ლუზგ. *ლბჷ > ლუზგ. -ჷ: თაბ. -ს (ფ); აღ. -ჷ: რუთ. -სჷ: კრიწ. -ჷ: ბუღ. -ჷ: უღ. -ხ: არჩ. -ლჷ: კავკ.-ალბ. -ხ (დატივი II); იხ. აგრეთვე: [ალექსევი 1985: 51-52; ლოლუა 2013: 112].

ლუზგიურ ენათა მონაცემებზე გაყრდნობით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ლატერალური სპირანტები საერთოლუზგიურში ძალიან ძალე არჩიბულის განცალკევების შემდეგ და უდიურის გამოყოფამდე, შეერწყნენ ერთმანეთს, ანუ გახდნენ ნეიტრალურები ინტენსივობის თვალსაზრისით, ხოლო შემდეგ ნეიტრალურმა ყრუ ლატერალურმა სპირანტმა წინაველარული ყრუ სპირანტი (*ს)

⁵⁷შდრ. ხუნდ. ლბ: ანღ. ლბ: ახვას. ლბ: დიდ. ლ: დარგ. ს/>შ: ლაკ. ში (<*სი)... (<ს.-დაღ. *ლბ).

მოგვცა. ამგვარ განვითარებას ადასტურებს ორივე ლატერალური სპირანტის ერთნაირი რეფლექსაცია ლეზგიურ ენებში, თუ არ ჩავთვლით არჩიბულ ენას, რომლის ჩვენებაც *ლ'-სა და *ლზ'-ს ცალ-ცალკე რეკონსტრუქციის საშუალებას გვაძლევს.

4.13.5. უვეულარული სპირანტები.

***ხ ბგერა:** ბ. გიგინეიშვილის აზრით, საერთოლეზგიურს მოეპოვებოდა ორი ყრუ უვეულარული სპირანტი: სუსტი და გემინირებული. სუსტი უვეულარული სპირანტი, როგორც ბ. გიგინეიშვილი მიიჩნევს, შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება: ლეზგ. ლ; თაბ. ხ, ვ; აღ. ხ; რუთ. ხ; წახ. ხ; ხინ. ხ; არჩ. ხ; უდ. ხ [გიგინეიშვილი 1977:], ხოლო ინტენსიური ხ ბგერა ყველა ენაში ხ რეფლექსს გვაძლევს [გიგინეიშვილი 1977:]. უნდა აღინიშნოს, რომ გემინირებული ხ ბგერის პოსტულირება დიდწილად ემყარება ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ჩვენებას, ხოლო ლეზგიურ ენებში შესაძლებლად გვესახება ამ ორი ფორმულის გაერთიანება, ანუ, ჩვენი აზრით, საერთოდალესტნური *ხ და *ხა საერთოლეზგიურში არჩიბულის გამოყოფამდე შეერწყა ერთმანეთს. შედეგად ჩვენ ასეთ ფორმულას ვიღებთ:

ს.-ლეზგ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიშ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უდ.
*ხ	ლ	ხ, ვ	ხ, ჰ	ხ	ხ, ჰ	ხ	ხ	ხ, ვ	ხ, ჰ, ვ	ხ	ხ

„შორეული“ ლეზგ. **ძარღალ**; თაბ. **ძარხლა**; აღ. **ჭარხა**, „შორს“; რუთ. **ხერე-ღე**, „id“; არჩ. **ახ**; კავკ.-აღბ. **ახი**; უდ. **ახილ**; სხვ. დალ.: ლაკ. **არხა-სა**, „შორეული“ დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1975: 106; ჩკელ: 269 (ს.-ლეზგ. ***ჭარხა(აღ)**)].

„ტვირტი“, „ბარგი“. შდრ. რუთ. **ხაღ-გრ** IV; წახ. **ხეჟ-ან** IV; არჩ. **ხაღ**, მრ. -**უმ** IV; კრიშ. **ხელ, ხილ** III; ბუდ. **ხელ** IV; კავკ.-აღბ. **ხელ** „მიღვამილი“; უდ. **ველ // ხელ**; სხვ. დალ.: დარგ. **ხაღადასხვ**. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 170; ჩკელ: 1069 (ს.-ლეზგ. ***ხაღ**)].

„ხე“ დიუბ. ლურდ-ინ ჰარ; რუთ. ხედ-გრ- III; კავკ.-ალბ.ხოდ;უდ. ხოდ; შდრ.: დარგ. ხურ, წუღახ. ხურ „ცაცხვი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 1079 (ს.-ლუზგ. *ხორთაIII „ცაცხვი“)].

„ვარსკვლავი“ ლუზგ. ლედ; თაბ. ხად; აღ. ხარ; რუთ. ხაყად-იდ; წახ. ხანე; კრიწ. ხაჭ; ბუდ. ხაჭ; ხინ. ფხუნწ; კავკ.-ალბ. ხალ უმ.

„გრძელი“ ლუზგ. დარღი; თაბ. დარხი; აღ. დარხნე-ც, რუთ. ხულან-დი; წახ. ხელი-ნ; არჩ. ლახა; ბუდ. ლახა „მაღლა“; კავკ.-ალბ. ჰალა „მაღლა“; უდ. ლახო „მაღლა“; სხვ. დალ.: დარგ. ხალა-ლ „ლიდი“, ლაკ. ჰალხა-„მაღალი“, „გაზრდილი“, ხუნძ. ხალა-თ-აბ „გრძელი“ და სხვ. შდრ. [ლექსიკა 1971: 219; გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 551 (ს.-ლუზგ. *ჰალან „გრძელი“)].

4.14. სონორები.

4.14.1. ზოგადი. საერთოლუზგიურშიოთხი სონორი აღდგება(*მ, *ნ, *ლ, *რ). ამას გარდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში იყო ცდა გემინირებულ სონორთა (*მბ, *ნბ, *ლბ, *რბ) და *მ, *ჟ სონანტთა რეკონსტრუქციისა (ს. სტაროსტინი), თუმცა, ჩვენი აზრით, ლუზგიურ ენათა ფაქტობრივი მონაცემები ამას არ დასტურებს.

4.14.2. *მ ბგერა: საერთოლუზგიური *მ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*მ	მ	მ	მ	მ	მ, ნ	მ	მ	მ	მ	მ	მ, ნ

„ენა“ ლუზგ. მეზ,მეცაი; თაბ. მელბ; დიუბ. მილბი; აღ. მეზ-ურა; რუთ. მიზ,-ი- III; წახ. მიზ,-ენ III; არჩ. მაც III; კრიწ. მეზ,მიზ // -ილ III; ბუდ. მეზ III; კავკ.-ალბ. მუზ;უდ. მუზ; სხვ. დალ.: ხუნძ. მაწ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 85; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 127; გიგინეიშვილი 1977: 70, 84; თალიბოვი 1980: 293; ჩკელ: 802 (ს.-ლუზგ. *მელცა)].

„რვა“ ლეზგ. მუჟუ-დ; თაბ. მირჟი-ბ; დიუბ. მიჟუ-ჟ; აღ., ბურკ. მუა-დ; ბურშ. მუა-რ; ფიტ. მუი-დ; რუთ. მგე-დ; წახ. მოლი-ლლან; არჩ. მელქ; კრიწ. მილი-დ; ბუდ. მგე-დ; ხინ. ინკ; კავკ.-ალბ. მუნლ; უდ. მუდ; სხვ. დალ.: ხუნდ. მიტბ-გოდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ლექსიკა 1971: 236; გიგინეიშვილი 1977: 86; ჩკელ: 315 (ს.-ლეზგ. *მენლან)].

„ნამჯა“ ლეზგ., ხლუტ. სამ,-უნი; თაბ., დიუბ. შუმ; ფიტ., ბურკ. სუმ; ბურშ. სუმ; რუთ. სუმ,-ად-IV; მიშლ.სომ,-ან IV; არჩ. სუმ IV; კრიწ. სუმ IV; ბუდ. სუმ; კავკ.-ალბ. შუმ „პური“; უდ. შუმ „id“; სხვ. დალ.: ხუნდ. სუმ, წუდას. სუმა „ნამჯა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933, 50; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 176; გიგინეიშვილი 1977: 71; თალიბოვი 1980: 271; ჩკელ: 764 (ს.-ლეზგ. *სუმ „ნამჯა“)].

„კარაქი“ ლეზგ. ჭემ; ხლუტ.ჩემ,-ი // -ელი; თაბ. ჩიმ; დიუბ. ვაშ; აღ. ჩაშ,-ა; ხნოვ. ჩამ; კრიწ. ჩემ,-ა IV; უდ. ჩან; სხვ. დალ.: ჰინ. ცენ „ხაჭო“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 51; თალიბოვი 1980: 271; ბოკარევი 1981: 81; ჩკელ: 624 (ს.-ლეზგ. *ჭაშ)].

„რკო“ (1), „მუნა“ (2) ლეზგ. მელქ-ჟ (1); ხლუტ. მანქ (1); თაბ. მანქ-უ (2); დიუბ. მან; ბურშ.მანან კურ (2); რუთ. მანქ-ალ-III (2); წახ. მოვ,-ან III (2); გილმ. მანქა III (2); კრიწ. მელ-ა III (2); უდ. მან // მან; სხვ. დალ.: ხუნდ. მიქა „მუნა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 163; გიგინეიშვილი 1977: 70, 98; ჩკელ: 812 (ს.-ლეზგ. *მანა, -ა III „რკო“; „მუნა“)].

„ქარი“, „ჰაერი“ დიუბ. მიჩ,იმედი“; ბურშ. მუშ,იმედი“; წახ. კილ. მეც,-ენ III „ქარი“; კავკ.-ალბ. მუშ; უდ. მუშ,ქარი“; სხვ. დალ.: ლაკ. მარჩ,ქარი“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 180; გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩკელ: 826 (ს.-ლეზგ. *მურ)].

„ჭინჭარი“ ასტ. მიჩა-არ „მხალეულობა“; აღ. მანუ; არჩ. მარ,-ათაჰ III; კრიწ. მეჯ IV; უდ. მეჩ; სხვ. დალ.: ხუნდ. მიჭა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 298; ლექსიკა 1971: 165; გიგინეიშვილი 1977: 70; ჩკელ: 808 (ს.-ლეზგ. *მანჩ)].

„ცოცხი“ ლეზგ. ქულ,-უნი; თაბ. მურგულ; აღ. მუგულ; რუთ. მუგულ III; არჩ. მუქულ IV; კრიწ. მაგულ III; ბუდ. მოგულ III; ვართ.-ზინ. მუგულ, ნიჯ. მუნგულ; შდრ. აგრეთვე: წახ. მგეჯლ III „გვერდი“, წახ. კილ. მუგულ „id“ (< *„ნეკნი“ < *„ცოცხის ლერო“, შდრ. თაბ. მურგლინ ტულ; „დალესტნურ ენათა შედარებით-ისტორიულ ლექსიკაში“ ეს სიტყვა სხვა ეთიმოლოგიურ ბუდეშია

მოქცეული [ლექსიკა 1971: 103]) სხვ. დაღ.: ღარგ. **მუსულ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 284 (უსუჰ. II წახ. ფორმები გაერთიანებულია ლეზგ., თაბ., აღ. **ჭაღ-თან**), 285, 297; 1980: 264; ლექსიკა 1971: 104 (ივარაუდება კლასოვანი პრეფიქსი **მუ-**); გიგინეიშვილი 1977: 79; ჩკელ: 834 (ს.-ლეზგ. ***მურქულ**)].

„ეს“ ლეზგ. **-მ** ჩვენებით ნაცვალსახელთა ე. წ. მასუბსტანტივებელი (**ი-მ,ა-მ,ატა-მ** და ა. შ.); თაბ. **-მუ** ჩვენებით ნაცვალსახელებში (**ლუ-მუ,ქუ-მუ,ლუ-მუ**); დიუბ. **მუ** „ეს“; აღ. **მი** „ეს“; რუთ. **მი** „ეს“; წახ. **მა-ნ** „ეს“; არჩ. **-მუდა-მუ** ფორმაში „ის“ (მოსაუბრესთან ახლოს); უდ. **მე**; კავკასიის ალბანურში ეს ფორმა შემონახულია ადგილის ზმნისართში **ემე** „აქ“; სხვ. დაღ.: ლაკ. **მუ** „ის“ (მოსაუბრესთან ახლოს) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 843 (ს.-ლეზგ. ***მნ** „ეს“)].

„მუქი“ ლეზგ. **მიჭი**; თაბ. **მუჭუ**; აღ. **მუჭე-ფ**; შინ. **მიჭავ-ღე**; წახ. **მეჭახ-ღნ**; არჩ. **მაჭა**; კრიწ. **მიჭე**; ბუდ. **მიჭი**; უდ. **მაინ** „შავი“; რუთ.-სადაწახ.-შილოკატიური სუფიქსებია. სხვ. დაღ.: ხუნდ. **მაჭ-აბ,მუქი რუხი**“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 226; გიგინეიშვილი 1977: 102; თალიბოვი 1980: 301; ჩკელ: 820 (ს.-ლეზგ. ***მიჭ(ვ)-**)].

„სუფთა“, „წმინდა“ თაბ., ყანდ. **მარცაი**; დიუბ. **მარძი**; აღ. **მართე-ფ**; ხნუხ. **მწთ-ღე** „გამჭირვალე“ (წყალზე ითქმის); ?წახ. **მწთგ-ნ**; არჩ. **მარწ** (შღრ. **მარწა-ას** „გაწმენდა“); კავკ.-ალბ. **მუწურ**; უდ. **აცარ** (< ***მაწარ**), **მაცუ** „თეთრი“; სხვ. დაღ.: ხუნდ. **ბა-წა-ად**; ანდ. **ბერ-წა-ომ**; ახვ. **მა-წა-დაბე**; ბაგვ. **ბა-წ-არ-აბ**; ტინდ. **ბა-ცა-ად-აბ**; ბეჟ. **დან-ც-ოლო**; ლაკ. **მარწ-, მარცა-**; დარგ. **უმუ-ზი** „სუფთა“, „წმინდა“; შღრ. აგრეთვე: დიდ. **ბო-ცც-წი** „გაწმენდილი“და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 71; ლექსიკა 1971: 227; გიგინეიშვილი 1977: 107 (ს.-დაღ.: ***ბა-წა-ად**); ჩკელ: 552 (ს.-ლეზგ. ***მარწე-** „სუფთა“)].

„ცივი“, „გრილი“ ლეზგ. **მეყი**; დიუბ. **მერჭული**; ბურშ. **მიკლე-რ**; რუთ. **მეყ-ღე**; წახ. **მეკან** „სიცივე“; კავკ.-ალბ. **მიი**; უდ. **მი** „სიცივე“ (შღრ. ლეზგ. **მეყ** „ცივი“; თაბ. **მიკ**, აღ. **მეკ** „ქარი“); სხვ. დაღ.: ხუნდ. **მარტ** < ***მარტ** „თრთილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 809 (ს.-ლეზგ. ***მეჭ** „ცივი“)].

4.14.3. *ნ ბგერა: საერთოლეზგიური ***ნ** ბგერა იდენტურ ბგერათშესატყვისობითაა წარმოდგენილი ლეზგიურ ენებში:

ს.-ლუზგ.	ლუზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უღ.
*ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ, თ

„სიზმარი“ თაბ. ნიჟე,-უ; აღ. ემკ; ბურშ. ნიკ; რუთ. ნაყ IV; წახ. ნაკნიკენ IV; არჩ. ნაბკნიბკი (შღრ. მიკირ„დილში“, „სიზმარში“); კრიწ. ნეყირ IV; ბუღ. ნეყირ; კავკ.-ალბ.ნებ;უღ. ნეფუ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. მატბუღასხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 148; გიგინეიშვილი 1977: 135; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ: 620 (ს.-ლუზგ. *ნჟტ)].

„ცრემლი“ ლუზგ. ნალჟნაჯტადი; თაბ. ნიჟღ // ნიჟჯბ,-უ; ყანღ. ნიჟჯბ; დიუბ. ნიჟჯბი; აღ. ნელჟ,-ი; ბურკ. ნელჟ; ფიღ. ნიბღჟ; ბურშ. ნაყტ (< *ნჟტ); რუთ. ნალჟ,-აღ- IV; წახ., გიღმ. ნაღ,-ღნ IV; წახ. კიღ. ნაღ IV; არჩ. ნაბკნიბკი IV; კრიწ. ნოღ წიდიჯ „გახარება“; ბუღ. ნულა დიხჯრ „id“; უღ. ნელ „ცრემლი“; სხვ. დაღ.: ხუნდ. მაჟუ ‘ჩიჟა’ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 120; ლექსიკა 1971: 125; გიგინეიშვილი 1977: 86; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ: 849 (ს.-ლუზგ. *ნჟჯბ)].

„წელიწადი“ რუთ. სჟნ,-ა // სჟღი- IV; წახ. სენ IV; გიღმ. სენ,-ინ IV; არჩ. სჟან IV; კრიწ. სჟან IV; ბუღ. სან, სუნუჯ- IV; კავკ.-ალბ.უსენ;უღ. უსენ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. სონ, ლაკ. შინღასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 182; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 976 (ს.-ლუზგ. *სჟან)].

„რძე“ ლუზგ. ნექნეკელი; თაბ. ნიქბ,-ღი; აღ. ნექბ,-ურა; თფიღ. ნექბ,-ღი; რუთ. ნჟქ,-იღ- III; წახ. ნჟაქნიკენ III; არჩ. ნატნეტტი IV; ნაჯუ „ლო“ (შღრ. მუჩა-ნაჯუ „რძე“); სხვ. დაღ.: ლაკ. ნაკ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 59; ხაიღაკოვი 1969: 110; გიგინეიშვილი 1977: 110; ჩკელ: 850 (ს.-ლუზგ. *ნჟტ)].

„ნამჯა“ (1); „ბზე“ (2) ლუზგ. ნალჟ,-აღი (2); ფიღ. ნჟღ; თაბ. ნაჯტ,-ღი (2); ყანღ. ნიჯტ; დიუბ. ნუჯ; თფიღ.ნაჯტ,-არი (1); რუთ. ნახტ,-უღ- IV (1); წახ. ნაჯტ, ლოკ. ნუჯ-ნე(1); არჩ. ნახტნეხტი IV (2); კრიწ. ნოხ IV (1); ბუღ. ნოხ IV (2); უღ. ნეჯ(1);სხვ. დაღ.: ხუნდ. ნაქუ„ბზე“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 177; გიგინეიშვილი 1977: 72, 98; ჩკელ: 848 (ს.-ლუზგ. *ნჯუ„ნამჯა“; „თივა“)].

„რომელი“ ლეზგ. ჰინ; აღ. ნეფე; წახ. ნე-ნ-; კრიწ. ჰან-; არჩ. ჰანწუ; კავკ.-ალბ. ჰანად; სხვ. დალ.: ლიდ. ნწ; ბეჟ. ნინ-დო.

გენიტივი: ს.-ლეზგ. *-ნ> ლეზგ. -ნ: თაბ. -ნ: აღ. -ნ: წახ. -ნ: უდ. -ნ: არჩ. -ნ; კავკ.-ალბ. -Vნ.

4.14.4. *ლ ბგერა: საერთოლესზგიური *ლ ბგერა შემდეგი რეფლექსებითაა წარმოდგენილი ლესზგიურ ენებში:

ს.-ლეზგ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	სინ.	არჩ.	კავკ.-ალბ.	უდ.
*ლ	ლ, ფ, ს ს'ჟ, ღ	ლ	ლ	ლ	ლ, ჭ	ლ	ლ	ლ, რ, ღ	ლ, ნ, ღ თ, თა?	ლ	ლ

„ტვირტი“, „ბარგი“. შდრ. რუთ. ხწლ-გრ- IV; წახ. ხეჟ-ან IV; არჩ. ხაღლ, მრ. -უმ IV; კრიწ. ხელ, ხილ III; ბუდ. ხელ IV; კავკ.-ალბ. ხელ „მიდგომილი“; უდ. ჯელ// ხელ; სხვ. დალ.: დარგ. ხალადასხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 170; ჩკელ: 1069 (ს.-ლეზგ. *ხწლ)].

„სული“, „საფშეინველი“ ლეზგ. ძალ „სუნთქვა“, „სურნელი“; სლუტ. ილ; თაბ. ელ-ნუ, „სუნთქვა“; აღ., ბურშ. ელ, „სუნთქვა“; რუთ. ილ-ი- IV „სურნელი“; მიშლ. ეჟა-ან IV „სურნელი“; არჩ. ჰილ IV „სუნთქვა“; კრიწ. ზალ IV „სუნთქვა“; ბუდ. ზალ „სუნთქვა“; კავკ.-ალბ. ჰელ; უდ. ელ-მუხ (Pl. Tantum); სხვ. დალ.: ხუნბ. ჰალი „ლულილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 191; ჩკელ: 485 (ს.-ლეზგ. *ჰელა, -ჰ IV)].

„მარილი“ ლეზგ. ყელ-ე; თაბ. ყილ-უ(-ა-); აღ. ყალ-ა; თფილ. ყალ; ბურშ., ბურკ. ყელ; რუთ. ყალ, ყილი-// ყილირ- III; წახ. ყეჟ-ან III; კრიწ. ყელ, ყილ IV; ბუდ. ყელ III; კავკ.-ალბ. *ელ (<ელენ-ბიდესუნ „დამარილება“, „შემარილება“); უდ. ელ; სხვ. დალ.: ბეჟ. ნ-იყ-არო, „მწარე“, დარგ. ყუდეყუ-სი, „მწარე“ და სხვ.. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 103; თალიბოვი 1980: 267, 307; ჩკელ: 912 (ს.-ლეზგ. *ყალ „მარილი“, *ყა-ყალ-„მწარე“)].

„თავი“ ლეზ. ყილ, -ი; თაბ. კულ; აღ. კილ, -ი; რუთ. ჰუყულ, -ი- III (< *ჰუყ-ულ); წახ. ჰუჟულ, -კლენ III; კრიწ. ყელყალი III; ბუდ. ყელ III; ხინ. მიკირ (< *ჰიკირ); კილ „თავთავი“; კავკ.-ალბ. ბულ; უდ. ბულ; სხვ. დალ.: ხუნდ. ბეტერ, ლაკ. ბაკ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 268, 284 (არჩ.-ის გარეშე); ლექსიკა 1971: 107 (არჩ.-ით: ქარტი); გიგინეიშვილი 1977: 69, 104 (არჩ.-ის გარეშე); ჩკელ: 1041 (არჩ.-ით: ტილ-ლიტ „თავქვემ“) (ს.-ლეზ. *ჰოტულ)].

„თვალი“ ლეზ. ჰილ, -ი; ხლუტ. ულ; თაბ., დიუბ. ულ, -ი; აღ., ფიტ., ბურკ. ულ, -ი; ბურშ. ილ; რუთ. ულ, -ი-, მრ. -აბერ III; წახ. ულ, -ენ III; არჩ. ლ-ურ, მრ. -უმ III (-ურ – *მრ. რიცხვის მაწარმოებელი); კრიწ. ჰულ, -ი III; ბუდ. ჰულ III; კავკ.-ალბ. ფულ; უდ. ფულ; სხვ. დალ.: დარგ. ჰული, ხუნდ. ბერ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 53; ლექსიკა 1971: 106; გიგინეიშვილი 1977: 69; თალიბოვი 1980: 268; ჩკელ: 250 (ს.-ლეზ. *ცოლ)].

„ხელი“ ლეზ. ქულ, -უნი „მაჯა“, „მტევანი“; თაბ. ქულ-ერ „ვაზი“; ბურკ. ქულ, -უ „ტოტი“; რუთ. ქულ-გ IV „იდაყვი“; არჩ. ქულ, ქურა, მრ. ქურღულ IV; კავკ.-ალბ. ქულ; უდ. ქულ; სხვ. დალ.: ხუნდ. ქერ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 69, 80; თალიბოვი 1980: 288; ჩკელ: 707 (ს.-ლეზ. *ქოლ)].

„კბილი“ თაბ. სლიბ; დიუბ. სილიბ; აღ. სილებ; ბურშ. სელეჟ(-იბ, -ებ, -ეჟ – *მრ. რიცხვის მაწარმოებლებია); რუთ. მრ. სელ-აბერ; წახ. სილი, -ინ IV; არჩ. სით, მრ. სითორ IV; კრიწ. სილ, -ი // -ø IV; ბუდ. სილ IV; უდ. ულ-უხ; სხვ. დალ.: ხუნდ. ცა, დარგ. ცულა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 85; ლექსიკა 1971: 111; გიგინეიშვილი 1977: 70; თალიბოვი 1980: 269, 295; ჩკელ: 326 (ს.-ლეზ. *სლა)].

„მელია“ ლეზ. სიკ, -რე; თაბ. სულ, -უ(-ა-); დიუბ. სულ, -ა; აღ. სულ, -ე(ა); ბურშ. სულ; ფიტ., ბურკ. სულ; რუთ. სიკ, -ირ- III; წახ., წახ. კილ., გილმ. სე^ეჟა^ე, -დენ // -ან III; არჩ. სოლ, სალა, მრ. -ორ III; კრიწ. საქულ III; ბუდ. სოქულ III; ვართ.-ზინ. შულ; სხვ. დალ.: ხუნდ. ცერ, ლაკ. ცულ-ჰა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ლექსიკა 1971: 154; ხაიდაკოვი 1973: 12; გიგინეიშვილი 1977: 69: 134; თალიბოვი 1960: 284; თალიბოვი 1980: 295; ჩკელ: 324 (ს.-ლეზ. *სოლ და მისგან ნაწარმოები *სოლ-კ (> რუთ., ლეზ.), *სოლ-აქ // *სოქანლ (> კრიწ., ბუდ.)].

„მტრელი“ ლეზ. ლიფ; აღ. ლუფ; რუთ. ლირსჟა; კრიწ. ლეფ; კავკ.-ალბ. ლუფ.

„სახლი“, „ოთახი“ თაბ. ხალ „სახლი“; აღ. ხალ; რუთ. ხალ; წახ. ხაჟ; არჩ. ხალ „სორო“; სხვ. დალ.: დარგ. ვალი; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92].

„ცოცხი“ ლეზგ. ქულ,-უნი; თაბ. მურგულ; აღ. მუგულ; რუთ. მუგულ III; არჩ. მუქულ IV; კრიწ. მაგულ III; ბუდ. მოგულ III; ვართ.-ზინ. მუგულ, ნიჯ. მუნგულ; შდრ. აგრეთვე: წახ. მგეგლ III „გვერდი“, წახ. კილ. მუგულ „id“ (< *„ნეკნი“ < *„ცოცხის ლერო“, შდრ. თაბ. მურგლინ ტულ; „დალესტნურ ენათა შედარებით-ისტორიულ ლექსიკაში“ ეს სიტყვა სხვა ეთიმოლოგიურ ბუდეშია მოქცეული [ლექსიკა 1971: 103]) სხვ. დალ.: დარგ. მუგულ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 284 (უსუჰ. ი წახ. ფორმები გაერთიანებულია ლეზგ., თაბ., აღ. ვაჟალ-თან), 285, 297; 1980: 264; ლექსიკა 1971: 104 (ივარაუდება კლასოვანი პრეფიქსი მუ-); გიგინეიშვილი 1977: 79; ჩკელ: 834 (ს.-ლეზგ. *მურქულ)].

„თევი“ (< „სველი“) აღ. ჩულლე-ფ // ჩულლე-ფ „ლურჯი“; ბერშ. ჩულე-რ; ფიტ. ქული-თ; ბურკ. ჩულლე-ფ; რუთ. შილ-დგ; წახ., წახ. კილ. ჩუნჯან-ნ (+ „სველი“); გილბ. ჩიჯან-; ბუდ. ჩულა-ჯ „მღვრიე“; უდ. ჩალი; სხვ. დალ.: ლაკ. შუნლი-„მწვანე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 69, 96; ჩკელ: 532 (ს.-ლეზგ. *ჩინლ-„მწვანე“)].

„ყურძენი“ ლეზგ. ციფიწ; თაბ. ტუმბ-არ; აღ. ტიბიტ; რუთ. ტემელ III; წახ. ტუმულ IV; არჩ. ტუმულ III; ბუდ. ტომბულ III „ქლიავი“; უდ. თულ; იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 161; გიგინეიშვილი 1977: 70, 107; თალიბოვი 1980: 285; ჩკელ: 1004 (ს.-ლეზგ. *ტუმ[მა]ულ // ტუმ[მა]უტ)].

„ხახვი (მწვანე)“ რუთ. სი-ფილ; წახ. სი-ფა; არჩ. ფილ; სხვ. დალ.: ხუნდ. ფერ; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 80; თალიბოვი 1980: 277; ბოკარევი 1981: 61].

„წვივი“ რუთ. დილ; წახ. დელ~; კრიწ. დილ; ბუდ. დილ; არჩ. მოლჯოლ; კავკ.-ალბ. ეჯალ.

„სიტყვა“, „ხმა“, „მეტყველება“ ლეზგ. ჭალ; თაბ. ჭალ; აღ. ჭალ; რუთ. ჭელ; კრიწ. ჭელ; ბუდ. ჭელ; არჩ. ჭათ; კავკ.-ალბ. ილ~ (უ).

“ორიენტირზე” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: ს.-ლეზგ. *-ლ- > ლეზგ. -ალ; თაბ. -ლ; აღ. -ლ; რუთ. -ლ; წახ. -ლ~; ბუდ. -ლ; უდ. -ლ; არჩ. -თ // თა (?); კავკ.-ალბ. -ლ (სუპერესივი).

4.14.5. *რ ბგერა: რ ბგერა ლეზგიურ ენებში ხშირად დასტურდება სახელური და ზმნური ფორმების ანლაუტში და წარმოადგენს ნივთის გრამატიკული კლასის გაქვევებულ ნიშანს. რ- კლასის ნიშანს ლეზგიურ ენებში ხშირად შეესატყვისება დ- და ე- კლასიფიკატორები.

საერთოლეზგიური *რ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ს.-ლგზ.	ლგზ.	თბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უღ.
*რ	რ	რ	რ	რ	რ, დ, ღ	რ	რ	რ, ლ, ზ შ, ჩ	რ, ლ	რ	რ, დ, ღ

„ფეხი“ ლგზ. **დუთურ**; ხლუტ. **დათურ**; თბ. **დათურ**; კრიწ. **დეთერ IV**; ბუღ. **დოთურ IV**; „ბარკალი“; კავკ.-აღბ. **თურ**; უღ. **თურ**; ევგ. ჯეირანიშვილი უღიურ სიტყვას უკავშირებს ქართულ მასალას [ჯეირანიშვილი 1952]; შღრ. დარგ. **ურღურ** „ბარკალი“; იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 118; ხაიდაკოვი 1973: 29; ჩკელ: 674 (ს.-ლგზ. ***დათურ**)].

„სახელი“ ლგზ. **ტჟარ-წი** // -**უნი**; ხლუტ. **თაჟარ**; თბ. **ჩა⁰ურ-ნუ**; დიუბ. **ძურ-ი**; აღ. **თაურ-ი**; რუთ. **ღურ IV**; წახ., გიღმ. **ღო-ღენ IV**; არჩ. **წორ**, მრ. **-ომ IV**; კრიწ. **თგრ-ა IV**; ბუღ. **თურ IV**; კავკ.-აღბ. **წი**; უღ. **ცა**; სხვ. დღღ.: ხუნდ. **წარღასხვ**. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეტკოვი 1930: 87; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 68, 106; თალიბოვი 1980: 264, 297; ჩკელ: 1098 (ს.-ლგზ. ***წა⁰ერ**)].

„ხე“, „ტყე“ ლგზ. **თარ**; აღ. **დარ**; კრიწ. **დარ**; ბუღ. **დგრ**; კავკ.-აღბ. **ღურუღ** „ჯვარი“, „ხე (ძელი)“, უღ. **ღურუთა** „ხის მასალა“.

„მარცვალი“ ლგზ. **თაჟარ**; თბ. **უღარ**; აღ. **ვიღარ**; შღრ. აგრეთვე: კრიწ. **ვიღარ**; უღ. **ვიღარ** „ბრინჯი“; იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: ბოკარევი 1981: 63].

„მსხალი“ ლგზ. **[ჩუ]-ხჟერ**; თბ. **[ჯე]-ხერ**; აღ. **[ჯი]-ხერ**; რუთ. **ხერ**; წახ. **[ჯი]-ხა⁰**; არჩ. **ხერ-თ**; უღ. **არ**; სხვ. დღღ.: ლაკ. **კურ-თ**; დარგ. **ჯარ**; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92].

„კურღელი“ ლგზ. **კაჟრ**, -**ე**; თბ. **ღ⁰ურ**, -**უ** (-**ა**); დიუბ. **კაჟრ**; აღ. **ჭჟრ-ა**, ბურშ. **ჭურ**; ფიღ. **ღ⁰ურ**; ბურკ. **ჭურ**; თფიღ. **ჭურ**; რუთ. **ღ⁰ერ**, -**ა III**; წახ. **ღ⁰ეღ**, -**ნ III**; წახ. კიღ. **ჯ⁰ეღ III**; გიღმ. **ღ⁰ეღ**

III; კრიწ. ვაურ, -Ø // -ურღ III; ბუღ. ვაურ, -უღღ III; ვართ.-ზინ. ლუ; სხვ. დღღ.: დარგ. ჭარა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 297; თალიბოვი 1980: 264; მეილანოვა 1975: 226; ჩკელ: 472 (ს.-ლეზგ. *ვორა)].

„გზა“ ლეზგ. რევ, რევი; ნუტ. რანვ; მრ. რევერ; ხლუტ. რაყ, -ი; თაბ. რანვ, -უ; დიუბ. რანვა; აღ., ბურშ., თფიდ. რანვ, -უ; ბურკ. რევი; რუთ. რანვ, რვვგ- III; წახ. დანვ, დანვგ III; არჩ. დეყ, ლოკ. დეყუ III; კავკ.-ალბ. ლაყ; უღ. დავ; სხვ. დღღ.: დარგ. დაყ, „ბილიკი“ და სხვ.. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 109; თალიბოვი 1980: 264; ჩკელ: 604 (ს.-ლეზგ. *რანყ)].

„მზე“ ლეზგ. რად, რანინი; თაბ. რიდ, -დი; აღ. რად, -უ; რუთ. უირიდ, -რიდი- III; წახ. უირღღ // უერღღ, -რღღ III; არჩ. ბარვ, ბერვ III; კრიწ. უირად III; კავკ.-ალბ. ბელ; უღ. ბელ; სხვ. დღღ.: ხუნდ. ბაყა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 184; გიგინეიშვილი 1977: 75; ჩკელ: 1051 (ს.-ლეზგ. *უირავა)].

„ნახარში“ აღ. რიყ, -ი; რუთ. რეყ, -ღ- // -ად- III; წახ. დეყ, -ღ IV; გიღბ. დიყ, -ღ III; არჩ. დიყ, -ი IV; უღ. იდაღ „პიურე“; სხვ. დღღ.: ლაკ. ნაყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 202; თალიბოვი 1980: 265 (უღ.-ის გარეშე); ჩკელ: 499 (ს.-ლეზგ. *რიყ)].

„კალო“ ლეზგ. რათ, რატრა; ხლუტ. რათ, მრ. რათარ; თაბ., ყანდ. რაცა, -უ(-ა-); დიუბ. რაცა; აღ. რათა, -ინ; რუთ. რათ, -ად // რიდი- IV; იხრ. რათ, რითაი-; წახ. ათაბ, -დგ IV; არჩ. წი (< *დიწი – ლოკ.) IV; უღ. ეჩ; სხვ. დღღ.: ხუნდ. ჰოწოუ, ლაკ. თარაწალუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 299; თალიბოვი 1980: 265; ხაიდაკოვი 1969: 108; ლექსიკა 1971: 171; გიგინეიშვილი 1977: 107; ჩკელ: 504 (ს.-ლეზგ. *რანა)].

„ქალიშვილი“ ლეზგ. რუშ, თაბ. რიშ, აღ. რუშ, რუთ. რუშ, წახ. დიშ, კრიწ. რიშ, ბუღ. რიჟ, ხინ. რიში, კავკ.-ალბ. შა; შდრ. აგრეთვე: უღ. ხუნ-ჩი (ხუნი „ქალი“, „დედალი“); რუთ. რიში; არჩ. დოშ-ღურ, მრ. იშობ; კრიწ. შიდღრ; ბუღ. შიდღრ „და“; სხვ. დღღ.: ხუნდ. დ-ას, ანდ. დოში; ახვ. დოშე; დარგ. რურსი; ლაკ. დუშ „და“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 120; თალიბოვი 1980: 316; ბოკარევი 1981: 72].

„კუდი“, შდრ. თაბ. რიჯო, -ნი; დიუბ. რიჯო; აღ. რუჟ, -ურა; ბურშ., ბურკ. რუჯ; რუთ. ჯგ-ბერ III; ?წახ. ჯგ-კრღ „ღუმა“; არჩ. ოჩ, მრ. -ორ IV; კრიწ. ჯი IV; ბუღ. ჯი-ბირ IV; ვართ.-ზინ. ოყინღ;

ნიჯ. ოჟულ (-ილ,-ულ – *ირიბი ფუძის სუფიქსებია); სხვ. დალ.: ხუნძ. რაჭა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 85; იბრაჰიმოვი 1981: 33; ჩკელ: 529 (ს.-ლუზგ. *ჰერჩჷ)].

„მრგვალი“ თაბ. გერგმი; აღ. გილგენ-ფ; იხრ. გერგენგ-დ; წახ. გეზგერა-ნ; წახ. კილ. გერგ-რან; მიშლ. გილგილენ; არჩ. გუქი (შესაძლებელია, < ლაკ. ქურქი-); კრიწ. გურ-გუმ; ბუდ. გუნგურ-ტი; ვართ.-ზინ. ქაქანიქ, ნიჯ. ქანქორო; სხვ. დალ.: ლაკ. ქურქი-, ხუნძ. გურგინა-ბ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 221; გიგინეიშვილი 1977: 68; ჩკელ: 438 (ს.-ლუზგ. *ქ(ე)ლქომ // -ნ)].

„ხმობა“ ლუზგ. ყურაზ, ყურანა; თაბ. უ-რ-ვოზ, „გახმობა“ (პურისა); აღ. რუჯუჯას; ბურშ. ურჯუჯას; არჩ. ყურას, ბრძ. ყურაყა; ვუჯას, „შემოხა“, „აორთქლება“. იხ. აგრეთვე: ლუზგ. ყურუ, ხლუტ. ვურვურ, აღ. რუჯუ-ფ, რუთ. ვურუ-დ; წახ. ვურუ-ნ, ბუდ. ვურუ; კავკ.-ალბ. ყარი-ბიდეუს „გახმობა“; უდ. ვარი „მშრალი“; სხვ. დალ.: ხუნძ. -აყა-ზე „ხმობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელ: 632 (ს.-ლუზგ. *ციყოარ)].

4.15. სონანტები

4.15.1. **ზოგადი.** სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ისტორიულად **ღ** და **ჟ** იმყოფებოდნენ **ი** და **უ** ხმოვნებთან დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში [გუდავა 1964: 29; ფენრიხი 1971: 143-158]. თუ გავითვალისწინებთ საანალიზო სონანტების ახლანდელ განაწილებას, მაშინ ეს ინტერპრეტაცია მართებულად უნდა მივიჩნიოთ.

4.15.2. **სონანტი *ღ.** ჩვენი მოსაზრებით, შუაენისმიერი-ს პოსტულირება, როგორც იმთავითვე არსებული დამოუკიდებელი ფონემისა, დაბრკოლებას აწყდება. იგი დასტურდება მხოლოდ *ი-ს ალოფონად (**ი/ღ**); მაგ.:

ლუზგ. **ღაბ**, **ღაფა**; აღ. **ღაბურ**; თაბ. **იბ**; დიუბ. **იჟ**; ფიბ. **იბურ**; ბურშ. **იჟურ**; ბურკ. **იჟურ**; კრიწ. **იბრ**; ბუდ. **იბირ**; კავკ.-ალბ. **ი** „ყური“, **ი** „მუხ“; „ყურები“; უდ. **ი-მ-უხ** „ყური“;

დიუბ., ულდ. **ღიშ**; შდრ. თაბ. **იშ**; ბურშ. **ისჟ**; ფიბ. **უს**; კავკ.-ალბ. **იშ**; უდ. ნიჯ. **იშ** // **გშ** „ახლოს“, „ახლოს მყოფი“, „ახლობელი“; „ადგილი“;

წახ. **ღეგ**; შდრ. თაბ. **უჯუ**; კავკ.-ალბ. **ეგ**; სხვ. ნახ.-დალ.: დიდ. **-იგუ**; ხვარშ. **-აგუ**; პინ. **-ეგი**; ჩეჩნ. **-იქა**; „კეთილი“, „კარგი“, „უფროსი“;

ლუზგ. წაჲ; ფიტ. წაჲ; რუთ. წაჲ; შღრ. თაბ. წა,წი; აღ. წა,წი; იხრ. წა; კრიწ. წა; კავკ.-აღბ. წე;
სხვ. დაღ.: ხუნდ. წა, ლაკ. წუ „ცეცხლი“.

ერთ შემთხვევაში ჩვენ შეგვიძლია ეს პროცესი წერილობითი წყაროების მოხმობით
ღავაღსტუროთ: კავკ.-აღბ. და „მწვანე“; უღ. ღაჲ // ღაჲი, „უმი“, „მწვანე“.

სხვა ძირეულ მორფემებში მისი ისტორიული არსებობა სათუთა ამგვარ პოზიციებში ღ ან ხმო-
ვანთგამყარია, ანღა ფონეტიკური ვარიანტი რომელიღე ბგერისა (ღ < რ, ლ, ღღ...), მაგ.:

თაბ. ღუკუ; რუთ. ღიკ; წახ. ღიკ; კრიწ. ღიკ; ბუღ. ღგკ; შღრ. ლუზგ. რიკ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. რაკ,
ღარგ. ურკი... „გული“;

წახ. ღღგე; წახ. კიღ. ვღგე; გიღბ. ღღგა; შღრ. ლუზგ. ვაურ; თაბ. ღურ; ღიუბ. ვაურ; აღ. ჰურ,
ბურშ. ჰურ; ფიტ. ღურ; ბურკ. ჰურ; თფიღ. ჰურ; რუთ. ღღრ; კრიწ. ვაურ; ბუღ. ვაურ; ვართ.-ზინ. ლუ;
სხვ. დაღ.: ღარგ. ჰარა... „კურღღელი“;

წახ. ღაჯ, ღაჯნ; უღ. ღაჯ; შღრ. ლუზგ. რეკ, რეკი; ნუტ. რაჯ; ხლუტ. რაყ; თაბ. რაჯ; ღიუბ. რაჯა;
აღ., ბურშ., თფიღ. რაჯ; ბურკ. რეკ; რუთ. რაჯ; არჩ. ღეყ; კავკ.-აღბ. ღაყ; სხვ. დაღ.: ღარგ.
ღაყ, „ბილიკი“; „გზა“;

წახ. ჭიღე; შღრ. ლუზგ. ჩიღ; კავკ.-აღბ. აშაღ; უღ. ოჩაღ „ღღღამიწის ზეღაბირი“, „ნიაღაგი“;
ღიუბ. ჭუღ; შღრ. ლუზგ. ჭუთ; თაბ. ჭუღ; აღ. ჭიღ; ფიტ., ბურკ. ჭიღ; ბურშ. ჭირ; შინ. ჭიღ; წახ.
ჭინ; ხნუხ. ჭით; არჩ. ჭინ; კრიწ. ჭიღ; ბუღ. ჭიღ; უღ. ინ; სხვ. დაღ.: ანღ. ჭონნი „რწყილი“;

ლუზგ. ღაღ (< *ღაღ); ღიუბ. შაღ; თაბ. შიღ; აღ. წეღ; ფიტ. წიღ; ბურშ. შეერ; რუთ. წაღ; წახ.
წა, ან; არჩ. ლაან; კრიწ. წაღ; ბუღ. წაღ; ხინ. წუ; კავკ.-აღბ. ხე; უღ. ხე; სხვ. დაღ.: ლაკ. შინ,
ხუნდ. ლაიმ „წყალი“;

ლუზგ. წიღი; თაბ. წიღი; აღ. წაღე-ფ; კრიწ. წიღა; შღრ. რუთ. წინ-ღე; წახ. კიღ. წე-ღენ; არჩ.
მაწა; კავკ.-აღბ. ენღ (< *წენღ); უღ. ინი (< *წინი); სხვ. დაღ.: ხუნდ. წი-ღაბ, კარ. წინო-
ბ, „ახალი“.

ამრიგად, უნღა ვივარაუღოთ ღ-ს ორგვარი წარმომავლობა: ა) ღ < რ, ლ, ღღ...; ბ) ღ/ი.
აღსანიშნავია, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში იყო ცღა *ღ ბგერის რეკონსტრუქციისა
საერთო ლუზგიურში [სტაროსტინი 1975ა], თუმცა მას არ მოეძევა რეფლექსები არც არჩიბულში,
არც ხინალულურში და არც უღიურსა და კავკასიის აღბანურში. ამღენად, *ღ ბგერის პოსტულირება

საერთოლუზიურისატვისსაეჭვოა, ვინაიდან ეს ენები შეადგენენ სამ ერთეულს ოთხიდან რომელიც საერთოლუზიური ფუძეების დაშლის შედეგად წარმოიქმნა. რაც შეეხება საერთოსამურულ ფუძეებს, მასში *ბგერის რეკონსტრუქცია არ ხვდება დაბრკოლებას, რის შესახებაც ეს მაგალითები მეტყველებს:

„ხორცი“ ლუზ. **აქ,ააკუ**; თაბ. **აქა,-უ**; აღ. **აქა,-უ**; რუთ. **აქ,აიგვ- IV**; არჩ. **აჭ IV**; კრიწ. **აქ,აქ IV**; ბუდ. **აჭ IV**; ხინ. **ლგქა**; უდ. **ეჰ**; სხვ. დალ.: ანდ. **რიტბ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 195; დიუმეზილი 1933: 21; ხაიდაკოვი 1969: 110; ლექსიკა 1971: 204; გიგინეიშვილი 1977: 109; ჩკელ: 945 (ს.-ლუზ. *ცაატ)].

„ლლ“ ლუზ. **აულ,აივა**; თაბ. **აილ,-ა**, დიუბ. **აივა**; აღ. **ააღ,-უაინ**; ფიტ., ბურკ. **ააღ**; ბურშ. **ააჰ**; რუთ. **აილ,-ა- IV**; წახ. **აგღ,-გნ IV**; არჩ. **ივ IV**; კრიწ. **აილ,-ფ // -ა IV**; ბუდ. **აილ IV**; კავკ.-ალბ. **ლი;უდ. ლი**; სხვ. დალ.: ხუნდ. **ყოლასხვ. შდრ.** [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 85; თალიბოვი 1980: 303; ჩკელ: 622 (ს.-ლუზ. *აივა)].

„ლაძე“ ლუზ. **აიფ,-ე // ფე**; ხლუტ.**აიფ**; ნუტ. **აუცჰ**; თაბ. **აიშ⁰, -უ(-ა-); დიუბ. აიჟ⁰**; უდლ. **აიშ⁰**; აღ. **აჰშ,-აი**; ბურშ. **აიშ⁰**; ფიტ.ჰვ; ბურკ. **აჰშ**; რუთ. **აჰშ,-ი- IV**; იხრ. **აუშ**; ხნოვ. **აჰშ⁰**; არჩ. **აიშ IV** (შდრ. **შა⁰ი„ლამით“**); კრიწ. **აიფ,-ა IV**; ბუდ. **აუჰუზ„ლამით“**; კავკ.-ალბ. **შუ;უდ. უშე // შჰ**, ვართ.-ზინ. **შუ // აიშ**; სხვ. დალ.: ჰუნდ.**ნიშე„ლაძე“**დასხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 50; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 94; ჩკელ: 524 (ს.-ლუზ. *აიშ⁰)].

„ოთხი“ ლუზ. **აყუ-დ**; თაბ. **აყუ-ბ**; აღ. **აყუ-დ**; რუთ. **აყუ-დ**; გილმ. **აყუ-ლლ**; არჩ. **ეჰყ**; კრიწ. **აყუ-დ**; ბუდ. **აყუ-ბ**; კავკ.-ალბ. **ბიჰ;უდ. ბიჰ** (< *ბიყჰ); სხვ. დალ.: ლაკ. **მუყდასხვ.** იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 233; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 489 (ს.-ლუზ. *აეჰყ)].

„ხარი“ ლუზ. **აყ,-რა**; თაბ. **აიც,-რუ**; აღ. **ბეც,-უნა**; ბურშ. **აყჰ**; ბურკ. **ჰეც**; რუთ. **აყ,-ა- III**; იხრ., შინ. **აყ**; ხნოვ. **აყ**; წახ. **აყ,-ან III**; არჩ. **ანს,-ა**, მრ. **უნსურ**; უდ. **უს**; სხვ. დალ.: დარგ. **უნც**, ტინდ. **მუსადასხვ.** იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 84; ხაიდაკოვი 1969: 109; ლექსიკა 1971: 149; გიგინეიშვილი 1977: 82; ჩკელ: 680 (ს.-ლუზ. *ამც)].

„ძველი“ ლუზ. **სურ**; თაბ. **აირსი**; დიუბ. **აერსჰ-ჰ**; ?აღ. **აარსე-ფ**; რუთ. **აის-დგ**; გილმ.**აისჰ** **აინ**; უდ. **ბისი** (ბ – გაქვავებული კლასიფიკატორი); იხ. აგრეთვე: ლუზ. **აის,-ა**; თაბ. **აის**, დიუბ. **აიზი**,

აღ. ის, ბურშ. ის წელიწადი“. სხვ. დაღ.: შღრ. ხუნდ. ბ-ასრა-აბ „ძველი“; ახუშ. ღუს, ჩირაღ. ღუს „წელიწადი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 182; ხაიდაკოვი 1973: 110; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 968 (ს.-ლუზ. *ღის-)].

„ფეხი“ ლუზ. ღუთურ; ხლუტ. ათურ; თაბ. ათურ; კრიწ. ღეთერ IV; ბუღ. ღოთურ IV; „ბარკალი“; კავკ.-აღბ. თურ;უღ. თურ; ევგ. ჯეირანიშვილი უღიურ სიტყვას უკავშირებს ქართულ მასაღას [ჯეირანიშვილი 1952]; შღრ. ღარგ. ურღურ „ბარკალი“; იხ. აგრეთვე: [საღღევი 1969: 118; ხაიდაკოვი 1973: 29; ჩკელ: 674 (ს.-ლუზ. *ათურ)].

„შუა ნაწილი“ ლუზ. ღუყ.-ჭა „შუა ნაწილი“, „წელი“; თაბ. ღუჯ-ჭ-ღ (-ა-) „წელი“; ყანღ. ღიყ „ზურგი“; ღიუბ. ღიყი „წელი“; აღ. იყ „შუა ნაწილი“; ბურშ. ღიყ „ზურგი“; თფიღ. ღაყ „ზურგი“; ფიბ. ღიყ „შუა ნაწილი“; ბურკ. ღაყ „შუა ნაწილი“; რუთ. ღჯ IV „ზურგი“; წახ. ღჯ,-ან IV „ზურგი“; არჩ. იღ-ღა (< *იყ-ღა) „შუაში“; კრიწ. ღიყ-ი IV „წელი“, „ზურგი“; ბუღ. ღიყ-იჯ IV „ზურგი“; კავკ.-აღბ. ბუნღ;ნიჯ. ბიღ // ბუღ; სხვ. დაღ.: ახვ. რაჯუჭ-ღი „ზურგი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; თალიბოვი 1980: 307; ჩკელ: 577 (ს.-ლუზ. *ღიჯ)].

აღსანიშნავია, რომ *ღ- ვერ აღღება საერთოღუზგიურში როგორც II („ქაღის“) გრამატიკული კლასის ნიშანი. უეჭვეღია, რომ საერთოღუზგიურ ღონეზე აღღება *რ- კლასიფიკატორი [აღლექსევი 2003: 298], ხოლო სინქრონულ ღონეზე ლუზგიურ ენებში გვექნება: რუთ.რ; წახ. ღ; კრიწ. რ; ბუღ. რ; ხინ. ზ-; არჩ. ღ/რ. არსებით სახეღებშიც სამურულ ენებსა და ხინაღულურში გაქვავებული „ძველი“ ექსონენტი რგვექნება (წახურის გარღა, რომელშიც დასტურღება ღ, თუშცა იგიც უეჭვეღად მეორეუღია: *რ>ღ), არჩიულში ღ, ხოლო უღიური/კავკასიის აღბანური წარმოღგენილი იქნება ნუღოგანი რეფლექსაციით, მაგ.:ლუზ. რუშ, თაბ. რიშ, აღ. რუშ, რუთ. რუშ, წახ. ღიშ, კრიწ. რიშ, ბუღ. რიყ, ხინ. რიში, კავკ.-აღბ. შა; შღრ. ჩეჩნ.-ინგ. ღყოჭ; ბაცბ.ღოჭ; ხუნდ. ღას;ანღ. ღოში;ბოთღ.: ღოღ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ.ღაშა „ქაღიშვილი“ ...რაც შეეღება ღ-ს, როგორც ი-ს პოზიციურ ვარიანტს, იგი ფუქენაში იმთავითვე უნღა არსებუღიყო მისთვის კუთენიღ ფონოლოგიურ პოზიციებში ღ გვზღება მხოლოღ ხმოგნის მეზობღად და ქმნის აღმაგაღსა თუ დამაგაღ ღიფთონგებს.

4.15.3. სონანტი *ჭ. ამოსავალიწყვიღბაგისმიერიჭ, ღ-სგანგანსზავებით, უფროხელშესახე-ბაღარისწარმოღგენილი, ვინაიღანიგითანხმოგანთამიჯრითაცდასტურღება დაწარმოქმნისღბიღიზე-

ბულკომპლექსებს. C+ ჰემოდელისლაბიალი ზებული კომპლექსიური სორი დამოუკიდებელი ფონე-
მისართმეტიკულჯამს, რომლისმეორეკომპონენტინაირგვარპოზიციურფონეტიკურცვლილე-
ბასგანიცდის [გიგინეიშვილი 1977: 34].

მკვლევართა ერთი ნაწილი ვარაუდობს, რომ ზემოხსენებული კომპლექსები მიღებულია ლაბია-
ლიზებულ თანხმოვანთა ბიფურკაციით [თალიბოვი 1980: 227-246; სტაროსტინი 1975ა...], ხოლო
სპეციალისტთა მეორე ნაწილი ამ კომპლექსს ფუძეენისეულად მიიჩნევს [ფენრიხი 1971: 149-158;
გიგინეიშვილი 1977: 34...]. ჩვენი თვალსაზრისით, გასაზიარებელი ჩანს პ. ფენრიხის [ფენრიხი 1971:
149-158] მოსაზრება დაღესტნურ ფუძეენაში ჟ სონანტის არსებობის შესახებ. თავად ჟ-ს ლისტრიბუ-
ციაც მის სონანტურ ბუნებაზე მიგვანიშნებს იგი სონანტისათვის დამახასიათებელ ფონოლოგიურ გა-
რემოცვაში რეალიზდება.

ჩვენი შეხედულებით, ლაბიალიზებულ კომპლექსებშიც და მისთვის დასაშვებ სხვა პოზიციებ-
შიც (# V, V V, C V, V C, C #, V #) *ჟ რეკონსტრუირდება ფუძეენის ქრონოლოგიურ ღონე-
ზე და მისი შესატყვისობის ფორმულა ბგერათიგივეობის სახით წარმოგვიდგება,⁵⁸ თუმცა შეინიშნება
გარკვეული რყევება: ხშირად ჟ > ღ, რომლის შედეგად სხვადასხვა ენებში ვითარდება საკომპენსაციო
პროცესი ხმოვნების ლაბიალიზაცია. ასევე ხშირია კომბინატორული ფონეტიკური პროცესები
ლაბუალურ კომპლექსებში, მაგ.: *ყჟ > ჰ; ხ'ჟ > ჭ... საილუსტრაციო მაგალითები:

„გული“ ლეზგ. რიკ,-ი; თაბ. დუკჟ, კჟა; აღ. ირკჟ, -ურა; ბურკ. ირკჟ; ბურშ., ფიტ. დირკჟ;
რუთ. დიკ,-ი- IV; წახ. დიკ,-ენ IV; არჩ. იკჟ IV; კრიწ. დიკ,-ი // -ა IV; ბუდ. დგკ IV; კავკ.-აღბ.
ჰუწკ:უდ. უქჟ // უქჟ; სხვ. დალ.: ხუნძ. რაკ, დარგ. ურკი და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86;
ლიუმეზილი 1933: 16; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 82; თალიბოვი 1980: 289; ჩკელ:
678 (ს.-ლეზგ. *დირკ⁹)].

„ცრემლი“ ლეზგ. ნალჟ, ნაჯ'ჟაღი; თაბ. ნიჟღ // ნიჟჟა,-უ; ყანდ. ნიჟჟა; დიუბ. ნიჟჟაი; აღ. ნელჟ,-ი;
ბურკ. ნელჟ; ფიტ. ნიბლჟ; ბურშ. ნაყჟ (< *ნაჟჟ); რუთ. ნალჟ,-აჟ- IV; წახ., გილმ. ნ, აღ,-ენ IV; წახ.
კილ. ნალ IV; არჩ. ნაბჟ, ნიბჟი IV; კრიწ. ნაღ ნიდიჯ „გახარება“; ბუდ. ნულა დიხ'ჯრ „id“; უდ. ნელ
„ცრემლი“; სხვ. დალ.: ხუნძ. მაჟუ 'члеза' და სხვ. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 120; ლექსიკა 1971:
125; გიგინეიშვილი 1977: 86; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ: 849 (ს.-ლეზგ. *ნაჟჟა)].

⁵⁸ ცხადია, აქ არ იგულისხმება კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების შედეგად მიღებული ჟ.

„რკო“ (1), „მუნა“ (2) ლეზგ. მელჷ,-ჸ (1); ხლუტ. მანღჷ (1); თაბ. მავჷ,-უ (2); დიუბ. მავ; ბურშ.მავან კურ (2); რუთ. მანჷ,-ალ III (2); წახ. მოვ, -ან III (2); გილმ. მავჷტა III (2); კრიწ. მელ,-ა III (2); უდ. მავ // მან; სხვ. დად.: ხუნდ. მიქა „მუნა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 163; გიგინეიშვილი 1977: 70, 98; ჩკელ: 812 (ს.-ლეზგ. *მავ^ა, -ჸ III „რკო“; „მუნა“)].

„ბალახი“ ლეზგ. ჸეყ, -ი; ხლუტ. ჸყყ; თაბ. უკ, -უ(-ა); დიუბ. უკუ; ად. უკ // ჸყ,-ი; ბურშ. დიკჷ; ფიტ., ბურკ. ჸყ; რუთ. უყ,-უ- IV; წახ. ოგ, -ან III; გილმ. ოყ; არჩ. დოკი IV „ზაფხულის საძოვარი“; ალიკ. ჰუყ IV „მდელო“; ბუდ. ჸუყ „სათიბი“; კავკ.-ალბ. ო(ჰ)ე; უდ. ო // ოდ; სხვ. დად.: ლაკ. ჰუკჷ „აფსინთი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 73, 74; ლექსიკა 1971: 168; გიგინეიშვილი 1977: 104; ჩკელ: 230 (ს.-ლეზგ. *ც^აეტ)].

„მტრელი“ ლეზგ. ლიფ; ად. ლუფ; რუთ. ლირხტად; კრიწ. ლეფ; კავკ.-ალბ. ლუფ.

„სახელი“ ლეზგ. ტჷარ,-წი // -უნი; ხლუტ. თაჷარ; თაბ. ჩა^აურ,-ნუ; დიუბ. ძურ,-ი; ად. თაურ,-ი; რუთ. ღურ IV; წახ., გილმ. დო,-დენ IV; არჩ. წორ, მრ. -ომ IV; კრიწ. თგრ,-ა IV; ბუდ. თურ IV; კავკ.-ალბ. წი; უდ. ცაი; სხვ. დად.: ხუნდ. წარდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 87; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 68, 106; თალიბოვი 1980: 264, 297; ჩკელ: 1098 (ს.-ლეზგ. *წ^აურ)].

„სახურავი“ ლეზგ. ვაჷ,-უ; თაბ. ღჷყ (*ლოკ.); დიუბ. ვაუდ,-ა-; ბურშ. ჰუდ,-ი-; ბურკ. ღუ,-დი-, მრ. ღუჷ-ურ; რუთ. ვაჷ,-გ- IV; კრიწ. ვაჷ IV „ხიდი“; კავკ.-ალბ. უდ; უდ. უდ; სხვ. დად.: ტინდ. ვაჷჷ „სხვენი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 120; ლექსიკა 1971: 200; ჩკელ: 454 (ს.-ლეზგ. *ვაჷ, *ვაოჷე „სახურავი“, „ჭერი“)].

„ნამვკა“ (1); „ბზე“ (2) ლეზგ. ნადჷ,-ადი (2); ფიფ. ნჷლ; თაბ. ნავჷ,-დი (2); ყანდ. ნივჷ; დიუბ. ნუვ; თფილ.ნავჷ,-არი (1); რუთ. ნახჷ,-უდ- IV (1); წახ. ნავჷ, ლოკ. ნუ^ავ-ნჷ(1); არჩ. ნახჷ,ნეხჷ IV (2); კრიწ. ნახ IV (1); ბუდ. ნახ IV (2); უდ. ნეჷ(1); სხვ. დად.: ხუნდ. ნაქჷ „ბზე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 177; გიგინეიშვილი 1977: 72, 98; ჩკელ: 848 (ს.-ლეზგ. *ნავ^ა „ნამვკა“; „თივა“)].

„ლამე“ ლეზგ. დიფ,-ე // ფე; ხლუტ. დიფ; ნუტ. დუცჷჷ; თაბ. დიშ^ა, -უ(-ა); დიუბ. დიჷ^ა; უდ. დიშ^ა; ად. ჰუშ,-ადი; ბურშ. იშ^ა; ფიტ. ჸჷ; ბურკ. ცჷშ; რუთ. ჸეშ,-ი- IV; იხრ. დუშ; ხნოვ. დჷშ^ა; არჩ. იშ IV (მდრ. შ^აი „ლამით“); კრიწ. დიფ,-ა IV; ბუდ. დუჷჷშ „ლამით“; კავკ.-ალბ. შუ; უდ. ჸეშ // შჷ,

ვართ.-ზინ. შუ // იშო; სხვ. დღ.: ჰუნდ.ნიშე,,ღამე“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეხილი 1933: 50; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 94; ჩველ: 524 (ს.-ლუზგ. *ციშო)].

„განთიადი“ ლუზგ. ექუ,-ჭნი; თაბ. აქუ,-ნუ; აღ. ზაქუ,-ადი; ფიტ. ექუ; ბურშ., ბურკ., თფილ. ცუქუ; რუთ. დაქუ, -ა-IV; არჩ. აქონ IV (შდრ. აქუ-ქეს – თაბ. აქუნ უზგათენება); კავკ.-ალბ. ქენ; უდ. ქად; სხვ. დღ.: ახვ. ქუნ,,სინათლე“, ხუნდ. ქან- „ნათელი“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 63; ლექსიკა 1971: 199; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩველ: 703 (ს.-ლუზგ. *ცაქა,,სინათლე“)].

„ცა“ ლუზგ. ცაჟ; თაბ. ძაჟ, ზაჟ; აღ. ძაჟ, ზაჟ; კრიწ. ზოვ; ბუდ. ზევ; ხინ. ძო; კავკ.-ალბ. ჩულუ; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 84; თალიბოვი 1980: 293; ბოკარევი 1981: 77].

„შენ“ ლუზგ. ჟუნ, ირ. ფუძე ჟა-, ნათ. ჟი(ნ); თაბ. უჟუ, ნათ. დაჟ; ბურშ. ჟუნ, ირ. ფუძე ჟა-, ნათ. დაჟ; რუთ. ჟე, ჟა; წახ. ჟუ, ირ. ფუძე ჟა-; არჩ. უნ, ირ. ფუძე ჟა-; კრიწ. ჟენ, ჟა; ბუდ. ჟენ, ჟე; კავკ.-ალბ. ვუნ, მიც. ვა-, ნათ. ვეჟ; უდ. ვართ.-ზინ. უნ, მიც. ვა-, ნათ. ვი; სხვ. დღ.: ხუნდ. მუ-ნ < *ჟუ-ნ, ლაკ. ჟი-ლ (ნათ.) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩველ: 1014 (ს.-ლუზგ. *ჟონ, *ჟა, ნათ. *-იჟ)].

„თქვენ“ ლუზგ. ქუნ, ირ. ფუძე ქენ-; თაბ. ურუ, ნათ. ირ; ბურშ. ჩუნ, ნათ. ირ; რუთ.(III) უენ, ნათ. უშ-დგ; წახ. შუ, ნათ. ჟუშ-; არჩ. ჟენ, ნათ. ჟიშ; კრიწ. ჟინ, ირ. ფუძე უენ; ბუდ. უინ; კავკ.-ალბ. ვან, მიც. *ვან-, ნათ. ბენ; უდ. ვან, ნათ. ენი; სხვ. დღ. (ხუნდ. ნუჟ, ლაკ. ზუ და სხვ.). იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; თალიბოვი 1960: 301; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩველ: 1087 (ს.-ლუზგ. *ჯენ-ნ, *ჯან, ნათ. *-ინჯ)].

„ორი“ ლუზგ. ვუენ-დ; თაბ. ყუ-ბ; დიუბ. ყუ-ჟ; აღ., ფიტ. ყუ-დ; ბურშ. ყუ-რ; ბურკ. ცად; თფილ. ცუ-დ; რუთ. ვუენ-დ; გილმ. ყო-ლლ; არჩ. ვუენ; კრიწ. ვუენ-დ; ბუდ. ყა-ბ; კავკ.-ალბ. პან; უდ. ფან (< *ყენ); სხვ. დღ.: ხუნდ. კი-გოდასხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 137; ჩველ: 924 (ს.-ლუზგ. *ვან)].

„ოთხი“ ლუზგ. ყუ-დ; თაბ. დუყუ-ბ; აღ. დაყუ-დ; რუთ. დუყუ-დ; გილმ. დოყუ-ლლ; არჩ. ებე; კრიწ. დუყუ-დ; ბუდ. დუყუ-ბ; კავკ.-ალბ. ბიჟ; უდ. ბიჟ (< *ბიჟ); სხვ. დღ.: ლაკ. მუყდასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 233; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩველ: 489 (ს.-ლუზგ. *ბიჟ)].

„ხუთი“ ლეზგ. **ჟა-დ**; თაბ. **ხუ-ბ**; დიუბ. **ხუ-ჟ**; აღ. **ჟა-ფუ-დ**; რუთ. **ხუ-დ**; წახ. **ხო-ლლ**; არჩ. **ლზო,ლჟეი-ტუ**; კრიწ. **ფგ-დ**; ბუდ. **ფგ-დ**; ხინ. **ფხუ** (< *ფქუ); კავკ.-ალბ. **ჟო;უდ. ჟო**; სხვ. დალ.: დიდ. **ლენოლასხვ.** იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 193; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩკელ: 426 (ს.-ლეზგ. *ლ^ბე)].

„ნახვა“ ლეზგ. **აქაჟახ,აქაუნა**; თაბ. **ა-ფ-გუხ**„ძებნა“; აღ. **აგჟას**; ბურშ. **აგჟას**// **უგას**„ძებნა“; რუთ. **ა-ჟ-გჟას**, მრ. **ა-დ-გჟეს**; წახ. **ჰაგჟას,ჰა-ჟ-გუ**„ჩვენება“; არჩ. **ბ-აქუს,ბ-არქაურ**; კავკ.-ალბ. **აკესუნ;უდ. აქსუნ**; სხვ. დალ.: ლაკ. **ქაჟაქაჟან**„ნახვა“დასხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 65; ლექსიკა 1971: 243; გიგინეიშვილი 1977: 78; ჩკელ: 255 (ს.-ლეზგ. *ცაქ^ბ)].

ფუძეენისეული *ჟ რეფლექსების გარდა, ლეზგიურ ენებში შეინიშნება მეორეული ჟ. ყველაზე გავრცელებულია *ბ>ჟ პროცესი სიტყვის ანლაუტში და უკანა რიგის უმასვილო ხმოვნების წინ, რომელიც ფუძეენის დაშლის საწყის ეტაპზე განხორციელდა და დასტურდება ყველა ლეზგიურ ენაში არჩიბულისა და უდიური/კავკასიის ალბანურის გამოკლებით (თუმცა ეს პროცესი სხვა ფონოლოგიურ პოზიციებში (როგორც წესი, აუსლაუტში) ზოგიერთ ენასა თუ დიალექტში მოგვიანო პერიოდშიც გაგრძელდა). ამას გარდა, აღსანიშნავია *ლ>ჟ პროცესი წახურში, რომელსაც აგრეთვე სპონტანური ხასიათი მოეპოვება. ჟ ხშირად კომბინატორული პროცესების შედეგადაც არის მიღებული.ჟ სპონტანური პროცესების შედეგად მირებულია შემდეგ მაგალითებში:

„ლორი“ ლეზგ. **ჟაქ,ჟაკა**; ფიტ. **ჟაქბ,-ალა**; ხნუხ. **ჟაქ,-ა-** (სალანძლ.); წახ. **ჟოქ,ჟოქან III**; არჩ. **ბოტ,ბატ**, მრ. **-ორ III**; კრიწ. **ჟაქ III**; ბუდ. **ჟჟქ III**; უდ. **ბოჯ**; სხვ. დალ.: ლაკ. **ბურკ**, ჰუნდ. **ბულ’უ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [მეილანოვა 1975: 225; გიგინეიშვილი 1977: 75, 109; ჩკელ: 1047 (ს.-ლეზგ. *ჟ^ბტ^ბ)].

„მთა“ ლეზგ. **სუჟ,-ა**; თაბ. **სიჟ,-ი**; დიუბ. **სიჟ**; აღ. **სუ,-ჟა**; ბურშ. **სუ,-ჟა**; რუთ. **სგჟ,-ა- III** „უდეღტეხილი“; წახ. **სგჟა**// **სუჟა**// **სჟა,-ფენ III**; არჩ. **სობ**, მრ. **-ოთ IV** „ზამთრის საძოვარი მთაში“; კავკ.-ალბ.ბუ. მრ.***ბუ-რუხ**;უდ. **ბუ-რუხ**(< *უბ-რუხ(Pl. Tantum)< *სუბ-); სხვ. დალ.: შდრ. ახვ. **ბეჩა**, კარ. **ბესადასხვ.**.. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 133; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 1053 (ს.-ლეზგ. *სგჟა)].

„მთვარე“, „თვე“ ლეზ. ჟარზ; თაბ. ჟაზ; აღ. ჟაზ; რუთ. ჟაზ; წახ. ჟაზ; კრიწ. ვაზ; ბუდ. ვვზ; არჩ. ბაც; ხინ. ვაწ; კავკ.-აღბ. ბუზე [იხ. გიგინეიშვილი 1977: 84; თალიბოვი 1980: 293; ბოკარევი 1981: 77].

„ასი“ ლეზ. ჟიშ; თაბ. ჟარჟ; დიუბ. ჟარჟა; აღ. ბარშ; ბურშ. ჟარშ; რუთ. ჟაშ; გილმ. ჟაშ, -ენ; არჩ. ბაშა-; კავკ.-აღბ. ბაჭ; უდ. ბაჩ; სხვ. დალ.: ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბეშანოლასხვ. იხ. აგრეთვე: [დოუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 588 (ს.-ლეზ. *ჟალშ-)].

„ფიწალი“ რუთ. წელან IV; წახ. წეჟა-ღნ IV; არჩ. ლოლ, მრ. -ორ IV; კრიწ. წინერ (< *წილ-ნერ) III; ბუდ. წინნერდ (< *წილ-ნ-ერ) III; უდ. ხალა (ვართ.-ზინ. „ფორჩხი“); სხვ. დალ.: ხუნდ. წენ, ლაკ. წულა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192; საიდაკოვი 1969: 108; ლექსიკა 1971: 169; გიგინეიშვილი 1977: 122].

„მარილი“ ლეზ. ყელ-ე; თაბ. ყილ-უ(-ა-); აღ. ყალ-ა; თფიდ. ყალ; ბურშ., ბურკ. ყელ; რუთ. ყალ-ყილი- // ყილირ- III; წახ. ყეჟ-ან III; კრიწ. ყელყილ IV; ბუდ. ყელ III; კავკ.-აღბ. *ელ (< ელენ-ბიდეუსენ „დამარილება“, „შემარილება“); უდ. ელ; სხვ. დალ.: ბეჟ. ნ-იყ-არო „მწარე“, დარგ. ყუდყუ-სი „მწარე“ დასხვ.. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 103; თალიბოვი 1980: 267, 307; ჩკელ: 912 (ს.-ლეზ. *ყალ „მარილი“, *ყა-ყალ-„მწარე“)].

„ტვირთი“, „ბარგი“. შდრ. რუთ. ხალ-გრ- IV; წახ. ხეჟ-ან IV; არჩ. ხალ, მრ. -უმ IV; კრიწ. ხელ, ხილ III; ბუდ. ხელ IV; კავკ.-აღბ. ხელ „მიღობილი“; უდ. ხელ // ხელ; სხვ. დალ.: დარგ. ხალადასხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 170; ჩკელ: 1069 (ს.-ლეზ. *ხალ)].

შესატყვისობათა ფორმულების სინოტიკური ტაბულა

ს.-ლეზ.	ლეზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	კავკ.-აღბ.	უდ.
*ბ	ბ, ჟ	ბ, ჟ	ბ, ჟ	ბ, ჟ	ბ, ჟ	ბ, ჟ	ბ, ჟ	ბ, ჟ	ბ	ბ	ბ
*ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ, ბ	ფ	ფ
*რ	ღ, თ, ტ, თა, ა	ღ (რ, ა)	ღ (რ)	ღ, თ	ღ (ნ)	ღ	ღ	ღ, (ნ), თ, ჩა, თა	ღ, (ნ), თა	ღ (ლ~)	ღ, (ნ), ღ

	င, ဖ်, င့							ဝ			
*တ	တ	တ	တ	တ	တ	တ	တ	တ	တ	တ	*တ
*ဇ	ဇ, ဖ်	ဇ, ဖ်, န	ဇ, တံ, ဖ်	ဇ, ဇ	ဇ, ဝ	ဇ	ဇ	ဇ, န	ဇ	ဇ	တံ, ဝ
*ပ	ပ, ညံ	ပ	ပ	ပ, ညံ	ပ	ပ	ပ	ပ, ညံ, ပ	ပ, ညံ, ညံ	ပ, ပ	ပ, ညံ
*ည	ည	ည	ည	ည	ည	ည	ည	ည	ည	ည	ည
*ပ	ပ, ညံ	ပ	ပ	ပ, န	ပ	ပ	ပ	ပ, ဝ	ပ	ပ	ညံ
*တ	တ, ဖ်, င့	တ, ဖ်	တ, ဖ်	ဖ်	ဖ်	ဖ်	ဖ်	တ, င့, ဖ်	င့, င့	ဖ်	ဖ်, င့
*င	င, န	င, န	င, န	င, န	င, န	န	င, န	င, န, ဝ	န	င, န	င, န, ဝ
*င့	ဖ်, ညံ, ပ	န	င, န	ဝ	င, န	ဝ	ဝ	င့	န, ဝ	န	န
*ဖ်	ဖ်, င့	ဖ်	ဖ်	ဖ်, န	ဖ်, န	ဖ်	ဖ်, န	ဖ်, န	ဖ်	ဖ်, ဝ	င့, ဝ
*ဖ်ဝ	တ, ဇ, ဖ်	င့, နဝ	တံ, ဇ, တ	တ, တံ, ဇ	တ, တံ, ဇ	တ	တ	ဖ်	ဖ်ဝ	ဖ်	င့, န
*န	န, နဝ, န	န, န, နဝ	န, န	န, န, န, ဝ	န, န	န, န	န, န, န	န, န, န	န, န, ဝ	န, န, ဝ	န, န, န
*န	န, ဝ	န	န, ဝ	န, ဝ, ညံ	န, ဝ	န, ညံ	န	န, ညံ	ဝ	န (<) ဝ	ဝ
*နဝ	န	န	န	ဝ	န, ဝ	?	န	နဝ	ဝ	န, ဝ	န
*န	န	န, နဝ	န	န	န	န, ဖ်, ပ	န	န, ဖ်, ပ	န	ဝ, န?	န, ဝ
*နဝ	န	န	န	န, န	န	န, န	န	န	န, န	?	န
*လဝ	လ, ညံ	လ ပ	လ, ဝ	လ, ဝ, ညံ	လ, လ	လ, ညံ	လ, ညံ	ပ	လ	လ, ?	လ, လ
*လဝ	လ ပ	လ	လ	လ န	လ	လ	လ	ညံ	လ, လ	န	န
*ဇဝ	ညံ, ပ	ညံ	ညံ	ပ, ညံ	ပ, ညံ, ညံ	ညံ	ညံ	ပ, ညံ	ဇ, ဇ	ပ	န
*ည	လ	လ	လ	လ	လ	ဝ < *လ	ဝ, ?	?	ဝ < *လ	*န	န, ဝ

*ქ	ღ	ვ	ვ	ბ	ვ	ღ, ბ	ბ	ქ	ბ	?	ვ
*კ ²	ყ	კ	კ	ყ	კ	ყ	ყ	კ	კ	*ყ, Ø	კ, Ø
*კ ³	?	?	?	?	ქ	?	?	?	გ (ტ ³ ?)	?	ქ ³
*ღ	ღ, ვ ³	ღ, ვ ³	ღ, ზ ³ , ვ ³ , ყ	ღ, ვ ³	ღ, ვ ³	ღ, ვ ³	ღ, ვ ³	ღ, კ, ყ	ვ, ბ ³	ღ	ღ, ბ
*ვ	ბ, ვ	ბ, ვ	ბ, ვ	ბ, ვ	ბ, ვ	ბ, ვ	ბ, ვ	ვ	ბ	Ø	Ø
*ვ ³	ვ, ღ	ვ	ვ	ბ, ვ	ვ	ბ, ღ	ვ	ქ	ბ	ბ	ვ
*ყ	ყ	ყ	ყ, ზ	ყ	ყ, კ	ყ	ყ	ყ, კ, ღ	ყ	ყ, ღ	კ, ღ, Ø
*ყ ³	ყ, ვ	ყ, ვ	ყ, ვ	ყ, ვ, Ø	ვ, ვ ³	ვ, ბ	ვ, ბ	კ	ყ, Ø	ყ	კ, ვ, ქ ³
*ს	ს, ზ, ყ	ს, ს ³ , ზ ³ შ ³ , ყ ³	ს, ს ³	ს	ს, ს ³	ს	ს, ზ	ს	ს ³ , ს	ს, შ	ს, შ, ც
*შ	შ	შ, ყ	შ	შ	შ	შ	შ	შ	შ	შ, ჩ	შ, ჩ
*ჩ	ჩ, გ	ჩ	ჩ	ჩ, ჯ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ბ	ბ
*ჩ ³	ღ < *ჩ	ჩ	ჩ	ჩ, ჯ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ ³	ბ	ბ
*ბ	ღ	ბ, ვ	ბ, ჯ	ბ	ბ, ჯ	ბ	ბ	ბ, ვ	ბ, ჯ, ვ	ბ	ბ
*მ	მ	მ	მ	მ	მ, ნ	მ	მ	მ	მ	მ	მ, ნ
*ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ, Ø
*ღ	ღ, ფ, ბ ³ ბ ³ , Ø	ღ	ღ	ღ	ღ, ყ	ღ	ღ	ღ, რ, Ø	ღ, ნ, Ø, თ ³ ?	ღ	ღ
*რ	რ	რ	რ	რ	რ, ღ, Ø	რ	რ	რ, ღ, ზ ³ შ, ჩ	რ, ღ	რ	რ, ღ, Ø

4.16. თანხმოვანთკომპლექსები

საერთოლესეზიურში თანხმოვანთკომპლექსები შეზღუდული იყო როგორც პოზიციურად, ისე წევრებისა და თანხმოვანთ რაოდენობის თვალსაზრისით. ანლაუტში თანხმოვანთა კომპლექსები საერთოლესეზიურში, თუ არ ჩავთვლით ლაბიალურ კომპლექსებს (Cw), არ აღდგება, რაც დღესაც ახასიათებს თითქმის ყველა ლესეზიურ ენას ლესეზიურისა და ხინალურის გამოკლებით. ინლაუტსა და აუსლაუტში დასაშვები იყო ორწევრა და სამწევრა კომპლექსები, ოღონდ სამწევრა კომპლექსი აუცილებლად უნდა შემდგარიყო სონორისა და ლაბიალური კომპლექსისაგან (SCw). ასევე ორწევრა კომპლექსები შეიძლება ყოფილიყო ან სონორი + ჩქამიერი თანხმოვანი სტრუქტურისა (SC), ანდა ლაბიალური კომპლექსი. ჩქამიერ თანხმოვანთაგან შემდგარი კომპლექსები საერთოლესეზიურში არ აღდგება.

ამრიგად, საერთოლესეზიურ ფუძეენაში აღდგება სამწევრა და ორწევრა თანხმოვანთა კომპლექსები: სამწევრა კომპლექსი შედგება სონორისაგან (მ, ნ, რ, ლ), ჩქამიერი თანხმონისა (როგორც წესი ნშულ-მსკდომი) და ბილაბიალური სონანტისაგან (w). თანხმოვანთა რიგი ყოველთვის განსაზღვრულია: პერველი სონანტი, მეორე ჩქამიერი თანხმოვანი, ხოლო მესამე ბილაბიალური სონანტი. ორწევრა კომპლექსები, როგორც აღინიშნა, იყო ან სონორისა და ჩქამიერი თანხმონისაგან შემდგარი, ანდა ჩქამიერი თანხმონისა და ბილაბიალური სონანტისაგან. აქაც რიგი მკაცრად შეზღუდულია: სონორისა და ჩქამიერი თანხმონისაგან შემდგარ კომპლექსში სონორი ყოველთვის წინ უძღვის ჩქამიერ თანხმოვანს, ხოლო ჩქამიერი თანხმონისა და ბილაბიალური სონანტის ჩქამიერი თანხმოვანი ყოველთვის უსწრებს სონანტს.

წარმოგიდგინოთ თანხმოვანთკომპლექსების ნიმუშებს:

(SCw) * ᄀ Vრკ „გული“; * V რჭკუტV „მარჯვენა“; * ᄀ ტVრგუტVმ „მრგვალი“; V რჭკუტV „ცხრა“; V მტჭტ „ოფლი“ და სხვ.

(SC) * ქ V რჭ „ლეკვი“; * ბ Vრდ „მზე“; * ბ Vრძ „მთვარე“ „თვე“; *ჭVნდ „რწყილი“ და სხვ.

(Cw) * V დტVლ „წვიმა“; წტVრ „სახელი“; სტVმ „ნამჯა“; V ტტ „ბალახი“; ნ Vქტუ „ბზე“, „ნამჯა“ და სხვ.

თავი V

ნახურ და დალესტნურ ენათა ამოსავალი კონსონანტური სისტემა

5.1. ფონეტიკური პროცესები. ნახურ ენათა სინამდვილეში ფუძემდებელი მჟღერი აფრიკატები შემდეგნაირად შეიცვალნენ: *ძ > ზ, ცა (ინგ. და დიალ.), *ძ > წ (ბაც.), *ჯ > ჟ, ჩა (ინგ. და დიალ.), *ჯ > ჭა (ინგ.). სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, მჟღერი ლატერალური და ფარინგალური აფრიკატების გენეზისი გაურკვეველია [ბოკარევი 1981 : 32], თუმცა დ. იმნაიშვილი ვარაუდობს: *ღ > დ. თავის მხრივ, დ > თთ (ჩენ., ინგ.) > ტტ (ბაცბ.) [იმნაიშვილი 1977 : 278-279].

უნდა აღინიშნოს, რომ მჟღერი აფრიკატების ცვლილების მაგისტრალური ხაზიდან გადახრებიც მრავალგვარია, რაც შეპირობებულია სხვადასხვანაირი კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების ჩარევითა და სათანადო ცვლილებებით (იხ. ამ ნაშრომის სათანადო ადგილას).

სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ საერთო-დალესტნური ენის მჟღერმა აფრიკატებმა ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძემდებელში განიცადეს აბრუპტივიზაცია და გარდაიქმნენ შესაბამისი ლოკალური რიგის ინტენსიურ მკვეთრებად: *ძ > წა, *ჯ > ჭა, *ღ > ყა, *ლ^ვ > ტბ? [ტრუბეცკო 1987 : 280; გიგინეიშვილი 1977 : 142...]. ხუნძურმა და ბევრმა ანდიურმა ენამ დაიცვა ეს ვითარება, თუმცა ანდიურ ენათა ერთ ნაწილში და დილოურ ენებში ინტენსიური აფრიკატები გადავიდნენ შესაბამის ფშვინვიერებში. საბოლოოდ მათი ტრანსფორმაციული პროცესი დასრულდა ინტენსიურობის კორელაციის დაკარგვით და სათანადო თანხმოვანთა ნეიტრალიზაციით [გუდავა 1979 : 111].

დარგულ ენაში, ცალკეულ კომბინატორულ ცვლილებებს თუ არ მივიღებთ მხედველობაში, შენარჩუნებულ იქნა მჟღერ აფრიკატთა საერთო-დალესტნური სისტემა იმ განსხვავებით, რომ მჟღერი ლატერალი გარდაიქმნა ველარულ მჟღერად (*ლ^ვ > გ). ეს კი, სისტემის სიმეტრიულობის თვალსაზრისით, არაკანონზომიერია და სვამს ლატერალთა გენეზისის საკითხს, რაც შეეხება ლაკურ ენას, პროტოლაკურში ამოსავალი მჟღერი აფრიკატები, ფონოლოგიური პოზიციისა და მიხედვით, გარდაიქმნენ შესაბამის ინტენსიურ ფშვინვიერ აფრიკატებად (მანვილის წინა პოზიციაში) და მჟღერ

სპირანტებად (მახვილის მომღვენო პოზიციამი): *ძ > ც/ზ, *ჯ > ჩ/ყ, *ღ > ვ/ღ, *ლ^ვ > ქ/ლ
[გიგინეიშვილი 1977 : 148...].

როგორც ჩანს, მოგვიანებით ლაკურ ენაში მჟღერი აფრიკატებიდან მომდინარე, პოზიციურად შეპირობებული ბგერითი ერთეულები ფონოლოგიურად რელევანტურნი გახდნენ და ამ სახით დასტურდებიან თანამედროვე ლაკურში. მჟღერ სპირანტთა ლატერალური წვევრი ლ დელატერალიზაციის საფუძველზე ლ-ს დაემთხვა და მის ცვლილებას აუბა მხარი.

საერთოლუზგიური მჟღერი აფრიკატები არჩიბულ ენაში მათივე ლოკალური რიგის ნეიტრალურ ფშვინვიერებში გადავიდნენ (*ძ > ც, *ჯ > ჩ, *ღ > ვ, *ლ^ვ > ლ^ა), ხოლო უდიურში, *ჯ-ს გამოკლებით (*ჯ >ჯ, ჩ), სპირანტიზაცია განიცადეს: *ძ > ზ, *ღ >ღ, *ლ^ვ >ლ (პალატალური ხმოვნების წინ), ლ (დანარჩენ პოზიციებში). სხვა ლუზგიურ ენებში სხვადასხვაგვარი ტრანსფორმაცია განხორციელდა [ლაწვრ. იხ. გიგინეიშვილი 1977 : 152; თალიბოვი 1980 : 217-227...].

ნახურ ენებში ყრუ აფრიკატების ამოსავალი ინტენსიური და არაინტენსიური კორელატები შემდეგნაირად არიან წარმოდგენილი: ა) ფშვინვიერები: *ც > ც, *ცა > ც/თთ, *ჩ > შ/სტ, *ჩა > ჩ/თთ, *ლ^ვ > ხ, *ლ^ა > ხ, *ვ > ვ, *ვა > ვ/ყ; ბ) აბრუპტივები: *წ > წ/ზ, *წა >წ/ზ, *ჭ > ჭ, *ჭა > თთ/ტტ, *ტ > ყ, *ტა > შ/ყ, *ყ > ვ, *ყა > ყ/შ. გარდა ამისა, გვხვდება სხვა რეფლექსებიც, მაგრამ ისინი მეტწილად სხვადასხვაგვარი და სხვადასხვადროული კომბინაციური ფონეტიკური გარდაქმნების შედეგად არიან წარმოქმნილი.

ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში, როგორც ცნობილია, აფრიკატთა საერთო-დაღესტურ სისტემას არსებითი ცვლილებები არ განუცდია. ამოსავალი სისტემა არც ხუნძურ-ანდიურ ფუძეენაში ტრანსფორმირებულა, თუ არ გავითვალისწინებთ ფონემათცვლილებებს ცალკეულ ანდიურ ენებში. კერძოდ, ლუზბრუპტივიზაციის კანონის მოქმედების ხანაში ლოლობერიული და ტინდიური აბრუპტივები *წა, *ჭა, კა გარდაქმნენ შესაბამისფშვინვიერ აფრიკატებად: *წა>ცა, *ჭა>ჩა, კა>ქა; მოხდა აფრიკატთა სპირანტიზაცია და ა. შ.

მნიშვნელოვანი ძვრები მოხდა საერთო-დილოურში:

ა) არაინტენსიური შვინვიერი აფრიკატები ნაპრალოვნებში გადავიდნენ (*ც > ს, *ჩ > შ, *ლ^ვ > ლ^ა, *ვ > ხ),რამაც გამოიწვია ინტენსიურობის კორელაციის მოშლა [გიგინეიშვილი 1977 : 143];

ბ) ინტენსიურობის კორელაციის დაკარგვამდე ფონოლოგიურად ინტენსიურმა ფშვინვიერმა აფრიკატებმა ღეზბრუპტივიზაცია-ღეინტენსივიზაცია განიცადეს და სპირანტებად გარდაქმნენ [გუ-ღვა1979 :210];

გ) არაინტენსიური აბრუპტიული აფრიკატები, გარდა *ტ>ტცვლილებისა, უცვლელად შემოგვენახნენ: *წ > წ, *ჭ > ჭ, *ყ > ყ;

დ) ინტენსიურ აბრუპტიულ აფრიკატებს მოეშალა ყელნშულობა და შესაბამის ფშვინვიერებად იქცნენ: *წა > ც, *ჭა > ჩ, *ტა > ლ', *ყა > ვ.

ღეზბრუპტივიზაციამ და ინტენსიურობის კორელაციის ელიმინაციამ ძირეულად შეცვალა დილოურ ენათა კონსონანტიზმის სახე და მნიშვნელოვნად დააშორა იგი ხუნძურ-ანდიურ ენათა შესაბამის სისტემას.

საერთო-დაღესტნური აფრიკატების სისტემა წინარე-დარგუულში ძირითადად დაცულია. ერთადერთი თვისობრივი ცვლილება, რაც დარგუული ენის აფრიკატებმა განიცადეს, არის ლატერალთა ლოკალური რიგის გარდაქმნა და დამთხვევა წინაველარული რიგისათვის: *ლ' > ქ, *ლბ > ქბ, *ტ' > კ, *ტბ > კბ.

ცნობილია, რომ მოგვიანებით წინარე-დარგუული დაიშალა ორ ენობრივ წრედ: 1) წუღასარული წრის დიალექტური ერთეულები და 2) ურახული წრის დიალექტური ერთეულები. წუღასარული წრის დიალექტებში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს მჟღერი აფრიკატების ტრანსფორმაცია და დამთხვევა ამოსავალი ინტენსიური აფრიკატებისადმი: *ძ > ცა, *ჯ > ჩა, *ღ' > ვა, *ღ > ქა. ამას გარდა, ინტენსიურმა მკვეთრმა აფრიკატებმა სპირანტიზაცია განიცადეს და გადავიდნენ შესაბამის მჟღერ სპირანტებში: *წა > ზ, *ჭა > ჟ, *ყა > ღ. ამ სახის გარდაქმნამ გამოიწვია აბრუპტიული სერიის მოშლა.

რაც შეეხება ურახული წრის დიალექტებს, აქ ინტენსიური ფშვინვიერი აფრიკატები გამჟღერდნენ და დაემთხვენ ამოსავალ მჟღერ აფრიკატებს: *ცა > ძ, *ჩა > ჯ, *ვა > ფ. ინტენსიური აბრუპტიული აფრიკატები გადავიდნენ ლარინგალურ აბრუპტივში (*წა, *ჭა, *ყა > ც), რამაც შეაპირობა მკვეთრ აფრიკატებში ინტენსიურობის კორელაციის მოშლა და, აქედან გამომდინარე, შესაბამისი არაინტენსიური კორელატების (წ, ჭ, ყ) განეიტრალება.

წინარე-ლაკურის აფრიკატთა სისტემაში ყურადღებას იპყრობს ინტენსიურობის კორელაციის მქონებლობა და ლატერალთა რიგის (გარდა *ლ^ვ>ლ) უქონლობა. გარდა ამისა, გაქრა ყველა მჟღერი აფრიკატი. ლატერალბმა განიცადეს შემდეგნაირი ტრანსფორმაცია: *ლ' > ქ, *ლ^ა > ჯ, *ტ' > კ, *ტ^ბ > კ [გიგინეიშვილი 1977 : 149].

შემდეგი ბგერათცვლილებები ასე განხორციელდა: ა) დაღესტნური ფუძეების მჟღერი აფრიკატები გარდაიქმნენ პოზიციურად შეპირობებულ ორ რეფლექსად: *ძ > ც/ზ, *ჯ > ჩ/ყ, *ლ^ვ > ქ/ლ', *ღ > ჯ/ღ. მოგვიანებით ამ ვარიანტებმა განიცადეს ფონოლოგიზაცია; ბ) ინტენსიური აფრიკატები გარდაიქმნენ იმავე რიგის ინტენსიურ სპირანტებად: *ცა > სა, *ჩა > შა, *ჯა > ხა; გ) ინტენსიურობის კორელაციის ნეიტრალიზაციის შემდეგ მოხდა ინტენსიური და არაინტენსიური კორელატების დამთხვევა: *წა, *წ > წ, *ჭა, *ჭ > ჭ.

საერთო-ლუზგიური, როგორც ცნობილია, დაიშალა ორ ენობრივ ერთეულად: 1) არჩიული და 2) უდიური. 1) არჩიულ ენაში აფრიკატთა სისტემამ შემდეგი ცვლილებები განიცადა: ა) ფშვინვიერ აფრიკატებში მოიშალა ინტენსიურობის კორელაცია: *ცა, *ც > ც, *ჩა, *ჩ > ჩ, *ჯა, *ჯ > ჯ; ბ) მჟღერი აფრიკატები შეიცვალნენ შესაბამისი არაინტენსიური ფშვინვიერი აფრიკატებით: *ძ > ც, *ჯ > ჩ, *ღ > ჯ, *ლ^ვ > ლ'. სხვა მხრივ არჩიული ენის აფრიკატთა სისტემას არსებითი ცვლილება არ განუცდია.

2) საერთო-ლუზგიური აფრიკატთა სისტემა, რომელშიც ძირითადად არაინტენსიურ ლატერალთა დელატერალიზაცია განხორციელდა, შემდეგნაირად გარდაიქმნა უდიურ ენაში: ა) მჟღერი აფრიკატები, ჯ-ს გამოკლებით, ნაპრალოვნები გახდნენ: *ძ > ზ, *ლ^ვ > ლ/ლ, *ღ > ლ; ბ). არაინტენსიური ფშვინვიერი აფრიკატები აუსლაუტში გარდაიქმნენ შესაბამის სპირანტებად, ხოლო სხვა ფონოლოგიურ პოზიციებში უკვალოდ დაიკარგნენ: *ც > Ø/ს, *ჩ > Ø/შ, *ჯ > Ø/ხ; გ) არაინტენსიური აბრუპტიული აფრიკატები გადავიდნენ შესაბამის არაინტენსიურ შვინვიერებში და შენარჩუნდნენ ოდენ აუსლაუტში, სხვა პოზიციებში გაუჩინარდნენ: *წა > Ø/ც, *ჭა > Ø/ჩ, *ყა > Ø/ჯ; დ) ინტენსიურობის კორელაცია აბრუპტიულ აფრიკატებში მოიშალა, რამდენადაც ინტენსიური და არაინტენსიური კორელატები ერთმანეთს დაემთხვენ და ავტომატურად განხორციელდა ფონოლოგიური ნეიტრალიზაცია.

ძირეული ლექსიკის მონაცემთა საფუძველზე ნახურ-დაღესტნურ ფუძეებში აღდება სონორი თანხმოვნები *რ, *ლ, *მ, *ნ.

ნახურ-დალესტნურ ენებში სიტყვათა თავკიდურში (ანლაუტში) ამჟამად არსებული ვიბრანტი რ მეორეულია და, კერძოდ, იგი მიღებულია *დ ფონემისაგან (*დ → რ), რომელიც ისტორიულად გვევლინება კლასის ნიშნის ელემენტად და ანდიურ-დილოური ქვეჯგუფის სხვადასხვა ენებში (ჭამალური, დილოური, ბეჟიტური) ეს *დ იძლევა დ, უ, ლ რეფლექსებსაც. ამდენად, განიხილოთ ორგვარი რ ფონემა – ძირეული (წარმოდგენილია ინლაუტსა და აუსლაუტში) და მეორეული რ, რომელიც მიღებულია დ კლასის ნიშნისაგან (წარმოდგენილია სიტყვათა ანლაუტში). ნახურ-დალესტნურ ფუძე-ენაში ამოსავალი *რ ფონემის რეკონსტრუქციისათვის, ამიტომ, მნიშვნელობა ენიჭება ძირეულ ლექსემათა ინლაუტისა და აუსლაუტის ჩვენებას, ხოლო ანლაუტში მისი რეკონსტრუქცია ვერ ხერხდება, რამდენადაც ამ პოზიციაში იგი დ ფონემის რეფლექსს წარმოადგენს.

*დ → რ ფონეტიკური პროცესი ისტორიულად მოქმედებდა და ნახურ-დალესტნურ ენათათვის ტიპიურ მოვლენას წარმოადგენდა. ამჟამად ამ პროცესის მოქმედება შეჩერებულია.

ნახურ-დალესტნურ ენათა ლექსიკაში წარმოდგენილია სონანტები დ, უ.

პალატალური-ს, როგორც დამოუკიდებელი ფონემის რეკონსტრუქცია ნახურ-დალესტნურ ფუძე ენაში სირთულეებს აწყდებს, რამდენადაც იგი დასტურდება მხოლოდ რამატიკული კლასის ექსპონენტად (დ ← რ) ან ი-სალოფონად (ი/დ) და ძირეულ მორფემებში მისი ისტორიული არსებობა საეჭვოა. სიტყვებში დასწვრივად მათგან, ანაფონეტიკური ვარიანტი რომელიმე ბგერისა (დ ← რ, დ, ჰ, ...). დ ფონემის განვითარებას საერთოდალესტნურ ღონეზე ფართოდ უწყობდა ხელს სპონტანური პროცესი დ → რ → დ.

5.2. სშული (სშულ-მსკლომი) თანხმონები.

5.2.1. ზოგადი. ნახურ-დალესტნური ფუძეენის ფონოლოგიური სისტემისათვის, ზოგ სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ანალოგიურად, ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო სშულთა (resp. სშულ-მსკლომთა) სამწვერიანი რიგები. სამწვერიანი რიგის სახით წარმოდგენილი იყო ღენტალური (*დ, *თ, *ტ) და წინაველარული (*ბ, *ქ, *კ) თანხმონები. წყვილბაგისმიერ რიგი, როგორც ჩანს, იყო ნაკლები (*ბ, *ფ): მას აკლია ყრუ აბრუპტივი ჰ.

5.2.2. ბილაბიალური ხშულები.

ნასურ-დალესტნური ფუძეების ბილაბიალურ მჟღერ ხშულ *ბ-ს ფუძეების დაშლის შემდეგ ცვლილებები არ განუცდია. ბ>ჟ ან ბ>ფ/ფა პროცესი უმეტეს ლეზიურ ენაში პოზიციურ ნიადაგზე იჩენს თავს (ანლაუტში, უკანა რიგის უმახვილო ხმოვნების წინ და ზოგ სხვა, გარკვეულ, შემთხვევაში).

*	ჩქ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ

- ჩქნ. ბჟორხ. : ხუნძ. ბაწ : ანდ. ბოწო : ახვ. ბაჭა : დიდ. ბოწი : ხვარშ. ბოწა : ბეჟ. ბაწო „მგელი“;
- ჩქნ. ბუთა : ანდ. ბორწი : ახვ. ბოწო : ხვარშ. ბუცუ : ბეჟ. ბოცო : ლაკ. ბარხ : დარგ., არჩ. ბაც : ლეზგ. ჟარხ : თაბ. ჟახ. „მთვარე“;
- ჩქნ. ბ- (ცვალებადი გრამ. კლასის ნიშანი) : ხუნძ., ანდ., ახვ., დიდ., არჩ. ბ- : ლეზგ., თაბ., ხინ. ჟ-;

საერთო ნასურ-დალესტნური *ფ შენახულია უცვლელად. მიუხედავად ამისა, ენობრივი მასალის სიმცირის გამო ამ დებულების დამტკიცება ჭირს.

*	ჩქ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ. უდ.
ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ

- ჩქნ. ფოლლა : ანდ. ფაფა : დიდ. ფაფატუ.

ნახურ ფუძეენაში *პ აღნიშნული ბგერის არსებობა ივარაუდება. როგორც ჩანს, მისი რეალიზაცია ნახურ ენებში შეზღუდულია. მეორეულად არის იგი მიჩნეული ყველა დაღესტნურ ენაში [გიგინეიშვილი: 1977, 81]. იგი მიღებულია კჷყუ-საგან.

*	ჩქ.	სუნდ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უღ.
პ	პ	*პ	*პ	*პ	პ	პ	პ			-	-	-	-	-

5.2.3. დენტალური სშულები.

დენტალურ სშულებს (მჟღერი დ, ყრუ ფშვინვიერი თ და ყრუ მკვეთრი ტ) საერთო ნახურ-დაღესტნური ფუძეენის დაშლის შემდეგ ცვლილებები არ განუცდიათ. დ-ს და ტ-ს რეფლექსები მეორეულია, ფონეტიკური პროცესების ნიადაგზეა გაჩენილი.

*	ჩქ.	სუნდ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უღ.
დ	დ	დ	დ	დ	დ	დ	დ	დ/რ	დ	დ/თ/ტ/თა/ც /ცა/წ	დ/რ /ღ	დ/ნ/ თა	დ/ნ/თ/ ჩა/-	დ/ნ /-

- ჩქნ. ჰადე (ჰად) : სუნდ. ‘ადალ : დიდ. ათა (<*ადა) : ხვარშ., ბეჟ. ათა (<ნადა) „ტვინი“;
- ჩქნ. დან (<დადა) : დარგ. ადა : თაბ. ადაშ : არჩ. დიდა : უღ. სეღ-ღე „მაძა“

*	ჩქ.	სუნდ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უღ.
თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ

- ჩქნ. თუღ „ფურთხი“ : სუნდ. თუ-ნა „ფურთხება“ : თუ-დი : თუ-ერი : დიდ., ხვარშ. თი-ღა;

- ჩენ. ვერთა : ხუნძ. ბერთინა : ახვ. მუთნა (<ბუთნა) : დიდ. ბუთნი : ხვარშ. ბუთნუ : ბეჟ. ბურთინა : არჩ. ვართი : ღარგ. ვართი : თაბ. ვერჩ (<ვერთ) „ნაბადი“;
- ჩენ. ღ-ითა „ღატოვება, მიტოვება“ : ხუნძ. : თანა : ანდ. ბეთა : ახვ. ბეთარა : ბეჟ. მათარა „ღატოვება“;

*	ჩენ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ღაკ.	ღარგ.	ღეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ/წ	ტ/წ/ჭ	ტ	ტ/ს	ტ

- ჩენ. ტუღ (დიალ. ვარ.) „ბუზი“ : ხუნძ., დიდ. ხვარშ. ტუტ : ანდ. ტენტა : ახვ. ტიტტი : ბეჟ. ტოტ : ღარგ. ტენტ : ლეზგ. ტუეტ : არჩ. ტანტ;
- ჩენ. ტელგ „თითი“ : ხვარშ. ტუ : ღარგ. ტულ :: არჩ. ტი „ნეკი“ : ლეზგ. ტებ : თაბ. ტებ;

5.2.4. უკანაენისმიერი სშულები.

ნახურ-ღალესტნური ფუძეენის ღამლის შემდეგ უკანაენისმიერ სშულებიღან რეფლექსები განუცღია გ ბგერას. ქ და კ ბგერებს ცვლილებები არ შეხებიათ. კ>გ მოვლენა ხინალულურში ბოლოკიდურ პოზიციაში კ-ს პოზიცირ გამჟღერებას წარმოადგენს.

*	ჩენ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ღაკ.	ღარგ.	ღეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
გ	გ	გ	გ/ჯ/ჟ	გ	გ	გ	გ	გ/ქ	გ	გ/ჭ	გ	გ/ქ/ქ	გ/ქ/ქ	გ/ქ

- ჩენ. გუორგა : ხუნძ. გურგინაბ : ანდ. გურგუმა : ახვ. გირგამ : დიდ. გელ- : ღაკ. ქურქი : თაბ. გერგმი : გუქი „მრგვალ“

*	ჩეჩ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უღ.
ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ

- ჩეჩნ. ქა (ინგ. ქულ-) „ხელი, მტევანი“ : ხუნძ. ქოლობ//ქუქერ : ახვ. ქუარ : ბეჟ. ლაკ. ქა/ქუა : ლეზგ., არჩ. ქულ : თაბ. ქუქლერ;
- ჩეჩნ. ქა „ვერდი“ : ხუნძ. ქუი : ანდ. ქუნ : ლაკ. ქუ : დარგ. ქიუა : ხინ. ქი;

*	ჩეჩ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უღ.
პ	პ	პ	პ/ჭ	პ	პ	პ	პ	პ	პ	პ	პ	პ	პ/გ	პ

- ჩეჩნ. ღუოგ : ხუნძ. რაკ : ანდ. როკუო : ახვ. რაკუა : დიდ. როკუ : ლაკ. რაკ : დარგ. ურკი : ლეზგ. რიკ : თაბ. დუკ : არჩ. იკუ : ხინ. ინგუ : უღ. უკ;
- ჩეჩნ. დიგ/დიკ (ბაცბ.) : ლაკ. რიკ : ლეზგ. : დაკუ : თაბ. დაკ;

5.3. აფრიკატები.

5.3.1. მჟღერი აფრიკატები.

ნახურ და დაღესტნურ ენათა ქრონოლოგიურ დონეზე მჟღერი აფრიკატების რეკონსტრუქცია რთულია, ვინაიდან აფრიკატთა ეს სერია, ყრუ წევრებისაგან განსხვავებით, ნაკლებად შეინიშნება. მიუხედავად ამისა, სისტემის სიმეტრიულობის პრინციპი მოითხოვს ფუძემდებელი მჟღერი აფრიკატების (*ძ, *ჯ, *ღ, *ღ) გენეზისის გარკვევას, რომელთა პოსტულირება ერთობლივად ნახურ-დაღესტნურ ენათა მონაცემების მოხმობით უნდა განხორციელდეს.

საერთო-ნახურ-დაღესტნურ ფუძემდებელში მჟღერი სისინა სიბილანტები *ძ, *ჯ, ლ^ვ, ღ რეკონსტრუირდება შესატყვისობის შემდეგი ფორმულების მიხედვით:

№	*	ჩენ.	ხუნდ.	ანდ.	ახვ.	ლიდ.	ხვარშ.	ბეჟ.	ლაკ.	ღარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უღ.	კავკ.-ალბ.
1	ძ	თა	წა	წა	წა	ც	ც	ც	ცა,ზ	ძ, ცა, ზ	ცა, ძ	ძ, ზ	ცა,ცა	ზ, წ, ზ	ზ, ც	ზ
2	ჯ	თა	ჭა	ჭა	წა	ჩ	ჩ	ჩ	ჩა,ჭ	ჯ, ცა, ზ	ჩ, ჯ	ჯ,ჩა	ჩ,ჭ	ჯ, ჩ, ჭ	ჯ, ჩ	ჩ, ჩ,შ ⁶
3	რ ⁵	პ, ლ	ტა	ტა	ტა	რ ⁶	რ ⁶	რ ⁶	ქა,ლ	ბ, ქა, პ	რ ⁶ , ქა	რ ⁶ ,ბ	რ ⁶	ბ	ლ,ლ	ლ
4	ღ	ღთა	ყა	ყა	ყა	ჰ,ჯ ⁷	ჰა ⁷	ჰა ⁷	ჰა,ღ	ღ ⁷ , ჰა	ჰა, ღ	ღ, ჰა	ჰ, ზა	ღ, ჰ, მ	ღ	ღ

1: 1) ჩენ. მოთთ ~ ხუნდ. მაწა : ანდ. : ახვ. მიწაი ~ ლიდ. მეც : ხვარშ. მიც ~ ლაკ. მაზ : ღარგ. მეძ, მეცა, მეზ ~ ლეზგ. მეძ, მეზ : თაბ.მელძ, მელზ : არჩ. მაც : ხინ. მიწ : უღ. მუზ „ენა“.

2) ჩენ. ბუთთ ~ ხუნდ. მოწა : ანდ. ბოწაი : ახვ. ბოწაო ~ ლიდ. ბუცი : ხვარშ. ბუცა : ბეჟ. ბოცო ~ ლაკ. ბარზ : ღარგ. ბაძ, ბაცა, ბაზ ~ ლეზგ. ჟარზ : თაბ. ჟაზ : არჩ. ბაც : ხინ. ვაწ : კავკ.-ალბ. ბუზე „მთვარე“, „თვე“.

3) ჩენ. თუხა ~ ხუნდ. წან⁵⁹ ~ ანდ. წონ⁶ (რიკვ.) (<წონ, შდრ. ლალ. წონ) : ახვ. წანი) ~ ლიდ. ციღო : ხვარ. ცი⁶ღო (<*ცი⁶ღო <*ცინო) : ბეჟ. ცა⁶ <*ცან ~ ლაკ. წუ : ღარგ. ძე, ცაჟ, ზე „მარილი“.

4) ჩენ. ღეთთა ~ ხუნდ. წაუღზე ~ ანდ. წაურუ : ახვ. წაორურულ^ა ~ ლიდ. ცეც-ა : ხვარ. ცეც-ა : ბეჟ. ტუც-ალ (ჰუნზ. ტუც-ა) ~ ლაკ.თაიზინ : ღარგ. ბირძის, ბირწაუღ, ბირზეს ~ ლეზგ. აცუნ : თაბ.არძუზ:არჩ. ბაცას : „გამოწურვა“.

5) ჩენ. ნეჭ (<ნეთ?) ~ ხუნდ. ნუწა ~ ანდ.ჰინწაუ : ახვ. იწაო ~ საკ. ლიდ.: ცაც : ხვარშ. ა⁶ც (<*ნაც) : ბეჟ. ა⁶ც (<*ნაც) ~ ლაკ. ნუზ : ღარგ. უნძა, უნცაა, უნზა ~ წახ. ღეზ? „კარი“...

2: 1) ჩენ.-ინგ. ნითთ : ბაცბ. ნიტტ ~ ხუნდ. მიჭა ~ ანდ. : ახვ. მიჭაი : ~ ლიდ. : მეჩა : ხვარშ. მიჩ : ბეჟ. მიც, მიჩ ~ ლაკ. მიჭ : ღარგ. მიზ, მიცაი (ლიალ. ვარ.) ~ თაბ. მაჩ : უღ. მეჭ : ხინ. მეჩ „ჭინჭარი“...

⁵⁹ ტ. გუღავა არქეტიპად *წან ფორმას ვარაუდობს [გუღავა 1979 : 158] და მას ქართველურ ენათა ძამ-|ჯომ- ფუძეებთან აკავშირებს [1954 : 705]. ყ. მიქაილოვი არქეტიპად აღადგენს *ძამ ოღენობას და მას ქართველურ ენათა მონაცემს—ძმ-არ- ფუძეს უკავშირებს [მიქაილოვი 1988 : 143-144].

2 ეს ლექსემები ეტიმოლოგიურად ერთი და იგივე ჩანს.

3: 1) ჩეჩნ.-ინგ. ვორჰ : ბაცბ. ვორლ ~ ხუნდ. ანტი-გო (ჭარ. ანკა-გუ) ~ანდ. ჰოტი-გუ : ახვ. ატი-და-ბე-დიდ. ცოლ'-ნო : ხვარშ. ოლ'ლა : ბეჟ. აღ'-ნა ~ ლაკ. არულბა : დარგ. ვერჰალ ~ ლეზგ. ურდ'-უ-ბ, ურგუ-ჟ: არჩ. ჟილ' : ხინ. დიკ : უდ. ვულ': კავკ.-ალბ. ვულ', შვიდი“.

2) ჩეჩნ.-ინგ. ბარჰ : ბაცბ. ბარლ ~ ხუნდ. მიტი-გო (ჭარ. მიკა-გუ) ~ანდ. ბიტი-გუ : ახვ. ბიტი-და-ბე-დიდ. ბილ'-ნო: ხვარშ. ბალ'ლა : ბეჟ. ბელ'-ნა ~ დარგ. გეჰელ ~ ლეზგ. მუჟუ-დ (< *მულ'-უ-დ) : თაბ. მირჟი-ბ (< *მირლი-ბ) : არჩ. მელ'ე : ხინ.ინკ : უდ. მულ : კავკ.-ალბ. მულ „რვა“.

3) ჩეჩნ. დალა : ბაცბ. დალან ~ ხუნდ. ტიეხე ~ დიდ. თელ'ა : ხვარშ. თილ'ა ~ ლაკ. ლულუნ : დარგ. ლეს, გეს ~ ლეზგ. ლ'-უნ (< *ულ'-უნ) : თაბ. ლუზ : კავკ.-ალბ. დალ'-ეს „მიცემა“...

4: 1) ჩეჩნ.-ბაცბ. დე ~ ხუნდ. ყო ~ დიდ. ჟა-ჯულ' (ზედმიწ. „იმ დლეს“, შედ. ხუნდ. ჟა-ყა „id.“) : ხვარშ. ჟე-ჯულ' ~ ლეზგ. დულ, დიჯა : თაბ. დიდ, დიუბ. დიჯა : არჩ. იჯ : უდ. დი : კავკ.-ალბ. დი „დღე“.

2. ჩეჩნ. თარხ ~ ხუნდ. ყონო („ქვის ფილა“), ყოდ („კედელი“) ² ~ ახვ. ყენდა ~ დიდ. ჯილო : ხვარშ. ჯელ ~ ლაკ. ჯათა („სახლი“) ~ ლეზგ. ჯჷან : არჩ. ჯჷან „ქვა“, „კლდე“, „ქვის კედელი“...

5.3.2. ყრუ ფშვინვიერი აფრიკატები.

აღსანიშნავია, რომ ყრუ ფშვინვიერი და მკვეთრი აფრიკატები, მჟღერ აფრიკატებთან შედარებით, კარგად არიან შემონახული. საკვლევ ენებში დასტურდება აფრიკატთა როგორც ინტენსიური, ისე არაინტენსიური კორელატები, რომლებიც ფუძეენისეულ ვითარებას წარმოგვიდგენენ. მართალია, სინქრონიულ დონეზე ნახურ ენებში არ შეინიშნება აფრიკატთა ინტენსიურობის კორელაცია, მაგრამ შევეცდებით ფონემათშესატყვისობის საფუძველზე ვაჩვენოთ, რომ მათი პოსტულირება ენათა ამ ჯგუფშიც შესაძლებელია.

როგორც სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ, ამოსავალი არაინტენსიური ფშვინვიერი აფრიკატები უცვლელად ოდენ ახვასურ ენაში შემოგვინახნენ, მცირე ცვლილებები განიცადეს მათ, აგრეთვე, დარგუულსა და ხინალულურში [გუდავა1964 :97; გიგინეიშვილი 1977 : 88...]. რაც შეეხება ინტენსიურ კორელატებს, მეტ-ნაკლები ცვლილებები მათაც განიცადეს. ორივე სახის აფრიკატებისათვის უფრო მეტად ნიშანდობლივია სპირანტიზაცია, რომელიც დემონსტრაციულ ხასიათს ატარებს.

ყრუ ფშვინვიერი აფრიკატების რეკონსტრუქციას ვახუნთ შესატყვისობის შემდეგი ფორმულების საფუძველზე:

№	*	ჩენნ.	ხუნდ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარშ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.	კავკ.-ალბ.
1	ც	ც,სთ	ც	ს	ჩ	ს	ს	ს	ც	ც	ს, ც	ს, ც	ს	ც,ს,შ	ც,ს,შ	ც, ს
2	ცა	ც,თა,შ	ცა	ცა	ცა	ს	ს	ს	სა	ჯ//ცა	ზ, გ,ჟ	ჩ	ს, შ	ცა	ჩ	ჩ
3	ჩ	შ, ჟ	ჩ	ჩ	ჩ	შ	შ	შ	ჩ,ც	ჩ, ც	ჩ, შ	ჩ, შ	შ	ჩ, ჟ	შ	ჟ/<შ
4	ჩა	ჩ, თა	ჩა	ჩა	ცა	შ	შ	შ	შა	ჩა, ჯ	ჩ	ჩ	შ	ჩა	ჩ	ჩ, შ ^ე
5	ჩ'	ხ, რ	ჩ'	ჩ'	ჩ'	ჩ'	ჩ'	ჩ'	ხ'	ქ	ხ'	ხ'	ჩ'	ქ	ხ, Ø	ხ
6	ჩა'	ხ	ჩა'	ჩა'	ჩა'	ჩა'	ჩა'	ჩა'	ხა	ხა,ქა	ჩა გ	ხ'	ჩა', ჩა'	ქ	ხ	ხ
7	ჰ	ჰ	ხ	ხ	ჰ	ხ	ჰ	ჰ	ჰ	ჰ	ჰ, ხ	ჰ, ხ	ხ	ჰ	Ø	Ø
8	ჰა	ჰა	ჰა	ჰა	ჰა	ხ	ხ	ხ	ხა	ჩა ჰა	ჰა, ლ	ჰ	ხ	ქ	ჰ	?

1) ჩენნ.ცჰაყ~ხუნდ. ცო~ანდ.: ს-ებ : ახბ. ჩებე ~საკ. დიდ. სი-ს : ხვარშ. ჰა-ს⁶⁰ : ბეჟ. ჰონ-ს⁶¹~ ლაკ. ცა : დარგ. ცა ~ ლეზგ. სად : თაბ. საბ : არჩ. ოს : ხინ. სა : უდ. სა : კავკ.-ალბ. სა„ერთი“.

2) ჩენნ. სთუ~ხუნდ. ოც (ჰიდ. ოს, ანწ. ოშ, ბათლ. ოჩ) ~ანდ. უნსო : ახვ. უჩა~საკ. დიდ. ის:ჰინ. უშ : ხვარშ. ინს: ბეჟ. ონს~ ლაკ. ნიც : დარგ. უნც (<*ნუც) ~ ლეზგ. დაც: თაბ. დიც : არჩ. ანს: უდ. უს„ხარი“.

3) ჩენნ. ცერგ ~ხუნდ. ცა~ანდ. სოლ : ახვ. ჩილო~ხვარშ. სელ (ინხ. სილ) : ბეჟ. სი-ლა⁶²~ დარგ. ცულა ~თაბ.სლიბ : არჩ. სოთ : უდ. ულ-უხ „ჰბილი“...

⁶⁰ილენტურიდილექტურიფორმებიდანმხოლოდერთ-ერთსვიმოწმებთ.
⁶¹„ჰბილისა“ და „ერთის“ გამომხატველსახელებსგ. ბურჭულაძეწარმოავლობითერთმანეთსუკავშირებს [ბურჭულაძე 1988 : 253].
⁶²ინხ. გულაგა 1979 : 112; ბურჭულაძე 1988 : 241-245.

2: 1) ჩენნ. ვაშა ~ ხუნდ. უტაი (კუს.) ~ ანდ. უტაი : ახვ. უტაი ~ დიდ. ესსიუ : სვარშ. ის (<*ისი) : ბეჟ. ისი („და“) ~ ლაკ. უსაუ : დარგ. ატაი ~ თაბ. ჩიი: არჩ. უშ-დუ: უდ.: კავკ. ალბ. ვიჩი,ძმა“.

2) ჩენნ. შოვლა ~ ხუნდ. იცა ~ ანდ. ინცაი : ახვ. იცაი ~ ბეჟ. სილო ~ დარგ. შინიცა ~ ხინ. მგც „წყარო“, „ჭა“.

3: 1) ჩენნ. შაჟ ~ ხუნდ. შეჩ ~ ანდ. ინჩი : ახვ. შეჩე ~ დიდ. ჰენეშ : სვარშ. შინ⁵დოშ : ბეჟ. ეშ ~ ლაკ. შივჩ : დარგ. შინც ~ ლეზგ. იჩ : თაბ. უჩი : არჩ. ანშ : უდ. ეშ⁶ „ვაშლი“.

2) ჩენნ. ელა (<*ეჩა) ~ ხუნდ. ბეჩე ~ საკ. დიდ. მეში : სვარ. მიში (ინხ. მიშე) : ბეჟ. ბიშე ~ ლაკ. ბარჩ : დარგ. ყაჩა ~ არჩ. ბიშ „ბო“...

4: 1) ჩენნ. შოლყ (<*ჩოლყ?) ~ ხუნდ. ჩოუთ (ანწ. ცოუთ, ჰიდ. შოუთ) ~ ანდ. კონ-ჩოუ : ტინდ.: ბავკ. კან-შა : ახვ. კან-ცარა ~ დიდ. შეთრო : ჰინ. შოთრა : ბეჟ. კემუ-სა (<*კემუ-შა) ~ ლაკ. ყურშაღლა ~ თაბ. ჩურ-ჩელ : არჩ. უნშაღლა „ხვლიკი“, „გველი“.

2) ჩენნ. ბოშთო ~ ხუნდ. ჩინ ~ ანდ. იშინ (<*ჩინ) : ბავკ. იშამ ~ დიდ. შამი : სვარშ. შიმულ : ბეჟ. შამი ~ დარგ. გეჯბა „ლეალითხაექესითვიდანორწლამდე“, „წალი“, „თიკანი“.

5: 1) ჩენნ. ვოჯ ~ ხუნდ. ლ⁷აბ-გო ~ ანდ. ლ⁸ობ-გუ : ახვ. ლ⁹აბ-და-ბე ~ დიდ.: ჰინ. ლ¹⁰ონო : სვარშ. ლ¹¹ონა : ბეჟ. ლ¹²ანა ~ არჩ. ლ¹³ებ : უდ. ხიბ „სამი“.

2) ჩენნ. მჰარ ~ ხუნდ. მაღ¹⁴ ~ ანდ. მულ¹⁵ა : ახვ. მიღ¹⁶ო ~ დიდ. მჰოღ¹⁷უ : სვარშ. მულ¹⁸უ : ბეჟ. მიღ¹⁹ო ~ ლაკ. მიწ : დარგ. მიქა ~ უდ. მუხ „ფრჩხილი“, „ბრჭყალი“...

6: 1) ჩენნ.-ინგ. ფხიგ ~ დიდ. ლ²⁰ენო : სვარშ. ლ²¹ინო ~ ლაკ. ხუ- ~ ლეზგ. *ღ²²უა : თაბ. წ²³უ- : ხინ. ფწ²⁴უ : უდ. ვო „ხუთი“.

2) ჩენნ. ძალხ ~ ხუნდ. ანღ²⁵-გო ~ ანდ. ონღ²⁶ი-გუ : ახვ. ინღ²⁷ი ~ დიდ.: სვარშ. ე²⁸ღღ²⁹-ა : ბეჟ. იღ³⁰-ა ~ ლაკ. რახი- : დარგ. ურეჩა ~ ლეზგ. რუგუდ : თაბ. დირწ³¹უბ : არჩ. დიდღ³²უ : უდ. უჭ : კავკ.-ალბ. უწ³³ „ექვსი“...

7:1) ჩენნ.-ინგ. მუჯ ~ ხუნდ. ოჯ (ნიხა?) ~ ახვ. უწ³⁴ა ~ დიდ. ნეხა : ბეჟ. ოწ³⁵ ~ დარგ. მუჯი ~ ლეზგ. : თაბ. მუხ : უდ. მუღ „ქერი“.

2) ჩენ. ლოჯა ~ ხუნძ. ხერაბ ~ ანდ. ვო-ხორი : ახვ. ბაჯარ- ~ ლაკ. ვუსსა : დარგ. ბუჯნა ~ არჩ. ხლა : ხინ. ინჯერ „დიდი“, „მოხუცი“.

3) ინგ. ვა ~ ხუნძ. ხურ ~ ანდ. ხურ : ახვ. ვური ~ ლაკ. ვუ : დარგ. ვუ ~ თაბ. ხე^რ : არჩ. უხ : ხინ. ინჯა „სახნავი მინდორი“, „ყანა“...

8: 1) ჩენ. დუყ ~ ხუნძ. რაჯუ ~ ლაკ. ლახა~ლეზგ. რუვა : თაბ. რუყ(?) „ნაცარი“.

2) ინგ. ახდაჯა ~ ხუნძ. ბიჯანა ~ ანდ. ვაბჯამ- ახვ. ვარერი („გაიხია“, „გაიპო“)~ ხვარშ. ლახა ~ არჩ. ახას : უდ. ვიბსუნ „დაპობა“, „დაჩეხვა“, „დახევა“...

5.3.3. ყრუ აბრუპტიული აფრიკატები.

შესატყვიისობის ფორმულები, რომელთა საფუძველზეც ხდება ყრუ აბრუპტიული აფრიკატების აღდგენა, ასე გამოიხატება:

№	*	ჩენ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დღ.	ხვარშ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.	კავკ.-ალბ.
1	წ	წ/ზ	წ	წ	ჭ	წ	წ	წ	წ	წ	წ	წ/ჭ	წ	წ/ზ	წ/ღ	წ, ღ
2	წა	წ	წა	წა	წა	ც	ც	ც	წ	ზ	ტ/თ	ცა	ცა	წ	წ/ჭ	ყ
3	ჭ	ს	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ/კ	ჭ	ჭ	ჭ	ღ, ღ	ჭ, ღ
4	ჭა	თა	ჭა	ჭა	წა	ჩ	ჩ	ჩ	ჭ, წ	ც, უ	ჭ	ჩა	ჩ	ჩა	ჭ	?
5	ტ	ყ, ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	კ	კ	ყ	კ	კ	კ	ყ/ღ	ყ, ღ
6	ტა	ყ, ლხ, ც	ტა	ტა	ტა	წ	წ	წ	კ	ც, გ	კ/ქ	ქა	ტა	კ/ქა	ყ	ყ
7	ყ	ც, ჭ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ/ღ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ღ	ყ, ლ
8	ყა	ყ	ყა	ყა	ყა	ვ	ვ	ვ	ვ	ც/გ	ყ/ვ	ყ, ვა	ყა	ყ	ყ	ყ

საილუსტრაციო მაგალითები:

1: 1) ჩენ. წე : ინგ. წი : ბაცბ. წენ ~ ხუნძ. წა ~ ანდ. წა : ახვ. ჭარი ~ დიდ. წი : ხვარშ. წა (საკ. ხვარშ.), წო (ინხ.) : ბეჟ. წო ~ ლაკ. წუ : დარგ. წა ~ ლეზგ. წად : თაბ. წა : არჩ. ოწ : ხინ. ჭა (<წა- ბ. გიგინეიშვილი), „ცეცხლი“.

2) ჩენ. წენა : ბაცბ. წინნ ~ ხუნდ. წიდა-ბ~ანდ. წიჟუ: ახვ. ჭი⁶-და-ბე~ლიდ.: ხვარშ. ეწნუ : ბეჟ. იწწო~ ლაკ. წუსა: დარგ. წუბ ~ ლეზგ. წიდი : თაბ. წიდი : არჩ. მაწა: უდ. ინი (< *წ-ინი) : კავკ.-ალბ. ენი (< *წ-ენი) „ახალი“, „სუფთა“.

3) ჩენ.-ინგ. ბორზ : ბაცბ. ბჰორწ ~ ხუნდ. ბაწ ~ ანდ. ბოწო : ახვ. ბაჭა ~ ლიდ. ბოწი : ჰინ. ბოწე : ხვარშ. ბოწა : ბეჟ. ბაწო ~ ლაკ. ბარწ : დარგ. ბეწ „მგელი“.

4) ჩენ. ბჰარზ ~ ხუნდ. ჰორწენ ~ ანდ. ყურწიმ : ახვ. ჰორწინო ~ ლიდ. ყურწენი : ხვარშ. ყურწნა : ბეჟ. ხორწინ ~ ლაკ. ვილწუნ ~ არჩ. ყურწემ „ჯვარი“...

2: 1) ჩენ.-ინგ. მეზა : ბაცბ. მაწ ~ ხუნდ. ნაწა ~ ანდ. ნოწაი : ახვ. ნაწაი~ლიდ. ნოცი : ხვარშ. ნუცა: ბეჟ. ნაცო~ ლაკ. ნაწ : დარგ. ნეზ/ნიდ ~ ლეზგ. ნეთ : თაბ. ნეცა : არჩ. ნაწ ხინ. ნიმწ : უდ. ნეწ „ტილი“.

2) ჩენ. წე ~ ხუნდ. წარ~ანდ. წერ : ახვ. წერი~ლიდ. ცი : ხვარშ. ცო : ბეჟ. ცარო ~ ლაკ. წა : დარგ. ცუ, ზუ ~ ლეზგ. ტარ : თაბ. *ცაჟურ : უდ. ცოი: კავკ.-ალბ. წი „სახელი“.

3) ჩენ.გაზან : ბაცბ. გაზან (შდრ. წინო „შიშაქი“) ~ ხუნდ. წე (<*წან) ~ ანდ. წიდა : ახვ. წონოლ'ი~ ლიდ. ჩანიდა:ხვარშ.: ბეჟ. ცან~ ლაკ. წუქუ : დარგ. ცერჩა~ ლეზგ. წეკ : თაბ. წიკ : არჩ. წად : ხინ. წოლ „თხა“.

4) ჩენ. მოზ : ინგ. მოძ : ბაცბ. მოწ ~ ხუნდ. პოწო ~ ანდ. ჰუნწი : ახვ. უწი ~ ლიდ. ნოცი : ბეჟ. ნუცო ~ ლაკ. ნიწ : დარგ. ჟარჯა ~ ლეზგ. ჟირთ : თაბ. დიჩა : არჩ. იმწ : უდ. უჩა „თაფლი“...

3: 1) ჩენ. ისს ~ ხუნდ. იჭ-გო~ანდ. ჰოჭო-გუ: ახვ. ობჭა-და~ ლიდ.: ჰინ. ოჭი-ნო : ხვარშ. უწი-ნ : ბეჟ. აჭე-ნა~ ლაკ. ურჭ- : დარგ. ურჭიმ- ~ ლეზგ. ჭუ-დ: თაბ. ურჭო-უ-ბ : არჩ. უჭ: უდ. ვუდ : კავკ.-ალბ. ვუდ „ცხრა“.

2) ჩენ. საგალ ~ ხუნდ. ჭეტ~ანდ. ჭონნი: ახვ. ჭანტი~ ლიდ.: ჰინ. ჭიქი⁶³ : ხვარშ. ჭექე : ბეჟ. წიქე~ ლაკ. ჭაქა : დარგ. წიქა ~ ლეზგ. ჭუთ : თაბ. ჭუდ : არჩ. ჭინ: ხინ. ჭუთ : უდ. ინ „რწყილი“.

⁶³ხევს. ჭავილილოურიენები საგანუნდაიკონსახესეხები [იხ. ზვიადური 1997 : 102].
300

3) ჩენ.-ინგ. ღწსსა ბაცბ. ღწსა ~ ხუნძ. ჭობო-გოძაბ~ანდ. ბეჭუ-გუ: ახვ. ბეჭულა-ბე~ბეჟ. დრჭჭრ~ ლაკ. ბაჭვასსა : დარგ. ბაწსი ~ ლეზგ. იჭი : თაბ. ეჭუუჭ : არჩ. აჭი- : ხინ. ფიჭა : უდ. ამწი „ცარიელი“.

4: 1) ჩენ. ლათთა : ბაცბ.ლათთან ~ ხუნძ. ჭაეზე ~ ანდ. ბიჭი ~ დიდ იჩა : ბეჟ. ეჩალ ~ ლაკ. აწან : დარგ. კაჭიხეს „დარჩენა“, „დგომა“, „არსებობა“.

2) ჩენ. ათთუ ~ ანდ. ჰანჭილ ~ ლაკ. ურჭუ ~ ლეზგ. ერჭი : თაბ. არჩოულ : არჩ. ორჭ : უდ. აჩა „მარჯვენა“...

5: 1) ჩენ. ტე : ინგ. ტა ~ ხუნძ. ტად (ჰიდ. ტ'ად) ~ ანდ. ჰიტ'ა : ახვ. ტ'ადო~დიდ. ტი-რი : სვარშ. ტა-ლა : ბეჟ. ტო-დო~ დარგ. ქირად „ხემოთ“, „თაეზე“.⁶⁴

2) ჩენ. ლუთყა : ბაცბ. ლუტყი ~ ხუნძ. ტერენაბ ~ ანდ. ბეტ'ერა : ახვ. ბატ'არო~ ლაკ. კულა- : დარგ. ბუ-კულა- ~ ლეზგ. ყელეჭ : თაბ. ჭილლი (<*კილლი) : ხინ. კვრ „წვრილი“...

6: 1) ჩენ. : ინგ. : ბაცბ. ლუყ ~ ხუნძ. რუტი ~ ანდ. რუტიუ : ლოდ. : ჭამ. : ახვ. რუტიი : ტინდ. რუტა : ბავგ. რუტი : კარ. რუტიე ~ დიდ. რეტიუ : სვარშ. რიტა : ბეჟ. დ/რუტიო ~ ლაკ. რუკ : დარგ. ლუკ ~ არჩ. ოტი : უდ. ოყ „უღელი“.

2) ჩენ. დუყ ~ ხუნძ. ბატი-უ-ლ' ~ ანდ. ბატი-უ : ~ დიდ.: ჰინ. როლ'ო : სვარ. ლოლ'ა : ბეჟ. როლ'ი ~ დარგ. ბაგ „ნახევარი“, „შუა“.

3) ჩენ. დილზ ~ ანდ. რიტბი : ახვ. ბატი ~ დიდ. რელ' : სვარშ. ლილ' ~ ლაკ. დიკ : დარგ. დიყ ~ ლეზგ. დაქ : თაბ. დაქა : არჩ. ატი : ხინ. ლექა : უდ. დეყ „ხორცი“...

7: 1) ჩენ. ფხიყ ~ ხუნძ. უნყო (ანწ. უნჭ-გუ) ~ ანდ. ბოყ'ო-გუ: (ხილ. ბოყო-გუ): ახვ. ბოყ'ო-და-ბე~დიდ. უყ'ყ'უ-ენ: სვარშ. უწ'ყ'ე : ბეჟ. უყე-ნა~ ლაკ. მუყუა ~ ლეზგ. ყუდ : თაბ. დაყუუ : არჩ. ებყ : უდ. ბიპ „ოთხი“.

2) ბაცბ. ოყ ~ ხუნძ. ბუჭა ~ ანდ. ყირ : ახვ. მუყა ~ სვარშ. მიყუე : ბეჟ. მუყო ~ ლაკ. ყამა : დარგ. ყუე ~ არჩ. ბუყ „ქერშველი“, „ხორბალი“.

3) ჩენ. მაჭა ~ ანდ. ყუონ ~ დიდ.ყ'იმ ~ უდ. მუყა „თავი“, „რქა“...

⁶⁴ესფუძეუნიღაშეიციავლეხერთ-ერთილოკატიურიბრუნვისნიშანს [ლომაძე 1962 : 297; გულავა 1964 : 135; მაპომეღბეკოვა 1989 : 200-210].

8: 1) ჩენ. თყა ~ ხუნძ. ყო-გო~კარ. ყენლუ : აზვ. ყენლო-და-ბე~საკ. ღიდ.: ხვარშ. ვუ-ნ : ბეჟ. ვო-ნო~ ლაკ. ყუჭა ~ ლეზგ. ყად : თაბ. ყაჭ, ვაჭ : არჩ. ყა : უდ. ყა : კავკ.-ალბ. ყო^ნ „ოცი“.

2) ინგ.ყურ-ტო (ზედმიწ. „კედელ-ქვა“) ~ ხუნძ. ყელ~ანდ. ყენ : აზვ. ყენდა~ლიდ. ვილო : ხვარშ. ვად „კედელი“.

3) ჩენ. ღეყ ~ ხუნძ. ბა-ყტარ-აბ~ანდ. ბე-ყუბ : აზვ. ბუ-ყდაბე~ლიდ. ვუჭჳსი (<*ბუჭჳსი?) : ხვარშ. ვუჭჳუ : ბეჟ. ვოჯორო~ ლაკ. ყა-ყ-ან („გახმობა“) ~ ლეზგ. ყურად : თაბ. ვურუ- : ხინ. ყი : უდ. ვარი : კავკ.-ალბ. ყარი-ბიდეუსუს („გახმობა“) „ხმელი“, „მშრალი“ ...

5.4. სპირანტები

5.4.1. ზოგადი. საერთო-ნახურ-დაღესტნურ ფუძეენაში, საერთოდაღესტნურის მსგავსად, უნდა ვივარაუდოთ სპირანტთა წყვილულებრივი სისტემის არსებობა, თუმცა, თუ არ ჩავთვლით პალატალურ და უვულარულ სპირანტთა ლოკალურ რიგებს, დანარჩენ ლოკალურ რიგებში (წინანუნისმიერი და უკანანუნისმიერი) თითო-თითო წევრის აღდგენა ხერხდება. საერთოდაღესტნურის მსგავსად საერთო-ნახურ-დაღესტნური ფუძეენისათვის დამახასიათებელი იყო წყვილულებრივი სისტემა, თუმცა არა მჟღერი და ყრუ წევრებით, როგორც ეს არის იმ ნახურ და დაღესტნურ ენებში, რომლებშიც სპირანტთა წყვილულებრივი სისტემები დასტურდება, არამედ მას შეადგენდნენ სუსტი და ინტენსიური ყრუ სპირანტები (*ლ^წ, *ლ^ბ; *ხ, *ხა). კიდევ ორ ლოკალურ რიგში ხერხდება თითო-თითო წევრის პოსტულირება: წინანუნისმიერი (წინააღვეოლარული, „სისინა“) (*ს) და აღვეოლარული (პოსტაღვეოლარული, „შიშინა“) (*შ).

მიუხედავად იმისა, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენებსა და ლაკურში დასტურდება სხ და შხ ბგერები, რომელიც არ უნდა იყოს პოზიციურად შეპირობებული, საერთო-ნახურ-დაღესტნურ დონეზე ამ ეტაპზე ვერ ხერხდება ინტენსიური სისინა და შიშინა სპირანტების პოსტულირება. უნდა აღინიშნოს, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენებსა და ლაკურში დადასტურებული სისინა და შიშინა ინტენსიური სპირანტების შესატყვისები არ ჩანს ნახურ და ლეზგიურ ენებში. სხვა დაღესტნურ ენებში (მაგ., არჩიულში) დადასტურებული სისინა და შიშინა ინტენსიური სპირანტები კი მეორეული ჩანს და არ შეესატყვისება

ხუნძურ-ანდიურ ენებსა და ლაკურში დადასტურებულ შესაბამის ინტენსიურებს, ანუ საერთოდალესტნური *სა და *შა ბგერების არ მომდინარეობს.

ამას გარდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში კბილბაგისმიერ*ვ ბგერის, წინაველარული *ხ ბგერისა და მჟღერი *ზ, *ჟ და *ღ სპირანტების პოსტულირებას ახდენენ [ბოკარევი 1981: 23-26], რასაც ვერ ღვეთანხმებით. აღნიშნული ბგერები, ვფიქრობთ, საერთო-ნახურ-დალესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზე არ აღდგება.

5.4.2. წინანუნისმიერი სპირანტი *ს. ამოსავალი *ს-ს შესატყვისობის ფორმულა, ყველა ენის მონაცემთა გათვალისწინებით, ასე გამოიხატება:

*	ჩენწ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბუჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უღ.
ს	ს	ს	ს	ს	ს	ზ	ს (ზ)	ს	ს, კ	ს	ს	ს	ს	ს

1) ჩენწ. ნუს ~ ხუნძ. ნუს ~ ანდ. ნუსა : ~ ლეზგ. სჟას : თაბ. შოუშო : აღ. სუს : რუთ. სუს : წას. სოს :არჩ. ნუს-თურ : კრიწ. სეს : ბუღ. სუზ : ხინ. წგ-ნას, „პატარაძლი“. თაბასარანულში *სჟ>შო. სამურულ ენებში, როგორც ჩანს, *ნ>თ შემდგომი რედუქციის კაცით.

2) ჩენწ. სულა „ქერი“ ~ ლაკ. სუს : დარგ. სუსულ ~ ლეზგ. სილ : თაბ. სურსულ „ჭკავი“.

5.4.3. უკანანუნისმიერი სპირანტი *შ. საერთო-ნახურ-დალესტნური *შ-ს შესატყვისობის ფორმულა შეიძლება ასე გამოიხატოს:

*	ჩენწ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბუჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უღ.
შ	შ, ღ	ს (შ)	შ	შ	ჟ	ჟ	ჟ	შ, ს	შ, ს	შ	შ, ჟ	შ	შ	შ, ჩ

მოვიყვანო სულ რამდენიმე საილუსტრაციო მაგალითს:

1) ჩეჩნ. ბჰჷ : ინგ. ბჰჷ ~ ხუნდ. ნუს „ასი“, „დანა“ ~ ანდ. ბეშონუ ~ დიდ. ბეშონ ~ დარგ. დარშ : ლაკ. თოურშ ~ ლეზგ. უშმ :თაბ. უარჷ :აღ. ბარშ :რუთ. უაშ :არჩ. ბაშა- : კავკ.-აღბ. ბაჭ⁶⁵ : უდ. ბარ⁶⁵ „ასი“.

2) ჩეჩნ. ვაშა : ინგ. ვოშა : ბაცბ. ვაშო „ძმა“ ~ ხუნდ. უას (ანწ. უაშ) ~ ანდ. უოშო : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ. უაშა : ჭამ. უაშა (ჰაქ. უაჰა) : ტინდ. უაშა (საკ. ტინდ. უაჰა) ~ საკ. დიდ.: ჰინ. უუი : ხვარშ. უუა : ბეჟ. ოჟო ~ დარგ. ურში : ლაკ. არს „ვაჟიშვილი“.

3) ჩეჩნ.: ინგ. დიშა : ბაცბ.დაშო „და“ ~ ხუნდ. დ-ას ~ ანდ. დ-ოში : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ.დ-აშა „ქალიშვილი“ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. უუი (< *დ-უუი) : ხვარშ.უუი (< *დ-უუა) : ბეჟ. ოჟო (< *დ-ოჟო) „ვაჟი“. (ისტორიულად „ქალიშვილიც“) ~ დარგ. რურსი : ლაკ. დეშ ~ ლეზგ. რეშ : თაბ. რიშ : აღ. რეშ : რუთ. რეშ : წახ. დიშ : არჩ. დოშ-დურ : კრიწ. რიშ : ბუდ. რიჷ : ხინ. რიში : კავკ.-აღბ. შა „ქალიშვილი“.

5.4.4. მაგარსასისმიერი ლატერალური სპირანტები.

შესატყვისობის საერთო ფორმულა, რომლის საფუძველზედაც ხდება *ლ'-ს პოსტულირება ნახურ-დალესტნურ ფუძეენაში, ასეთ სახეს მიიღებს:

*	ჩეჩნ.	ხუნდ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
ლ'	з	л ⁶⁵	л'	л'	л (რ)	л	з (ლ)	ლ	ლ, ჰ	ლ, გ	ლ	л'	ლ	ს

1) ჩეჩნ.: ინგ. ვუოჷ : ბაცბ. ვო ~ დარგ. ჰანბალ : ლაკ. შანვა ~ ლეზგ. ფოუ-დ (< *ლ'უბუ-დ) :თაბ. შუბუ-ბ : დიუბ. შიბბუ-ბ : აღ. ს'იბუ-დ : ბურშ. შიბუ-რ : რუთ. ს'იბგ-დ : გილმ. ს'ებგ-ლლან : არჩ. ლ'ებ : კრიწ. შიბი-დ : ბუდ. შუბუ-დ : კავკ.-აღბ. სიბ : უდ. სიბ „სამი“. ვფიქრობთ, რომ ამ ლექსემაში ჯერ კიდევ საერთო-ნახურ-დალესტნურ ფუძეენაში გვქონდა აფრიკატი-სპირანტის (*ლ' ~ *ლ') მონაცვლეობა, შდრ.: [გიგინეიშვილი 1977: 134]. აფრიკატიან ფორმას, ანუ *ლ'-ს რეფლესციას

⁶⁵ხუნდურში ლ'-ს გარდა შეიძლება სხვა რეფლექსებიც შეგვეხვდეს: თ, ჰ, ლჰ, ლ, ჰ-, შ, ში.

ასახავს, როგორც ჩანს, ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ენები, ხოლო *ლ-ს რეფლექსაციას ლეზგიური, ლაკურ-დარგუული და ნახური ენები.

2) ჩეჩნ. დიეკა ~ ხუნძ. ლ¹უნა ~ ტინდ. ბი-ლ¹ო : კარ. ბი-ლ¹ე : ბაგვ. ბილჰი : ახვ. ბილ¹ერი „ლალო“, „ლაღა“ ~ საკ. დიდ. ე-რ¹ჟ-ა (< *გე-რ¹ჟ-ა) : ჰინ. გო-რ-ა : ხვარ. გი-ლ-ა (ინხ. გუ-ლ-ა) : ბეჟ. გუ-ლ-ალ ~ ლაკ. დახ¹ი : დარგ. ბიხ¹ეს ~ ლეზგ. ავან¹იზ „ჩაგორება“, „ჩამოსვლა“, ავან¹იზ „ჩამოყრა“ : თაბ. ა-ღ-ხ¹უზ : აღ. ლარხ¹ას : რუთ. ხ¹აღ, ლი-ხ¹-ინ : წახ. ყაყა-ჟ-ხ¹ას : ბუღ. არახ¹არ : არჩ. ელ¹ას : ხინ. ჩე-შ-ირი (< *ჩე-ხ¹-ირი) : კავკ.-აღლ. ძეხესუნ : უღ. ლახსუნ „ლაღება“, „ლაღმა“.

*ლ¹ ბგერის პოსტულირებას ნახურ-დაღესტნურ ფუძეენაში შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით ვახდენთ:

*	ჩეჩნ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უღ.
ლ ¹	ხ	ლ ¹	ლ ¹	ლ ¹	ლ ¹	ლ ¹	ლ ¹	ხ, შ	შ < *ხ ¹	ღ < *ლ ¹	ხ ¹	ლ ¹	ხ ¹	ხ

ჩეჩნ. ხი : ინგ. ხიჟ : ბაკვ. ხი ~ ხუნძ. ლ¹ინ ~ ანდ.: ტინდ. ლ¹ენ : ბოთლ. ლ¹ენ(ი) : ლოდ.: კარ.: ახვ. ლ¹ენი : ბაგვ. ლ¹ჟ¹ ~ საკ. დიდ. ლ¹ი : ჰინ. ლ¹ე : ხვარშ. ლ¹ან (ინხ. ლ¹ონ) : ბეჟ. ლ¹ი ~ დარგ. შინ : ლაკ. შინ ~ ლეზგ. დაღ,ცაი : ხლუტ. დაღ,დიცაი : თაბ. შიდ,შითაჟ : დიუბ. შად,შითაი : აღ. ხ¹ედ,ხ¹ითაა : ფიბ. ხ¹იდ, ხ¹ითაი- : ბურშ. შერ,შირი- : რუთ. ხ¹აღ,ხ¹იდი : წახ. ხ¹,ან,ხ¹ინენ : არჩ. ლ¹ან,ლ¹ენენ : კრიწ. ხ¹აღ,ხ¹იჯ : ბუღ. ხ¹აღ,ხ¹ი- : ხინ.ხ¹უ : კავკ.-აღლ. ხე : უღ. ხე „წყალი“.

5.4.5. უკანაველარული სპირანტები.

*ზგერა ნახურ-დაღესტნურ ფუძეენაში შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდება:

*	ჩენნ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	ლიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
ხ	ჰ	ხ	ხ	ხ	ღ, ⁶⁶ ღ'(ღ)	ღ,ღ' (ჰ)	ჰ	ხ	ხა,ჰ	ღ	ხ,ჰ	ხ	ხ	ხ

ჩენნ.-ინგ.: ბაცბ. ფჰუ ~ ხუნძ. ჰჟე ~ ანდ. ხო ~ : ბოთლ.: ლოდ.: ჭამ.: ტინდ.: კარ. ხტა ~ : ბაგვ. ხტა ~ (თლის.), ჰტა ~ (კვან.): ახვ. ხტე ~ საკ. ლიდ. ღ'ჟა: ჰინ.: ხვარშ. ღ'ჟე : ბეჟ. ჟო (< *ჰჟო < *ღჟო) ~ დარგ. ხტი ~ თაბ. ხუ : ად. ხუ, ლუდ : რუთ. ხჟე : წახ. ხტა : კრიწ. ხტარ : ბუდ. ხორ : ხინ. ფხრა : უდ. ხა „მაღლი“.

ჩენნ. ჰერ ~ ხუნძ. ჰობო ~ ანდ. იხობ : ბოთლ. ხტაბე : ლოდ.: ტინდ.: ახვ. ხტაბა : ჭამ. ხტაბ : ბაგვ. ხტაბ (თლის.), ჰტაბ (კვან.): კარ. ხაბუ (ტოქიტ. ჰობუ) ~ საკ. ლიდ. ცაღ'ურ : ჰინ. ღ'ემერ : ხვარშ. ლბალ (ინხ. ღ'ობოლ) : ბეჟ. ჰაბორ (ჰუნზ. ჰობურ) ~ დარგ. ურხამ „წისქვილის ქვა“ ~ ლეზგ. რღლჟ : თაბ. რან'ჟ : რუთ. რგხ : წახ. დონა : ხინ. ზონ „წისქვილი“.

საერთო-ნახურ-დაღესტნური *ხ-ს შესატყვისობის სავაულო ფორმულა შეიძლება ასე გამოიხატოს:

*	ჩენნ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	ლიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
ხა	ხ	ხა	ხა	ხა	ხ',ჰ	ხ	ხ	ხა	ჰ,ჰ	ღ, ხ	ხ	ხ	ხ	ხ

ჩენნ. ღ-ჯხ : ინგ. ღ-ჰჯხ : ბაცბ. ღ-ახენ ~ ხუნძ. ხაღათ-აბ ~ ანდ. ბე-ხეულ-ა : ბოთლ.: ლოდ. ბე-ხაილ-ა : ჭამ. ბე-ხაილ-აბ : ტინდ. ბე-ხაღ-აბ : ბაგვ.: კარ. ბე-ხეულ-აბ : ახვ. ბე-ხაღ-ლო-ბე ~ საკ. ლიდ. ბე-ხორა : ჰინ. ოხორუ : ხვარშ. ეხოლა : ბეჟ. იხალო ~ დარგ. «ჰარა¹ვილ (ურახ.) „შორეული“: ლაკ. არხშაა (< *არხა-შაა) „id“ : ლეზგ. დარლი : თაბ. დარხი : ად. დარხ'ე-ჟ, რუთ. ხულჯხ-დი : წახ. ხელი-ნ : არჩ. ლასა : ბუდ. ლასა „მაღლა“ : კავკ.-ალბ. ჰალა „მაღლა“ : უდ. ლახო „მაღლა“. „გრძელი“.

⁶⁶საკ. ლიდ. ენისხუტრახულოკავშიშ-მიგადაღისროგორცპირველადიდ, ისემეორეულიდ (<*ხ), რაცნიშნავს: ღჰქრონოლოგიურადშემდეგდროინდელიპროცესია.

5.5. სონორები

5.5.1. ზოგადი. ამოსავალივიბრანტი *რ ყველა ნახურ-დაღესტნურ ენაში გვამლევს იდენტურ (ე.წ. გაულიფერენცირებელ) შესატყვისობას სიტყვათა ინლაუტსა და აუსლაუტში.

ლატერალური *ლ ფონემა რეკონსტრუირდება ნახურ-დაღესტნურ ფუძე ენაში. ცალკეულ ენებში (ხუნძური, ანდიური, ახვასური, ლეზგიური, არჩიბული, ხინალუური) ამოსავალი ფონემა ლ რეფლექსაციას განიცდის, უმეტეს შემთხვევებში მას ენაცვლება რ თანხმოვანი .

ბაგისმიერი ნაზალური *მ ფონემა აღდგება ნახურ-დაღესტნურ ფუძეენაში. იგი რეალიზებულია ყველაფონოლოგიურპოზიციაშიდაძირითადად ბგერათიგივეობითარისწარმოდგენილი, თუმცა თავკიდური მ ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ, ლაკურ და დარგულ ენებში შეიძლება აღმოჩნდეს გაქვავებული გრამატიკული კლასის ნიშან ბ-ს რეფლექსი, მაგრამ არაერთი ლექსემა საშუალებას იძლევა იოლად იქნეს რეკონსტრუირებული მ ფონემა საერთო ნახურ-დაღესტნურ დონეზე.

ნიშანდობლივი მოვლენაა ამ ენებისათვის პროცესი მ→ნ სიტყვათა აუსლაუტში.

კბილისმიერი ნაზალური *ნ ფონემა იოლად აღდგება ნახურ-დაღესტნური ენობრივი ერთობის დონეზე. იგი დასტურდება ყველა პოზიციაში და დაღესტნურ ენებში სავსებით იდენტურ შესატყვისობებს იძლევა, თუმცა ამ ენებში არც თუ იშვიათად დასტურდება ნ : მ სუბსტიტუციის შემთხვევები. დაღესტნურ ენათა ნ ფონემას ნახურ ენებში მ შეესატყვისება.

5.5.2. სონორი *რ. ამოსავალი *რ-ს შესატყვისობის ფორმულა, ყველა ენის მონაცემთა გათვალისწინებით, ასე წარმოგვიდგება:

*	ჩეჩნ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარშ.	ბუშ.	ლპ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ	რ

ჩეჩნ. ქჷორ ~ ხუნძ. გორდო : ანდ. ინგური : ახვ. ონგორი „სარკმელი“;

ჩეჩნ. ’ პნარ ~ ხუნძ. ტიეჟერ : ახვ. ტიიდერი „კრავი“;

ხუნძ. ცერ „მელა“ : ანდ. სორი : ახვ. შარი ~ დიდ. ზირუ „მელა“.

5.5.3. სონორი *ლ. ამოსავალი *ლ ნახურ-დაღესტნურ ენებში შემდეგი სახის შესატყვისობებით

წარმოგვიღება:

*	ჩენძ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარშ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
ლ	ლ, რ	ლ, რ	ლ, რ	ლ, რ	რ	ლ	ლ	ლ	ლ	ლ, ღ	ლ	ლ, ღ	ლ, ღ	ლ

ჩენძ. ცდერგ, ხუნძ. ცა (<*ცალ) : ანდ. სოლ : ბოთლ.: ტინდ.: ბაგვ. სალუ : ჭამ. სალე : კარ. სალი : ახვ. ჩალო~ხვარ. სელ (ინხ. სილა) : ბეჟ. სილა, დარგ. ცულა : თაბ. სელეზ : ხინ. ცულოზ, უდ. ულოზ „ებილი“.

5.5.4. სონორი *მ. ამოსავალი *მ ნახურ-დაღესტნურ ენებში გვამღევს იდენტურ

შესატყვისობებს:

*	ჩენძ.	ხუნძ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ,ნ

ჩენძ. მჟოთა : ხუნძ. მაწა : ანდ. მიწაი : ახვ. მიწაი : დიდ. მეც : ხვარშ. მიც : ბეჟ. მიც : ლაკ. მაზ : დარგ. მეზ : ლეზგ. მეზ,მეცაი : თაბ. მელძ : არჩ. მაც : უდ. მუზ „ენა“.

5.5.5. სონორი *ნ. ამოსავალი *ნ ნახურ-დაღესტნურში წარმოღვენილია შემდეგი სახით:

*	ჩენ.	ხუნდ.	ანდ.	ახვ.	ლიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
ნ	მ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ

ჩენ. მდუზა : ხუნდ. ნაწა : ანდ. ნოწაი : ახვ. ნაწაი : დიდნოცი : ხვარშ. ნუცა : ბეჟ. ნაცო : დარგ. ნეზ : ლაკ.ნაწ : ლეზგ. ნეთ : თაბ. ნიცა : არჩ. ნაწ : ხინ. ნიმწ : უდ. ნეწ „ტილი“.

5.6. სონანტები

5.6.1. ზოგადი. შუაენისმიერი სონანტი

ნახურ-დალესტნურ ენებში გვევლინება მნიშვნელოვანი მორფოლოგიური ფუნქციით, იგი წარმოადგენს გრამატიკული კლასის ამჟამადც მოქმედ ნიშანს და მორფოლოგიური თვალსაზრისით მეტად აქტიურია.

წყვილბაგისმიერი სონანტი *ჟ, პალატალური დსონანტისაგან განსხვავებით, უფროხელშესახე-ბადარისწარმოდენილი, რამდენადაც, კლას-ნიშნისფუნქციის შესრულების გარდა, იგი წარმოქმნის C+ჟ ტიპის ლაბიალი ზებულ თანხმოვანთკომლექსებს.

5.6.2. სონანტი *დ. ამოსავალი *დ-ს (გრამატიკული კლასის ექსპონენტის) შესატყვისობის ფორმულა ასე წარმოგვიდგება:

*	ჩენ.	ხუნდ.	ანდ.	ახვ.	ლიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
დ	დ	დ	დ	დ	ღ	ღ	ღ	ღ / ლ	ღ / რ / დ	ღ / რ	ღ / რ	ღ	ღ / რ	ღ

ჩენ. დიშა : ხუნდ. დაცა : ანდ. დოცაი : ახვ. დაცაი, ლიდ. ესიდ (← *დესიდ) : ხვარშ. ეს (← *დეს) : ბეჟ. ისი (← *დისი) : ლაკ. სოუ : დარგ. რუზი „და“;

ჩენ. დჟო' : ხუნდ. მას : ანდ. დემი : ახვ. მამე : ლაკ. დუმ : დარგ. ლიტ. რურსი : მეკვებ. დურსი : კუბარ. დუსე : ლეზგ. რუმ : თაბ. რიმ : ხინ. რიში „ქალიშვილი“.

5.6.3. სონანტი *ჟ. ამოსავალი *ჟ-ს (გრამატიკული კლასის ექსპონენტის) შესატყვისობის ფორმულა ასე წარმოგვიდგება:

*	ჩენ.	ხუნდ.	ანდ.	ახვ.	დიდ.	ხვარ.	ბეჟ.	ლაკ.	დარგ.	ლეზგ.	თაბ.	არჩ.	ხინ.	უდ.
ჟ	ვ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	∅	∅	∅ /უ	უ	∅	∅	∅	∅	ჟ

ჩენ. ვაშა : ხუნდ. ჟაცა : ანდ. ჟოცაი : ახვ. ჟაცაი, დიდ. ესიჟ : ლაკ. უსჟუ : დარგ. უზი „ძმა“;

ჩენ. ვჟო' : ხუნდ. ჟას : ანდ. ჟაშო : ახვ. ჟაშა : დარგ. ურში „ვაჟიშვილი“.

5.7. თანხმოვანთკომპლექსები

საერთო-ნახურ-დაღესტნური თანხმოვანთკომპლექსები შეზღუდული იყო როგორც პოზიციურად, ისე წევრებისა და თანხმოვანთა რაოდენობის თვალსაზრისით. ანლაუტში თანხმოვანთა კომპლექსები, თუ არ ჩავთვლით ლაბიალურ კომპლექსებს (Cw), არ აღდგება, რაც დღესაც ახასიათებს ნახურ და დაღესტნურ ენათა უმრავლესობას. ინლაუტსა და აუსლაუტში დასაშვებია იყო ორწევრა და სამწევრა კომპლექსები, ოღონდ სამწევრა კომპლექსი აუცილებლად უნდა შემდგარიყო სონორისა და ლაბიალური კომპლექსისაგან (SCw). ასევე ორწევრა კომპლექსები შეიძლება ყოფილიყო ან სონორი + ჩქამიერი თანხმოვანი სტრუქტურისა (SC), ანდა ლაბიალური კომპლექსი. ჩქამიერ თანხმოვანთაგან შემდგარი კომპლექსები არ აღდგება.

ამრიგად, საერთო-ნახურ-დაღესტნურ ფუძეენაში აღდგება სამწევრა და ორწევრა თანხმოვანთა კომპლექსები: სამწევრა კომპლექსი შედგება სონორისაგან (მ, ნ, რ, ლ), ჩქამიერი თანხმოვნისა (როგორც წესი ხშულ-მსკდომი) და ბილაბიალური სონანტისაგან (w). თანხმოვანთა რიგი ყოველთვის განსაზღვრულია: პირველი სონანტი, მეორე ჩქამიერი თანხმოვანი, ხოლო მესამე ბილაბიალური სონანტი. ორწევრა კომპლექსები, როგორც აღინიშნა, იყო ან სონორისა და ჩქამიერი თანხმოვნისაგან

შემდგარი, ანდა ჩქამიერი თანხმონისა და ბილაბიალური სონანტისაგან. აქაც რიგი მკაცრად შეზღუდულია: სონორისა და ჩქამიერი თანხმონისაგან შემდგარ კომპლექსში სონორი ყოველთვის წინ უძღვის ჩქამიერ თანხმონს, ხოლო ჩქამიერი თანხმონისა და ბილაბიალური სონანტის ჩქამიერი თანხმონი ყოველთვის უსწრებს სონანტს.